

જ્યારે જ્યારે અત્તર અથવા સેન્ટ
ખરીદવા બજારમાં જાઓ ત્યારે

ઓટો-દીલ બહાર

(રજીસ્ટર્ડ)

નામ યં બ્રાન્ડ

જેથી તમે એક ખરેખરી દીલને આનંદકારક
વસ્તુ મેળવી શકશો. હવે લોકો લગ્ન
પ્રસંગે, મોજલસમાં જાય છે, તથા રૂડા
કાર્ય પ્રસંગે ઓટો દીલ બહાર જ વાપરે

છે, કારણકે તેના ફક્ત થોડાં ટોપાં લગાડવાથી તરસ, ચંમેલીના
બગીચાની માફક સુગંધી બહુકે બહુકે થઈ જાય છે. ઓટો દીલ-
બહાર જેવી સુગંધ બીજા કોઈ પણ ભળતા નામના સેન્ટ અથવા
અત્તરમાં મેળવી શકશો નહીં, માટે જ તમે

ઓટો-દીલ બહાર (રજીસ્ટર્ડ)

યાદ રાખજો અને બાટલી નામ વાંચી તપાસીને લેજો, નહીતો
કેટલાક લખાડ વેપારીઓ ભળતા નામના સેન્ટ વધારે નફાની લાલચે
તમોને ઠેસવી દેશે.

કૌમત અરધા ઔસની ફ્રેન્સી બાકસવાળી

બાટલી ૧ ના રૂ. ૨-૦-૦ વી. ખી. ખર્ચ જુદું.

૧ ઔસની બાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦ તા. ખી. ખર્ચ જુદું.

ધી એન્ડો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

નં. ૧૫૫ (ખી) જુમા મસજીદ—મુંબઈ નં. ૨

નમુના વાપરી ખાતરી કરો.
શારીરીક નબળાઈથી પીડાતા
સ્ત્રી યા પુરુષો

જેઓને પેટેમાં જે ઉમંગ અને શુરસો
 ધરાવના હતા તે કમી થતો વ્યવસ્થા, એમ
 લાગતું હોય; જેઓને રૂચે નિદ્રા ન આવ-
 વતાં વિચારો જરૂર આવ્યા કરતા હોય, સ-
 વારે ખીજાનામાંથી ઉદ્ધતો, યાદ અને
 નબળાઈ ગાત્રમ પડતી હોય, જીભ ન
 લાગતી હોય, હાથપગમાં કળતર થયા
 કરતી હોય, થોડુંક કામ કરવાથી થાકી
 ગયા જેવું લાગતું હોય, યાદશક્તિ મંદ થતી જતી હોય, ગમે તે
 કારણથી શક્તિ ધરાવી જતી લાગતી હોય, જેઓ અંધકાર, અંધશ્રેણી
 ભીડના હોય, જેઓ આ એક અથવા વધુ દરદારી પીડાના હોય, અને
 ખાંડ દવાઓથી ફાયદો ન મળ્યો હોય તો આજે જ

ડૉ. જેમ્સની
વી જીક શક્તિની ગોળીઓ

નો ઉપયોગ કરવાનું શ્રેષ્ઠ કારો. તે તમારામાંથી ધરી ગયેલી
 જીવનશક્તિ પૂરતા વ્યવસ્થામાં ઉત્પન્ન કરી ઉપર જીવનશક્તિ એક મા વધુ
 કરેલો. દુર કરી શરીરના આખા સંચાલનને પરાગર ઉમંગી હાલતમાં
 મુખ્ય આપશે. દરેક લોકોએ આ ગોળીઓ વાપરી પુરતો સંતોષ
 મેળવે છે, તેમ તેમ પાલુ ફાયદો મેળવી શકશે.

પ્રમાણ: દૈનિક ૪૦ ગોળીની ૩ શ્રીગીતા રૂ. ૨-૦-૦.
 વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦ શુદ્ધ થશે.
 જો દૈનિક આત્રે તેની નમુનાની ગીટી ૧ ના રૂ. ૦-૪-૦.
ધી એન્ડો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.
 નં. ૧૫ (પી) શુભા મેડીકલ, શુભા નં. ૨.

માથાનો દુઃખારો, સળેખમ, શરીરનો દુઃખારો, હાથમાં
તથા પગમાં, છાતીમાં, કમરમાં, વાંસામાં અથવા
શરીરના હરકોઈ ભાગમાં “વા” (વેન) થી થઈ
આવતો દુઃખારો, અથવા તેનું જકડાઈ જવું, વિગેરે

દરદો ઉપર
ઓડમેન્સ

સાઇપ્રસ સાલ્વ (રજીસ્ટર્ડ)

રામખાણ ઈલિજ છે.

આ મલમ જરા લઈ ફક્ત થોડી
મીનીટ મસળવાથી દુઃખારાવાળા ભાગમાં
પ્રવેશ થઈ આરામ કરનારી અસર ઉપ-
જાવે છે અને દરદ ઝડપથી દુર કરે છે.
જરૂરના પ્રસંગે તાત્કાળિક ઉપયોગ માટે
એક પોટ સાથે રાખવો જોઈએ.

ડ્રીમટ ૧ પોટના રૂ. ૧-૦-૦

પોસ્ટેજ પેકીંગ ખર્ચ રૂ. ૦-૫-૦

ગરમીના રોગો ઉપર

ક્યુરેલાઈન (રજીસ્ટર્ડ.)

વાપરો. પીચકારીની જરૂર રહેતી નથી. ફક્ત
અગન બંધ થાય છે.

ગરમી, પશાબમાં થતી અગન, પેશાબનું રોગ લાલચે
આવવું, તેમજ ગમે તે કારણથી થએલી ગરમીને તે
ફક્ત એ ભાગ પીધાથી પેશાબમાં થતી અગન દુર થાય
અને ત્રણ ચાર દીવસમાં દરદ તદ્દન નાબુદ થાય છે. આ દવા
જંતુવિપનાશક (Antiseptic) હોવાથી પીચકારી મારવાની
જરૂર રહેતી નથી. એક એક ભાગ દીવસમાં ત્રણ વખત દુધ
સાથે લેવો. તેલ, મરચાં, ખટાશ વીગેરે ગરમ ચીજો ખાવી નહી.
ડ્રીમટ ૧ આટલીના રૂ. ૨-૮-૦ વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦ જુદા.

ધી એન્ડો ઈન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની.

નં. ૧૫૫ (પી) જુમા મસ્જીદ, મુંબઈ નં. ૨.

કુમારી કામંદકી.

[સુબોધક સામાજિક નવલકથા]

પ્રયોજક

મણિલાલ જોશલાલ વ્યાસ.

જમાલપુર, સાળવીની પોળ—અમદાવાદ.

હૃદય સકલ મારું અર્પિયું 'જેહને મે,
ધઈ અનુરત જેમાં ફૂલગ્યા તાતને એ,
જીવતર મુજ જેના પ્રેમ માટે જ ધારું,
હૃદય અચલ તેનું પૂર્ણ પ્રજ્ઞાધિ માનું.

રાઈનો પર્વત.

વી

સરોજ અમદાવાદ

મુકાબામાં આપેલા "પ્રજ્ઞાધિ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ" માં
ચીમનલાલ મોહનલાલ મોદીએ છાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યું.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૧.

આવૃત્તિ ૧ લી.

છ. સ. ૧૯૨૫.

પ્રત ૩૪૦૦.

જુની અને જાણીતી સ્વદેશી

“એમ્પાયર ઑફ ઇન્ડીઆ”

ઇંગ્લીશ વીમાની કંપની.

સ્થપાઈ—૧૮૯૭.

પ્રંજી--રૂપીયા બે કરોડ ને ત્રીસ લાખ.

35077

ઇંગ્લીશ વીમા ઉતરાવતાં પહેલાં તમારા
લાભ ખાતર અમારા વીમાના દર ખીજી
કંપનીઓ સાથે સરખાવવા ખાસ વિનંતી છે.

અમારૂં દાર અને પ્રસાદિત એજન્ટો એમએ ટીએ.

નરેન્દ્ર બાળવંતરાય ઠાકોર, ખી. એ.
ચીફ એજન્ટ, નોર્થ ગુજરાત—અમદાવાદ.

વડી ઓફીસ—મુંબઈ

એનેન્સ—એસસી એલસ ભરૂચાની કંપની.

અર્પણ.

સ્વર્ગથ પરમપૂજ્ય પિતાશુ

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે—

પિતા સ્વર્ગઃ પિતા ધર્મઃ પિતા હિ પરમં તપઃ ।

પિતરિ પ્રીતિમાપન્નં પ્રીયન્તે સર્વં દેવતાઃ ॥

કિન્તુ પિતાશુ ! એ શ્લોકનો ભાવાર્થ હું સમજતાં
શીખ્યો તે પહેલાં એટલે કે મને બાલ્યાવસ્થામાં જ
મૂકીને આપ સ્વર્ગે સીધાવ્યા હો, તેથી આપના વાતસંલ્પ-
પ્રેમરૂપી દેવી ઉપકારનો બદલો હું વાળી શક્યો
નથી-વાળવાનો દેવે-અવકાશ જ આપ્યો નથી, આપના
એ અમૂલ્ય ઉપકારનો બદલો વાળવાની તીવ્ર આકાંક્ષા
મારા મનમાં જ રહી ગઈ; તે હવે તો ફક્ત આ
મારી હ્રદ દૃતિરૂપી પુષ્પ આપના ચરણકમળમાં
સમર્પિત કરીને જ ચતુર્કિચિત્ પૂરી કરે હું.

આપનો ચિરકાળી પુત્ર

મણિલાલ.

મણિલાલ જ્ઞાલાલ વ્યાસકૃત પુસ્તકો.

- ૧ કુમારી કામંદકી (સામાજિક નવલકથા) રૂ. ૧-૪-૦
- ૨ નવ-દંપતીને શિખામણુ (આરોગ્યનો ગ્રંથ.
આવૃત્તિ ૪ થી) રૂ. ૨-૪-૦
- ૩ અલાઉદ્દીનનો ઉદય (સચિત્ર ઐતિહાસિક
નવલકથા) રૂ. ૩-૮-૦
- ૪ મહાકાળીનું ખડ્ગ (ચમત્કારિક નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૫ કલ્યાણી અથવા હજાર વર્ષ પૂર્વેનું હિંદુસ્તાન
(ઐતિહાસિક નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૬ સ્નેહમયી અને વિષમયી (પ્રેમકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૭ ખૂન કે બદ્ ? (સચિત્ર ડિટેક્ટીવ નવલકથા.
આવૃત્તિ ૨ જી.) રૂ. ૨-૦-૦
- ૮ ફૂતરો કે કાળ ? (ડિટેક્ટીવ નવલકથા.) રૂ. ૨-૮-૦
- ૯ આસામપર હલ્લો (સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા.
આવૃત્તિ ૨ જી.) રૂ. ૧-૪-૦

જનસમાજને ફાયદાકારક ચેતવણી.

પંચાલ ભુલાભાઈ હીરાચંદ.

ચાંદીના જસ્તીથી ઝાળેલા દાગીના તથા
ગોખી ચીનાઈ ચાંદીના દરેક જતનાં વાસણો
ખનાવનાર તથા વેચનાર.

ડે. માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં
ઘર નંબર ૨૪૬૦, અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

આજથી લગભગ ત્રણ-ચાર વર્ષ પહેલાં લખવા માંડેલી પ્રસ્તુત નવલકથા આજે હું પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી વાચક જનોના કરકમળમાં સમર્પિત કરવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. પ્રસ્તુત નવલકથા ત્યારે મેં લખવા માંડી, ત્યારે તે ચાર-છ મહિને પૂરી લખાઈ રહેશે એવી મારી ધારણા હતી પરંતુ ईશ્વરેચ્છા બલીવસી છે.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં એક સામાજિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે અને તેમાં જુદા જુદા સ્વભાવનાં અનેક પાત્રોની શુંથણી કરવામાં આવી છે. જે પાત્રોમાં અસત્ય, પાપ, પ્રપંચ, વિશ્વાસઘાત, ઠગાઈ અને લુચ્ચાઈ દૃશ્યમાન થાય છે, તેમને આખરે નારાં ફળ ભોગવવાં પડ્યાં છે અને જે સત્યવાદી, ધર્મિષ્ઠ, ભગવદ્ભક્ત તથા પવિત્ર આચારશુભાળાં છે, તેઓ સુખી થયાં છે. આ જગતમાં મનુષ્યો જેવાં આચરણુ આચરે છે, તેવાં ફળો તેમને ભોગવવાં પડે છે એ નિર્વિવાદ છે. પાપી મનુષ્યોને તેમનાં કરેલાં પાપનો બદલો જરૂર ભોગવવો પડે છે, અને સદ્વિચારશીલ મનુષ્યોને તેમના સદ્વર્તનથી આખરે સુખ પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતું નથી : એવી ભોલોની શ્રદ્ધા કેળવવી તે આ નવલકથાનો મુખ્ય આશય છે. એ આશય આ નવલકથાથી કેટલે અંશે પાર પડે તેમ છે તેનું નિરાકરણ કરવાનું કાર્ય હું વાચક જનોને સોંપું છું.

પ્રસ્તુત નવલકથા બંગાળી ભાષાના “અંજલિપરિશોધ” નામક પુસ્તકના આધારે લખી છે, જે માટે તે પુસ્તકના લેખક શ્રી. કાલીપ્રસન્ન હાસ ગુપ્તનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

તા. ૧૫-૧-૧૯૨૫.
જમાલપુર, સાબલીની પોળ,
અમદાવાદ.

મણિલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ.

‘ પ્રજાબંધુ ’ ની ભેટો.

પુસ્તકનું નામ.	પ.	સ.	મૂલ્ય.
* અદારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર ...	...	૧૯૧૦	રૂ. ૧૧
* ધારાનગરીનો મુંજ ...	...	૧૯૧૧	રૂ. ૧૧
* સિંધ ઉપર સ્વારી ...	...	૧૯૧૨	રૂ. ૧૧
* સોમનાથનું શિવલિંગ ...	...	૧૯૧૩	રૂ. ૧૧
* નિઝામશાહીનો વફાદાર વઝીર ...	...	૧૯૧૪	રૂ. ૧૧
* પાટણની પડતીનો પ્રારંભ ...	...	૧૯૧૫	રૂ. ૧૧
* વસઇનો ઘેરો ...	...	૧૯૧૬	રૂ. ૧૧
* ગુજરાતની ગર્જના ...	...	૧૯૧૭	રૂ. ૧૧
* મહારાષ્ટ્રનું નૌકામળ ...	...	૧૯૧૮	રૂ. ૧૧
* રત્ન-મંદિર ...	...	૧૯૧૯	રૂ. ૧૧
* ભાગ્યશાળી અમરસિંહ ...	...	૧૯૨૦	રૂ. ૧૧
* કોન્સ્ટેન્ટિનોપલની કથા ...	...	૧૯૨૧	રૂ. ૧૧
* સંભાળનું રાજ્યારોહણ ...	...	૧૯૨૨	રૂ. ૧૧
* પુનરુત્થાન ...	...	૧૯૨૩	રૂ. ૧૧
* સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તો ...	...	૧૯૨૪	રૂ. ૧૧
* કુમારી કામન્દકી ...	...	૧૯૨૫	રૂ. ૧૧

* આ પુસ્તકોની થોડી થોડી પ્રતો સીલીકે છે, તે ‘ પ્રજાબંધુ ’ ના ગ્રાહકોને દરેક રૂ. ૦-૧૨-૦ ની કીંમતે મળશે. બીજાઓને પૂરી કીંમતે મળશે.

‘ પ્રજાબંધુ ’ પત્રની આકાંક્ષા,

આડીયા—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ યજ્ઞોદ્ધા	૧
૨ વિમળા	૬
૩ રામશંકર પંડ્યાની પુત્રવધૂ	૧૨
૪ મનદર અને માણેક	૧૫
૫ જયરામપુરનાં જમીનદારના એ પુત્રો	૧૯
૬ કામદેવી	૨૪
૭ વાંગ્દાન	૨૭
૮ માણેકલાલની નોકરી	૩૨
૯ " શું પાંચી છોકરોને પૂછ્યું પંકડગો ? "	૪૦
૧૦ " મનદરલાલ મારા વંશનું ગૌરવ છે. "	૪૫
૧૧ પંડિતોની સભા	૪૮
૧૨ કિત્તર દિંદનો પ્રવાસ	૬૨
૧૩ શાદચરીની પ્રાપ્તિ	૬૬
૧૪ જામિયતરામનું વિલ્લ	૭૩
૧૫ શુભ મંત્રણા	૮૩
૧૬ સર્વદમન	૮૬
૧૭ શત્રુનો મેળાપ	૯૧
૧૮ અમીરખાં કાબૂતી	૯૪
૧૯ શુભ દૃષ્ટિ	૯૮
૨૦ " કાણુ એ જીવાન છોકરી, બાહુ ? તમારી વડુ તો નહિ ? " ૧૦૭	
૨૧ માતાનું પિંગડું	૧૦૯
૨૨ આનંદ ધર્મ	૧૧૨
૨૩ સદાનંદ દવામી	૧૧૭
૨૪ ચક્રમાં નાખ્યો	૧૨૨
૨૫ કુંદનલાલનો વિરમય	૧૨૫
૨૬ આનંદ-ભોજન	૧૨૯
૭ " આજે મેં મારા પતિને જોયા. "	૧૩૩
૨૮ શોભાશંકરની લાકુપ લાલસા	૧૩૭

પ્રકરણ.

પૃષ્ઠ.

૨૯	જ્ઞાતિઅહિષ્કાર	...	...	...	...	૧૪૪
૩૦	વૈષ્ણવી	...	...	...	...	૧૪૬
૩૧	“ માણેકલાલ ! યશોદાનું રક્ષણ કરવાની તારામાં હિંમત છે ? ”					૧૫૧
૩૨	પડદો ખુલ્લો	...	...	...	...	૧૫૫
૩૩	શિકાર હાથમાંથી ગયો	...	...	...	...	૧૬૩
૩૪	“ હુંવે મારી આંખ ઉઘંડી ! ”	...	...	...	...	૧૬૫
૩૫	બહાદુરખાં દરવાન	...	...	...	...	૧૬૯
૩૬	પતિ-પત્ની	...	...	...	...	૧૭૦
૩૭	“ શું વૈરાગિ એકાએક શાન્ત થઈ ગયો ? ”				...	૧૮૧
૩૮	સ્ત્રી-ધર્મ	...	...	...	...	૧૮૩
૩૯	“ યશોદા ! આ વીંટી તને કાણે આપી ? ”	...	...	...	...	૧૮૯
૪૦	“ સ્વપ્ન નથી, ચંપા ! હું પોતે જ છું. ”	...	...	...	...	૧૯૧
૪૧	“ તે સંન્યાસીનો જે એકો છે, તે આનો પતિ થાય ! ”	...	...	...	...	૧૯૭
૪૨	પિતા-પુત્ર	...	...	...	...	૨૦૧
૪૩	વાહ કામંદકી ! વાહ !	...	...	...	...	૨૦૬
૪૪	શોભાશંકરની એક નવી આશા.	...	...	...	...	૨૦૯
૪૫	બ્રાહ્મ-મિલન	...	...	...	...	૨૧૧
૪૬	સુંદર અને રંગિલી	...	...	...	...	૨૨૦
૪૭	કાશી-પ્રયાગ	...	...	...	...	૨૨૨

કુમારી કામદેવી

પ્રકરણ ૧ લું.

યશોદા.

રામશંકર પંડ્યા પૂજનાં બેઠા છે, તેમની સન્મુખ યશોદા બેઠી છે. યશોદાએ અત્યારે ગુલામી રંગની સુશોભિત સાડી પરિધાન કરેલી છે અને લલાટમાં રક્તચંદનની અર્ચા કરેલી છે. યશોદાના ઉજ્જવલ અને પ્રકૃષ્ઠ મુખની ક્રાન્તિથી દેવમંદિરમાં અપૂર્વ જ્યોતિ ઝળહળી રહી છે. યશોદા જાણે યશોદા નહિ, કિન્તુ 'કોઈ દેવબાળા રામશંકર પંડ્યાની અચળ ભક્તિથી આક્રમીકરણે તેમના પૂજના આસનની પાસે આવીને બેઠી હોયતી, તેવું દૃશ્ય નજરે પડે છે. પૂજની નિયમિત ક્રિયા સમાપ્ત કરીને રામશંકર પંડ્યા પોતાની આંખો અંધ કરીને ધ્યાનચસ્ત થઈને બેસી ગયા છે.

યશોદા દેવીની સ્તુતિ ગોવા લાગી. યશોદાના મંદુર સંગીતધ્વનિથી પૂજનું ગૃહ પ્રતિધ્વનિત થઈ ઉડ્યું. આંગણુને તથા બગિચાને પણ પ્રતિધ્વનિ કરીને તે મંદુર સુરતરંગ છેવટે આકાશમાં ચડીને પવનની લહરીઓ સાથે ગાજવા લાગ્યો. આકાશીપાકાશી હાથમાં લીલેલું કાચું હાથમાં જ રાખીને મુગ્ધ કહ્યું તે મંદુર સંગીત સાંભળવા લાગ્યાં. ગૃહના ખૂણામાં બેઠેલી યિલાડીએ તે ગાયન સાંભળીને પોતાની આંખો મીંચી વાળી! ધરના આંગણમાં ફુટિરાઓ આવીને ઉંચાં મોઢાં રાખીને તે ગાયન સાંભળવા લાગ્યાં. બગિચામાંનાં વૃક્ષો પર કિલકિલાટ કરતાં પક્ષીઓ આ મંદુર ગાયન સાંભળીને ઓઢાએક શાન્ત થઈ ગયાં!

બાલિકાનું આ અત્યંત મનોહર સ્તુતિગીત સાંભળીને રામશંકર પંડ્યા પણ મુગ્ધ બની જઈને ગંભીર ધ્યાનનિમગ્ન થઈને નિશ્ચલ, નિસ્પંદ અને નિસ્તપ્ત અવસ્થામાં પોતાને આસને બેઠી રહ્યા. ભક્તિમાં લીને થઈ ગએલા તેમના ઉજ્જવલ મુખ તરફ યશોદાં એકાદૃષ્ટે જોઈ રહી. ભક્તિનાં તરંગોમાં ભક્તિના તરંગો મંચી ગયાં અને નાનકડા પૂર્વના ગૃહમાં ભક્તિ-રૂપી ગંગાની રેલ રેલાઈ રહી!

તે ભક્તિરૂપી ગંગાના પ્રવાહમાં ધસડાઈ જઈને ડૂબેલાં ખાતા તથા ભક્તિરૂપી ગંગાના જળપાનથી સંતુષ્ટ થએલા રામશંકર પંડ્યાએ ગદગદ કંઈ દેવીનું સ્તોત્ર બોલ્યું દેવીને પ્રણામ કર્યા. યશોદાએ પણ સાથે પ્રણામ કર્યો. આંખોમાં આવી ગએલાં ઝળઝળીયાં સાથે રામશંકર પંડ્યાએ યશો-

કુમારી કામંદકી.

મુખ સામે જોઈને મંદ સ્મિત કર્યું. યશોદાએ પણ અશ્રુસિક્ત નયને હાસ્ય કરીને તેમની સામે જોયું. જગતમાં દુર્લભ એવા તે હાસ્ય અને ના મિલનથી મુગ્ધ બની જઈને સ્વર્ગના દેવોએ આવીને મંદમંદ હાસ્ય ને જાણે તે ક્ષુદ્ર ગૃહને દેવાત્મમય દેવપુરી બનાવી મૂક્યું હોયની, એવું યારે તે પૂજાગૃહ શોભી રહ્યું હતું.

યશોદા બોલી: “ દાદા! પુનઃ ધ્યાન ધરી જાઓ અને પુનઃ દેવીનું નામ બોલો.”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “ પુત્રી! તું એક બીજું સ્તોત્ર બોલ. રા મુખેથી જો હું ફરીથી એક વાર દેવીનું નામ ન સાંભળુ તો હું ધ્યાન રી ન શકું. દીકરી! તેં જ મને ધ્યાન ધરતાં શીખવ્યું છે. પ્રથમ બેયારે ધ્યાનમાં બેસતો ત્યારે માંડ મન ધ્યાનમાં એકાગ્ર થતું નહિ, કિન્તુ તારા ધુર સંગીતથી તથા તારા મુખેથી દેવીની સ્તુતિ સાંભળવાથી માંડ મન દેવીના ધ્યાનમાં તન્મય બની જાય છે. પ્રાણ અને મન એકી વારે દેવીની મક્તિમાં લીન થઈ જાય છે!”

યશોદા બીજી વાર દેવીની સ્તુતિ બોલવા લાગી. રામશંકર પંડ્યા તે સ્તુતિ સાંભળતા સાંભળતા પુનઃ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા. ધ્યાનમાંથી જાગૃત્ થયા પછી તેમણે દેવીનું સ્તોત્ર બોલીને દેવીને પ્રણામ કર્યા. યશોદાએ પણ સાથે પ્રણામ કર્યા.

એટલામાં એક વિધવા સ્ત્રીએ આવીને પૂછ્યું: “ પૂજા હવે સમાપ્ત થઈ, દાદા?”

વિધવાની ઉંમર લગભગ ૩૦-૩૨ વર્ષની થવા આવી હતી. વેધ-વ્યના દુઃખથી તેના ક્ષીણ થઈ ગયેલા દેહમાં અને મલિન મુખમાં તેના પ્રથમના અનુક્ર સૌંદર્યની રેખાઓ હજી પણ દૃશ્યમાન થતી હતી. તેના વડનમંડળ ઉપર છવાઈ ગયેલી શોકની છાયામાંથી શાન્તિ અને તૃપ્તિનું મધુર હાસ્ય સ્ફુરી ઉઠતું હતું. અનેક દુઃખો સહન કર્યા પછી તેનું સુખ આશા વિનાનું—વ્યથે જીવન જાણે હવે કાંઈક શાન્તિની પ્રાપ્તિ કરી શક્યું હોય, તેમ તેના મુખ ઉપરથી જણાઈ આવતું હતું. ગત સમયમાં સહન કરેલાં દુઃખની સ્મૃતિ જાણે હવે તેના હૃદયને વ્યથિત કરી શકતી નથી, એમ લાગતું હતું.

એ અનાથિની, અત્તાનકુળશીલા, વિધવા બ્રાહ્મણ સ્ત્રી રામશંકર પંડ્યાને ઘેર આશ્રય લઈને રહી હતી. રામશંકર પંડ્યા તેને પોતાની પુત્રી તરીકે પોતાના ગૃહમાં રાખીને તેનું પાલનપોષણ કરતા હતા. તે વિધવાનું નામ નર્મદા હતું અને યશોદા તેની પુત્રી થતી હતી.

નર્મદા બોલી: “ પૂજન હવે સમાપ્ત થઈ, દાદા ? ”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “ હા પુત્રી, પૂજન તો ક્યારનીએ સમાપ્ત થઈ રહી છે, કિન્તુ આ યશોદા મારી પૂજનને પ્રતિદિન લાંબી અને લાંબી કરતી જાય છે. હવે તો મને એમ લાગે છે કે યશોદા રાત્રિ દિવસ મને પૂજનને જ આસને બેસાડી રાખશે. ”

નર્મદા મંદ હાસ્ય કરીને બોલી: “ યશોદા તો તદ્દન ગાંડી છે, પણ દાદા ! તમે પણ તેની સાથે કેમ ગાંડા બનતા જાઓ છો ? ”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “ દીકરી, હું પણ એવી જ પ્રાર્થના કરું છું કે યશોદા જેવી ગાંડી છે, તેવો જ માતાજી મને પણ ગાંડો કરી મૂકે તો સારું. ”

નર્મદા બોલી: “ દાદા ! હું કહું તેમ કરોની. તમે યશોદાનાં લક્ષ કરવાં, લક્ષ કરવાં, એમ બોલીને ચારવાર અસ્થિર બની જાઓ છો, તો પછી તેનાં લક્ષ જ કરી નાંખોને એટલે તે અને તેનો પતિ બગવાં વસ્ત્ર પહેરીને શહેરના રસ્તામાં બજન-કીર્તન ગાઈને ફરતાં ફરે ! ”

રામશંકર પંડ્યા હસીને બોલ્યા: “ હા પુત્રી ! એ તો ખરું કહ્યું. કેમ યશોદા ! તને એ વાત પસંદ છે કે નહિ ? ”

યશોદા મંદ હાસ્ય કરીને રામશંકર પંડ્યાના બોણામાં માથું નાંખીને બોલી: “ દાદા ! એવું શું બોલો છો ? ”

એ પ્રમાણે કેટલીક ક્ષણમુધી જૂઠ્ઠા અને બાલિકા વચ્ચે વાર્તાવિતોદ થયા પછી નર્મદા બોલી: “ યશોદા ! હવે ક્યાંમુઢી પૂજનના ગૃહમાં આવી રીતે બેસી રહેવું છે ? ઉઠ, પૂજનનાં વાસણ સઘળાં એકઠાં કરીને માંજી આવ; જમવાનો વખત થયો છે. ”

યશોદા પૂજનનાં સઘળાં વાસણ એકત્ર કરીને નદીના ઘાટ ઉપર ગઈ.

રામશંકર પંડ્યા નર્મદા પ્રત્યે બોલ્યા: “ પુત્રી ! ખરેખર, હું યશોદાનાં વિવાહ માટે બહુ અસ્થિર બની ગયો છું. હવે તો મારી છંદગીના છેલ્લા દિવસો પસાર થાય છે; આજ છું ને કાલ નથી. ક્યાંમુઢી યશોદાને હું સંપાત્રના હાથમાં આપણું કરી શકું નહિ, ક્યાંમુઢી હું નિશ્ચિંત થઈ શકીશ નહિ. ”

ઉડા નિશ્વાસ નાખીને નર્મદા બોલી: “ જેમ નસીબમાં માંડ્યું હશે, તેમ થશે. દાદા ! આપ તે માટે કશી ચિન્તા કરો નહિ. ”

“ ચિન્તા કરવાથી શું થવાનું હતું, પુત્રી ? આરે દિશામાં બેનાં અને સાંભળતાં બંધ ઉત્પન્ન થાય છે: ઘોર કળિયુગ આવી લાગ્યો છે, ત્યાં બેઠાં એ ત્યાં અધર્મનો ન્યાયન્યાયકાર થતો બેવામાં આવે છે. યશોદા હવે જીવાન થઈ

છે, તેના દેહ ઉપર અપાર સૌન્દર્ય ખીલી નીકળ્યું છે અને તું અનાથિની વિધવા તથા અજ્ઞાતકુળશીલા છે; તેથી મારી હયાતી પછી યશોદાને લીધે તારા પર કદાચ ભયંકર વિપત્તિ આવી પડે, એમ મને લાગે છે. યશોદાને સત્પાત્રના હાથમાં અર્પણ કર્યા પહેલાં જો કદાચ માંડ મૃત્યુ થાય, તો શું તું પાછળથી તેને કોઈ સત્પાત્રના હાથમાં અર્પણ કરી શકીશ ? જો તું ન કરી શકે તો ગામમાં કેટલાક દુષ્ટ માણસો રહે છે, તે તમને બંનેને હેરાન કર્યા વિના કદાપિ રહે નહિ. બ્યારે એ દુષ્ટોનું સ્મરણ થઈ આવે છે, ત્યારે મારો દેહ કંપી ઉઠે છે !”

નર્મદા ધીમા સ્વરથી બોલી: “ દાદા ! ભવિષ્યની ચિન્તા કરીને વૃથા કષ્ટ શામાટે પામો છો ? અનાથિનીની સહાયમાં દુર્ગા માતા છે. જો કદાચ વિપત્તિ આવી પડશે, તો હું અંગાજીનું સ્મરણ કરીશ, એટલે તે મને સહાય કરશે. મારા કુળનું ઝાળખાણુ તે આપશે.”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “ હા, પુત્રી ! માતાજી તારા કુળનું ઝાળખાણુ અવશ્ય આપશે. જો કદિ ન આપે તો જ્ઞાણવું કે ધર્મ મિથ્યા છે, પૂણ્ય મિથ્યા છે અને માતાજી પણ મિથ્યા છે.”

નર્મદા બોલી: “ કશું મિથ્યા નથી, દાદા ! સઘળું સત્ય છે. જોકે ત્યારે દિશાએ અધર્મનો જય થાય છે તે વાત ખરી છે કિન્તુ એ જયજયકાર પછી અવશ્ય એક દિવસ ધર્મનો જયજયકાર થશે. ઘોર કળિયુગ પછી સત્યયુગ અવશ્ય આવશે જ.”

વિસ્મિત અને આનંદિત નેત્રે નર્મદાના મુખ સામે જોઈને રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “ પુત્રી ! તારો આવો ભક્તિ ઉપર અટલ અને સરલ વિશ્વાસ જોઈને માંડ સઘળું પાંડિત્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞાન હાર પામી જાય છે ! યશોદાએ મને માતાનું ધ્યાન ધરતાં શીખવાડ્યું છે અને તું એ સરલ ભક્તિ ઉપર અટલ વિશ્વાસ રાખવાનું મને શીખવ. પુત્રી ! તમે બંને મા દીકરી મારે આશ્રયે છો, એમ જાણીશ નહિ, કિન્તુ હું તમારે આશ્રયે છું એમ જાણજો. વારંવાર મારા મનમાં એમ થયા કરે છે કે તમે કોઈ દેવીઓ મારી પરીક્ષા કરવા આવ્યાં છો ! ”

નર્મદા તદ્દન સંકુચિત બની જઈને બોલી: “ દાદા ! એવું શું બોલો છો ? એવું સાંભળતાં પણ અમને પાપ લાગે. અહો ! હવે તો પૂજન કરવામાં બહુ વખત ગયો ! હું તમને જમવાને માટે બોલાવવા આવી છું અને અહીં આવીને તો વાતોએ વગગી. ચાલોને, હવે તો ઉઠો.”

રામશંકર પંડ્યા ઉઠીને નર્મદાની સાથે જમવા માટે ભોજનગૃહમાં ગયા. પાંડિત્યના પિતા અને ચરિત્રગૌરવમાં ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચેલા રામ-

શંકર પંડ્યા એક મંદા પ્રનાથી ઝકપિની જેવા હતા. તેમની જ્ઞાતિના કેટલાક મિત્રો આઝસો સિવાય કાંચિકાપુરની અંદર બાગ, વૃંદ, યુવાન અને ધનિતા વગેરે સવળાં મનુષ્યો તેમની પ્રત્યે દેવની માફક ભક્તિભાવ દર્શાવતાં હતાં અને માનની લાગણી ધરાવતાં હતાં. કાંચિકાપુરની આસપાસનાં ગામડાંના લોકો પણ તેમને પૂજનીય ગણતા હતા.

રામશંકર પંડ્યાને કેટલીક જમીન હતી. તેમાંથી જે ઉત્પન્ન થતું હતું, તેવડે તેમના કુટુંબનું ભરણપોષણ ચાલતું હતું અને પોતે પડિત હોવાથી દાનકશિલામાં જે કાંઈ પ્રાપ્ત થતું હતું, તેમાંથી તે તેમની પાસે ભણનારા વિદ્યાર્થીઓનું પાઠનપોષણ કરતાં હતા. દાનમાં મજેલા દ્રવ્યમાંથી એક પૈસો પણ તે પોતાના કુટુંબના નિર્વાહમાં ખર્ચતા નહિ, કારણકે દાનમાં મજેલું દ્રવ્ય નિષિદ્ધ છે એમ તે માનતા હતા.

રામશંકર પંડ્યા પોતે ધરમંગ યજ્ઞેલા હતા—તેમની પત્ની આશરે એ વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગઈ હતી. તેમના ઘરમાં નર્મદા, યશોદા, પુત્ર યદુનાથ, પુત્રવંધુ અને વિદ્યાર્થી તરીકે રહેનારા દરિદ્ર શિષ્યના બે પુત્ર અને જમીન તથા ધરનું કામકાજ કરવા માટે બેત્રણ આકરે એટલાં માણસો હતાં. એ અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે ભણતા હતા. રામશંકર પંડ્યાને ન્યારે કોઈ વૈષ્ણવે ત્યાં ક્રિયાભાણાદિ કાર્ય કરાવવા જતું હોય ત્યારે તે અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની સાથે જતા હતા; તે સિવાય બીજો પણ કોઈ સ્થળે જતું હોય, તો ત્યાં પણ તે વિદ્યાર્થીઓ સાથે જતા હતા.

પારિવારિક જીવનમાં રામશંકર પંડ્યા એક બાગતમાં દુખી હતા, તે એ કે તેમનો પુત્ર યદુનાથ બહુ ઉદ્ધત અને રખડેલ હતો. રામશંકર પંડ્યાના જેવા વિદ્વાન પિતાનો પુત્ર હોવા છતાં યદુનાથનું મન શાસ્ત્રાધ્યયનમાં અથવાતો કોઈ સારા કાર્યમાં કદિ પણ ચોંટતું નહિ. બાલ્યાવસ્થાથી જ સ્વાભાવિક રીતે તેનું મન નકારી સોગતમાં તથા નકારા કાર્ય કરવામાં બહુ આકર્ષાતું હતું. મદ્યપાન કરનારાઓનો મંડળીમાં પણ તે ભાગ લેતો હતો. તોપણ ઘેર અથવા ગામમાં તે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉત્પાત કરતો નહિ. જમવાનો સંમય થાય એટલે ચોરની માફક ગુપ્ત્યુપ ઘેર આવીને જમી જતો. રાત્રે કોઈ વખત ઘેર આવતો અને કોઈ વખત તેના મિત્રોની સાથે તેઓના અડ્ડામાં પડી રહેતો હતો. શોધ કરીને તેનો પત્તો મેળવવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જતો હોવાથી રામશંકર પંડ્યાએ તેની સાથેનો સવળો વ્યવહાર છોડી દીધો હતો.

યદુનાથની કશી પણ સંભાળ તે લેતા નહિ. કદિ તે ઘેર આવીને રહેતો, તો તેને કહાડી મૂકતા નહિ અને જો ઘેર ન આવે તો તેની કશી શોધ પણ કરતા નહિ.

પૈસાટકા, ઘરખાર, અને જમીન વાડી વગેરે જે કાંઈ સંપત્તિ હતી, તેનું નર્મદા તથા પોતાની પુત્રવધૂના નામથી “વીણ” કરી મૂક્યું હતું. જ્યાંસુધી નર્મદા અને પોતાની પુત્રવધૂ હયાત હોય ત્યાંસુધી ચંદુનાથ કદિ પણ ભૂખે મરે નહિ, કિન્તુ ચંદુનાથના હાથમાં જે સઘળી સંપત્તિ સોંપવામાં આવે તો માત્ર બે દિવસની અંદર જ પોતાને તથા ઘરનાં બીજાં સઘળાં મનુષ્યોને ભૂખે મરવાનો વખત આવે એમ રામશંકર પંડ્યા પોતે સારી રીતે સમજતા હતા અને તેથી જ સઘળી સંપત્તિ નર્મદા તથા તેમની પુત્રવધૂને નામે ચડાવી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૨ જી.

વિમળા.

રામશંકર પંડ્યા ભોજનગૃહમાં જન્મવા એકા એટલામાં એક પ્રૌઢ વયની સંધવા સ્ત્રી પાકેલાં સુંદર પૈય્યાં લઇને ત્યાં આવી. તેને જોઇને નર્મદા બોલી: “આવો, વિમળા બહેન! આ શું પૈય્યાં લાવ્યાં?”

વિમળા બોલી: “હા નર્મદા! તમારે સર્વને માટે લાવી છું. દાદા જન્મવા એકા છે તેથી તેમને એક પૈય્યું અત્યારે કાપી આપ.”

રામશંકર પંડ્યા પૈય્યું જોઇને બોલ્યા: “વાહ! પૈય્યું તો બહુ મીઠું છેને શું! આવાં સુંદર પૈય્યાં ક્યાંથી લાવ્યા, બેટા?”

વિમળા બોલી: “મારા ઘરના આંગણમાં પૈય્યાનાં છોટલાંક ઝાડ મેં નાંખ્યાં છે, તે ઝાડે હાલમાં બહુ સારાં પૈય્યાં પાક્યાં છે. આપને પૈય્યાં બહુ વહાલાં છે, તેથી ઘણા દિવસથી લાવવાનો વિચાર કરતી હતી, પરંતુ પ્રોડેશીના છોકરાં ઝાડેથી પાડીને રોજ ખાઈ જતાં હતાં. માણેકલાલ હાલમાં ઘેર રહેતો નથી, તેથી પૈય્યાં રાખી મૂકીને પણ હું શું કરું? છોકરાંએને ખાવાપીવાની જાણસો છોકરાંએ ખાય તેમાં ના પણ શી રીતે કહી શકાય? આટલાં પૈય્યાં આપનું નામ આપીને રાખી મૂક્યાં હતાં. આપનું નામ આપ્યા પછી કોઈ છોકરાએ તેને હાથ સરખાએ અડકાડ્યો નહિ.”

પ્રિય પાક! વિમળા કોણ છે, તેનો પરિચય હવે પછી આપવામાં આવશે.

ધનસંપત્તિમાં અને લાજ આગરમાં ઉચ્ચ સ્થાનમાં ભોગવિતો રામશંકર પંડ્યાની જ્ઞાતિનો એક શોભાશંકર નામનો માણસ કાલિકાપુરની અંદર પ્રધાન વ્યક્તિ ગણાતો હતો. શોભાશંકર મુંબઈ હાઈકોર્ટનો એક વકીલ હતો અને વળી ગવર્મેન્ટ તરફથી જયરામપુરની જસીનદારીનો તે મેનેજર નીભાયો હતો. જયરામપુરની વિશાળ જમીનદારીનો સઘળો કાર્યભાર

શોભાશંકરના હાથમાં હતો. એ સઘળાં કારણોથી શોભાશંકરની રિયનિ બહુ સારી હતી. પોતાના પિતાની તેને જે કાંઈ સ્થાવર જંગમ મિલકત મળેલી હતી, તેમાં તેણે ઘણો વધારો કર્યો હતો.

તેની તાલુકદારીની ઉપજ અન્યારે વર્ષ એકની આઠ દસ હજાર રૂપિયાની થઈ હતી. રોકડ નાણાં સંબંધે લોકો સૌ સૌના મન પ્રમાણે જુદી જુદી વાતો કરતા હતા. કોઈ કહેતું કે જયરામપુરની જમીનદારી તે બહુ લૂંટી હાલે છે. તેની નીચેરીમાં એક લાખ રૂપિયાથી ઓછું નાણું નથી. કોઈ કહેતું કે, ના, ના, એટલું બધું નાણું ક્યાંથી હોય! સરકારના હાથમાં જમીનદારી છે અને પાકો બદોબસ્ત રાખવામાં આવે છે. વળી દિસાબપત્ર પણ બરાબર ચોક્કસ હોય છે. તેથી એટલું બધું નાણું તો તે મેળવી શક્યો ક્યાંથી હોય? તોપણ માણસ આવાક અને ફક્તાબ હોવાથી કેરોએક પૈસો એકત્ર કર્યો છે ખરો. કિન્તુ ૩૦-૪૦ હજાર રૂપિયાથી વધારે નહિ હોય. વળી કોઈ એમ પણ કહેતું કે ના, ના, રોકડ નાણું કશું પણ નથી, જે કાંઈ થોડું ઘાટું હતું, તે તેના છોકરાને વિદાયન મોકલ્યો ત્યારે બધું ખર્ચાઈ ગયું છે. તેનો છોકરો ખેરિસ્ટર થઈને આવ્યો છે. હજુ પૈસો ટકો કશું કમાતો નથી અને સાહેબના જેવો લાંબો ટોપો પહેરીને ફર્યા કરે છે. દર મહિને તે ઘણું ખર્ચ કરે છે, તેથી વધારે પૈસા એકત્ર થઈ શક્યા નથી. શોભાશંકરનાં રોકડાં નાણાં સંબંધે એ પ્રમાણે લોકોમાં જુદી જુદી વાતો ચાલતી હતી. ખરી હકીકત શી છે તે કોઈ પણ જાણી શકતું નહિ, કારણકે શોભાશંકર એ આખરમાં બહુ ચતુર હતો.

વિમળા એ શોભાશંકરની માત્ર એકની એક બગિચી થતી હતી. વિમળાના મદ્રાનનો પાછળ શોભાશંકરની ભવ્ય અદ્વાલિકા ગગન સાથે વાતો કરતી ઝુકી રહી હતી. વિમળાનાં લક્ષ સુંબઈમાં થયાં હતાં. તેનો સ્વામી શિવનારાયણ અત્યંત દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અને ઉચ્છૃંખલ પ્રકૃતિનો માણસ હતો. ઓછ પણ દિવસ સ્વામીની સાથેના વ્યવહારમાં વિમળા મુખ પામી નહોતી. વિમળાને ત્યારે માણેકલાલ નામે પુત્ર થયો, ત્યારે પણ એ દુષ્ટ સ્વભાવના શિવનારાયણે તેની સામે ફક્ત એક વારને માટે પણ સ્નેહની આંખેથી જોયું નહિ. એ પતિ પત્ની સિવાય ઘરમાં બીજું કોઈ મનુષ્ય હતું નહિ. છોકરાને ખોળામાં લઈને વિમળા આખો દિવસ રડતી હતી. મલપાન કરી નિશામાં ચક્રચુર બનીને શિવનારાયણ ત્યારે ઘેર આવતો, ત્યારે છોકરાને તે કંઈ જમીનપર પડાઈને મારી નાંખે એ બહીષ્કૃત વિમળા ભયભીત બની જતી હતી. જોકે એક્ટો દોષો હતા તોપણ શિવનારાયણ સાદસિક, ચતુર અને નેજાથી હતો. તેના દેહમાં એક સુવાન ચોદાના જેટલું બળ તથા સંપૂર્ણ

સૌન્દર્ય દેખાઈ આવતું હતું. તેની ઉજ્જવલ આંખોની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ તરંગ-
વાતચીતમાં સરળતા અને તેમાં રહેલું માધુર્ય વગેરે ગુણોથી તે લોકો ઉપર
સહજ વારમાં દાખ બેસાડી શકે તેવો હતો. ચતુર શિવનારાયણ પોતાની
કુશળતા સારી રીતે સમજતો હતો. તે મુંબઈ શહેરની અંદર કેટલાક પૈસા-
દાર લોકોના જીવાન અને ખરાબ છોકરાઓની સોખતમાં રહીને મોજશોખમાં
બધો સમય ગુજરતો હતો. પૈસાદાર લોકોના જીવાન છોકરાઓ શિવનારા-
યણની ઐન્દ્રજ્ઞલિક શક્તિને તાબે એક દાણવારમાં થઈ જતા હતા અને
ઘેર કુકર્મરૂપી ઉંડી ખાઈમાં નીચે અને નીચે ઉતરતા જતા હતા. એ પ્રમાણે
શિવનારાયણે અનેક પૈસાદાર જીવાનીઓને ભીખ માગતા કર્યા હતા અને
કેટલાકોને દેવામાં ઉતારી મૂક્યા હતા. છેવટે શિવનારાયણે જયરામપુરના
જમીનદાર જમિયતરામના કનિષ્ઠ પુત્ર હિરાલાલને પોતાની જાળમાં
સપડાવ્યો. હિરાલાલ તેના મોટા ભાઈની સાથે મુંબઈમાં એલફીનસ્ટન
કોલેજની અંદર પ્રીવીઅસનો અભ્યાસ કરતો હતો. જયરામપુરની અંદર
જમિયતરામને તેના કનિષ્ઠ પુત્ર હિરાલાલની ખરાબ ચાલચલગત વિષે
સમાચાર મળવાથી તેણે શિવનારાયણની સોખત છોડી દેવા માટે તેને અનેક
રીતે સમજાવ્યો, પરંતુ સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાથી જમિયતરામે પુત્રને
ઘેરથી કાઢી મૂક્યો. હિરાલાલ પોતાની સ્ત્રીને લઈને શિવનારાયણની સાથે
કોઈ સ્થળે ચાલ્યો ગયો. કેટલીક મુદત પછી સમાચાર મળ્યા કે હિરાલા-
લનું ખૂન કરીને અને તેની સ્ત્રીને લઈને શિવનારાયણ ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે.
એ વાતને આજ લગભગ ૧૫-૧૬ વર્ષ વીતી ગયાં છે. ૧૦-૧૨ વર્ષ પહેલાં
કાશીની અંદર વિમળાના કોઈ દૂરના સગાને શિવનારાયણની સાથે મુલાકાત
થઈ હતી, ત્યારપછી આજ સુધીમાં તેના કશા પણ સમાચાર મળ્યા નથી.

શિવનારાયણ નહાસી જવાથી ૭-૮ વર્ષના પુત્ર માણેકલાલને લઈને
વિમળા તેના ભાઈને ઘેર કાલિકાપુરમાં આવી, કિન્તુ ભાઈએ તથા ભોજનમાં
તેને જોઈએ તેવો આદરસત્કાર આપ્યો નહિ. વિમળા દાસીની માફક આખા
દિવસ ઘરનું કામકાજ કરતી અને રાંધનારીની માફક બંને વખત રાંધતી.
માણેકલાલ તેની મામીનાં છોકરાં હોવાને રાખતો અને ચાકરની માફક તેના
મામા મામીનું કામકાજ કરતો હતો.

વિમળાએ જોયું કે ભાઈને ઘેર દાસત્વ કરીને આખી છાંદગી ગુજર-
વાની છે. માણેકલાલને પણ હંમેશાં તેના મામા મામીનું કામકાજ કરીને
તથા છોકરાં હોવાને રાખીને કોળીઓ ધાન ખાવાનું છે. ભાઈ ભણાવી ગણા-
વીને માણેકલાલને હુશિયાર કરે એવું એક ચિહ્ન પણ વિમળાના જોવામાં
આવ્યું નહિ.

જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ બોમ્બઈના બોસ પણ વિમળાને અસહ્ય લાગવા માંડ્યા. માણેકલાલ કામમાં ફરી બૂટ કરે અથવા ચપળતા બતાવે તો તુરત માણેકલાલના પિતાની વાનગું ઉલ્લેખન કરીને તેની બોમ્બઈ એવાં કંઠોર મે'ણાં બોલતી કે જે વિમળાથી સહન થઈ શકતાં નહિ. બાઈ પણ પોતાની સ્ત્રીને એવાં કંઠોર વાક્યો ઉચ્ચારવા માટે ફરો પણ પ્રતિદાર કરતો નહિ, ઉંડો તે પણ અવિચારીપણે કંઠોર શબ્દ બોલીને બગિચાને ત્રાસ આપતો હતો.

અનેક આમનોનો વિચાર કરીને વિમળાએ હંવટે નકી કર્યું કે નિષ્કૃષ્ટ ભ્રાતા અને બોમ્બઈનાં આવાં કંઠોર મે'ણાં સાંભળીને તેમને ઘેર પડી 'રહેલું' હવે ઉચિત નથી. એ કરતાં બીજા કોઈને ઘેર કામદાર કરીને ગુજરાન ચલાવવું ઉત્તમ છે અને તેમ કરવાથી માણેકલાલને બહુવા માટે નિશાળે પણ મોકલી શકાશે.

એક દિવસે જ્યોરે બોમ્બઈની સાથે વિમળાને એક મ્હોટો ફજો થયો. બાગકના રડવાથી અને નિદ્રાનો ભંગ થતો હોવાથી માણેકલાલને તેની મામીએ બાગકને લઈને બહાર ફરવા જવાનો હુકમ કર્યો. માણેકલાલ તેના હુકમ કાને નહિ ધરતાં એકદમ બોરડીના ઝાડ ઉપર ચડી જઈને બોર ખાવા લાગી ગયો. આથી તેની મામી એકદમ ક્રોધે બરખાનિ તેને પકડવા માટે બહાર નીકળી પડી. બહુ જ શુરસો ચડેલો હોવાથી જેવી તે હતાવળી ચાલવા જાય છે એટલામાં તેના હાથમાંનું બાગક જોરથી નીચે જમીન પર પડકાઈ પડ્યું અને ભથંકર ચીસો નાંખી રડવા લાગ્યું. આમ થવાથી તેની મામીનાં ક્રોધરૂપી અગ્નિમાં ધીની આહુતિ હોમાઈ! બોરડીના ઝાડ ઉપર આણેકલાલને જઈને તેના હાથમાંની વાટકી જોરથી તેના તરફ છુટી ફેંકી. વાટકી જોરથી તેના નાક ઉપર વાગવાથી અને વાટકીનો તીક્ષ્ણ ધારવાળો કાંડા ઉંડો પેસી જવાથી મ્હોટો ચીંગ પડીને તેમાંથી એકદમ લોહી વહેવા માંડ્યું. માણેકલાલે રડતાં રડતાં તેની મામી પાસે જઈને સઘળી વાત કહી સંભળાવી. ૧

નિષ્કૃષ્ટ પ્રદારવડે માણેકલાલના કામએલા નાકમાંથી વહી જતી લોહીની ધારા વિમળાથી જોઈ શકાઈ નહિ—સહન થઈ શકી નહિ. વિમળામાં એવાં રાત હવું—તેજ પણ હવું. સહન કરવાં છતાં પણ આ બાબત સહન થઈ શકે તેવી નહોતી. તેની જગ્યાએ બીજું કોઈ મનુષ્ય હોય તો પણ સહન કરી શકે નહિ, તો તેજઘર વિમળા થી રીને સહન કરી શકે? વળી સહન કરવાથી બીજી વાર પણ કોઈ વખત તેની બોમ્બઈ ક્રોધમાં આવી જઈને સાક્ષાત્ રણચંડિકાનું રૂપ ધારણ કરવામાં જઈ પણ દીવ કરે તેવી નહોતી. આજસુધી વિમળાએ સઘળું સહન કર્યું પરંતુ હવે તે તેના બાઈ-બોમ્બઈની

આશ્રયે રહેવાને ઇચ્છતી નહોતી તેથી પુત્રને ખોળામાં લઈને પોતે પહેરેલા વસ્ત્રના છેડવડે તેના નાકમાંથી નીકળતા લોહીને લૂછતી લૂછતી ભોળાઈને જેમ મોઢે આવે તેમ ખોલીને તેને ગાળો દેવા લાગી. વિમળા અત્યારસુધી શાન્ત સ્વભાવ રાખીને સધળું સહન કરતી હતી, તેને આવી રીતે ગાળો દેતી જોઈને થોડી વારને માટે તો તેની ભોળાઈ સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહી, પરંતુ પાછળથી તેણે પણ જીભ છોડી મૂકી ! અને વચ્ચે ભારે કલહ થયો. પાડોશનાં માણસો લડવાડ જોવાને એકત્ર થયાં. ભોળાઈએ નણુંદને પોતાને ઘેરથી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો, એટલું જ નહિ, પરંતુ મોટા અવાજથી બોલવા લાગી કે, મારા ઘરને તું અત્યારથી માણેકલાલની શ્મશાનભૂમિ સમજ, મારા ઘરનો સળગતો અગ્નિ તારા પુત્રની ચિતા સમાન છે, મારા ઘરનું એક સુડી અનાજ તે તારા માણેકલાલના પિંડ બરાબર છે, વગેરે વગેરે સાંભળી શકાય નહિ તેવાં કઠોર વાક્યો વિમળા પ્રત્યે તે પુનઃ પુનઃ બોલવા લાગી. વિમળા પણ જરાએ વિલંબ નહિ કરતાં માણેકલાલને લેઈને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ઘરની બહાર નીકળીને વિમળા રસ્તા ઉપર જઈને ઊભી રહી, એટલામાં શોભાશંકરના સામા પક્ષવાળી કમળા વહુએ વિમળાને પોતાને ઘેર બોલાવી લીધી અને તેની સાથે ભેગાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો; કિન્તુ વિમળાએ ભેગાં રહેવાનો સ્વીકાર નહિ કરતાં માત્ર જરૂર પડે ત્યાંસુધી એક ઘર જુદું રહેવા આપવાની માંગણી કરી. વિમળા અન્નવસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાને કદિ પણ સંમત થશે નહિ એમ વિચાર કરીને કમળા વહુએ એક ઘર તેને રહેવાને માટે કહાડી આપ્યું. વિમળા તેના બાળક પુત્ર માણેકલાલની સાથે તે ઘરમાં રહેવા લાગી. કમળાના દીકરા મનહરલાલને માણેકલાલ “મનહરભાઈ” કહીને બોલાવતો હતો. મનહરભાઈના ઘરમાં રહીને મનહરભાઈની સાથે રાજ રમતગમત કરી શકાશે એમ વિચારીને માણેકલાલ બહુ આનંદ પામ્યો.

વિમળા એક ઓરડામાં રાંધવાનું કામ કરતી અને બીજામાં કોઈનું અનાજ લાવીને દળવા-ખાંડવાનું કામ કરતી. દળવા-ખાંડવામાં તેને મહિને દસ-આર રૂપિયા પેદા થતા હતા, તેમાંથી તે પોતાનું અને માણેકલાલનું જીવન ચલાવતી હતી.

ભોળાઈએ જ્યારે જોયું કે વિમળા ખરેખર પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી ગઈ અને લોકોનાં દળણાં દળી-ખાંડીને પોતાનું જીવન ચલાવવા લાગી ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે વિચાર કર્યો કે નણુંદ જુદી રહે છે અને લોકોનાં દળણાં દળીને પેટ ભરે છે તેથી લોકોમાં મારી અપકીર્તિ થાય છે. વળી મારા સ્વામીનાથ આવીને મને શું કહેશે ? તેણે વિમળાને પુનઃ પોતાને ઘેર પાછી ખેંચાવી લાવવા માટે અનેક માણસોને મોકલ્યાં કિન્તુ વિમળા એકની બે

ચર્મ નહિ, અને પાછી આવી નહિ. છેવટે એક દિવસ તેની ભોજનમાં પોતે વિમળાને મનાવી લાવવા માટે તેને ઘેર ગઈ, કિન્તુ વિમળા કશું પણ તેની સાથે બોલી નહિ. કમળા વડુએ તેને અનેક ગાજો દીધી. શોભાશંકરની સ્ત્રી રડીને ઘેર પાછી આવી ગઈ. બોલવામાં અને ગાજો દેવામાં કમળા વડુ એકો હતી. ગાજો દેવાનાં વિશેષણોનો ચોખ્ખો સમયે કેવો ઉપયોગ કરવો તે તે સારી રીતે જાણતી હતી.

શોભાશંકરે ઘેર આવીને શોકમાં થતી અપકીર્તિ સાંભળી તેથી તેજે પોતે પણ એક વખત આવીને વિમળાને પોતાને ઘેર પાછી આવવાનો આગ્રહ કર્યો, તોપણ વિમળા આવી નહિ. આથી શોભાશંકર બહુ વિપત્તિમાં આવી પડ્યો. નાત-જાતમાં તથા શોકમાં તે બહુ દસકો પડ્યો. તે સિવાય ઘરનાં કામકાજમાં પણ શોભાશંકરને બહુ અડચણ પેડી પડી, કારણકે વિમળાદ્વારા વગરપગારે એક દાસીનું કામ સરવું હતું તે હવે બંધ થયું. આથી વિમળા ઉપર તેને બહુ ક્રોધ ચડ્યો. વિમળાનું નામ પણ તે સાંભળી શકતો નહિ. બેએક વર્ષની અંદર વફાવાતના બંધામાં તેની સારી ઉન્નતિ ચવાથી તેણે મુંબઈ શહેરની અંદર એક મકાન બંધાવીને પોતાના કુટુંબને ત્યાં લઈ જઈને પોતાની સાથે રાખ્યું.

35077

વિમળા હતુ કમળા વડુના ઘરમાં જ રહેતી હતી. ધીમે ધીમે તેના હાથમાં થોડાઘણા પૈસા પણ એકઠા થયા. વળી આ તરફ માણેકલાલ ખમ્મુ જોડો થવા લાગ્યો. વિમળાએ વિચાર કર્યો કે માણેકલાલ હવે થોડા દિવસમાં જીવાન થશે, માટે તેના સાર પોતાના એક મકાનની જરૂર છે.

કમળા વડુએ સલાહ આપી કે: “હાલમાં પૈસા ખરચીને મકાન ખરીદવાનું કેમ બનશે? આ પાસેનું મોટું મકાન તથા તેની આગુઆગુની જમીન તમારા આપની છે અને તમે પણ તમારા આપનું સંતાન છે. મકાન જમીન વગેરે મિલકત તમારા બાકાતે મળી છે, તો તમને તેની ખાસી પડેકી જરૂર પડે પછી ન મળે? વળી જો તમારા પતિનું ઘર હોત, તો એક જુદી જાન હતી, પરંતુ બ્યારે તેમ નથી તો પછી આપની ખાસી પડેકી જમીનમાં મકાન બાંધીને રહેવામાં કોણ ના કહી શકે તેમ છે?”

વિમળા બોલી: “મહારા બાઈ તેની જમીનમાં મને મકાન બાંધવા દેશે?”

કમળા વડુએ ઉત્તર આપ્યો: “તે તો નહિ દે, પરંતુ તમે જોર કરીને પગે બાંધો. તમારા બાઈ હાલમાં અહીં નથી-મુંબઈ છે. તેના મકાનની ખાટણ થણી જમીન ખાસી પડી છે, તે દેશને એક ઘર બંધાવીને તેમાં રહો. એક વાર ઘર બંધાવીને રહ્યા પછી બંને તમારા બાઈના જાણુ-

વામાં આવે તોપણ તે શું કરવાનો હતો ? માત્ર ખાલી જમીનને માટે બહેનના ઉપર દ્રવિયાદ પણ તેનાથી થઈ શકશે નહિ. લડે તો તમારે પણ સામા લડવું અને બોલવું જે મારા આપની જમીન હતી તેમાં મેં મકાન બંધાવ્યું છે. તારા આપની જમીન છે અને મારા આપની જમીન નહિ ? કાયદાનો ભય દેખાડે તોપણ તમારે ડરવું નહિ. તેની સાથે વાતચીત પણ કરવી નહિ. છેવટે ઈચ્છાથી કહો કે અનિચ્છાથી કહો, ગમે તે પ્રકારે તેને શાન્ત થઈ જવું પડશે.”

કમળા વલુની સલાહ વાજબી લાગવાથી વિમળાએ તે પ્રમાણે કર્યું. પાછળથી શોભાશંકરને ખબર પડી ત્યારે તેણે આવીને ગુસ્સે થઈને વિમળાને ધમકાવીને બહુ બહુ ભય દેખાડ્યો અને વિમળાને ત્યાંથી ખસેડવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ વિમળાએ ધર છોડ્યું નહિ. આખરે શોભાશંકર થાકીને શાન્ત રહ્યો; પરંતુ તેના પ્રથમના રોષમાં બમણો વધારો થયો.

પ્રકરણ ૩ જું.

રામશંકર પંડ્યાના ભાઈની પુત્રવધૂ.

રામશંકર પંડ્યાના કાકાના દીકરા ભાઈ ત્રિપુરાશંકર શાસ્ત્રીનું ઘર તેમના મકાનની પાસે જ હતું. ત્રિપુરાશંકર ઘણી મુદતથી આ જગતને ત્યાગ કરી ગયો હતો. તેનો પુત્ર ત્રિલોચનશંકર પણ જીવતો ન હતો. આપણી પૂર્વપરિચિત કમળાવલુ એ સ્વર્ગીય ત્રિલોચનશંકરની વિધવા થતી હતી. તેને મનહરલાલ નામે માત્ર એક પુત્ર હતો. બાળક મનહરનો જન્મ થયાર પછી નાની ઉંમરમાં જ તે વિધવા થઈ હતી. રામશંકર તેમનું ભરણપોષણ કરતા હતા.

રામશંકર પંડ્યાના ભાઈની પુત્રવધૂ પોતે કહેવાય છે, એમ જાણીને કમળાવલુ પોતાને બાગ્યવાન ગણતી હતી. કાલિદાસપુરની અંદર ગ્રામ્ય બ્રાહ્મણ સમાજમાં પણ પોતે રામશંકર પંડ્યાના ભાઈની પુત્રવધૂ છે, એ ગૌરવથી

પુત્રવધૂને ખીન્ન પાસે અનુગ્રહ કે પ્રાર્થના ગામાટે કરવી પડે ? તેને કઈ ચીજનો અભાવ હોય ? પૈસા ટકા તથા બેઠણનો કોશ પણ અભાવ તેને હતો નહિ, કારણકે રામશંકર પંડ્યાના શિષ્ય-ચત્રમાનોની સંખ્યા બહુ મોટી હતી. આપ-દાત્રના વારસામાં મજેલી જમીન પણ પુષ્ટળ હતી. વિપત્તિ-આપત્તિ-માંથી બચાવવા માટે સ્વયં રામશંકર પંડ્યા પોતે હયાન છે, તો પછી અન્યની સહાય લેવાનું તેને શું પ્રયોજન ? બેઠણ પ્રમાણમાં કમળાવડુંને ગર્વ તથા ગુસ્સો હતો, તેટલા જ પ્રમાણમાં ને ઉદાર અને સહૃદય પણ હતી. કોઈને કશી પણ ચીજનો અભાવ હોય, તો ને પોતાની ધરની ચીજને તેને આપીને તેનો અભાવ દૂર કરવાને એક કાણુ તે વિચાર્ય કરતી નહિ. કોઈ આડોશી-પાડોશીને ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય સામું-માંદું કે સુખી દુઃખી હોય અથવા શોકમાં કે વિપત્તિમાં હોય તો બેઠે તે શત્રુ હોય, તેણે તેને ઘેર જઈને તેના ધરનું સઘળું કામકાજ પોતાના ધરની માફક તે કરતી હતી. રોજનું પોતાનું કામકાજ આટોપીને કમળા વડુ ગામમાં એકદમ વાર આડોશી-પાડોશીને ત્યાં એસવા પણ જતી હતી. કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ જાણ્ય પડે તો તુર્ત તે દૂર કરતી. અને કોઈ દુઃખી જોવામાં આવે તો તેનું તે સાન્તવન કરતી, અને જો કોઈનામાં કોશ હોય જોશમાં-આવે તો તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ પણ તે વર્ષાવતી હતી. ધરની પાસે કમળા વડુનો ઉચ્ચ કંઠસ્વર સાંભળવામાં આવતાં કોઈ આશર્થી ઉત્સાહિત બનતું હતું અને કોઈ લયથી ચરચર કંપનું હતું. જો કોઈ કન્યા અથવા વડુ ધરના કામકાજમાં-આગમ્ય, લગ્નલહીન અથવા ગર્ભા ભારતી તેના જોવામાં આવતી, તો કમળા વડુ ઉચ્ચ કંઠસ્વરથી તેની સાથે લડતી હતી. આમ હોવાથી રમ્મત-ગમ્મત અથવા ગર્ભા ભારતી કોઈ કન્યા અથવા વડુ કમળા વડુનો સ્વર સાંભળતાં જ રમ્મત-ગમ્મત પડતી મુઠીને એકદમ દોડી જઈને જો કામ હાથમાં આવ્યું ને લઈને એસી જતી, અને શરીર ઉપરનાં કેપડાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં હોય તો તે એકદમ મુન્યવસ્થિત કરવા મંડી જતી. તેમ છતાં જો કોઈ ખામી કોઈનામાં જોવામાં આવતી તો તેની દુનિતી સવામાં આંકી રહેતી નહિ. કમળા વડુનો ઘોટો સાંભળીને ઉંઘતાં કુતરાં-ચિત્તાડાં ચમકી જઈને જંગી ઉડતાં અને એકદમ પંડાયન કરી જતાં હતાં. માના ખોળામાં ઉંઘતું બાળક કમળા વડુનો ઘોટો સાંભળીને એકદમ જંગી જઈને રડી પડતું હતું.

રાત્રિદિવસ માત્ર નિદ્રાના સમય સિવાય કમળા વડુના શરીરને વિશ્રાન્તિ મળતી નહિ, તેમ જીભને પણ વિશ્રાન્તિ મળતી નહિ. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને ધરની અંદર, બગીચામાં, ખેતરમાં, રસ્તામાં, ગામગામમાં, કોશરમાં,

રસોડામાં વગેરે સર્વ સ્થળે નિરંતર જ્યાં જ્યાં તેના હાથ ચાલતા હતા, ત્યાં ત્યાં તેની જીભ પણ ચાલતી હતી. વૃક્ષો ઉપરનાં પક્ષીઓથી તે જમીન ઉપર ચાલનારાં કુતરાં, બિલાડાં, ગાયો, વાછરડાં, દાસી, ચાકર, પૂજારી, બ્રાહ્મણ પર્યન્ત કોઈ પણ તેના હાથની તથા મુખની કૃપા પ્રાપ્ત કર્યા વિના રહી શક્યું નહોતું, અથવા તેની ચાલતી જીભ કદિ પણ નીરવ-નિશ્ચિંત કોઈના પણ જોવામાં આવતી નહિ. એક તરફ રામશંકર પંડ્યાના ભાઈની પુત્રવધૂને નામે પોતે ઓળખાતી હોવાથી તેને મન જેમ ગૌરવની સીમા નહોતી, તેમ બીજી તરફ રામશંકર પંડ્યા પ્રત્યે તેનો ભક્તિભાવ પણ કાંઈ ઓછો નહોતો. રામશંકર પંડ્યાના પાદપ્રક્ષાલન કરીને તેનું રોજ ચરણામૃત લીધા પછી તે પાણી ગ્રહણ કરતી હતી. નિયમ મુજબ રોજ એ વખતે રામશંકર પંડ્યાને ધૂણામ કરી તેમના ચરણની રજ મસ્તકપર ચડાવીને તે ભોજન ગ્રહણ કરતી હતી. ઉચ્ચ ચંડિકામૂર્તિનું રૂપ ધારણ કરીને તે આખા ઘરને, આખી શેરીને અને આખા ગામને ધૂળવી મૂકતી અને વિજળીને વેગે જીભને ચલાવતી, કિન્તુ એવામાં જો દૂરથી રામશંકર પંડ્યા તેના જોવામાં આવતા અથવા તેમનો કંઠસ્વર તેના સાંભળવામાં આવતો તો કમળા વહુ એકાએક શાન્ત બની જતી અને નવવધૂની માફક ધૂમટો તાણીને એક બાજુએ ખસી જતી હતી. આ પ્રમાણે તેનું ઉચ્ચ રૂપ રામશંકર પંડ્યાને જોઈને એકાએક લુપ્ત થઈ જતું હતું !

રામશંકર પંડ્યા કમળા વહુની દૃષ્ટિએ એક આદર્શ પુરૂષ હતા. પોતે એક આદર્શ પુરૂષના ધરની વહુ છે અને મનહરલાલ તેમના કુટુંબમાં જન્મેલો પુત્ર છે, તેથી રામશંકર પંડ્યાની આંખમાં મનહરલાલની આંખ સમાએલી છે એમ તે સારી રીતે સમજતી હતી.

મનહરલાલ હવે જુવાન થયો હતો, સંઘળા લોકો તેને ખુદ્દિમાન તથા ચતુર કહેતા હતા. રામશંકર પંડ્યા પણ તેના પર અત્યંત સ્નેહ રાખતા હતા પરંતુ તેની માતા કમળા વહુ તેને ખુદ્દિ વિનાનો ગણતી હતી. તેના કામદાંજયી તથા રીતભાતથી તે બિલકુલ સંતોષ પામતી નહિ.

પ્રિય પાકક ! મનહરલાલ ઘણો ખુદ્દિમાન તથા ચતુર હોવા છતાં તેની માતા કમળા વહુ કેમ તેની પ્રત્યે અસંતોષ બહેર કરતી હતી, તે આગલાં પ્રકરણો વાંચવાથી તારા સમજવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મનહર અને માણેક.

ગુજરાતી નિશાળમાં મનહરને ત્રણ ચાર ચોપડી ભણાવ્યા પછી મોટા સમારોહ સાથે ઉપનયન-સંસ્કાર કરીને કમળા વડુએ પુત્રને રામશંકર પંડ્યાની પાસે સંસ્કૃત વિદ્યા ભણવા ખેંસાડ્યો. મનહરે સધિ-દહિના કોર અને શુદ્ધ શ્લોકો મોઢે કરવાનો આરંભ કર્યો.

ઉપરની બીનાને કેટલોક કાળ વીતી ગયા પછી, વિમળા માણેક-લાલને લઈને ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેના બાઈને ઘેર રહેવા આવી. મનહરને માણેકલાલની સાથે થોડા દિવસની અંદર ગાઢ મિત્રાચારી બંધાઈ. મનહરને બ્યારે રામશંકર પંડ્યાની પાઠશાળામાંથી છુટી થતી, ત્યારે માણેકલાલ કોઈ પણ પ્રકારે તેની મામીના હજારો કામો અને સેંકડો આદેશોનો ત્યાગ કરીને રમવાને બહાર નીકળી પડતો. બંને જણુ ગામની બહાર જઈને કોઈ વખત આંબાના, નાળિયેરીનાં તથા જાંબુનાં વૃક્ષ ઉપર ચડીને ફેરીઓ, નાળિયેર તથા જાંબુ ખાતા હતા, કોઈ વખત નદી અથવા તળાવમાં જઈને બુસદા મારતા હતા અને કોઈ વખત જંગલમાં ચરતી ગાયોને દોડાવતા હતા. કોઈ વાર ઘાસ ચરવા છુટા મુકેલા કાઠિયા ઘોડાઓને પકડીને તેમની પર સવારી કરતા અને બહુ દૂરસુધી દોડાવતા હતા. કોઈ વખત બકરાં ચારવા નીકળેલા ભરવાડના છોકરાઓની સાથે રમત કરતા હતા અને કોઈ વખત મારામારી પણ કરતા હતા.

બાઈના ઘરનો ત્યાગ કરીને વિમળા બ્યારે કમળા વડુને ઘેર રહેવા આવી, ત્યારે તેણે માણેકલાલને ગામની અંદરની અગ્રેજ સ્કૂલમાં ભણવા ખેંસાડ્યો.

મનહરલાલે જોયું કે માણેકલાલ અગ્રેજ ચોપડીઓ વાંચે, ગુજરાતી વાંચે, કેટલીક વાર્તાની ચોપડીઓ વાંચે, યુદ્ધની વાતો, દેશ-પરદેશની વાતો, જળ, વાયુ, નદી, પહાડ, આકાશ, ઝાડપાંદો અને હવ્વજાંતુની વાતો વાંચે, અને પોતે માત્ર એક નીરસ વ્યાકરણનાં સૂત્રો જ મોઢે કર્યા કરે એ કેમ ગમે? આથી રામશંકર પંડ્યાની પાઠશાળામાં વ્યાકરણ શીખવાનું હવે નેતે ગમ્યું નહિ. તેણે માણેકલાલની સાથે અગ્રેજ સ્કૂલમાં ભણવા જવાને વિચાર કર્યો. રામશંકર પંડ્યાએ તેને તેમ કરવાને અનુમોદન આપ્યું. આથી કમળા વડુ અત્યંત ગુસ્સે થઈ ઉઠી, ઘણું બડબડી, પરંતુ મનહરલાલે પોતાની દડ છોડી નહિ. છેવટે તે રામશંકર પંડ્યાની પાસે જઈને બારણાની પાછળ અર્ધો ધૂમટો તાણીને બેઠો અને અર્ધસ્પૃટ સ્વરે બહુ વારસુધી રડી, તોપણ

મનહર એકનો એ થયો નહિ. રામશંકર પંડ્યા પણ મનહરલાલની ઈચ્છા વિરુદ્ધ તેને પોતાની પાઠશાળામાં ભણાવવાને આહતા નહોતા.

પાઠશીની એક સ્ત્રી કમળા વહુની પાસે ઊભી હતી, તેની સામે જોઈને રામશંકર પંડ્યા સાંભળે તેમ તે બોલવા લાગી:—“મનહર તો એક બાળક છે, તેને શું સારા નરસાની કશી સમજણ હોય? તેની ઈચ્છા પ્રમાણે આપણે તેને શામાટે વર્તવા દેવો જોઈએ? મારા સસરાએ શું તેના ઉપર દાખ રાખીને તેમની પાઠશાળામાં ભણાવવો ન જોઈએ?”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “છોકરાઓને તેમના મનની સ્વાભાવિક ગતિ પ્રમાણે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની વ્યવસ્થા કરવી ઉચિત છે. છોકરાને જે વિષય પસંદ ન હોય, તે વિષયનો અભ્યાસ જોર કરીને શીખવાડવાનો પ્રયત્ન કરવો તદ્દન વૃથા છે.”

કમળા વહુ બોલી: “મનહરને તો કાંઈ માણેકલાલની માફક નોકરી ચાકરી કરીને પેટ ભરવાનું નથીને? તેને અંગ્રેજી સ્કૂલમાં ભણવા જવાની શી જરૂર છે?”

રામશંકર પંડ્યા સ્મિત કરીને બોલ્યા: “પુત્રી! માત્ર નોકરી-ચાકરીને માટે જ અંગ્રેજી ભણવાનું હોય છે, એમ તમે સમજશો નહિ. જે-કે પાઠશાળાના જેટલું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન અંગ્રેજી સ્કૂલમાં પ્રાપ્ત થતું નથી, તોપણ બીજી અનેક બાબતોનું શિક્ષણ ત્યાંથી જ મળી શકે છે, જ્ઞાનાર્થીની જ્ઞાન-પિપાસા તે સ્થળે પણ નિષ્ફળ જતી નથી.”

કમળા વહુ પુનઃ બોલી: “શાસ્ત્ર-પુરાણ વગેરે બ્રાહ્મણને ઉપયોગી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યા વિના શિષ્ય-યજ્ઞમાનની રક્ષા મનહર શી રીતે કરી શકશે?”

રામશંકર પંડ્યાએ ઉત્તર આપ્યો: “મનહર હજી બાળક છે. બ્યારે તે પુખ્ત ડંભરનો થશે અને શાસ્ત્ર-પુરાણ શીખવાની જરૂર છે એમ સમજશે, ત્યારે તે તેની મેળે શીખશે.”

કમળા વહુ બોલી: “કદાપિ પાછળથી એવી સારી પ્રુદ્ધિ તેનામાં ન આવે તો? અથવા અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવાથી તેનો સ્વભાવ મીઠજી બની જાય તો પછી શું થાય? મારો મનહર મોટો થયેથી આપના જેવો પંડિત થઈને ઘરનું નામ રાખશે, એ આશા હૃદયમાં ધારણ કરીને હું મારા દુઃખના દિવસો એ હાથે દેવું છું. પરંતુ અત્યારે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં ભણવા જવાની વાત સાંભળીને એ સઘળી આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ છે.”

રામશંકર પંડ્યા કમળા વહુને અનેક રીતે સમજાવીને બોલ્યા: “પુત્રી! તમારો મનહર આપણા ઘરનું નામ રાખશે, તે બાબત જરા પણ

ચિન્તા કરે નહિ. માત્ર અસ્ફુટ અભ્યાસ કરવાથી જ ધરતું નામ રહે છે એમ સમજશે નહિ. જેનામાં મનુષ્યત્વના સંસ્કાર છે, તેને ગમે તે પ્રમાણે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં આવે, તોપણ તેના મનુષ્યત્વનો વિકાસ થયા નિરહેતો નથી. મનહર અગ્રેજી શૃંગમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા જવાની ઇચ્છા કરે છે, તો જવા દો, અડચણ કરીને તેને નિરસ્ત્રાવી બનાવો નહિ. મનહર ઉચ્ચ સંસ્કાર લાભને જન્મે છે, તે નક્કી મારી આપક વધારશે."

ક્રમશઃ વધુએ પછી કથી અડચણ કરી નહિ. મનહર શૃંગમાં ગયો.

માણેકલાલ અભ્યાસમાં થોડો આગળ ગયેલો હતો અને મનહરલાલે માત્ર નવું પ્રશ્ન જ માંડ્યું હતું, કિન્તુ મનહરલાલ વયમાં માણેકલાલથી જરા મોટો હતો અને માણેકલાલ મનહરને "મોટા ભાઈ" કહીને બોલાવતો હતો. મોટા ભાઈ પ્રાચીન રહે અને માણેકલાલ આગળ જાય, એ બન્ને માંથી કોઈને પણ પસંદ પડ્યું નહિ. તેથી માણેકલાલે બંણવામાં કાંઈક લીધું કરી અને મનહર ત્રધારે ઝડપથી બંણવા લાગ્યો. થોડા જ વખતમાં બન્ને સાથે થઈ ગયા.

સુશીલ અને મુબોધ બાળકો રાત્રિ-દિવસ અભ્યાસ કર્યા કરે, રમ્યા કરે નહિ, સાણીમાં તરવા જાય નહિ, ઝાડ ઉપર ચડે નહિ, સૂર્યના તાપમાં અને વરસાદમાં જંગમની ભંદર રખડ્યા કરે નહિ, ગાયોને ખાર મારે નહિ અથવા દોડાવે નહિ, ઘોડાઓની પ્રાચીન મટે નહિ અને ખેતરોની અંદર હોગો પ્રાક ભાંગે નહિ. સુશીલ છોકરાઓ તો તદ્દન શાન્ત અને નમ્ર હોય છે. રમતની જોખાએ ભયથી અને સંકોચથી તેઓ નિર્ભય જગ્યાએ દૂર જઈને બેસી રહે છે. ઝાડ ઉપરનાં ફળો જેમાં કે જાંબુ, કેરી, જામફળ, સીતાફળ વગેરે ખાવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે ઝાડ નીચે ઉભા રહીને આહુતી કરીને તથા વિનંતિ કરીને તેઓ ઝાડ ઉપર ચડ્યા હોય, તેઓની પાસેથી એક બે ફળ આગીને ખાય, બોને કદિ પણ ઝાડ ઉપર ચડે નહિ. જે સ્થળે ફૂતરાં ભરે, તે સ્થળે તેઓ જાય નહિ, રસ્તામાં આખરો ઉભેલો જેવામાં આવે, તો તેઓ બીજો રસ્તો ખસી જાય; થોડો જેવામાં આવે, તો સો હાથ દૂર નાંખે; હાથમાં, પગમાં અગર ચીરીના કોઈ પણ ભાગમાં કોટો ભોંકાવાથી જરા પણ લોહી નીકળે તો ભયથી મૂર્ચ્છા પામી જાય.

મનહર અને માણેકલાલ એવા પ્રકારના સુશીલ અને મુબોધ બાળકો નહોતા. જોડે તેઓ રમતીઆળ બહુ હતા, તોપણ દુષ્ટ નહોતા. ભય અને ભક્તિને તેઓ આનંદ નહતા, તોપણ પોતપોતાની માતા પ્રત્યે તેઓ અપરિણીત પૂજ્ય ભાવ ધરાવતા હતા. ઘેર તેઓ દુષ્ટ બાળકોની અસરો પ્રકટ કરીને, બચાવ કરીને, તોડાન કરીને, મારામારી કરીને

અનેવી [શવનારાયણની સાથે પણ હીરાલાલને પરિચય તથા મિત્રાચારી થઈ. તે મિત્રાચારીનું જે ઝેરી ફળ છેવટે ઉત્પન્ન થયું, તેનો કિંચિત્ પરિચય ચાકક વર્ગને પ્રથમ થએલો છે.

દાન વિનાનો મુંબાઈનો પ્રવાસી યુવક—જમીનદારપુત્ર—કૃષ્ણલાલ કાંઈ ઓછો શોખીન તથા ભોગવિલાસી નહોતો, કિન્તુ તેનો એ શોખ તથા ભોગવિલાસીપણું એક સારા દેશી મનુષ્ય બનવા તરફ નહિ જતાં સાહેબ બનવા તરફ ગયું હતું. શોભાશંકરે પણ પોતાના શિષ્ય કૃષ્ણલાલ તથા તેના ભાઈ હીરાલાલના મનની ગતિ જાણી જઈને વિલાયત જઈ આવેલા અને સુધારાના શિખરપર ચડી ગએલા તથા ઇંગ્લીશ ડ્રેસ પહેરીને ફરતા યુવકોના સમાજ સાથે પરિચય કરાવી દીધો. સાહેબના જેવો ડ્રેસ પહેરવા તરફ તથા સાહેબ બનીને ફરવા તરફ કૃષ્ણલાલનું મન ઘણું ખેંચાવા લાગ્યું. ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, ખેસતાં, બોલતાં, ચાલતાં વગેરે સર્વ બાબતોમાં સાહેબ લોકોનું તે અનુકરણ કરવા લાગ્યો. એટલેથી બંધ નહિ રહેતાં સાહેબ લોકોના રીતરિવાજ તથા તેમની ફેશન શીખવા માટે એક વિદ્યાયતી સાહેબને પગાર આપીને કેટલાક દિવસસુધી પોતાની પાસે રાખ્યો. આવી રીતે સંપૂર્ણ સાધના કરવાથી થોડા જ સમયની અંદર કૃષ્ણલાલ એક સાહેબના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો.

કૃષ્ણલાલની સાહેબ બનવાની ઈચ્છા માત્ર બહારનાં જ આચરણમાં સંપૂર્ણ થઈ નહિ; અંદરખાતેથી પણ પૂર્ણ ભાવ વિકાસ પામવા લાગ્યો. તેનું મન, તેનો પ્રાણ, તેનો ભાવ, તેની ચિન્તા વગેરે સઘળાં સાહેબી રીતરિવાજમાં ગુંથાવા તથા પરિપુટ થવા લાગ્યાં. આ દેશનાં સાધારણ કુતરાં-ગિલાડાંથી માંડીને તે મનુષ્યો, માનવ-પરિવાર, સમાજ, ધર્મ, આચારવ્યવહાર, વસ્તુઓ વગેરેને તે નેટીવ (દેશી) અને નિકૃષ્ટ કહીને તુચ્છકારી કાઢતો હતો. ગમે તે ચીજ હોય તોપણ જો તે વિદ્યાયતી હોય, તો તેને તે શ્રેષ્ઠ માનતો હતો.

ચતુર શોભાશંકર કૃષ્ણલાલને જેવો જોઈએ તેવો સંગી, સહયોગી, અને તેની મરજી મુજબ વર્તનારો હતો, કિન્તુ કૃષ્ણલાલની માફક સાહેબ બની જવાની ઈચ્છામાં તે કદિ પણ પોતાના દેહનું ભાન ભૂલી જતો નહિ. વિષયમુદ્ધિમાં બાલ્ય કાળથીજ તેની પ્રખરતા જોવામાં આવતી હતી. સાંસારિક ઉત્તતિ, ભોગ-વિલાસ અને લોકસમાજમાં પોતાનું ગૌરવ તથા પ્રતિષ્ઠા વધારવાં એ તેના જીવનનું પ્રધાન કાર્ય હતું. એ પ્રધાન કાર્યોની સિદ્ધિ માટે જેમ અર્થોપાર્જન કરવા તરફ દૃષ્ટિ રાખવી પ્રયોજનીય છે, તેવી જ રીતે પંક્તિના માણસોની સાથે તેમનું મન ઓળખીને ચાલવું જોઈએ એ

તે સારી રીતે સમજતો હતો. કૃષ્ણજ્ઞાન તરફ મતિવાળો અને જમીનદારનો પુત્ર હોવાથી સોદો પોતાનું ખરાબ બોલશે, તેવી દેશી દરકાર જ કરતો નહિ. તે રોજ નિઃસંકોચે વિજ્ઞાનથી આવેલા સાહેબોની મંડળીમાં બેસતો અને તેમની જોડે સઘળો સમય વ્યતીત કરતો હતો. આ તરફ શોભાશંકર વ્યવસાયની ઉત્તમિને માટે તથા સમાજનું આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે દિલ્હી સમાજમાં પણ સર્વ પ્રકારના માણસોની સાથે ગાઢ પરિચય રાખતો હતો. તેથી એક તરફ વિજ્ઞાનત જઈ આવેલા સાહેબ સમાજમાં શોભાશંકર જેવો ફેશનદાર તથા મુધરેશો સાહેબ ગણાતો હતો, તેવા જ દેશી સમાજમાં વ્યવહારકુશળ, વૈયથિક સમાજોમાં એવા પહેલા વૈયથિક અને વળી બ્રાહ્મણ પંડિતોના આશ્રયસમાજમાં તેવા શુદ્ધ બ્રાહ્મણ ગણાતો હતો.

કૃષ્ણજ્ઞાન આવા પ્રકારનો વિચાર કરતો નહિ, અને વિચાર કરવાની તેની પ્રકૃતિ પણ નહોતી અથવા તેનામાં તેવી બુદ્ધિ નહોતી. કિન્તુ શોભાશંકર જાણતો હતો કે કૃષ્ણજ્ઞાનની આટલી બધી સાહેબી તેનો પિતા જમિયતરામ કદિ પણ માફ કરશે નહિ. બ્યારે કૃષ્ણજ્ઞાનની સાહેબી બહુ જ વધી પડી, ત્યારે શોભાશંકરે જોયું કે જે ગુમાસ્તાની સાથે બન્ને ભાઈઓ મુબાઈમાં રહે છે, તેને જો અહીં વધારે વખત રહેવા દેવામાં આવશે, તો જમિયતરામ દેસાઈથી આ બીના દેશી પણ ગુમ રહી શકશે નહિ.

વકીલ ગુણવંતરાય શોભાશંકરને બહુ જ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો તથા સારા ચરિત્રવાળો માનતો હતો, અને તેના પર બહુ સ્નેહ રાખતો હતો. શોભાશંકરે ગુણવંતરાય વકીલનું મુમગ્ન્યું કે, “જમીનદારના પુત્ર કૃષ્ણજ્ઞાન તથા હીરાજ્ઞાને કોલેજમાં બહીને બી.એ., એમ. એ. ની ડિગ્રીઓ મેળવવાની દેશી જરૂર નથી. વળી તેવા પ્રકારનાં તેમનાં મન પણ નથી. તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોલેજમાં આવતા નાના પ્રકારના ઉપયોગી અને બીનઉપયોગી વિષયોના પાઠોના અભ્યાસ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી સાદું ફળ મળવા કરતાં ખરાબ મળવાનો વધારે સંભવ છે. ઘર આગળ જ અવકાશના સમયમાં તેઓ મારી યાસેથી અંગ્રેજ, ગુજરાતી, સંસ્કૃત વગેરે ઉપયોગી વિષયો સ્વતંત્ર રીતે શીખશે. તે ઉપરાંત ધનવાન અને વિદ્વાન સોદાના સમાજમાં જવા આવવાનો નિયમ રાખવાથી પણ તેમને કેટલુંક નવીન શિક્ષણ મળી શકશે. બલિષ્ઠમાં તેઓ તેમની ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરવાને લાયક થાય, એવો આ ઉત્તમ રસ્તો છે. તેમને કોલેજમાંથી ઉઠાડી લેવા અને જમિયતરામ દેસાઈના એક કુશળ મહેતો કે જે અહીં નકામો બેસી રહ્યો છે તેને જયરામપુર પાછો મોકલી દેવો. આપની સલાહથી હું પોતે જ તે ગુમાસ્તાનું જે કાંઈ કામકાજ હશે તે કરીશ.”

ગુણવંતરાય વકીલે જોયું કે શોભાશંકરની સલાહ ખરી છે. તેણે જમિયતરામ દેસાઈને એક પત્ર લખીને એ પ્રમાણે બંદોખસ્ત કરી વાળ્યો અને જમિયતરામ દેસાઈનો જીનો અને પરિપક્વ બુદ્ધિવાળો મહેતો કે જેના દાખમાં કૃષ્ણલાલ અને હીરાલાલ સારા રહી શકતા હતા; તેને પાછો ઘેર જાય-રામપુર મોકલી દીધો. કૃષ્ણલાલ અને હીરાલાલને માથે હવે કોઈનો દાખ રહ્યો નહિ. હીરાલાલ શોભાશંકરના બનેલી શિવનારાયણની સાથે નાના પ્રકારના આમોદ પ્રમોદમાં ઉન્મત્ત બની જઈને દિવસ તથા રાત્રિનો ઘણો ખરો ભાગ બહાર જ રખણા કરતો હતો અને કૃષ્ણલાલ શોભાશંકરની સાથે સાહેબ બની ગયેલા ગુજરાતી સાહેબોના સમાજમાં ફરવા લાગ્યો.

પૂર્વે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જે ખર્ચ લાગતો હતો, તેના કરતાં હવે જમિનદારના પુત્ર તરીકે સુંબાઈની સમાજમાં આવજન કરવાથી ઘણો વધારે ખર્ચ લાગવા માંડ્યો, એટલા માટે ગુણવંતરાય વકીલે શોભાશંકરની સલાહથી તેમના માસિક ખર્ચનો આંકડો પણ ઘણો વધારી દીધો.

કોણ જાણે શા કારણથી હીરાલાલના ઉચ્છૃંખલપણા તરફ તથા તેના દુશ્વરિત તરફ શોભાશંકર પ્રથમ દૃષ્ટિ સરખી પણ કરતો નહિ અને તેને તેવી રીતે વર્તવા દેવાને કશો પ્રતિબંધ પણ કરતો નહિ; પરંતુ જ્યારે હીરાલાલ તદ્દન બગડીને પેસે પાર જતો રહ્યો, ત્યારે તે કોઈ કોઈ વાર ગુણવંતરાય વકીલ પાસે જઈને હીરાલાલની ખરાબ ચાલચલગત માટે વાતચીત કરવા લાગ્યો. ગુણવંતરાય વકીલે હીરાલાલને પોતાની પાસે બોલાવીને ઘણી શિખામણો આપી અને ઘણો તિરસ્કાર પણ કર્યો; પરંતુ જ્યારે જોયું કે તેના મન ઉપર કશી પણ અસર થઈ નથી ત્યારે છેવટે તેણે કંટાળીને જમિયતરામ દેસાઈને સઘળી હકીકત લખી જણાવી.

જમિયતરામ દેસાઈ પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર હીરાલાલની આવી ખરાબ વર્તણૂકથી ઘણો ખેદ પામ્યા અને પોતાનું સઘળું કામકાજ છોડીને સુંબાઈ આવ્યા.

શોભાશંકરની સલાહથી કૃષ્ણલાલે પોતાનો સાહેબ લોકના જેવો ફેસ સંતાડી દીધો અને પિતાની સમક્ષ સારી રીતભાત તથા ઘણો વિનયભાવ દર્શાવ્યો. સરળ હૃદયના જમિયતરામ દેસાઈએ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રની રીત-ભાતમાં જોકે કેટલાક પ્રમાણમાં હિંદુભાવ-વિવાર્જિત અને સાહેબ લોકમાં ચાલતી ટેવો જોઈ, તોપણ એકંદરે તેના પ્રત્યે તે સંતુષ્ટ થયા. તેમણે વિચાર કર્યો કે અંગ્રેજી શિક્ષણ, અંગ્રેજી રાજ્ય, દેશમાં પેટેલી અંગ્રેજી રીતભાત તથા સુંબાઈના સમાજનો સહવાસ-એ સઘળી બાબતોથી યુવકો ઉપર આટલી અસર તો થયા વિના રહે જ નહિ. પુખ્ત ઉંમરનો થશે અને

ચૂસસંસાર તથા વ્યાવહારિક કાર્યોનો બોજો શિરપર આવી પડશે, ત્યારે એ સધળી ટેવો એની મેળે દૂર ચર્ચાજશે.

કૃષ્ણલાલને જેવી રીતે શોભાચંદ્રે તેના પિતાની હાજરીમાં સારી રીતભાતથી વર્તવાની તથા ઈચ્છીય કૃત્યન દ્વારા દેવાની સલાહ આપી હતી, તેવી રીતે હીરાલાલને ઉપદેશ આપનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ હતી નહિ. જે રાત્રે જમિઅતરામ દેસાઈ મુંબઈ આવી પહોંચ્યા તે રાત્રે હીરાલાલ બિલકુલ ઘેર જ આવ્યો નહિ. બીજો દિવસે સવારે એક પ્રદર દિવસ ચડી ગયા પછી ઘેરએલી આંખે ઘેર આવીને તે આખો દિવસ ઉંઘ્યો. સંધ્યાકાળ પહેલાં જાગીને પિતા આવ્યા છે એમ સાંભળ્યું, કે તુર્ત જ બચથી પિતાને મળ્યાં નહિ દેખાડતાં તે પુનઃ બહાર નાસી ગયો. બીજો દિવસે સવારે માથાસ મોઢકીને જમિઅતરામ દેસાઈએ બળપૂર્વક પુત્રને ઘેર બોલાવી મંગાવ્યો. પુત્રને વંડી મંએલો બેઠને શુંસો ચડ્યાથી, દેસાઈએ હીરાલાલને બહુ માર આપ્યો અને તેને પોતાને ઘેર જયરામપુર પાછો લેઈ ગયા.

જેની સોજતમાં હીરાલાલ ખરામ થયો હતો, તે શિવનારાયણ પાત્ર મુંબઈ છોડીને જયરામપુરની આસપાસના ગામડામાં ફરવા લાગ્યો. પિતાની શિખામંજી તથા પિતાનો દામ તથા બચ અને લગ્ન એ સધળાંનો ત્યાગ કરીને હીરાલાલ પાછો શિવનારાયણની સાથે અનેક પ્રકારનાં કુટુંબો કરવા લાગ્યો. કોધાનુરં બની ગએલા જમિઅતરામ દેસાઈ હીરાલાલની આ વર્તણૂક હવે મહન કરી શક્યા નહિ. તેમણે પુત્રને ઘેરથી બહાર કાઢી મૂક્યો અને વિલ (વસિયતનામું) કરીને બેથ પુત્ર કૃષ્ણલાલને સધળી સંપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો. તરણ સ્ત્રી અને બાળક કન્યાને લેઈને હીરાલાલ ટોણુ જાગે શિવનારાયણની સાથે સ્થાય આશ્રય ગયો. હીરાલાલની આવી દુર્દેશ ચએલી બેઠને કૃષ્ણલાલને કેટલોક બચ લાગ્યો અને સમજણ આવી. દુશ્વરિતને માટે જે પિતાએ એકપુત્રનો ત્યાગ કર્યો છે, તે પિતા હિન્દુધર્મવિવર્જિત-સાદુષ્ય લોકના જેવી રીતભાતથી વર્તનારા બીજા પુત્રના પણ ત્યાગ કરતાં વાર લગાડશે નહિ, એમ કૃષ્ણલાલના મનમાં હવે સંપૂર્ણ રીતે સ્તી ગઈ અને ત્યારપછી તે બહુ સંભાળીને ચાલવા લાગ્યો. તે કોઈ કોઈ વાર પોતાને ઘેર જયરામપુર પણ જવા લાગ્યો. જેવી રીતે રોગશયામાં સુતેલા રોગી પથ પાળે અને ઔષધ ખાય તથા દેદખાનામાં દેદી જેમ જેલરના હુકમને અનુસરીને ચાલે, તેવી રીતે અત્યંત કટ્ટથી દેશી રીતભાતથી તે વર્તતો હતો કે જેથી પોતાની વિદેશી રીતભાત પિતાજીના બેવામાં આવી ન જાય ! વળી બ્યારે તે મુંબઈ પાછો આવે ત્યારે રોગમુક્ત રોગીની માફક અને દેદખાનામાંથી છુટા ચએલા કેદીની માફક શાન્તિ અને મુખની તૃપ્તિને તે અનુભવ કરતો હતો.

“ ત્યારે કેવી રીતે હું જાણું કે તું એમાને ચાહતી નથી, પરંતુ કામંદકીને જ ચાહે છે ? ”

“ જ્યારે હું મ્હોટી થઈશ, ત્યારે તમે જાણશો કે તે વખતે હું કદિ પણ એમાં બનીશ નહિ, કેવળ કામંદકી જ રહીશ. પણ દાદા ! તેથી મને પિતાજી લડશે તો નહિને ? ”

જમિયતરામ દેસાઈ બોલ્યા : “ મ્હોટી થયાં પછી કોઈ તને લડશે નહિ, બેટા. ”

કામંદકી બોલી : “ તોપણ : સાંભળો દાદા ! તમને હું જાનીમાની કહું છું કે પિતાજીને તમે આ વાત કહ્યો નહિ. હું મ્હોટી થઈશ ત્યારે પિતાજી મને કેમ નહિ લડે ? તે વખતે હું એક દિવસ પણ એમાં બનીશ નહિ, કેવળ કામંદકી જ રહીશ. શું તેથી પિતાજી મને લડશે નહિ ? ”

જમિયતરામ દેસાઈ બોલ્યા : “ તું મ્હોટી થઈશ ત્યારે તો તારે તારા વરની સાથે રહેવું પડશે. ત્યાં તને તારા પિતાજી શી રીતે લડવા આવે ? ”

કામંદકીએ પ્રશ્ન કર્યો : “ ક્યા વરની સાથે મારે રહેવું પડશે, દાદા ? શું તે મને એમાં કહીને તો બોલાવશે નહિને ? હું એમાં થવાને ઇચ્છતી નથી પણ કામંદકી થવા ઇચ્છું છું. ”

વૃદ્ધ મંદ હાસ્ય કરીને ઉત્તર આપ્યો : “ ના પુત્રી, તું જેવી રીતે કામંદકી બનવા ઇચ્છે છે, તેવી રીતે વર પણ કામંદકીને જ ચાહે એવો તારે માટે લાવી આપીશ. ”

“ હા, દાદા, તો બહુ સારું થાય. ”

એ પ્રમાણે પૌત્રી અને પિતામહ વચ્ચે બહુ વાર્તાલાપ થયો.

કામંદકી ઉંમરે તથા શરીરે વધવા લાગી. જમિયતરામ દેસાઈએ તેને અનેક શ્લોકો તથા સ્તોત્રો મોઢે કરાવ્યા હતા. પૂજન-આહિકને સમયે કામંદકી તેમની પાસે બેસીને રોજ-શ્લોકો તથા સ્તોત્રો બોલતી અને કાંઈ મળવા આવે ત્યારે પણ વૃદ્ધ આનંદમાં આવી જઈને પૌત્રીની પાસે પોતાના શિખવાડેલા શ્લોકો તથા સ્તોત્રો ગવરાવતા હતા. પૌત્રીનો હાથ પકડીને દેસાઈ રોજ એ વખત દેવાલયમાં દર્શન કરવા જતા હતા.

આથી કૃષ્ણલાલ બહુ જ નારાજ થતો. તે મનમાં સંતાપ કરતો કે : “ બુદ્ધો આખો દહાડો છોડીને માથું ખાઈ જાય છે. આ સમયે નેટીક કુસંસ્કારો આલિકાના કોમળ અને તરલ હૃદયમાં જડ થાવી બેસશે તો તેને પાછળથી દૂર કરવા મુશ્કેલ થઈ પડશે. હાય ! હાય ! પોતાના આવા ઉચ્ચ આદર્શમાં તે પોતાની કન્યાના જીવનનું ગહન પણ કરી શકતો નથી. કેટું દુર્ભાગ્ય ! કન્યાની કોમળ હૃદય-સૂમિકામાં ડોસો કંટકપૂર્ણ જંગલ ડિગાડે છે. ”

પાઠગથી શું તે જંગલનો નાશ કરીને તે સ્થળે વિલાપતી ફૂલોનો ખગીચો બનાવી શકશે ? પરંતુ શું કરવું ? કશો ઉપાય નથી. યુદ્ધો બહુ જાડી છે. આટલી બધી સંપત્તિ તેની પાસે છે, તેથી તેના દુરંદ્ર સહન કર્યા વિના ચાલે પણ કેમ ? હીક, જોઈ છું, યુદ્ધો કાંઈ અમર તો નથીને, તેના મરણ પછી એમાના નેટીવ સંસ્કારો દૂર કરવામાં જો કે કદ તે ધણું પડશે, તોપણ પ્રયત્ન કરવાથી શું ચર્ચ શકવું નથી ? ”

મકરણ ૭ મું.

વાગ્દાન.

કમે કમે કામંદકીની ઉમર આઠ વરસની થઈ. જમિયતરામ દેસાઈની ઈચ્છા કામંદકીનું વેવિશાળ કામંદકાને લાયક કોઈ સારા વરની જોડે કરવાની હતી, કિન્તુ એવો સારો વર તેમને ક્યાંથી મળી શકે ? વૃદ્ધ અનેક છોકરાઓ જોયા, પરંતુ કોઈમાં તેમનું મન ઈર્ષ્ય નહિ. આ તરફ કામંદકીનું આડમું વધે પણ પૂરૂં થવા આવ્યું. વૃદ્ધને હવે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. એવા સંમયમાં કાલિકાપુરથી રામશંકર પંડ્યાનું આગમન તેમના કોઈ જવરામપુરમાં શિખરે ત્યાં થયું. મનહરલાલ પણ તેમની સાથે ત્યાં ગયો. તે શિખરે ઘેર કમળા વંદુની બાલ્ય કાળની ગંભીરની એક દૂરની સંગી-મોસાળ પક્ષની બહેન હતી. તે બહેનની સાથેનું સમપણ અને બાલ્ય જીવનનો ગાદ સ્નેહ એકાએક રમરણમાં આવી જવાથી કમળા વંદુએ તેને માટે ફેરીઓ, કેળાં, પેપિયાં અને મગજના લાડુ વગેરે સામગ્રી લઈને તેને મળવા માટે મનહરલાલને રામશંકર પંડ્યાની સાથે મોકલ્યો.

રામશંકર પંડ્યાની સાથે જમિયતરામ દેસાઈને સારો પરિચય હતો. સારા વિદ્વાન અને સાદુ પુરુષ ધારીને જમિયતરામ દેસાઈ રામશંકર પંડ્યા તરફ બહુ ભક્તિભાવ તથા શ્રદ્ધા રાખતા હતા. બંધારે બંધારે રામશંકર પંડ્યા જવરામપુરમાં આવતા, સારે જમિયતરામ દેસાઈ સદા-સર્વદા તેમની પાસે આવીને ધર્મ સંબંધી અનેક વાતો કરતા હતા.

રામશંકર પંડ્યાના આગમનને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે તથા જમિયતરામ દેસાઈ બન્ને જોણે બહારના મકાનની પરચાળમાં બેસીને વાતો કરતા હતા, એટલામાં મનહર લાલ્ય કરતો આવીને જુમ પાંડીને બોલ્યો : “ દાદો ! દાદા ! આ બુઝો ! ”

બન્ને વૃદ્ધોએ તેના તરફ દૃષ્ટિ કરીને જોયું કે મનહરના ગળામાં માળાની પેડે એક મોટો બચકર મંરી ગએલો સર્પ લટકે છે ! વળી એક

ખીજો મરી ગયો. સર્પ માથા ઉપર વીંટળેલો છે! અમે હાથમાં એક મ્હોટી લાકડી પકડેલી છે. મનહર અત્યારે સત્તર વર્ષની ઉમરનો બળવાન, મજબૂત બાંધાનો અને ઉંચી કાઠીનો એક કદાવર તરુણ યુવક હતો. ઉજ્જવલ શરીર, પ્રશસ્ત મુખ, મ્હોટી તેજસ્વી આંખો અને વિશાળ લુગ્ધ આંધી અત્યારે તેનો દેહ અત્યંત મોહક અને સુંદર દેખાતો હતો.

જમિયતરામ દેસાઈ આ અદ્ભુત મૂર્તિ જોઈને એકાએક સ્તબ્ધ થતી ગયા. કામંદકી પણ પાસે જ બેસી હતી. તે મંદ હાસ્ય કરીને બોલી ઉઠી: “દાદા ! દાદા ! આ તમે કહેતા હતા તે વર ?”

મુગ્ધ બની ગયેલા જમિયતરામે આનંદથી કામંદકીને બેંચી લઈને હૃદય સાથે આંખોને કહ્યું: “હા પુત્રી ! તે જ છે !”

મનહરલાલ બોલ્યો: “જુઓ દાદા ! આ કેવા મ્હોટા બે સર્પને મારીને હું લાવ્યો છું ?”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “પુત્ર ! તું બહુ દુઃસાહસિક કામ કરે છે.”

મનહરલાલે મંદ હાસ્ય કરીને ઉત્તર આપ્યો: “દુઃસાહસિક કેમ. દાદા ? હાથમાં લાકડી હોય તો શું કદિ પણ સર્પથી ડરીએ ? વળી હાથમાં લાકડી ન હોય તોપણ શું ? જો કદિ એક વાર પૂછડી પકડીને ખૂબ ફેરવીને જમીન ઉપર પછાડ્યા હોય, તો વળી સાપ જવાનો ક્યાં હતો ? એક વાર તમારી સામે ફેણ માંડીને ટુંકાડા મારતા સાપને મેં ફેણ પકડીને એકદમ ઉંચકી લીધો હતો, તે તમને યાદ છે કે ?”

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “હા, તે તો યાદ છે, પુત્ર ! પરંતુ જન, હવે સર્પને ફેંકી દઈને સ્નાન કરી આવ. આજ પછી મરી ગયેલા સાપને આવી રીતે કદિ પણ ગંગામાં પહેરીશ નહિ અને માથા ઉપર વીંટળીશ નહિ.”

મનહર બોલ્યો ગયો. જમિયતરામ દેસાઈએ કહ્યું: “રામશંકર પંડ્યા ?”

“કેમ, શું છે દેસાઈ ?”

“આ છોકરો કોણ છે ?”

રામશંકર પંડ્યાએ પછી મનહરલાલ વિષેનો સઘળો પરિચય કરાવ્યો.

જમિયતરામ દેસાઈ બોલ્યા: “રામશંકર પંડ્યા ! આ મારી પૌત્રી કામંદકીને તમે જુઓ છોની, એ બાલિકાનું દાન તમારા મનહરલાલને કરવાની મારી દિયો છે.”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “જ બહુ સાહે, એ બાલિકા મનહરને યોગ્ય જ છે, તોપણ એ વિષે મનહરની માતાનો મત લેવાની જરૂર છે.”

“મનહરલાલની માતા આપની આજ્ઞા તો સંપૂર્ણ રીતે માને છેને ?

તમે જે સંબંધ નક્કી કરી ગયા, તો શું તે કાંઈ વાંધો કરાડે, ખરાં ? ”

“ ના, કમગાં વડુ તો તદ્દન મારી આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તનારાં છે; અને સમંદરસાગર ઉપર સઘળો અધિકાર મારો જ છે. ”

જમિયતરામ દેસાઈ બોલ્યા : “ તો પછી શી અડચણ છે ? આપના ઘરમાં મારી કામંદકીને સ્થાન આપશે ? આપનો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને હું નિશ્ચિંત થઈશ. ”

રામશંકર પંડ્યાં બોલ્યા : “ જલ્દી સાહે, આપની કામંદકીની સાથે મારા મનહરનું વેવિશાળ કરવાને હું ખુશી છું. ”

જમિયતરામ દેસાઈએ કહ્યું : “ કામંદકીને આક્રમું વર્ષ પૂરૂં થવા આવ્યું છે, તેથી નવમું વર્ષ બેસે કે તુર્ત જ તેનું લગ્ન કરવાની મારી ઇચ્છા છે. ”

રામશંકર પંડ્યાંએ તે વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યો. એ પ્રમાણે એક જ દિવસમાં અને એક જ આસને તથા એક જ વાનમાં કામંદકીનું વેવિશાળ નક્કી થઈ ગયું.

રામશંકર પંડ્યાં તથા જમિયતરામ દેસાઈ એ ઉભય જુના વિચારના હતા. ફેટલા રૂપિયાનાં ધરેણાં કરશે તથા ફેટલા રૂપિયા ગળવે ધાસશે એ વાતનો કિયિનું પણ અંશ તેમનાં હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચક્રે તેમ નહોતું. તે બંને ગણના હતા કે યોગ્ય વસ્તુ યોગ્ય કન્યાદાન દેવું એ જ ખરૂં છે, બાકી સઘળી વાત નક્કી છે, એવા વિચારથી જ આ સંબંધ નક્કી થયો હતો.

પૌત્રીનું વેવિશાળ કરનાં પહેલાં પુત્રનો અભિપ્રાય લેવાની કશી જરૂર છે કે નહિ, એનો વિચાર સરખો પણ વૃદ્ધ જમિયતરામ દેસાઈના મનમાં આવ્યો નહિ. કામંદકીને આક્રમું વર્ષ પૂરૂં થઈ નવમું બેસું કે તુર્ત જ જમિયતરામ દેસાઈએ જ્યોતિષમાં જોખને લાગે તો એક સાથે દિવસ નક્કી કરીને લગ્ન સંબંધી સઘળી નિયારીઓ કરવાનો આરંભ કરી દીધો. યોગ્ય સંમયે જમિયતરામ દેસાઈએ પુત્રને મુંઝાઈ સમાચાર મોકલ્યા કે અમુક નિધિયે, અમુક સ્થાને, અમુક ઘેર, અમુક પાત્રની સાથે કામંદકીનાં શુભ લગ્ન નક્કી કર્યા છે, તો તે લગ્ન પ્રસંગે તમે સ્ત્રીપુરુષ બંને બંધાં યોગ્ય સંમયે ઘેર આવજો.

દૃશ્યસ્થાવર આ સમાચાર સાંભળીને અત્યંત દોષાયમાન થઈ ગયો. તેણે તુર્ત જ શોભાશંકરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. શોભાશંકર આવ્યો ત્યારે દૃશ્યસ્થાવર અત્રિજી લાંબામાં પિતાને ગાગોનો વરસાદ વર્ષાવતો હતો. ન બોલવાનાં વચનો બોલીને હાંસરો વાર પિતાનું મૃત્યુ પણ તેણે ઇચ્છ્યું !

શોભાશંકર પણ સ્તબ્ધ બની ગયો. પરંતુ કશો ઉપાય નહોતો. એ લગ્ન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં જમિયતરામ દેસાઈની સઘળી

મિલકત કૃષ્ણલાલના હાથમાંથી બચે તેમ હતું. તે બહુ વારસુધી વિચાર કરીને કૃષ્ણલાલ પ્રત્યે બોલ્યો: “હવે શું કરવું? લગ્ન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તદ્દન નકામો છે. જોર કરવા જશો તો તમારી દશા પણ હીરાલાલના જેવી જ થવાની. ઘેર જાઓ, શાન્ત મનથી લગ્ન જોઈ આવો.” પુત્ર સાથે નકામો લડશો નહિ. ”

“શું હું ઘેર જઈ? કદિ પણ નહિ. હાજર રહીને એ લગ્નને અનુમોદન હું કદિ પણ આપીશ નહિ. જો હું તેમ કરું, તો છેવટે એ લગ્ન મારાથી અગ્રાણ્ય કદિ પણ થઈ શકે નહિ. ”

“શું ત્યારે તમે એ લગ્ન અગ્રાણ્ય કરવા ધારો છો?”

“હા, કેમ ન કરું? તમે શું ધારો છો શોભાશંકર? માની એમાનું લગ્ન થએલું છે, એમ હું કદિ પણ મનમાં માનીશ નહિ. મારા હાથમાં બ્યારે મારી એમા આવશે, ત્યારે મારા જેવા વિચારો તથા રીતબાનથી તેનું જીવન ગુંથી દમશ, અને યોગ્ય વર શોધીને ફરીથી તેનાં લગ્ન પણ કરીશ. ”

શોભાશંકર પછી કશું બોલ્યો નહિ. કૃષ્ણલાલ તેની પુત્રીનાં લગ્ન કંપર બિલકુલ ઘેર જ ગયો નહિ અને તેણે કશો પત્ર પણ લખ્યો નહિ. જમિયનરામ દેસાઈ પણ પુત્રની ગેરહાજરી તથા તેના અસંતોષ વિશે કશું પણ મનમાં લાગ્યા નહિ. તેમણે નક્કી કરેલા યોગ્ય સમયે મનહરલાલની સાથે કામંદકીનાં મોટા સમારંભથી લગ્ન કરી નાંખ્યાં.

લગ્ન થયાને એક વર્ષ વીતી ગયા પછી જમિયનરામ દેસાઈનું મૃત્યુ થયું. હવે કૃષ્ણલાલને માથે કાકાનો બચ રહ્યો નહિ. પિતાનું શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયા સમાપ્ત કરીને સ્ત્રી તથા બાલિકાને લેઈને તે મુંબઈ ગયા. થોડા જ સમયમાં સ્ત્રીને તેણે મડમ બનાવી દીધી, અને બાલિકાને મડમની દીકરીના જેવો પોપાક પહેરાવીને સાંજે લોકોની સફાઈમાં બળુયા મોકલી. કામંદકીના લગ્ન બ્યારે નહોતા, તેમ તે પણ તેના પિતાની બ્યાનનું હકલેખન કરે એટલી મોટી થઈ નહોતી. તેથી પિતાની ઇચ્છાનુસાર તેને હવે એમા અને રહેવું પડ્યું. લગ્ન થયા પછી માત્ર પાંચ દિવસ જ તે તેના સસરાને ઘેર રહી હતી, તેથી સસરાના ઘરની સાથેના સંબંધની પણ સ્ત્રી સ્મૃતિ તેના મનમાં અચૂન થઈ નહિ. તોપણ મનહરલાલની હાજરગીરી અને બાલિકાના હાથમાં દૈનિક કાનડાઈ રહી હતી. તે સ્ત્રીની તેજસ્વીતા પણ કામંદકીના હાથમાંથી સદાજમાં બસાય તેમ નહોતી.

કામંદકી પણ પિતાની પુત્રવધૂ મેડમના જેવો પોપાક પહેરે છે તથા મહેલ જેવી સફાઈમાં બળુયા બંધ છે, એ સાંભળીને બહુ ગુસ્સે થઈને

મનમાં બહુ બડબડી. વહુને તેડી લાવવા માટે એક માણસને તેણે મુંઝાઈ મોકલ્યો, કિન્તુ કૃષ્ણજ્ઞાણે ઉત્તર વાળ્યો કે, “તે અસમ્ય ગામડીઆ લોકોના ઘરની સાથે મારે કરો સંબંધ નથી. મારા પિતાએ શું કયું છે, તે હું જાણતો નથી. મેં પોતે મારી કન્યાનાં લગ્ન તથા વેવિશાળ તે સ્થળે કરેલાં નથી. મારી કન્યાને વહુ કહેવાની આશા તેઓ બિલકુલ રાખે નહિ, તેમ તેમને સ્પષ્ટ કહી દેશો.” એ પ્રમાણે બીજાં પણ કેટલાંક કડવાં વચનો બોલીને તથા તિરસ્કાર કરીને કંમળા વહુના મોકલેલા માણસને તેણે ઘરની બહાર કહાડી મૂક્યો. પોતાને ઘેર તેને બિલકુલ ખેસવા પણ દીધો નહિ.

કંમળા વહુએ એ સમયાર સાંભળીને આખું ગામ ધ્રુમવી મૂક્યું અને કેટલાય દિવસે સુધી એકસરખી રીતે ગાજોનો વરસાદ વરસાવ્યો. કિન્તુ તે ગાજો કૃષ્ણજ્ઞાણ તથા કૃષ્ણજ્ઞાણની પુત્રીના કાનસુધી પહોંચવાનો સંભવ નહોતો. વૃદ્ધ જમિયંતરામ દેસાઈએ તો પરસોડમાં વાસ કર્યો હતો, તે સ્થળે જઈને એક વાર લડી આવવાનું કંમળા વહુથી બની શકે તેમ નહોતું; તોપણ આશામાં ઉંડતા પવનમાં મળી જઈને તે ગાજો તે સ્થળે પહોંચી છે કે નહિ, તે આ લોકોના તથા પરસોડના જે દેવતા હોય, તેજ જાણી શકે.

એ એક વર્ષની અંદર કૃષ્ણજ્ઞાણની સ્ત્રી મોક્ષદાસુંદરીનું પણ મૃત્યુ થયું. કૃષ્ણજ્ઞાણે ફરીથી પોતાનું લગ્ન કર્યું નહિ. મિસ વોર્નિંગન નામની એક સરખી ઉંમરની વિદ્યાવત જઈ આવેલી કુમારિકાને તેણે કન્યાને શિક્ષણ આપવા માટે તથા સહચારિણી તરીકે નિયુક્ત કરી.

માતાના અભાવે અને મિસ વોર્નિંગનના પ્રભાવે એમને મેડમ સાહેબના જેવો પોપાક પહેરવાની તથા સાહેબ લોકોના જેવી રીતબાતથી વર્તવાની સારી રીતે ટેવ પડી ગઈ હતી. હવે તે શ્રીમતી કામદેવીદેવી રહી નહોતી, કિન્તુ મિસ એમાં બની ગઈ હતી! કૃષ્ણજ્ઞાણે તેની દેસાઈ પડવી બદલીને સાહેબી પડવી ધારણ કરી હતી.

કૃષ્ણજ્ઞાણ પોતાની કન્યાનો થઈ ગએલાં લગ્નનો સ્વીકાર કરવાને આ-હતો ન હતો, તેથી કન્યા કદિ પણ પોતે વિવાહિતા છે, એમ મનમાં ન લાગે અથવા સ્વામીની વાત તથા અસરના ઘરની વાત કદિ પણ તેના મનમાં ઉદ્ભૂત ન થવા પોમે, તે માટે તે બહુ કળણ રાખતો હતો.

આ તરફ કંમળા વહુ મનહરજ્ઞાણને બીજું લગ્ન કરવાને અનેક રીતે સમજાવવા લાગી, કિન્તુ મનહરજ્ઞાણે કોઈ પણ રીતે બીજું લગ્ન કર્યું નહિ, તેમ પરજોડી સ્ત્રીને પણ પાછી પોતાને ઘેર લાવવાનો કરો પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

પ્રકરણ ૮ મું.

માણેકલાલની નોકરી.

મનહરલાલનાં લગ્ન થયાને બે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે. મનહરલાલ તથા માણેકલાલ હવે સુરતની હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરે છે. આટલા દિવસ શહેરમાં રહ્યા છતાં તેઓનામાં જે ગ્રામ્ય સરળતા હતી, તેમાં કશો પણ ફેરફાર થવા પામ્યો નહોતો. હજી પણ તેઓ ખુદ્દે શરીરે અને ઉઘાડે પગે આસપાસના જંગલમાં અને ખેતરોમાં ફરતા, રમતો રમતા, ઘોડાઓ ઉપર ચડતા, નદીમાં તરતા, અને વૃક્ષો ઉપર ચડતા હતા. કોઈ પણ સ્થળે આગ લાગતી કે તુર્ત જ સૌની પહેલાં કમ્મર ખાંધીને આગ હોલવવા ધરના માળ ઉપર ચડી જતા હતા અને કોઈ મરી જતું ત્યારે નનામી ખાંધે લઈને સૌની પહેલાં સ્મશાનમાં જતા હતા. કોઈ પણ સ્થળે મારામારી થઈ હોય તો જેને માથે વિપત્તિ આવી પડતી તેની રક્ષા કરવા માટે લાકડી લેઈને સૌની પહેલાં તેઓ હાજર થતા હતા. આ તરફ સ્કૂલના અભ્યાસમાં પણ તેઓ કાંઈ મંદ ચાલતા નહિ. શિક્ષક વર્ગ તરફ અસહ્યતા અથવા અસન્માન કદિ પણ દર્શાવતા નહિ. રસ્તામાં તથા નદીકિનારે ઉદ્ધતાઈ કરીને શહેરના સારા માણસોને કદિ પણ ત્રાસ આપતા નહિ. તેથી શિક્ષક વર્ગ તથા ખીજા બહારના સારા માણસો તેમની પ્રત્યે સારો સ્નેહ દર્શાવતા હતા.

એ પ્રમાણે દિવસો જવા લાગ્યા. એક દિવસ કેટલાક છોકરાઓએ રસ્તા ઉપર તોફાન મચાવી મૂક્યું, તે તોફાનમાંથી પસાર થતા એક માણસના માથામાં પ્રત્યેક વાગવાથી લોહી નીકળ્યું અને તેણે સ્કૂલના ઇન્સ્પેક્ટરને તે બાબતની ફરિયાદ કરી. તપાસ કરતાં મનહરલાલે તથા માણેકલાલે નિર્ભય-પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો કે અમારી બન્નેની સરદારી નીચે એ તોફાન મચાવવામાં આવ્યું હતું. ઇન્સ્પેક્ટરના હુકમથી સ્કૂલમાંથી તે બન્નેને દૂર કરવામાં આવ્યા.

હવે શું મોહું લઈને ઘેર જવું, એમ વિચારીને મનહરલાલ તથા માણેકલાલ આસપાસના ગામડામાં કોઈ સ્થળે પલાયન કરી ગયા, કિન્તુ ખાંચ છ મહિનાની અંદર રામશંકર પડ્યાએ મોકલેલા માણસના હાથમાં મકડાઈ જવાથી બન્ને જણા લગ્નથી નીચું વદન કરીને પાછા ઘેર આવ્યા. હાથમાંથી ગએલું ધન પુનઃ પ્રાપ્ત થવાથી તે બન્નેની માતાઓ અત્યંત રાજી થઈ.

મનહરલાલને જમીન તથા યજમાનની સંખ્યા સારી હતી, તેથી તેના દિવસો સારી રીતે પસાર થતા હતા, કિન્તુ માણેકલાલને હવે શું કરવું ? ઉંચા કુળમાં જન્મ ધારણ કરીને બીજા સ્ત્રીઓની માફક દાસી-વૃત્તિ

કરીને માતાએ પોતાને ઉઝેરીને મોઝો કર્યો. છે, તથા બહુતરતું, ખર્ચ પડે
કર્ચ છે. બહુતરતા ખર્ચનું કુળ તો છેવટે આ આશું ! માતાએ દસી-વૃત્તિથી
ઉપાર્જન કરેલા ક્યોનો આવી રીતે નંકમો વ્યય કર્યો. એ જાળવના અનુ-
તાપથી માણેકલાનું અંતર : જગવા લાગ્યું. કિન્તુ, જે દરીદ્રતા બની ગઈ,
તેનો શો ઉપાય ? આત્મારે પોતે : ૨૦-૨૧ વર્ષની ઉંમરનો યોગો હતો, આવડું
મોહાડું શરીર ધારણ કરીને ઘેર બેઠું બેઠું માતાએ દસી-વૃત્તિથી ઉપાર્જન
કરેલું અન. શું મોહાડું લઈને ને મુખમાં મૂકી શકે ? વિચાર છે, તેના
જીવનને : શું તેના કરતાં ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામવું હજાર દરજ્જે સાફ
નહિ ? કિન્તુ શું કરે ? વિદ્યાભ્યાસ હવે આગળ કરી શકે એવો સંભવ
નહોતો. એટલા યોગ અભ્યાસથી નોકરી પણ શેની મળે ? અને તેને નોકરી
આપે પણ કોણ ?

માણેકલાએ આ પ્રમાણે ચિન્તા કરતાં કરતાં અત્યંત કષ્ટથી દરલાક
મહિના પસાર કર્યો. મનહરલાક લાકમાં યજમાનોમાં કરવા ગયો હતો અને
માણેકલાએ એકલા ઘેર હતો, તેથી તેને ક્યાંય ચેન મડતું નહોતું. એક દિવસ
પ્રાતઃકાળે નદીને કિનારે એકાંતે માણેકલાએ બહુ વારંમુથી કાંઈક વિચાર
કર્યો. વિચાર કરતાં કરતાં છેવટે એકએક તેના ચિન્તાપૂર્ણ મગીનું મુખમાં
પ્રદુક્ષતાનું ઉત્કળ તોળ ચમકી ઉઠ્યું ! બહુ દિવસ કષ્ટ સહન કર્યા પછી
બીજો તે એકએક કોઈ મુખસિદ્ધાંતને રસ્તે ચડી ગયો હોયની તેમ તેના
મનમાં શાન્તિ અને આનંદ ઉત્પન્ન થયાં. માણેકલાએ ઉઠીને ઘેર ગયો.
સવારમાં જમીને તે ક્યાંકે આઘો ગયો અને સંધ્યાસમય પછી ક્ષાન્ત દેહે
ઘેર પાછા આવીને તેણે તેની માતાનાં લાકમાં એક રૂપીઆ આપ્યો.

માતાએ વિસ્મય પામી પ્રશ્ન કર્યો : “ આ શું ? માણેકલાએ આ રૂપિયો
તું ક્યાંથી લાવ્યો ? આજે આખો દિવસ તું ક્યાં હતો ? ”

માણેકલાએ મંદ હાસ્ય કરીને ઉત્તર આપ્યો : “ રૂપિયો મજૂરી કરીને
લાવ્યો છું, માતા ! જે હું મજૂરી કરીને પૈસા લાવું તો તમારે પારકા કામકાજ
કરવા બહાર રખડવું પડે નહિ, એમ ધારીને હું આખો દિવસ મજૂરી
કરવા બહાર ગયો હતો. ”

“ આ રૂપીઆ તું મજૂરી કરીને લાવ્યો ! ક્યાંથી લાવ્યો ? શી
મજૂરી કરીને લાવ્યો ? એક દિવસની મજૂરીનો એક રૂપિયો મળે એવી
તને શી મજૂરી મળી આવી ? ”

માણેકલાએ કહ્યું : “ આત્મારે કશું હું નહિ કહું, મા ! મનહરલાકને
યજમાનમાંથી ઘેર આવવા લો, પછી તમને સવળું કહીશ. આત્મારે મને
એ વિષે પૂછ્યો નહિ. તમે હવેથી કામકાજ કરવા બહાર જશો નહિ.

આવી રીતે નિત્ય હું રૂપિયો, સવા રૂપિયો, અથવા દોઢ રૂપિયો ધણું કરીને તમને લાવી આપીશ. એથી આપણું ખર્ચ સારી રીતે ચાલશે.”

વિમળા ક્યું સમજી શકી નહિ. તે અત્યંત વિસ્મય પામીને મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “માણેકલાલ નિત્ય શું કામ કરવા જતો હશે? રોજ રૂપિયો, દોઢ રૂપિયો પેદા થાય, એવું ક્યું કામ તેને મળી આવ્યું હશે અને ક્યાંથી મળી આવ્યું હશે?”

વિમળાને આવી રીતે વિચાર કરતી જોઈને માણેકલાલ મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “મા, તમે શો વિચાર કરો છો? તમે મનમાં કશી બહીક રાખશો નહિ. હું ચોરી અથવા લૂંટફાટ કરતો નથી તેમ ભિક્ષા પણ માગતો નથી.”

વિમળા બોલી: “તું ચોરી લૂંટફાટ કરીને અથવા ભિક્ષા માગીને પૈસા લાવતો નથી, ત્યારે શું કામ કરીને લાવે છે, તેની મને કશી સમજણ પડતી નથી. માણેકલાલ! શું તું મજૂરી કરીને પૈસા લાવે છે?”

“આટલાં બધાં અધીરાં કેમ બની ગયાં છો મા? મનહરભાઈને ઘેર આવવા તો ઘો, પછી તમારા જાણવામાં આવશે.”

“ત્યારે શું તું ખરેખર મજૂરી કરે છે? હંચા બ્રાહ્મણ કૂળમાં જન્મ ધારણ કરીને શું તું મજૂરી કરે છે?” ગળગળે કહે વિમળા બોલી.

“હા માતા, હું મજૂરી કરું છું, મજૂરી કરવામાં શો દોષ છે મા? તમે પારકે ઘેર શું દાસી-વૃત્તિ કરતાં નથી? હું હવે મ્હોટો થયો છું, તેથી તમે દાસી-વૃત્તિ કરીને મને ખવરાવો, તેના કરતાં મારે મજૂરી કરવી એમાં શું ખોટું મા?” માણેકલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“માણેકલાલ!” આંખોમાં પાણી લાવીને વિમળા ગદ્ગદ કહે પુનઃ બોલી.

“રડો છો કેમ મા? દોષની પાસેથી એક પૈસો પણ માગ્યા વિના તમે સ્વતંત્રપણે સખ્ત મહેનત મજૂરી કરીને આજસુધી માંડે પાવનપોષણ કર્યું છે, પણ હવે હું મ્હોટો થયો છું, તેથી શું મારે તમારું ભરણ પોષણ કરવું ન જોઈએ? વિદ્યાભ્યાસ તો થઈ શક્યો નહિ. સ્કૂલમાંથી મને ઈન્સ્પેક્ટરે કહાડી મૂક્યો અને હવે આગળ અભ્યાસ થઈ શકે તેમ પણ નથી, તેથી ભણેલા માણસોની માફક સારી નોકરી તો મને ક્યાંથી મળે? ઘરમાં પૈસા નહિ, તેથી વહેપાર પણ કશો કરી શકાય તેમ નથી તો પછી હવે હું મ્હોટો થયો છું અને શરીરે સારી રીતે બળવાન તથા પુષ્ટ છું, તો શું આ બળવાન શરીર ધારણ કરીને હું ઘેર બેસી રહું અને તમે પારકે ઘેર દાસી-વૃત્તિ કરીને મને ખવરાવો એ સાંડે કહેવાય? તેના કરતાં મારે મજૂરી

કરવી એમાં. શું ખોટું છે ? પારકે ઘેર દાસી-વૃત્તિ કરીને તમે આજ્ઞાસુધી માંડે પાત્રનપોષણ કર્યું, તેમાં કશું હીણપણું કહેવાયું નહિ અને હવે હું મેણેટા ચયા પછી મજુરી કરીને માતાનું ભરણપોષણ કરું નેમાં હીણપણું કહેવાય ? હું હવે મેણેટા ચયો છું, તેથી મહેનત કરીને પણ મારે તમારું પાત્રનપોષણ કરવું જોઈએ. તેમ ન કરું અને આજ્ઞા ચઢીને ઘેર બેઠા બેઠા તમારી મહેનતથી માંડે પેટ ભરું તેના કરતાં મજુરી કરીને પેટ ભરવામાં શી હીણતા છે ? મા, આજ્ઞાસુધી એકસરખા બાવથી તમે માંડે પાત્રનપોષણ કરતાં આવ્યાં છો અને હવે હું મેણેટા ચયો છું તેથી શું મારે તમને એ દાસી-વૃત્તિના કામમાંથી સુક્ત કરવાં ન જોઈએ ? મારામાં સામર્થ્ય આવ્યા છતાં શું તમે એ દાસી-વૃત્તિનું અન્ન મને ખવરાવવાને ઇચ્છો છો ? શું હજી પણ મને તમે એવી હીણતામાં યુગડી રાખવાની ઇચ્છા કરો છો ?”

માણેકલાલનું કહેવું વિમળાના સમજવામાં યરાખર આવ્યું. તેણે ધીમેધીમે આંખોમાંનાં અશ્રુમિંદુઓ લૂછી નાંખીને એક ઉડા નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને પછી તે બોલી : “ ત્યારે શું તું મજુરી કરીશ ? ”

“ હા માતા ! હું મજુરી કરીશ. ” માણેકલાલે ઉતર આપ્યો.

કાલિકાપુરથી એ માર્ગજ દર સુરતનું રેલ્વે સ્ટેશન આવેલું છે. તે સ્ટેશનપર તે વખતે ઘણો માત્ર ચડતો હતો, અને તેથી ત્યાં અનેક મજુરોને સારી રોજી મળતી હતી. માણેકલાલે મજુરોનો વેશ ધારણ કરી તે સ્ટેશનપરનો માત્ર ગાડીમાં ચડતી તથા ઉતારીને એક રૂપિયો મજુરીનો આજ્ઞા પેટા કર્યો હતો. આજ્ઞા પહેલો દિવસ હોવાથી તથા વર્ગન ઉચ્ચકવાનો મહાવરો બિનકુલ નહિ હોવાથી તે વધારે પૈસા પેટા કરી શક્યો નહોતો; કિન્તુ તેણે જોયું કે ધીમે ધીમે એથી પણ વધારે પૈસા તે મેળવી શકશે. રોજ ૭-૮ કલાક મજુરી કરવાથી મહિને રૂ. ૪૦ થી ઓછું પેટા ચશે નહિ. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાંસુધી બીજા કોઈ સારો ધંધો હાથમાં ન આવે ત્યાંસુધી આ પ્રેમાણે મજુરીનું કામ કરીને પૈસા પેટા કરવામાં કશું ખોટું નથી. માણેકલાલે આ સંકલ્પ વાત તેની માતાને સમજાવી દીધી.

વિમળા બોલી : “ પુત્ર ! હું જોને રોજ પાણી ભરી, દળણાં દળા, રસોઈ કરીને પૈસા લાવી આપું અને તું ઘેર રહીને મજા કર, કિન્તુ એ મજુરીનું કામ હું તને કરવા દઈશ નહિ. શું મારા દેખતાં હું તને એવો હલકો ધંધો કરવા દઉં ? શું તારી આખી જીંદગી મજુરીમાં ગાળવાની હું કદિ પણ તને સલાહ આપું ? ”

માણેકલાલે કહ્યું : “ આખી જીંદગી મજુરીમાં ક્યાં ગાળવાની છે, મા ? દરરોજ યોગ્ય યોગ્ય પૈસા ગયાવતાં કેટલેક દિવસે એક સારી રકમ

મારી પાસે જમા થશે; અને પછી એકાદ ખેતર-એતર રાખીને ખેતીનો ધંધો કરીશું.”

વિમળા બોલી: “તો પછી હું પણ હજી કેટલાક દિવસ કામકાજ કરીને પૈસા લાવીશ. આપણે માતાપુત્ર બન્ને જણાં રોજગાર કરવાથી મળુ-રીના પૈસા ઝાઝા આવશે અને ઝાઝા રૂપિયા એકઠા થશે અને તેમ કરવાથી તારા ધંધાની જોગવાઈ જલ્દી થશે.”

માણેકલાલે કહ્યું: “ના મા, હવે તમારે મળુરી કરવાની કશી જરૂર નથી. પૈસા એકઠા થવાને ભલે વિલંબ થાય.”

વિમળાએ ઉત્તર આપ્યો: “ના પુત્ર! હું તને મળુરી કરવાની ના કહેતી નથી, તેમ તું પણ મને મળુરી કરવાની ના કહે નહિ. આટલા દિવસ મળુરી કરી છે, તો હજી પણ થોડા દિવસ વધારે મળુરી કરીશ તારે કોઈ ધંધો કરવા જોડલા પૈસા એકઠા થશે, એટલે પછી મળુરી કરવી હું છોડી દઉંશ.”

માણેકલાલ હવે કશું વધારે બોલ્યો નહિ. વિમળા પણ ઉડીને ઘરને કામે વળગી.

માણેકલાલ રોજ સવારમાં જમીને જતો ને રાત્રે પાછો આવતો. જોકે તે આ પ્રમાણે રોજ મળુરી કરતો હતો, તો પણ તે વાત ગામના કોઈ પણ માણસના જાણવામાં આવી શકી નહિ કારણકે તે દાઢીએ કપડું બાંધી, વેશ બદલીને મળુરી કરતો હતો અને હિન્દી ભાષામાં સઘળી વાતચીત કરતો હતો-તેથી કોઈ તેને ઓળખી શકતું નહિ. એ રીતે વેશ બદલીને ગુમપણે મળુરી કરવાનું માણેકલાલને પસંદ નહોતું, પરંતુ ગામમાં એ વાત પ્રકટ થવાથી માતાને દુઃખ થશે, એમ ધારીને તેણે ગુમ વેશ ધારણ કર્યો હતો.

કેટલાક દિવસ પછી મનહરલાલ ઘેર આવ્યો. માણેકલાલે તેને પોતાની સઘળી હકીકત જણાવી. મનહરલાલ તે સાંભળીને પ્રથમ તો સ્તબ્ધ બની ગયો અને મળુરીનું કામ હવેથી છોડી દેવાનું તેને કહેવાની તેની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ શું કહીને તેને મળુરી કરતો અટકાવે. તે તેને સમજ્યું નહિ, કારણકે માણેકલાલને બીજી કોઈ નોકરી શોધી આપવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. પોતાની મા કમળા એ હાથે ખરચ કરતી હતી, ઘરમાં રોકડ રકમ કશી પણ નહોતી; તેથી તે માણેકલાલને કોઈ પણ પ્રકારે પૈસા પણ ખીરી શકે તેમ નહોતું. માણેકલાલ અને વિમળાને તે પોતાને ઘેર રાખી અન્નવસ્ત્ર આપીને તેમનું પાત્રનપોષણ કરી શકે તેમ હતું; કિન્તુ કોની પાસે તે વાત તે માણેકલાલને કહેવરાવે? કદાચ કોઈ પાસે કહેવરાવે, તોપણ તેઓ

“ હા, તમે મજુરી કરવા આવ્યા છો, તે તો હું જોઈ છું; પરંતુ શા કારણથી તમને મજુરી કરવાની જરૂર પડી તે મને કહો. મને તમે તમારો ભાઈ સંબંધને તમારી સઘળી વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી દો. ”

માણેકલાલે પોતાની સઘળી વાત સાહેબને સ્પષ્ટરીતે કહી સંભળાવી.

બીજાની પાસેથી માગીને લેવું નહિ, તેમ પારકાના આધારપર જીવવું નહિ, અને પોતાને હાથે રળીને સ્વતંત્રપણે રહેવું, એવા વિચારવાળા એક ગુજરાતી યુવકનું આ દૃષ્ટાંત જોઈને દયાળુ સાહેબના મનમાં માણેકલાલ પ્રત્યે બહુ પ્રેમ ઉપજ્યો. એક વીર પુરૂષને જાણે તેનો તેના શરીરનો મજબૂત બાંધો અને વિપત્તિમાં સામા માણસનું રક્ષણ કરવાની તેની હિંમત એ એ ગુણોથી સાહેબનું મન પ્રથમથી જ તેના તરફ આકર્ષાયું હતું. તે હવે આદર અને સ્નેહપૂર્વક માણેકલાલનો હાથ પકડીને પોતા ઉપર કરેલા ઉપકાર માટે આભાર માનીને આનંદથી બોલ્યો: “ બાબૂ! હું, એક ઈસ્લામીય વહેપારી કોઠીનો મેનેજર છું. સુરતની અંદર અમારી એક કોઠી છે. ત્યાં હું રહું છું, અને તમને ત્યાં હું નોકરીમાં રાખીશ. શરૂઆતમાં તો રૂ. ૪૦) નો પગાર આપીશ, પરંતુ જેમ જેમ તમારી ચતુરાઈ અને હોશિયારી વધારે વધારે મારા જોવામાં આવતી જશે, તેમ તેમ પગારમાં હું મારો વધારો કરતો રહીશ. તમે એ નોકરી સ્વીકારો. હું ધાંડું છું કે તમારી મા પણ્ય એથી રાજ થશે. ”

મેડમ પણ બોલી: “ હા, બાબૂ! તમે એ કામ કરો. તમારી માતા કદિ પણ તમને કુલી જોઈને સુખી થઈ શકશે નહિ, પરંતુ જો તમે આ નોકરી કરો તો એ ઘણું સુખી થશે. આજે તમે અમારો પ્રાણ બચાવ્યો છે, તેના બદલામાં અમે તમારા ઉપર આ એક સાધારણ ઉપકાર કરીએ એ ઇંછા વધારે કહેવાય નહિ. ”

માણેકલાલે તે નોકરી સ્વીકારવાને સંમત થયો. થોડી વારમાં વરસાદ તથા વાવાઝોડું શાન્ત થવાથી એક નાવડું લાવીને માણેકલાલે તે સાહેબ તથા મેડમને સામા કિનારે પહોંચાડી દીધાં. નાવડું હાંકનારા ખારવાઓએ પૂછ્યું: “ બાબૂ! જળમાં પડ્યો હતો તે કુલી ક્યાં ગયો ? ”

માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો: “ કુલી તો તાપીના અચાગ જળમાં ડૂબી જઈને મરી ગયો. હું સામે કિનારે હતો, તેથી મેં સાહેબ તથા મેડમને પકડી લીધાં હતાં. ”

એ સંભળીને સાહેબ તથા મેડમ હસવા લાગ્યાં. માણેકલાલને ધન્યવાદ આપીને સાહેબ તથા મેડમ તેમને બંગલે ગયાં અને માણેકલાલ આનંદના સમાચાર લેઈને ઘેર આવ્યો.

આવેગમાં તથા તરંગોના આઘાતથી માણેકલાલની બનાવટી દાઢી તથા બનાવટી કુલીનો વેશ એ સઘળું જળમાં તણાઈ ગયું; અને શરીરપરનો અધો મેલ ધોવાઈ જઈને કાયા સુંદર અને તેજસ્વી દેખાવા લાગી. સાહેબ જ્યારે જળમાં પડી ગયો હતો, ત્યારે કોઈની મદદ મેળવવા માટે તે કિનારા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને ખૂંસો પાડતો હતો, તે વખતે તેણે કુલીના વેશમાં માણેકલાલને જળમાં પડતાં જોયો હતો, કિન્તુ અથાગ જળમાં તેની બનાવટી દાઢી તથા કુલીનો બનાવટી વેષ એ બધું ક્યાંય તણાઈ ગયું અને શરીર ધોવાઈને સાફ થવાથી ક્રાન્તિદ્વાર બન્યું. આ સઘળું તે સાહેબના જોવામાં આવ્યું હતું. નદીને સામે કિનારે દુકાનો તથા વસતીનો બિલકુલ નિવાસ નહિ હોવાથી એક વૃક્ષ નીચે આવેલી અર્ધભગ્ન અવસ્થા ભોગવતી એક ઝુંપડીમાં સાહેબ તથા મેડમને માણેકલાલ લેઈ ગયો. થોડી વાર પછી જ્યારે સાહેબ તથા મેડમને શુદ્ધિ આવી ત્યારે સાહેબે માણેકલાલને પૂછ્યું: “બાપૂ, તમે કોણ છો?”

માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો: “હું બાપૂ નથી, પણ કુલી છું સાહેબ.”

માણેકલાલનો કુલીનો બનાવટી વેશ સાહેબ તથા મેડમને બચાવવા જતાં જળમાં ક્યાંઈ તણાઈ ગયો હતો, તે હળુસુધી માણેકલાલના જાણવા માં આવ્યું નહોતું; સાહેબે પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં માણેકલાલે માથે હાથ મૂકીને જોયું તો માથા ઉપરની બનાવટી જટા નથી, તેમ મોઢા ઉપર હાથ દેવાથી જણાયું કે બનાવટી દાઢી પણ નથી; શરીર તરફ નજર કરતાં જણાયું કે શરીરનો રંગ પણ કોઈ ગૃહસ્થના જેવો સુંદર બન્યો છે—કુલીના જેવો કાળો નથી. શંકાશીલ બનીને માણેકલાલે આગળઆગળ ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી, તો તેને જણાયું કે વાદળોનો અધકાર અને વાવાઝોડું તથા વરસાદને લીધે સામા કિનારાના લોકો એટલે દૂરથી મને ઓળખી શકે એવો સંભવ નથી. માણેકલાલે પછી મંદ હાસ્ય કરીને સાહેબ તરફ જોયું. સાહેબે પણ રિમત કરીને કહ્યું: “હા, હવે જાણવામાં આવ્યું, બાપૂ! કે તમે બાપૂ થઈને કુલી બન્યા હતા; પરંતુ કુલીનો બનાવટી વેશ સઘળો જળમાં તણાઈ ગયો છે. વાહ, તમે સારા માણસના છો? થઈને કુલી કેમ બન્યા છો? શું એવો તમને શોખ છે?”

“શોખ નહિ, સાહેબ! પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પડી છે.”

“જરૂર પડી છે? તમારા દેશમાં સારા માણસોને પણ મજુરી કરવાની જરૂર પડે છે?”

“હા, મને તો જરૂર પડી છે અને તેથી જ હું મજુરી કરવા આવ્યો છું.”

મનદરજાત નાગિપેરીના ઝાડ નીચે બેઠો છે, એટલામાં એકાએક ફરથી કમળા વડુના કંઠમાંથી નિરસ્ત્રરભરેલો તીવ્ર અવાજ સંભળાયો. તે અવાજ વેંચારે પાસે આવવા લાગ્યો. કમળા વડુ મનદર ઉપર જાણે બહુ બ ગુસ્સે ધર્ષ હોય તેમ મોઝા સ્વરથી ગાયો દેની દેની ઉતાવળે પગે ત્યાં એકદમ ધસી આવતી હતી.

મનદરજાત જાણે માનના ગુસ્સાનું કારણ કાંઈક સમજ્યો હોય તેમ હાસ્ય કરીને બહારની બાજુએ નજર કરીને બેસી રહ્યો. બપુંદર અગ્નિની ચૂર્નિની માફક અગ્નિનો વરસાદ વરસાવતી કમળા વડુ એકદમ ઉતાવળે પગે આંગણમાં આવીને ઉભી રહી.

“અરે મનદર! શું તં આ જાં મોઝા મોઝા યજમાનો તથા શિવ-સેવકોનો ત્યાગ કરી દીધો? અરે અભાગીઆ! ખાદશ શું?”

મનદરજાત હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ખાવાને માટે ચિન્તા શી છે મા! શરીરમાં જ્યાંસુધી શક્તિ છે, પૃથ્વીની અંદર જ્યાંસુધી ખાવાની વસ્તુઓ છે, ત્યાંસુધી આપણે જૂએ મરીશું નહિ.”

કમળા વડુ બોલી: “બ્રાહ્મણના દીકરાનું માન ફેટકું બધું હોય! યજમાનો અને સેવકો બ્રાહ્મણના પગની ધૂળ મસ્તકપર ચડાવીને તેના ચરણમાં પૈસાનો વરસાદ વરસાવે અને પ્રભુ તુલ્ય ગણી પૂજે. એ સઘળું માન છોડી દેને શું તું મંજુરી કરીને ખાદશ?”

મનદરજાતે ઉત્તર આપ્યો: “શરીરમાં ઈશ્વરે શક્તિ આપ્યા છતાં પારકાનું દાન ગ્રહણ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવું તેના કરતાં મંજુરી કરીને ખાવું એ હજાર હજારે સારું છે.”

અત્યંત ગુસ્સાથી કમળા વડુ થોડી વારસુધી મનદરજાતના મ્હોં તરફ જોઈ રહી. પછી ગર્જના કરીને પુનઃ બોલી: “પારકાનું દાન! આપણે શું બાબારીની માફક કોઈનું દાન લાવીને ખાઈએ છીએ? આપણને તો જ્યારે માનથી બોલાવે છે, ત્યારે કિયમાણ કરાવીને લાવીએ છીએ અથવા તો યજમાન આપણે ઘેર આપણને પગે લાગીને આપી જાય છે. શાસ્ત્રમાં ક્યું છે કે બ્રાહ્મણ અને દેવતા તેમાં કરો તકાવત નથી. આપણે શું સાધારણ માણસ છીએ? આપણાં દર્શન કરવાથી લોકો પવિત્ર થાય છે અને આપણા પગની ધૂળ મસ્તક ઉપર ચડાવવાથી તેમના પાપનો નાશ થાય છે. આપણને દાન કરવાથી લોકોને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. જગતનું પૂણ્ય-ધર્મ ને ગણે તે સઘળું આપણે જ છીએ. આપણે સંતુષ્ટ થઈને લોકોને આશીર્વાદ આપીએ તો તેમને સુખ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જો આપણે ગુસ્સે થઈને તેમને શાપ આપીએ તો તેમનું સત્યાનાશ વળી જાય છે.”

એક બે દિવસ પછી માણેકલાલ નોકરીમાં જોડાઈ ગયો. પુત્ર નોકરીમાં રહ્યા પછી વિમળાએ પારકાનું કામકાજ કરવાનું છોડી દીધું. માણેકલાલ નોકરીમાં જોડાયાથી ચાર-પાંચ મનુષ્યનું ગુજરાન ચલાવવા જેટલો શક્તિમાન થયો.

અનેક દુઃખો સહન કર્યા પછી પુત્રગૌરવથી ગૌરવવાન. અનેલી માતા પોતાના સમાજમાં પોતાના સ્થાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને કૃતકાર્ય બની.

એમ કરતાં કરતાં બે ત્રણ વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં. માણેકલાલનો, પગાર હવે રૂ. ૪૦) થી વધીને રૂ. ૫૦) નો થયો.

વિમળાએ હવે માણેકલાલને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો; કિન્તુ માણેકલાલે પરણવાની ના કહી. તેણે કહ્યું: “ મનહરભાઈ મારાથી મોટા છે, તેથી પ્રથમ મનહરભાઈ પરણે, પછી હું પરણીશ. તેમની પહેલાં હું નહિ પરણું. ”

પ્રિય વાચકો ! આ સ્થળે આપણી પ્રથમની વાત પૂરી થઈ. તમે સ્મરણમાં રાખજો કે આપણે હવે વાર્તાના પ્રારંભમાં વર્ણવેલી ઘટનાના સમયે આવી પહોંચ્યા છીએ.

પ્રકરણ ૯ મું.

“ શું પોથી છાડીને પૂછું પકડશો ? ”

એક દિવસ મધ્યાહ્નકાળે મનહરલાલ ઘરના આંગણમાં આવેલા એક નાણિયેરીના ઝાડ નીચે બેસી જાના પ્રકારની રમતો રમતો હતો. આજથી સાત-આઠ વર્ષ પહેલાં મનહરલાલનું અનુવ રૂપ તથા અત્યંત આકાંક્ષા જેવું મુગ્ધ બની ગયેલા જમિયતરામ દેસાઈએ તેના હાથમાં તેની વડાલામાં વડાલી પુત્રી કામંદકીને સમર્પણ કરી હતી. મનહરલાલનું તે સમયનું રૂપ અત્યારે સંપૂર્ણ રીતે વિદ્રાસ પામ્યું હતું. તેના દીર્ઘ આડુ, પ્રશસ્ત લલાટ, વિશાળ નેજાની નેત્રો અને સુંદર અલિષ્ટ પુરુષોચિત દેહ એ સઘળાં અવયવો અત્યંત આકર્ષક અને મોહક જણાતાં હતાં.

અરે કામંદકી ! એક વાર જો તું આ આમ્ય બ્રાહ્મણ યુવકનું સંપૂર્ણ વિદ્રાસ પામેલું અઘાગ રૂપ જોવા બાંધ્યશાળી થાય તો તારા સુધરેલા પિતા કુટુંબલાલનો સઘળો વૈભવ જગના પ્રયજ પ્રવાહમાં ક્યાંય ઘસડાઈ બનવ. અને તું અત્યંત મુગ્ધ બની જાત તારા સ્વામીના ચરણમાં આવેલી પડ્યા પિના રહી શકે નહિ !

તેમ નથી મારામાં ધીરજ અને શાન્તિ જેવા ગુણો. કહો ત્યારે દેવી રીતે હું યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરું? શું લોકોને ઠગીને પૈસા કઢાવું? આજમુંધી મેં જે યજ્ઞમાનોમાંથી પૈસા આપ્યા છે, તેનું સ્મરણ થતાં મારા પોતાના ઉપર મને બહુ ઘૂણા ઉત્પન્ન થાય છે. હું નામે બ્રાહ્મણ છું, પણ ક્રિયામાં બ્રાહ્મણનો એક પણ ગુણ મારામાં નથી. કોણ મને શાથી બ્રાહ્મણને ઘેર મારો જન્મ થયો છે, તે કાંઈ સમજાતું નથી.”

કમળા વહુ બોલી: “અનેક પુણ્યો કર્યા હોય અને મહાન્ તપ કર્યા હોય, ત્યારે બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ મળે છે. એમાં પણ તેં તો પુણ્યનો પાર નહિ રાખ્યો હોય તેથી તારો જન્મ રામચંદ્ર દાસ જેવા દૈવી પુરૂષના શ્રેષ્ઠ કુળમાં થવા પામ્યો છે. તું જે વેદ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે, પ્રાતઃકાળમાં સ્નાનસંધ્યાદિ પરકર્મ કરે, દેવની પૂજા કરે, યજ્ઞમાન પાસે બે ઘડી જ્ઞાનની એક-બે વાતો કરે, તો તું રામચંદ્ર દાસના પ્રતાપથી તથા તેમની આપ્તથી સર્વથી શ્રેષ્ઠ મનાય અને પ્રભુત્વ પુન્ય. પણ શોકની વાત એ છે કે તું એમાંનું કશું કરતો નથી, કેવળ ખાઈ પીને રાક્ષસની માફ રખડતો ફરે છે.”

મનહરદાસે કહ્યું: “મા, તમે ગમે તેમ કહો, પણ એ ધંધો મને બિનકુલ ગમતો નથી, માટે હું કદિ એ કરવાનો નથી. હું ખેતી કરીને માંડ ગુજરાન ચલાવીશ. બિજાવૃત્તિ ઉપર મને બહુ જ અભાવ છે.”

કમળા વહુએ જણ્યું કે પુત્ર કોઈ રીતે સમજે એમ નથી, તેથી તે કંટાળીને મનહરનો આ સમજો દુરાચલ રામચંદ્ર પંડ્યાને કહેવા આજ્ઞાની થઈ.

મનહરદાસ એકસો બેડો બેડો વિચાર કરે છે, એટલામાં કોઈએ ઓમ મારી: “મનહરબાઈ!”

મનહરદાસે ચમકી જઈને જોયું તો માણેકલાલ પોતાની પામે બોલે છે.

“કેમ માણેકલાલ! તું ક્યારે આવ્યો?” મનહરદાસે પ્રશ્ન કર્યો.

“હમણાં જ આવ્યો, મનહરબાઈ. ઘેર આવી તરત માને કહીને અહીં તમારી પાસે દોડી આવ્યો છું.” માણેકલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“કેટલા દિવસની રજા લીધી છે?” મનહરદાસે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“રજા કેટલા દિવસની મળે? કાલે તો પાત્ર જવાનું છે. શું કાંઈ છુટ્ટીને દિવસે પણ નોકર લોકોને ધુરસદ મળે છે? એક દિવસની છુટ્ટી મળી છે, તેથી એક દિવસને માટે આવ્યો છું. આ નોકરી-બોરી તો બાઈ રહે સારી લાગતી નથી. આના કરતાં મજૂરી કરવી મને ગમે છે.” માણેકલાલે જણાવ્યું.

માતાને મુખેથી બ્રાહ્મણ-માહાત્મ્યની આવડી મ્હોટી બાબત સાંભળીને મનહર એક વાર ફરીથી હસ્યો અને બોલ્યો: “મા, જેઓ ભણેલા-વિદ્વાન્ હોય અને સંધ્યા, ગાયત્રી વગેરે પટ્કર્મ કરતા હોય, તેઓ તો ખરેખર દેવતાની તુલ્ય ગણાય; પરંતુ મારા જેવા શાસ્ત્રનો એક અક્ષર પણ જાણના ન હોય તેવા બ્રાહ્મણોને દેવની તુલ્ય શી રીતે ગણી શકાય?”

“અરે દુર્ભાગી! તું આ શું બોલે છે? તારી બુદ્ધિનો નાશ થઈ ગયો છે કે શું? બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મેલો જન્મ થયો છે, તે દેવતાની તુલ્ય જ ગણાય છે, એમાં પછી વિદ્વાન્ કે અવિદ્વાન્ જેવાનું હોતું નથી. બ્રાહ્મણનો પુત્ર બીજી સઘળી જાતોમાં પૂજનીય જ ગણાય, એમાં કશો શક નથી.”

મનહરલાલે કહ્યું: “બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મેલો પુરૂષ બીજી જાતોમાં પૂજનીય જ ગણાવો જોઈએ, એમ તમે કહો છો, તો પછી સેંકડો અને હજારો બ્રાહ્મણો આજકાલ યવનોની જે ગુલામી કરે છે તે કરત નહિ, બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ જ્યાં ત્યાં રાંધવા જત નહિ અને જ્યાં જુઓ ત્યાં રસ્તામાં દુકાને દુકાને બ્રાહ્મણો રખડતા દેખાત નહિ.”

કમળા વહુએ વિચાર્યું કે મનહરલાલનું કહેવું અસત્ય નથી, એના એ બોલનો ઉત્તર આપવો સહેલો નથી, એટલે તે જરા શાન્ત બની; પરંતુ તે ખોતાનું પડ્યું નીચે નમવા દે એવી નહોતી. થોડી વાર વિચાર કરીને તે બોલી: “અસારે ઘોર કલિયુગે પ્રવેશ કર્યો છે તેથી લોકો ખોતખોતાનો ધર્મ ભૂલી ગયા છે. દેવ તથા બ્રાહ્મણો ઉપરની શ્રદ્ધા પણ ઉડી ગઈ છે અને તેથી બ્રાહ્મણોને ગુજરાન પુરતું નહિ મળી શકવાથી પેટને માટે અનેક બ્રાહ્મણોને પતિત થવું પડ્યું છે, પણ તું તે બાબતમાં ભાગ્યવાન છે. આવા શ્રેષ્ઠ કુળમાં તું જન્મ્યો છે. રામશંકર પંડ્યા જેવા તારે દાદા છે. તેમનું નામ દેવાથી સઘળા બ્રાહ્મણો મસ્તક નમાવે છે. તેમના અનેક શિષ્યો અને અનેક યજમાનો છે, તેઓ સઘળા તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને પૈસાનો વરસાદ વરસાવે છે. તે સઘળું છોડી દઇને શું તું ગાયો ચાલીને તારું ગુજરાન ચલાવીશ?”

મનહરલાલે કિન્નર બોલ્યો: “રામશંકર દાદાના ચરણની રજમાં દામ રહેલા છે, તેથી લોકો પૈસા આપીને તે ખરીદ કરે છે. મારા પગની ધૂળમાં તેવા દામ રહેલા નથી. જે ધર્મમાં બહુ નિશ્ચાન હોય વેદશાસ્ત્ર-સંપન્ન હોય, ધીરજ અને શાન્તિ જેવા અનેક ગુણો જેનામાં હોય તેઓ શિષ્યોને ભગવાનમાં તથા યજમાનવ્રતિમાં મારા પૈસા મેળવે છે, પણ તેમાંનું મારામાં કશું નથી. મારામાં નથી ધર્મનિષ્ઠા, નથી બ્રાહ્મણની વિદ્યા,

“ત્યારખેડી શું ? ખેતી કરીને ગુજરાન ચલાવીશું. આપણે બન્ને બધું શરીરે મળ્યું. છીએ, તેથી ખેતીમાં શરીર રીતે જાણી શકીશું.”

માણેલાલ દસીને બોલ્યો : “શું પોથી છોડીને પછડું પકડશે ?”

“તેમાં શો વંધો છે ? તું પણ કલમ છોડીને પછડું પકડીશને ?”

“એ પ્રમાણે વાર્તાવાપ કરીને બન્ને બધું દસના દસના બદાર કરવા આજ્ઞા ગયા.”

મકરણ ૧૦ મું.

“મનહરલાલ મારા વંશનું ગૌરવ છે.”

“આવો-કમળા બહેન આ સંધ્યાસમયે વ્યાકુળતાપૂર્વક કેમ દોડી આવ્યા છો ? શું કાંઈ થયું છે ?”

સંધ્યાસમય થવાથી નર્મદા-દેવમંદિરમાં ધૂપ-દીપ કરીને બહાર નીકળી એટલામાં વ્યાકુળતાપૂર્વક કમળા આવીને ઊભી રહી.

“નર્મદા ! રામશંકર દાદા ક્યાં છે ?”

નર્મદા બોલી : “ઘાટ ઉપર સંધ્યા આહ્વનિક કરવા ગયા છે. કેમ શું થયું છે ? આટલાં બધાં વ્યાકુળ થઈને તમે તેમને શોધો છો કેમ ?”

કમળાએ બોલવાનો આરંભ કર્યો : “નર્મદા ! મારા કર્મની કાથ ફેરવા આવી. હું. રામશંકર દાદાના બચ્ચનની વડુ હું-મારાં જેવાં બાળ્ય બીજા કોનાં હોય કે-આવા ઉચ્ચ કુટુંબમાં માફ સાચકેં મળ્યું ? દસ મનુષ્ય બેગાં થયાં હોય, સાં જો હું ગઈ હોઉં તો મને કોઈ બધું માન મળે ? તે જુઓ, મારા જેટલા જન્મ પામેલો મનહર રામશંકર દાદાની આંખરને માથે પાણી ફેરવવા બેઠો છે. તે દુઃખ મારે ગી રીતે સહન કરેવું ? હું કંટું હું કે રામશંકર દાદા જેવા પંડિત કે જેના ચરણની રજા લોકો મનક ઉપર ચડાવે છે, એવા મહાન પુરુષને ઘેર તારો જન્મ થયો છે. તે તારે મહાન તપ કર્યાં હશે, તારે તેમને ઘેર તારો જન્મ થવા પામ્યો હશે. ૫૦૦-૬૦૦ ઘર યજ્ઞમાનનાં છે, અનેક શિષ્યો છે, એ માન, મર્યાદા, મુખ, અર્થસ્ય સમગ્રાનો ત્યાગ કરી શું તું ખેતી કરીને અથવા માથે ચારીને તારું ગુજરાન ચલાવીશ ? બોલ નર્મદા ! આ દુઃખ મારાથી શી રીતે સહન થાય ?”

નર્મદા બોલી : “હા, દાદા પ્રાણેથી એ વાત મેં કાલે સાંભળી છે. મનહરલાલે હા પકડી છે, તેથી તે તમારું કહેવું કરું સાંભળશે નહિ. તેજી ને ધાર્યું હોય છે, તે ને ક્યેજ રહે છે.”

“ તેં જે ત્રણ વર્ષ નોકરી કરીને થોડાક પૈસા એકઠા કર્યા છે અને હવે ખીજા છ મહિના નોકરી કરે તો થોડા પૈસા તું વધારે જમા કરી શકે. એટલે પછી જમીન લઈને ખેતી કરે તો સારું. ” મનહરલાલે કહ્યું.

“ હવે ખીજા છ મહિના સી રીતે કહાડવા, ભાઈ ? સાહેબનું અપમાન મારાથી સહન થતું નથી. ”

“ અપમાન ! શું તારે અપમાન સહન કરવું પડે છે ? તો પછી સાહેબનો તારા પર જે સ્નેહ હતો, તે ક્યાં ગયો ? ”

“ તે સાહેબ તો લગભગ એક મહિનાથી વિદાયત ચાલ્યો ગયો છે. હવે તો એક ખીજો સાહેબ આવ્યો છે, તે વારંવાર અપમાન કરી નાંખે છે. હું તો જાણે તેની પાસે શિયાળા ફૂતરા કરતાં પણ હાલકો હોઈ તેમ તે મારી સાથે વર્તે છે. જે નીચા નમીને લાંબી સક્કામ ન કરી હોય તો સાજો ગરમ થઈ જાય છે, અને વળી ઢેમ, સુવર, હરામજનના વગેરે શબ્દો તો જાણે તેને મોઢે જ લાગેલા હોય તેમ તે આખો દિવસ વાપર્યા કરે છે. એક કલાકની અંદર આશરે પચીસેક વખત તે શબ્દોનો તે ઉપયોગ કરે છે. ”

એ સાંભળીને મનહરલાલનું વદન લાલચોળ થઈ ગયું. ઉત્તેજિત સ્વરે તેણે કહ્યું : “ શું એવી ગાજો સહન કરીને તું ત્યાં નોકરી કરે છે, માણેકલાલ ? જે-ત્રણ વર્ષ તેં નોકરી કરી એટલામાં શું તું બદલાઈ ગયો ? નોકરીના મોહમાં શું મનુષ્ય આવી રીતે ખીંકણ બની જાય છે ? ”

માણેકલાલે કહ્યું : “ ના ભાઈ, નોકરી કરવાથી માણેકલાલ કદિ પણ ખીંકણ બની જાય તેવો નથી. સાહેબ હજી થોડા જ દિવસ થયાં આવ્યો છે. મારે હજી તેની સાથે ખીલકુલ બોલચાલ થઈ નથી. જે દિવસે તે માફ અપમાન કરશે, તે દિવસે નોકરી છોડીને હું ઘેર ચાલ્યો આવીશ. ”

મનહરલાલે કહ્યું : “ જ્યારે તું ત્યાં નોકરી કરે છે, ત્યારે એક દિવસ જરૂર બોલાચાલી થવાની, તો પછી અપમાન થયા પહેલાં તું શામાટે નોકરી છોડી દેતો નથી ? આપણા ગામમાં એક જણને જમીન વેચવાની છે, તે ખરીદી લઈને ચાલ આપણે બન્ને જણ ખેતી કરીએ. ખેતી કરવાથી સુખ પણ મળશે અને માન પણ મળશે. આપણે શું કરીશું તે તું જાણે છે ? ”

“ ના ભાઈ. ” માણેકલાલે કહ્યું.

“ યજમાનવૃત્તિ તથા ગોરપદું છોડી દઈશું. ”

“ સારપછી ? ”

કંમળાના શબ્દો રામશંકર-પંડ્યાને કહી સંભળાવવા પડતા નહિ, કારણકે કંમળાનો બોલેલો દરેક અક્ષર રામશંકર પંડ્યાના સાંભળવામાં સ્પષ્ટ રીતે આવી શકતો હતો. તે પણ વચમાં રહેનાર વ્યક્તિના બોલવાની રાહ નહિ જોતાં પ્રત્યુત્તર આપતા હતા. એ રીતે સમગ્ર વહુની વચ્ચે પરસ્પર પવિત્રપણે વાતચીત થતી હતી.

રામશંકર પંડ્યાએ ઉત્તર આપ્યો: “હા, તે હું જાણું છું, મનહરલાલે મને સઘળી વાત કહી છે.”

“પછી તેને તમે શું કહ્યું?”

“હું બીજું તેને શું કહું છું? સાધુપુરુષનું જે કર્તવ્ય છે, તે જ મનહર કરે છે. એમાં તેને મારે શું કહેવાનું હોય?”

કંમળા કુણ્ણુ સ્વરે બોલી: “આપ જેવા પડિત બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ ધારણ કરીને મનહર શું ખેતી કરીને અથવા ગાયો ચારીને તેનું શુભરાત ચલાવશે? તેમ કરવાથી શું તેની આખર ઉપર પાણી ફરશે નહિ?”

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “આખર ઉપર પાણી ચાનું ફરે છું? મનહરથી તો મારી આખર ઘણી વધી છે. મનહરલાલ એ મારા વંશનું ગૌરવ છે. જે બ્રાહ્મણ વિકાસ હોય, સારા ચારિત્રવાળો હોય, ધર્મ-નિષ્ઠ હોય, જે સમાજના હિતને માટે શસ્ત્રાસોચના, અધ્યાપન, યજ્ઞન યાગન વગેરે કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહેતો હોય તે બ્રાહ્મણને જ આવ દાનદક્ષિણા લેવાનો અધિકાર છે. પરંતુ જે બ્રાહ્મણને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોતું નથી, ધર્મ આરથા હોતી નથી તથા જે વિષય-તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તે બ્રાહ્મણને દાનદક્ષિણા ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નથી. જે ગ્રહણ કરે તે મહાપાપી ગણાય છે.”

કંમળા વહુ બોલી: “મનહરને જે તમે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવો, તો શું એ પડિત ન બને? તમારા જેવા દક્ષણવાળો શું તે ન બને?”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “જાણ, તમે ભૂલ કરો છો. બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ ધારણ કરવાથી સંઘળા મનુષ્યોને કાંઈ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ ગમે તે કુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો હોય પણ જેની પ્રકૃતિ તદ્દન સાત્વિક હોય તે ખરો બ્રાહ્મણ ગણાય છે. મનહરની પ્રકૃતિ રાજસિક છે. બ્રાહ્મણના શાન્ત સાત્વિક ભાવ કરતાં ક્ષત્રિયોચિત રાજસિક ભાવ મનહરમાં વધારે છે અને મનહર તે જાણે છે. રાજસિક ભાવવાળા મનુષ્યો કૃષિકાર્ય કરે અથવા ગૌપાલનનું કાર્ય કરે તો તેમાં હીણતા કશી લેખાતી નથી, અને તેથી જ હું કહું છું કે મનહર એ મારા વંશનું પરમ ગૌરવ છે. પુત્ર! મને પણ મનમાં એમ થાય છે કે હું પણ ખરા બ્રાહ્મણને યોગ્ય નથી.”

“ જો તે ગાયો ચારશે અને ખેતી કરશે તો તેનો સસરો કૃષ્ણલાલ શું તેની દીકરીને અહીં મોકલશે ? તે તો સાહેબનો બેટો બની ગયો છે. તેને ગાયો ચારનારો જમાઈ કદિ પણ ગમશે ખરો ? તેણે તેની દીકરીને તો મડમડી બનાવી દીધી છે. શું ગોવાળને ઘેર મડમડી પાણી ભરશે ? કૃષ્ણલાલનો આપ બિચારો સારો હતો તે તેની છોકરીને મનહર સાથે પરણાવી ગયો છે, કૃષ્ણલાલની મરજી તેની છોકરીનાં લગ્ન મનહર સાથે કરવાની બિલકુલ નહોતી. તેનો વંશ જાય, તેનું સત્યાનાશ જાય, તે તો હવે તેની છોકરીને સાસરે પણ મોકલવાની ના કહે છે.”

એ પ્રમાણે કૃષ્ણલાલના દુર્વ્યવહારનું સ્મરણ થતાં કમળાવહુના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. તે મનહરલાલની વાત ભૂલી જઈને કૃષ્ણલાલને માથે ગાળોતો વરસાદ વરસાવવા લાગી.

નર્મદા બોલી: “ શું તે વહુને ઘેર લાવવાથી તમારા દીકરાનો સંસાર ચાલશે ? ”

“ હું પણ એ જ કહું છું, તે બીજી સાહેબ હાથમાં છત્રી, પગમાં ખૂટ અને મોઝાં પહેરી સાહેબ લોકને ઘેર ઘેર ફર્યા કરે છે, તે મારા ધરતું કામકાજ શું કરવાની હતી ? મનહર શું આખો દિવસ તેને ઘરમાં બાંધી રાખશે ? ”

નર્મદા બોલી: “ નાં, મેં એવું સાંભળ્યું છે, કે વહુ તો સારી છે, પણ તેનો આપ જ ખરાબ છે. વહુ તો મનહરની સાથે ઘર ચલાવવાને રાજી છે, પણ તેનો આપ તેને બીજાની સાથે પરણાવવાનો વિચાર કરે છે.”

એ પ્રમાણે વાતચીત ચાલે છે એટલામાં રામશંકર પંડ્યા અને બાલિકા યશોદા ધીમે પગલે આંગણમાં આવીને બિભા રહ્યાં.

મોટો ઘૂમટો તાણીને કમળાએ આગળ આવીને રામશંકર પંડ્યાને બોલો પાથરીને પ્રણામ કર્યા અને બન્ને હાથે રામશંકર પંડ્યાના ચરણની રેજ લઈને માથા ઉપર ધારણ કરી.

રામશંકર પંડ્યાએ આશીર્વાદ આપ્યો: “ સુખી રહો ! કોણ કમળા વહુ છે કે ? કેમ આવ્યાં છો બાપુ ? ”

કમળા સહેજ પાછળ સરી જઈ નર્મદાની ઓથે બિભા રહી અર્ધા ઘૂમટો ઉંચો કરી નર્મદા તરફ દૃષ્ટિ કરીને અર્ધસ્પૃહ સ્વરે બોલી: “ દાદા, તમારા મનહર ઉપર હવે ક્યારે રાખતા જાઓ. તેણે તો યજમાનવૃત્તિ તથા સદ્ગુણ શિખ્યાને છોડી દીધા છે.”

રામશંકર પંડ્યાની સાથે વાતચીત કરતી વખતે કમળા સર્વદા બીજા કોઈ વ્યક્તિને વચમાં રાખતી હતી; પરંતુ વચમાં રહેનાર વ્યક્તિને

ક્રમજાના શબ્દો રામશંકર પંડ્યાને કહી સંબળાવવા પડતા નહિ, કારણકે ક્રમજાનો બોલેલો દરેક અક્ષર રામશંકર પંડ્યાના સાંભળવામાં સ્પષ્ટ રીતે આવી શકતો હતો. તે પણ વચમાં રહેનાર વ્યક્તિના બોલવાની સહ નહિ જોતાં પ્રત્યુત્તર આપતા હતા. એ રીતે સમસ્યા વહુની વચ્ચે પરસ્પર પવિત્રપણે વાતચીત થતી હતી.

રામશંકર પંડ્યાએ ઉત્તર આપ્યો: “હા, તે હું જાણું છું, મનહરલાલે મને સંઘળી વાત કહી છે.”

“પછી તેને તમે શું કહ્યું?”

“હું બીજું તેને શું કહું આપુ? સાધુપુરુષનું જે કર્તવ્ય છે, તે જ મનહર કરે છે. એમાં તેને મારે શું કહેવાનું હોય?”

ક્રમજા કુણ્ણ સ્વરે બોલી: “આપ જેવા પંડિત બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ ધારણ કરીને મનહર શું ખેતી કરીને અથવા ગાયો ચારીને તેનું શુભરાત ચલાવશે? તેમ કરવાથી શું તેની આમર ઉપર પાણી ફરશે નહિ?”

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “આમર ઉપર પાણી ચાનું ફરે આપુ? મનહરથી તો મારી આમર ઘણી વધી છે. મનહરલાલ એ મારા વંશનું ગૌરવ છે. જે બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય, સારા ચારિત્રવાળો હોય, ધર્મનિષ્ઠ હોય, જે સમાજના હિતને માટે શાસ્ત્રાભ્યાસના, અભ્યાસના, યજ્ઞન યાગન વગેરે કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહેતો હોય તે બ્રાહ્મણને જ માત્ર દાનદક્ષિણા લેવાનો અધિકાર છે. પરંતુ જે બ્રાહ્મણને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોતું નથી, ધર્મ આસ્થા હોતી નથી તથા જે વિષય-તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તે બ્રાહ્મણને દાનદક્ષિણા ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નથી. જે ગ્રંથ કરે તે મહાપાપી ગણાય છે.”

ક્રમજા વહુ બોલી: “મનહરને જે તમે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવો, તો શું એ પંડિત ન બને? તમારા જેવા લક્ષણવાળો શું તે ન બને?”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “આપુ, તમે ભૂલ કરો છો. બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ ધારણ કરવાથી સંઘળા મનુષ્યોને કાંઈ અલક્ષ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ ગમે તે કુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો હોય પણ જેવી પ્રકૃતિ તદ્દન સાત્વિક હોય તે ખરો બ્રાહ્મણ ગણાય છે. મનહરની પ્રકૃતિ રાજસિક છે. બ્રાહ્મણના શાન્ત સાત્વિક ભાવ કરતાં કૌતુહલિયન રાજસિક ભાવ મનહરમાં વધારે છે અને મનહર તે જાણે છે. રાજસિક ભાવવાળા મનુષ્યો દૃષ્ટિકાર્ય કરે અથવા ગૌપાલનનું કાર્ય કરે તો તેમાં હીણતા દેખી લેખાની નથી, અને તેથી જ હું કહું છું કે મનહર એ મારા વંશનું પરમ ગૌરવ છે. પુત્રિ! મને પણ મનમાં એમ થાય છે કે હું પણ ખરા બ્રાહ્મણને યોગ્ય નથી.

હું પણ આ બ્રાહ્મણનો વ્યવસાય મૂકી દઈ મનહરની માફક કૃષિકાર્ય કરવાને રાજી છું. પરંતુ શું કરું? બુદ્ધો થઈ ગયો છું. છેલ્લી અવસ્થામાં નવીન કાર્ય આરંભવું અયોગ્ય ગણાય, તેથી બેસી રહ્યો છું.”

નર્મદા બોલી: “દાદા! તમે જે બ્રાહ્મણ ન હોત, તો દેશમાં કોઈ બ્રાહ્મણ જ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે.”

રામશંકર પંડ્યા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા: “દેશમાં હવે બ્રાહ્મણ ક્યાં છે બાપુ? જે બ્રાહ્મણ હોય તો સનાતન ધર્મની આ દશા હોય? બ્રાહ્મણ થવું બહુ મુશ્કેલ છે હોં! બ્રાહ્મણને દેવ કરતાં કમ ન સમજતી, પુત્રી! દેવતાઓ પણ ઋષિ-મુનિઓની પૂજન કરે છે.”

કમળા શાન્ત થઈને વિચાર કરવા લાગી. પરમ ધાર્મિક, મહાજ્ઞાની વડસસરો જે કહે છે, તેના ઉપર તેને શું બોલવાનું હોય? ઘણી વારસુધી શાન્ત રહ્યા પછી તે બોલી: “બેતી કરવી તથા ગાયો ચારવાનું કાર્ય કરવું તેનાં કરતાં નોકરી ચાકરી કરવાની સલાહ આપો તો સાહે, નહિ દાદા?”

રામશંકર પંડ્યાએ ઉત્તર આપ્યો: “બીજનું દાસત્વ કરવું તેના કરતાં સ્વાધીનભાવે પોતાનું કાર્ય કરવું તથા ગાયોનું પ્રતિપાલન કરવું એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.”

“બહુ સાહે, તેમ કરવા ઘો. આપના બોલવા ઉપર મારે શું બોલવાનું હોય? કદિ પાંચ જણા નિંદા કરે તો કરવા ઘો. બીજના આશ્રયે રહેવા કરતાં ઘરના આશ્રયે રહેવામાં દુઃખ શાનું? સારે હું હવે જાઉં છું, દાદા!”

વળી બોલો પાથરી સસરાને પ્રણામ કરી ચરણની રજા મસ્તકપર ચડાવીને કમળા પોતાના ઘર તરફ ચાલતી થઈ.

ચંપાદા બોલી: “ચાલો દાદા, મહાભારત વાંચીએ. આજે વનપર્વ પૂરો કરી નાખીએ.”

પિતા-પુત્રી બન્નેએ પૂજના ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પંડિતોની સલાહ.

શોભાશંકર મુંઝવેથી હાલમાં કેટલાક દિવસ થયાં તેને ઘેર કાલિકાપુર આવ્યો છે. હવે તે અવસ્થામાં પ્રૌઢ થયો છે. આગલી જીંદગીમાં ધનસંપત્તિ, ભોગવિલાસ અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા એ સઘળું શોભાશંકરે સારી રીતે મેળવ્યું છે. પરંતુ એથી સઘળી તૃષ્ણાની તૃપ્તિ અથવા નિવૃત્તિ કોઈને કદિ પામી નથી. જેમ અગ્નિમાં ઘૂત હોમવાથી તેની જ્વાલા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે,

તેમ મનુષ્યને જેમ જેમ સુખ સંપત્તિ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેની તૃષ્ણા વધારે અને વધારે વધતી જાય છે. શોભાશંકરની ધ્યાનતમા પણ તેમજ બનવા પામ્યું હતું. કામ્ય લાભની સાથે જેમ જેમ કામના વધતી જાય છે, તેમ તેમ તે કામ્ય લાભના ઉપાય રૂપ નકારી બુદ્ધિ, પ્રપંચી સ્વર્ભાવ, લુચ્ચાઈ કરવામાં કૌશલ્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ થતી જાય છે. પોતાના ગામના વિદ્યાર્થી મિત્રમંડળમાં સૌને સરસ રસ ચખાડવામાં, વિવિધ કર્મમાં તીક્ષ્ણ દષ્ટિ રાખવામાં, સાધારણ વ્યવહારી મંડળીમાં સૌને આશ્ચર્ય પમાડે તેવું વાક્યાનુરૂપ વાપરવામાં અને બ્રાહ્મણના સમાજમાં વિનયથી મોટી મોટી ધર્મની ચાતો કરી બોટો આડંબર દેખાડવામાં શોભાશંકર અદ્વિતીય હતો. આખા ગામમાં ઘેર ઘેર તેની બહુ પ્રતિષ્ઠા જનમી હતી. ધનવાન તરીકે, આબરૂદાર તરીકે અને સર્વ મનુષ્યોમાં અગ્રગણ્ય તરીકે તેને સર્વત્ર પ્રથમ પદ મળતું હતું.

શોભાશંકર ઘેર આવ્યાને થોડાં દિવસ થયા કે તુરંત જ તેનો બચેક પુત્ર કુંદનનાથ વિજ્ઞાનથી બેરિસ્ટર થઈને આવ્યો. વિજ્ઞાન જઈ આવેલા પુત્રની સાથે તથા પોતાની સાથે જ્ઞાતિનો વ્યવહાર બંધ થવાથી શોભાશંકર ચિન્તામાં પડ્યો કે કેટલોક પૈસા ખર્ચા બ્રાહ્મણોનાં મોટાં ભરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જ્ઞાતિમાં બ્યાંસુધી દાખલ થવાય નહિ, લાંસુધી મુખ-ઐશ્વર્યમાં મોટા ખામી ગણાય. તે બલણનો હતો કે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચવાથી બ્રાહ્મણ પંડિતો પોતાને વશ ધેઈ જશે અને તુરં જ જ્ઞાતિમાં લઈ લેશે. આવી રીતે ખર્ચ કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાંધી લેવામાં તે બહુ ચતુર હતો અને મોટાઈ મેળવવાને પુષ્કળ પૈસા ખર્ચવામાં તે કદિ ખાટી પાતી કરતો નહિ.

તે જ રાત્રે શોભાશંકર સઘળા પંડિતોને ઘેર બઠાઈ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પોતાને ઘેર પંડિતોની સભા ભરવાનું નિમંત્રણ આપી આવ્યો. કાલિકાપુરની અંદર રામશંકર પંડ્યા સર્વ પંડિતોમાં અગ્રગણ્ય ગણાતા હતા. રામશંકર પંડ્યાને પંડિતોની સભામાં નિર્ણય સર્વથી ઉચ્ચ પદ મળતું હતું અને તેમનું વચન ઉત્થાપન કરવાને કોઈ પણ પંડિતની હિમ્મત આવતી નહિ. શોભાશંકરે વિચાર્યું કે: “બીજા પંડિતોની આદર રામશંકર પંડ્યા મારાથી જરા પણ દબાશે નહિ, તેમ તે કોઈની શરમ પણ રાખશે નહિ. તે જો “પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે નહિ” એમ સભામાં બોલે, તો પછી કોઈ પણ પંડિત મને જ્ઞાતિમાં લેવાની હિમ્મત કરી શકશે નહિ. તેમની વિરુદ્ધમાં એક અક્ષર પણ કોઈ પંડિતથી બોલી શકાશે નહિ, માટે રામશંકર પંડ્યાને નિમંત્રણ આપવાથી મારું કામ સરસે નહિ.”

એમ વિચાર કરીને તેણે રામશંકર પંડ્યાને સભામાં આવવાનું

નિમંત્રણ આપ્યું નહિ. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં શોભાશંકરે પોતાના દિવાન-ખાનામાં ગાદીતક્રિયા બિછાવી, ફેટાઓ, તક્તાઓ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રો ભીંતે લટકાવીને દિવાનખાનાને સુશોભિત બનાવ્યું. યોગ્ય સમય થયો એટલે આદ્ય પંડિતોએ આવીને પોતપોતાનું આસન ગ્રહણ કર્યું. સર્વ પંડિતોની વચ્ચે દૂધના શીણ જેવી ચાદરથી આવૃત્ત થએલી ગાદી ઉપર મ્હોટા તક્રિયાને અદેલીને અર્ધશાયિત અવસ્થામાં સ્મિત વદને સ્વયં શોભાશંકર જેમ તારામંડળમાં ચંદ્ર શોભે તેમ પંડિતોની વચ્ચે વિરાજમાન થયો. દૂર એક બાજુ ઝળા હાથ તરફ શોભાશંકરનો નિયત અનુચર અથવા અન્તરંગ અનુગત બંધુ મહાનંદ બેઠો. મહાનંદ ઉમ્મરમાં વૃદ્ધ નહોતો, તેમ જુવાન પણ નહોતો, આકારમાં બહુ ઉંચો નહોતો, તેમ ઠાંગણો પણ નહોતો. તેની દેહપટ્ટિકા બહુ સ્વચ્છ નહોતી, તેમ બહુ પાતળી પણ નહોતી. મસ્તક બહુ મ્હોટું નહોતું, તેમ બહુ નાનું પણ નહોતું. તેના મસ્તકપરના કેશ તથા મૂઝના વાળ બહુ કાળા નહોતા તેમ પકવ પણ નહોતા. શરીર ઉપર ધારણ કરેલાં વસ્ત્રો કિચકા નહોતાં તેમ બહુ મલિન પણ નહોતાં. તે લોકસમાજમાં બહુ બોલકો નહોતો, તેમ અબોલ પણ નહોતો. તે અર્ધગર્વિષ્ટ અને અર્ધ વિનયવાળો એમ મિશ્રિત સ્વભાવનો હતો. શોભાશંકર ધીર ગંભીર સ્વરે પંડિતોને સંબોધીને બોલ્યો: “આપ સર્વ જાણો છો કે વિદ્યાયત જર્ઠ વિદ્યાભ્યાસ કરી જે માણસ આપણા દેશમાં પાછો આવે છે, તે સરકારનો માનીતો અને બહુ મ્હોટો માણસ થઈને આવે છે. એમ ધારીને મેં આટલું બધું ખર્ચ કરીને કુંદનસાડને વિદ્યાયત મોકલ્યો હતો. ત્યાં તે શુદ્ધ હિંદુના આચારવિચારથી રહેતો હતો. અખાદ્ય વસ્તુનો તે સ્પર્શ સરખો પણ કરતો નહિ. એક બ્રાહ્મણ રસોઈયાને તે સાથે લઈ ગયો હતો, તેના હાથની પવિત્ર રસોઈ તે જમતો હતો. તોપણ યવનોના દેશમાં નિવાસ કરવાનો તથા તેને સ્પર્શ કરવા વગેરેનો જે કાંઈ દોષ લાગ્યો હોય, તેનું નિવારણ કરવા માટે એક માત્રીના કુંડાની અંદર આખો તુલસીનો રોપ તે સાથે લઈ ગયો હતો. રસોઈ કરવાના જગમાં, પીવાના જગમાં, સ્નાન કરવાના જગમાં વગેરે બધા જગમાં તુલસીપત્ર નાંખી તેને શુદ્ધ કરીને પછી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. તુલસી તો સર્વગવહરા-સર્વ પાપોનું હરણ કરવાવાળી છે, તે નમે ક્યાં નથી જાણતા ?”

સઘળા પંડિતો સહાસ્ય વદને માથું હલાવીને તેની વાતમાં અનુમોદન આપવા લાગ્યા, કિન્તુ કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના અનુમોદનસૂચક માથું હલાવવાથી શોભાશંકરનું મન સંતુષ્ટ શી રીતે થાય ? તેમાં તો વાતવિવાદ થવાની જરૂર છે. એ દ્રારણથી સર્વની પહેલાં પંડિત તાપીપ્રસાદ સ્મિત

વદને પોતાના મુખમાંની સ્વેત દંત-પદ્મિઓનો પૂર્ણ વિદ્રાસ કરીને બોલ્યોઃ
“ હા: હા: હા: ! તેમાં પછી કહેવાનું શું હોય ? તુલસી સર્વપાપના
ગદાધરશિરે સ્થિતા । તુલસી સર્વ પાપનો નાશ કરે છે અને તે ગદાધર
ઔરસે ગદાને ધારણ કરવાના બોલે ને શ્રીકૃષ્ણ બગવાન, તેમના મસ્તક પર
વિરાજે છે. એ પવિત્ર તુલસીપાનનું સેવન કરવાથી કાંઈ પણ દોષ લાગી
શકતો જ નથી. ”

પંડિત ન્યાયશંકર નવીન યુક્તિઓ તથા નવીન પ્રમાણો ઊર્ભા કરીને
બોલ્યો: “ વસતિ નૃપતિર્વચ્ર સર્તીર્યઃ પુષ્કરાદપિ । ને સ્થળે આપણો
રાગ્ન રહે છે, તે સ્થળ પુષ્કરરાગ્ન વગેરે સઘળાં તીર્થ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ તીર્થનું
સ્થળ છે. વિદ્યાવત્તે તો આપણા રાગ્નનો દેશ છે. રાગ્ન છે ને આદ્ય દ્વિપાસ્યોનો
અંશ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે: અષ્ટામિશ્ચ હરેન્દ્રાણાં માત્રાભિર્નિર્મિતો
નૃપઃ એ પ્રમાણે રાગ્નનાં દર્શન કરવા માટે રાગ્નમુખિમાં ગમન કરવું એ
મહત્ત્વ પુણ્યનું કામ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તે સ્થળે જવાથી પાપ શાનું
થાય ? કુંદનજાલે તો મહાતીર્થની પવિત્ર યાત્રા કરીને મહત્ત્વ પુણ્ય
પ્રાપ્ત કર્યું છે. ”

પંડિત સ્મૃતિરામ તથા વિદ્યાશંકર નૂતન શ્લોક તથા નૂતન પ્રમાણ
સંભારવાનો તથા કલ્પનાથી જોડી કાઢવાનો વિચાર કરે છે તે પ્રહેસાં શોભાશંકર
બોલી ઉઠ્યો: “ તોપણ જુઓ, યવનોના દેશમાં નિવાસ કરવાથી તથા યવનોનો
સ્પર્શ કરવાથી જો કાંઈ પણ દોષ લાગ્યો હોય, તો તેનું નિવારણ થઈ જાય
તેટલા માટે વિદ્યાવતથી આવતી વખતે તે ગંગામાં પણ સ્નાન કરીને
આવ્યો છે. ”

આ વખતે પાછળ ન પડી જવાય એટલા માટે શોભાશંકરનું બોલવું
હજુ પુરું થયું નથી એટલામાં તો પંડિત સ્મૃતિરામ બોલી ઉઠ્યો:
“ વિષ્ણુવાદોદ્ભૂતા ગંગા : કલુષનોશિની સ્મૃતા । પતિત પાવની-અધમ
ઉદ્ધારણી ગંગાના દર્શન કરવાથી અથવા તેનો સ્પર્શ કરવાથી કરોડો
જન્મના પાપનો નાશ થાય છે, તો પછી સ્નાન કરવાથી તો પુણ્યનો
પાર જ શો હોય ? ”

પંડિત તાપીપ્રસાદ એથી પણ એક સર વધારે ચઢવીને બોલ્યો:
“ કુંદનજાલને દોષ તો શનો લાગે, પરંતુ પુણ્યતીર્થમાં જઈને તે પુણ્યની પ્રાપ્તિ
કરી આવ્યો છે, તેમાં પણ ગંગાસ્નાન કર્યું છે-અહાહા ! એ તો પુણ્ય
ઉપર પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. કુંદનજાલ તો પરમ પુણ્યાત્મા છે. એવા પુત્રસ્નને પ્રાપ્ત
કરનાર શોભાશંકરે પણ મહત્ત્વ બાળ્યવાન ગણાય. ”

ખીજ પંડિતોના લાંબા લાંબા વાદવિવાદથી પંડિત વિદ્યાશંકરને અસારસુધી બિલકુલ બોલવાનો અવસર જ મળ્યો નહોતો. હવે તે અધીરો બની જઈને તાપિપ્રસાદના સૂર ઉપર સૂર ચડાવીને બોલ્યો: “શોભાશંકર! અહાહા! તમે તો બહુ પુણ્યાત્મા છો! આ ગામમાં તમે એક ઉચ્ચગણ નક્ષત્ર સમાન છો. અહાહા! શોભાશંકર એ તો સાક્ષાત્ દેવ સમાન છે. જેવી મહાદેવની દેવનરવિમોહિની મૂર્તિ, તેવી મહાયોગેન્દ્ર શોભાશંકરની મહિમાશાલી પ્રકૃતિ અને વળી કૈલાસનાથ ત્રિપુરાદિના જેવી દિગ્-વિદિગ્વિસ્તૃત ખ્યાતિ-પ્રતિષ્ઠા! અહાહા! એનું શું વર્ણન કરું?—

“આકાર સદૃશઃ પ્રાજ્ઞઃ પ્રજ્ઞયા સદૃશાગમઃ ।

આગમસદૃશારંભઃ આરંભસદૃશોદયઃ । ”

પંડિતોનાં સ્તુતિભરેલાં વાક્યો સાંભળીને પ્રબુદ્ધ હૃદયે અને પ્રસન્ન વદને શોભાશંકર બોલ્યો: “હવે જો આપની અનુમતિ હોય તો અનુયાન કેવી રીતે કરવું, તે વિષેનો મારો વિચાર તમને જણાવું. આપના આશીર્વાદથી હું આજે કૃતાર્થ થયો છું. હવે સઘળું સંસારી કામકાજ મેં કુંદનલાલને સોંપી દીધું છે. વિષયકર્મ જેવી અસક્તિ હવે મને રહી નથી. હવે તો હરિતું નામ લેખને મારી અવશેષ જાંઘળી હું પૂરી કરવા ઈચ્છું છું. હે હરિ! હે દીનબંધો! તમારી જેવી ઈચ્છા હશે, તે પ્રમાણે થશે.”

પંડિત વિદ્યાશંકર બોલ્યો: “અહાહા! કેવો ઋષિના જેવો વૈરાગ્ય!”

પંડિત રમૃતિરામ ગંભીર વદને ધીમેથી મસ્તક સંચાલન કરીને બોલ્યો: “અહાહા! શોભાશંકરના વૈરાગ્યની વાત શી કરવાની? પ્રભાતમાં ઉઠીને તેમનું નામ લેવાથી મહત્ પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવા તે પુણ્યાત્મા છે.”

પંડિત રમૃતિરામનું વાક્ય હજી પૂરું થયું નથી એટલામાં તો પંડિત ન્યાયશંકર મ્હોટા-ગુલંદ અવાજથી બોલી ઉઠ્યા:

“પુણ્યશ્લોકો નલરાજા, પુણ્યશ્લોકો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પુણ્યશ્લોકો જનાર્દનઃ, પુણ્યશ્લોકા ચ વૈદેહી ।

“અને પંચમ પુણ્યશ્લોક જો કોઈ હોય તો તે આપણા આ શોભાશંકર જ છે.”

શોભાશંકર સંકુચિત સ્વરે બોલ્યો: “કુંદનલાલ જરા સુધરેલા બિજાજનો છે, તેથી તે આપણા સમાજમાં આવ્યો નથી, તો તેના પ્રતિનિધિ તરીકે હું હાજર છું. હવે—”

એટલું બોલીને શોભાશંકર પંડિત રમૃતિરામના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. રમૃતિરામ બોલ્યો: “કુંદનલાલને અહીં હાજર રહેવાનું કશું પ્રયોજન

નથી. જ્યારે પિતા પોતે જ પ્રતિનિધિરૂપે હાજર છે, તો પંડી પુત્રની હાજરીનું પ્રયોજન શું હેતુ શકે?”

સ્મૃતિરામે વિદ્યાશંકર તરફ જોયું. વિદ્યાશંકર એ પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર નહિ આપતો જોઈ પંડિતોના મુખ તરફ જોવા લાગ્યો. થોડી વાર પંડી પંડિત ન્યાયશંકર બોલ્યા: “અનુશ્રવ કેવી રીતે કરવાનો તમારો વિચાર છે?”

શોભાશંકર બોલ્યા: “મારો એવો વિચાર છે કે એકદલીને દિવસે એક અંશાયન કરવું અમે. પાંચ પૂરાણપાઠ કરવાના. ત્યારપછી પૂર્ણિમાને દિવસે બ્રહ્મભોજન કરવું અને તે ઉપરાંત ગરીબ, કંગાલ, અર્પણ વગેરેને પણ જમાડવા અને તે દિવસે સાંજે પંડિતોને વિદ્યાગીરી આપવી, વગેરે જે પ્રમાણે તમે કહેશો તે પ્રમાણે કરીશું. પુરાણપાઠમાં તમને બધા પંડિતોને દક્ષિણા મળશે. દરેક પંડિતને એકેકા ધાતીજોડો અને એકેકા ચોનાની વીંટી આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત એકેકા સોનામહોર પણ આપવાનો મારો વિચાર છે.”

એ સાંભળીને સઘળા પંડિતો “ધન્ય છે, સાધુ પુરુષ! ધન્ય છે સાધુ પુરુષ!” એમ બોલવા લાગ્યા.

શોભાશંકર હાથ જોડી વિનયથી બોલ્યા: “આપ જેવા વિદ્વાન આજ્ઞાઓનાં પગલાં મારે ધેર થયાં તેથી હું કૃતાર્થ થયો છું.”

“હા, હા! હા!” મોટા સ્વરથી હાસ્ય કરીને પંડિત સ્મૃતિરામ બોલ્યા: “આહા! શોભાશંકરનો કેવો વિનય છે?”

વિદ્યાશંકરે તુરત જ પોતાના ધૃણીયમાન મસ્તકનું સંચાલન કરીને સ્મૃતિરામના શબ્દોને અનુમોદન આપ્યું: “વિનય કેમ ન હોય? તેમણે વિદ્યા કેટલી બધી સંપાદન કરી છે! વિદ્યા દદાતિ વિનય—”

તાપીપ્રસાદે તુરત જ તેમાં પોતાનો મુર મેળવ્યો: “વિનયાજ્ઞાપતે ધર્મ:” (વિનયમાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.)

પંડિત ન્યાયશંકર મધુર હાસ્ય કરીને મધુ સ્વરે અંકાર કર્યો: “ધર્મા-દેવ પરં છલમ્!”

શોભાશંકરે કહ્યું: “આપ સર્વ પંડિતોની સંમતિ મળવાથી હું કૃતાર્થ થયો છું, પણ રામશંકર પંડ્યા જો આપણને એ પ્રમાણે કરવાની સંમતિ આપશે નહિ, તો પંડી શું કરીશું?”

પંડિત સ્મૃતિરામ ગર્વથી બોલ્યા: “અરે! રામશંકર પંડ્યા તો તદ્દન નાસ્તિક છે. એ સંમતિ ન આપે, એટલે શું થઈ જવાનું હતું? એમાં તમે ઉદ્વિગ્ન શામાટે થાઓ છો?”

ખીજ પંડિતોના લાંગા લાંગા વાદવિવાદથી પંડિત વિદ્યાશંકરને અત્યારસુધી બિલકુલ બોલવાનો અવસર જ મળ્યો નહોતો. હવે તે અધીરો બની જઈને તાપિપ્રસાદના સૂર ઉપર સૂર ચેડાવીને બોલ્યો: “શોભાશંકર! અહાહા! તમે તો બહુ પુણ્યાત્મા છો! આ ગામમાં તમે એક ઉજ્જવળ નક્ષત્ર સમાન છો. અહાહા! શોભાશંકર એ તો સાક્ષાત્ દેવ સમાન છે. જેવી મહાદેવની દેવનરવિમોહિની મૂર્તિ, તેવી મહાયોગેન્દ્ર શોભાશંકરની મહિમાશાલી પ્રકૃતિ અને વળી કૈલાસનાથ ત્રિપુરાદિના જેવી દ્વિગ્વિદિગ્વિસ્તૃત ખ્યાતિ-પ્રતિષ્ઠા! અહાહા! એનું શું વર્ણન કરું?—

“આકાર સદૃશઃ પ્રાજ્ઞઃ પ્રજ્ઞયા સદૃશાગમઃ ।

આગમસદૃશારંભઃ આરંભસદૃશોદયઃ ।”

પંડિતોનાં સ્તુતિભરેલાં વાક્યો સાંભળીને પ્રપ્રુલ્લ હૃદયે અને પ્રસન્ન વદને શોભાશંકર બોલ્યો: “હવે જો આપની અનુમતિ હોય તો અનુદાન કેવી રીતે કરવું, તે વિષેનો મારો વિચાર તમને જણાવું. આપના આશીર્વાદથી હું આજે કૃતાર્થ થયો છું. હવે સઘળું સંસારી કામકાજ મેં કુંદનલાલને સોંપી દીધું છે. વિષયકર્મ જેવી અસક્તિ હવે મને રહી નથી. હવે તો હરિનું નામ લેઈને મારી અવશેષ છાંદગી હું પૂરી કરવા ઇચ્છું છું. હે હરિ! હે દીનબંધો! તમારી જેવી ઇચ્છા હશે, તે પ્રમાણે થશે.”

પંડિત વિદ્યાશંકર બોલ્યો: “અહાહા! કેવો ઋષિના જેવો વૈરાગ્ય!”

પંડિત સ્મૃતિરામ ગંભીર વદને ધીમેથી મસ્તક સંચાલન કરીને બોલ્યો: “અહાહા! શોભાશંકરના વૈરાગ્યની વાત શી કરવાની? પ્રભાતમાં ઉઠીને તેમનું નામ લેવાથી મહત્ પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવા તે પુણ્યાત્મા છે.”

પંડિત સ્મૃતિરામનું વાક્ય હજી પૂરું થયું નથી એટલામાં તો પંડિત ન્યાયશંકર મહોટા-પુલંદ અવાજથી બોલી ઉઠ્યા:

“પુણ્યશ્લોકો નલરાજા, પુણ્યશ્લોકો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પુણ્યશ્લોકો જનાર્દનઃ, પુણ્યશ્લોકા ચ વૈદેહી ।

“અને પંચમ પુણ્યશ્લોક જો ડોઠ હોય તો તે આપણા આ શોભાશંકર જ છે.”

શોભાશંકર સંકુચિત સ્વરે બોલ્યો: “કુંદનલાલ જરા સુધરેલા મિત્રજનો છે, તેથી તે આપણા સમાજમાં આવ્યો નથી, તો તેના પ્રતિનિધિ તરીકે હું હાજર છું. હવે—”

એટલું બોલીને શોભાશંકર પંડિત સ્મૃતિરામના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. સ્મૃતિરામ બોલ્યો: “કુંદનલાલને અહીં હાજર રહેવાનું કશું પ્રયોજન

નથી. બ્યારે પિતા પોતે જ પ્રતિનિધિરૂપે હાજર છે, તો પછી પુત્રની હાજરીનું પ્રયોજન શું હોઈ શકે?”

સ્મૃતિરામે વિદ્યાશંકર તરફ બોલ્યું. વિદ્યાશંકર એ પ્રશ્નનો કોણ ઉત્તર નહિ આપતાં બીજા પંડિતોના મુખ તરફ બોલ્યા લાગ્યો. થોડી વાર પછી પંડિત ન્યાયશંકર બોલ્યા: “અનુશન કેવી રીતે કરવાનો તમારો વિચાર છે?”

શોભાશંકર બોલ્યા: “મારો એવો વિચાર છે કે એકાદશીને દિવસે એક ચંદ્રાવન કરવું અમે. પાંચ પુરાણપાઠ કરાવવા. ત્યારપછી પૂર્ણિમાને દિવસે બ્રહ્મબોજન કરવું અને તે ઉપરાંત ગરીબ, દંગાદ્ર, અર્પણ વગેરેને પણ જમાડવા અને તે દિવસે સાંજે પંડિતોને વિદ્યમંચીરી આપવી, વગેરે જે પ્રમાણે તમે કહેશો તે પ્રમાણે કરીશું. પુરાણપાઠમાં તમને બધા પંડિતોને દક્ષિણા મળશે. દરેક પંડિતને એકેકો ધોતીનેટો અને એકેકી સોનાની વીંટી આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત એકેકી સોનામહોર પણ આપવાનો મારો વિચાર છે.”

એ સાંભળીને સઘળા પંડિતો “ધન્ય છે, સાધુ પુરુષ! ધન્ય છે સાધુ પુરુષ!” એમ બોલવા લાગ્યા.

શોભાશંકર હાથ બેડી વિનયથી બોલ્યા: “આપ જેવા વિદ્વાન આત્મજ્ઞોનાં પગલાં મારે ઘેર ચર્ચા તેથી હું કૃતાર્થ થયો છું.”

“હા, હા! હા!” મોટા સ્વરથી હાસ્ય કરીને પંડિત સ્મૃતિરામ બોલ્યા: “આહા! શોભાશંકરનો કેવો વિનય છે?”

વિદ્યાશંકરે તુરત જ પોતાના ધૂર્ણાધિમાન મસ્તકનું સંચાલન કરીને સ્મૃતિરામના શબ્દોને અનુમોદન આપ્યું: “વિનય કેમ ન હોય? તેમણે વિદ્યા કેટલી બધી સંપાદન કરી છે! વિષા વદાતિ વિનય—”

તાપીપ્રસાદે તુરત જ તેમાં પોતાનો મુઠ મેળવ્યો: “વિનયાજ્ઞાતે ધર્મ:” (વિનયમાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.)

પંડિત ન્યાયશંકર મંથુર હાસ્ય કરીને મૃદુ સ્વરે જંકાર કર્યો: “ધર્મા-દેવ પરં છત્તમ્!”

શોભાશંકરે કહ્યું: “આપ સર્વ પંડિતોની સંમતિ મળવાથી હું કૃતાર્થ થયો છું, પણ રામશંકર પંડ્યા બે આપણને એ પ્રમાણે કરવાની સંમતિ આપશે નહિ, તો પછી શું કરીશું?”

પંડિત સ્મૃતિરામ ગર્વથી બોલ્યા: “અરે! રામશંકર પંડ્યા તો તદ્દન નાસ્તિક છે. એ સંમતિ ન આપે, એટલે શું ચર્ચા બંધાવું હતું? એમાં તમે ઉદ્વિગ્ન શામાટે થાઓ છો?”

પંડિત વિદ્યાશંકરે જણાવ્યું: “ તે મત આપે કે ન આપે તોપણ અમે તો કુંદનલાલને જ્ઞાતિમાં લેવા તૈયાર જ છીએ.”

શોભાશંકરે કહ્યું: “ તોપણ રામશંકર પંડ્યા પણ આ ગામના એક પંડિત છે. એક વાર તેમનો પણ મત લેવો ઉચિત છે કે નહિ ? ”

પંડિત તાપીપ્રસાદે જવાબ આપ્યો: “ હા ભલે, એક વાર તેમનો મત લેવો હોય તો હોય. આપ વિવેકી છો તેથી આપનું જે કર્તવ્ય હોય તે ખુશીથી કરો. ”

પંડિત ન્યાયશંકર બોલ્યા: “ હા, હા, તે મત આપે કે ન આપે તોપણ આપણે તો છીએજની. શોભાશંકરને આપણે એક વાર વચન આપ્યું, તેની શું ફરીથી આપણાથી કાંઈ ના કહેવાય ? આત્મણના મુખમાંથી ઉચ્ચારેલું વચન શું કદિ પણ મિથ્યા થઈ શકે ? ”

સઘળાએ પંડિત ન્યાયશંકરના મતને ટેકો આપ્યો.

શોભાશંકરે પૂછ્યું: “ ત્યારે જો તમે કહેતા હો તો તેમને રામાચાર કહેવરાવું કે આપ વગેરે સઘળા પંડિતો અહીં એકત્ર થએલા છે, તો તે પણ અત્રે તેમનું શુભાગમન કરે. ”

પંડિત વિદ્યાશંકરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ હા, હા, કોઈ નોકરને મોકલો.”

શોભાશંકરે નોકરને ખૂંસ મારી: “ કેશવ ! ઓ કેશવ ! જા, તું રામશંકર પંડ્યાને અહીં બોલાવી લાવ. અરે ! પણ તું જમ્મશ નહિ. આત્મણને બોલાવના માટે નોકરને મોકલવો ઉચિત નથી. મહાનન્દભાઈ, તમે આવના આવતા જાઓને તમે જશો તો રસ્તામાં તેમને કાંઈક વાતચીત પણ સમજાવશો. ”

મહાનન્દ ઉડીને પગમાં ચંપક પહેરી, ગળામાં ખેસ નાખી અને હાથમાં છત્રી લઈને આવના થયો.

ઘોડી વાગમાં વિમળા આરણ્યમાં આવીને ઊભી રહી અને બોલી: “ ભાઈ, હું વિમળા આવી છું અને તને આશીર્વાદ આપું છું. ”

વિમળા પ્રત્યે શોભાશંકરને જે વિરાગ તથા વિદ્રેષ હતો, તે વાચક સારી રીતે જાણે છે. વિમળા શોભાશંકરને ઘરેથી પ્રથમ લડીને પોતાને ઘેર આવી ગઈ હતી, તેથી શોભાશંકરની ગામમાં તથા જ્ઞાતિમાં યહુ નિંદા થઈ હતી. ત્યારથી વિમળા પોતાને ઘેર જ રહી છે અને માણેકલાલને પોતાની દુશિયારીથી નોકરી મળી છે, એ વાત પણ વાચક જાણે છે. વિમળા પોતાની ઓશિયાળા નહિ થતાં સુખેથી દિવસો નિર્ગમન કરે છે એ જોઈને શોભાશંકરને તેની પ્રત્યે દર્પનો પાર રહ્યો નહિ. તે વિમળાનું કે માણેકલાલનું નામ સાંભળીને યાગી મરતો હતો. તે એકાએક વિમળાને પોતાની સન્મુખ આવીને ઊભા

રહેલી જોધને અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. પંડિતો પોતાને ઘેર આવેલા છે, તે વાતનું પણ અચ્ચારે તેને સ્મરણ રહ્યું નહિ.

ક્રોધના આવેગમાં આવેલો શોભાશંકર બંધકર અવાજથી બોલ્યો: “કોણ, વિમળા ? અરે હતભાગિની ! તું અહીં કેમ આવી ? જા, તારૂં કાળું મોં લઈને મારી સામેથી દૂર ચાલી જા.”

બંધકર અને વિરમિત બની ગયેલા પંડિતો ત્રાસ તથા સંકોચ પામી જઈને પાછળ ખસી જઈને જરા દૂર બેઠા. પંડિત સ્મૃતિશામ તથા તાપીપ્રસાદ નિસ્તેજ વદને તથા વિસ્ફારિત નયને તેની સામે જોઈ રહ્યા.

વિમળા બોલી: “ભાઈ, હું તારી સગી બહેન છું અને ઘણે દિવસે આજે હું તારે ઘેર આવી છું, છતાં તું આવા શબ્દો કેમ બોલે છે ?”

ગર્જના કરીને શોભાશંકર બોલ્યો: “તું બહેન નથી, પણ કુળનું કલંક છે. તારે માટે લોકોમાં મારી અપકીર્તિ થઈ છે. તારૂં મુખ જોઈને મને ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે. જા, હું છું, તું અહીંથી જલદી જતી રહે.”

વિમળા ભ્રમર ચડાવી તીવ્ર સ્વરે બોલી: “મારે માટે લોકોમાં તારી અપકીર્તિ થઈ છે ? કેમ ? શાથી ? એવો મેં શો અપરાધ કર્યો છે ?”

“મારી બહેન થઈને પારકે ઘેર ઘસીપણું કરીને તું પેટ ભરે છે, એ શું મારી અપકીર્તિ નહિ ? એક અનાથ બહેનને મારે ઘેર રાખીને શું હું તેનું પાલનપોષણ ન કરી શકું ? હું બહુ બહુ યત્ન કરીને તને મારે ઘેર સ્થાયી રાખ્યો, તો એક વર્ષ પૂરું થયું ન થયું એટલામાં તો તું મારૂં ઘર છોડીને ચાલી ગઈ; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે મારી અનેક નિંદાઓ કરી, મારા કુટુંબની નિંદા કરીને આખરે કોઈની રસોઈ કરી, કોઈનું પાણી ભરી અને કોઈનું દળણું દળીને આજમુદી તે તારૂં પેટ ભર્યું. જે માણસો મારા તાબેદાર છે, તેમને ઘેર મારી બહેન થઈને તે ઘસીપણું કર્યું, એ શું કાંઈ મારી બોહી અપકીર્તિ કહેવાય ? તું શું જોઈને મને મોહું, દેખાડવા આવી છે ?”

બાઈનાં આવાં વચન સાંભળીને વિમળાને અત્યંત ગુસ્સો ચડ્યો. શત્રુના ભૂદી જઈને બહેનના સ્નેહથી આકર્ષાઈને તે બાઈની સાથે વાનચીન કરવા આવી હતી, તેમ છતાં આટલા બધા મનુષ્યની સમક્ષ તેણે આવાં કડવાં વચન કહ્યાં, તે શી રીતે સહન થાય ? તેનાં વચનથી તેનો દેહ સળગવા લાગ્યો. તે અત્યંત ક્રોધ દર્શાવીને યોગ્ય શબ્દો તેને સંભળાવવા લાગી: “તમારે ઘેર રહીને મેં ઘસીપણું કર્યું નહિ; એટલે તમને અફસોસ થતો હશે, કેમ ખરૂં કે ? સગી બહેન છે એમ ધારીને એક દિવસ પણ આદર

રૂપૂર્વક તમે મને તમારે ઘેર રાખી છે? તમે તથા તમારી વહુએ એક દિવસ પણ સારે મોઢે મને બોલાવી છે? તમારે ઘેર શી રીતે રહું? સવાર સાંજ બન્ને વખત રાંધણું રાંધવું, વાસણો માંજવાં, પાણી ભરવું અને ધરવું. તમામ કામકાજ કરવું, આટલું બ્યારે દાસીપણું હું તમારું કરું, ત્યારે તમે મને પેટપૂર્ણ ખાવા દો, એમ શી રીતે રહેવાય? રાંધનારી એક બ્રાહ્મણી રાખો તોપણ મહિને રૂ. ૧૦) તમારે તેના પગારના આપવા નેહ્યે. શું એક પૈસો પણ તમે મને કદિ પણ આપ્યો છે? વગર પૈસે પેટવડીએ રહીને હું દાસીપણું તમારે ઘેર શામાટે કરું?”

આ સ્પષ્ટ વચનો શોભાશંકરના કોવતી વૃદ્ધિ કરવા માટે બસ હતાં. લાલચોળ મુખ કરી પંડિતોને સંબોધીને શોભાશંકર બોલ્યો: “સંભળો છોને પંડિતજી! શું સંસારમાં રહીને કામકાજ કરવાનું હોય નહિ? પોતાને જ ઘેર રહીને કશું કામકાજ કર્યા વિના ખાઈ પીને કોઈએસી રહેવું હશે?”

વિમળા શોભાશંકરથી હારે તેવી નહોતી. તેણે ઉત્તર આપ્યો: “ના, અમારાથી એસી ન રહેવાય પણ તમારી વહુ ખાઈપીને આપો દિવસ એસી રહીને શેઠાણીની માફક નણંદ પાસે ધરવું બધું કામકાજ કરાવે તે વાજખી કહેવાય, કેમ ખરૂંને?”

વિમળાનાં આ વચનથી અગ્નિમાં ઘી હોમાયું. શોભાશંકર નેરથી લાથની મુઠ્ઠીએ વાળી દાંત પીસીને બોલ્યો: “જે વિમળા! મ્હોં સંભાળીને બોલ, નહિતો હમણું તારું—”

વિમળા પોતાનો તીવ્ર સ્વર સાતમે પાતાળેથી દસમે પાતાળે ચડાવીને વચમાં બોલી ઉઠી: “અને નહિ તો તું મને શું કરવાનો હતો? શું તું મને મારી નાખીશ? આવતો ખરો. મને હાથ અડાડી તો જો? જરા મોં સંભાળીને બોલ. આવા તારા જેવા ગુણવાળો ભાઈ તો ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. બાળ તારું મોઢું, અનાથ બહેનને બાંદીની માફક હલકા શબ્દો કહીને દુખી કરે, તેનું મ્હોં અત્યારે જ બળી જવું ઉચિત છે.”

વિદ્યાશંકર પંડિતે શોભાશંકરનો હાથ પકડીને તેને નીચે બેસાર્યો અને તેને શાન્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પંડિત સ્મૃતિરામે વિમળાને કહ્યું: “બહેન, તમે પણ હવે શાન્ત થાઓ. ભાઈની સામે બોલો છો તે સારું કહેવાય નહિ. સ્ત્રીજાતિને સ્વતંત્રતા આપવી એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે: પિતા રક્ષતિ કૌમારે, મર્તા રક્ષતિ યૌવને, રક્ષન્તિ સ્વર્ગિર પુત્રા:, ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ।

આસારસ્ત્રી સદગા પંડિતો બચથી ગુપચુપ બેસી રહ્યા હતા, પરંતુ પંડિત સ્મૃતિરામના બોલવાથી બીજા પંડિતોને પણ બોલવાની હિંમત

આવી. પંડિત તાપીપ્રસાદ સ્મૃતિરામની વ્યાખ્યામાં શાસ્ત્રપ્રમાણની અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરીને બોલ્યો: “ પતિની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીએ દીયર, જેઠ, સસરા, પુત્ર અથવા ભાઈને અધીન રહેવું લિધેય છે. ”

પંડિત ન્યાયશંકર વિમળાની ખાત્રી દેખાડીને બોલ્યો: “ વિમળા, તમે સ્વાતંત્ર્યનું અવલંબન કરીને આ તદ્દન અધણિત કાર્ય કરો છો. ”

શોભાશંકરની પાસે બેઠેલો પંડિત વિદ્યાશંકર શોભાશંકર તરફ આંગળી કરીને મંદુર વચનથી બોલ્યો: “ આવા રાજન તુલ્ય ભાઈનું તમે બહુ અપમાન કરો છો, એ વાજબી કહેવાય નહિ. ”

- એ સાંભળીને વિમળા અત્યંત ગુસ્સે ધબને બોલી: “ આ ખુશા-મતીઆ બામણા વળી વચમાં હાલપણ કરવા ક્યાંથી આવ્યા છે ? લાડવાની લાલચે ખુશામત કરનારા બામણાઓ ! તમારા શાસ્તરને એક બાબત મૂકી દો. સ્ત્રીમતિએ દિયર, ભાઈ, પતિ, પિતા, જેઠ, સસરા વગેરેને તાપે રહેવું જોઈએ, એવું તમારા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે અને અનાય બહેનને બાંદીની માફક વૈતરું નહિ કરાવનાં પોતાને ઘેર આદર અને સન્માનયુક્ત રાખીને તેનું મન સંતુષ્ટ કરવું એ શું તમારા પોયામાં લખેલું નથી ? પેટે એક દીકરો ધન્યરે આપેલો હોય તો શું તેનું ભરણ પોપણ કરી ઉછેરીને મારે તેને મહેલો કરવો નહિ ? સ્વાર્થના જ શ્લોકો બણી લોકોને અવગો ઉપદેશ આપવાનું તમારા શાસ્તરમાં લખ્યું હોય, તો તે શાસ્તરને ચૂકામાં પંધરાવી દો. ”

શોભાશંકર અત્યારસુધી ગુસ્સામાં ગુપચુપ બેઠો હતો, તે વિમળાના આ અપમાનયુક્ત શબ્દો સાંભળીને બોલી ઉઠ્યો: “ અહાહા ! તું ક્યારની શું બોલ્યા કરે છે ? મારે ઘેર રાખીને મેં તારું શું અપમાન કર્યું છે ? ભાઈને ઘેર રહેવામાં માન શું અને અપમાન શું ? તું તો બહુ માન-વાળી યદ્યપિ ગઈ છે, તો પછી મારી જમીનમાં ઘર બનાવીને તું શામાટે રહે છે ? મારી જમીનમાં તે ઘર બનાવ્યું, તે ઘર મારું જ ગણાય, માટે જ આજે ને આજે મારું ઘર ખાલી કરીને ચાલી જા. ”

વિમળાએ ઉત્તર આપ્યો: “ તમારું ઘર ? અને તમારી જમીન ? શું તમે તમારા પોતાના પૈસા ખર્ચીને જમીન ખરીદ કરી છે ? અને શું તમે તમારા પોતાના પૈસા ખર્ચીને મકાન બંધાવ્યાં છે ? જમીનનાં મકાન છે, તેમના તમે સંતાન છો અને હું પણ તેમનું સંતાન છું. હું કાંઈ ઉચેથી આવી છું ? મારા બાપની જમીનના એક ખૂણામાં ઘર બાંધીને શું હું ન રહી શકું ? ”

વિમળાનાં આ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ અને અન્યાયબરેલાં વચનો સામે વાંધો ઉઠાવીને પંડિત સ્મૃતિરામ બોલ્યો: “ બહેન ! તમારું આ બોલવું અ-

ન્યાયભરેલું છે. પુત્રની હયાતીમાં પિતૃધન ઉપર પુત્રીનો કશો અધિકાર હોઈ શકે નહિ.”

“હાં બાપુ, હાં ! મારું બોલવું તમને અન્યાયભરેલું લાગે તેમાં નવાઈ શી ? મારો માણેકલાલ અત્યારે નાનો છે, તેથી તમે બધા ઉઘો ન્યાય આપો છો. શું પુત્રી એ બાપનું સંતાન નહિ ? શું તમારા શાસ્ત્રમાં એવું લખ્યું છે ? પુત્રીને તેના પતિને ઘેર રહેવાનું ધર ન હોય, તો શું તે તેના બાપની જમીનના એક ખૂણામાં ધર બનાવીને ન રહી શકે ? જે શાસ્ત્રમાં તેની ના લખી હોય, તો તે વાત શાસ્ત્રમાં જ પડી રહેવા ઘો. મારે તેની જરૂર નથી. હું મારા બાપની પુત્રી છું, અને તેમની જમીનમાં ધર કરીને રહું છું. કોની હિંમત છે કે મને કોઈ ધર બહાર કહાડી શકે ?”

ગર્વસહિત પોતે જેમ વિજય મેળવ્યો હોય તેમ આટલા શબ્દો બોલીને દૃઢતાસૂચક પાદવિક્ષેપે વિમળા સાંથી પ્રસ્થાન કરી ગઈ.

બ્રાહ્મણ સભામાંનો એક જણ બોલ્યો : “બહેન અતિ પ્રયંડ છે.”

બીજો બોલ્યો : “અરે ! સાક્ષાત્ રણચંડિકા જ છે !”

“આવા સ્વભાવની નારી જે ઘરમાં હોય, તે ઘરમાં લક્ષ્મી રહેવા પામે નહિ.” ત્રીજો બોલ્યો.

“આવી ભયંકર નારી બાપને ઘેરથી સ્વેચ્છાપૂર્વક ચાલી ગઈ, તે બાપનાં સદ્ભાગ્ય ગણાય.” ચોથો પંડિત બોલ્યો.

શોભાશંકરનો દેહ વિમળાના અગ્નિરૂપી વચનોથી સળગવા લાગ્યો. તે કંપતો કંપતો તકિયા ઉપર લોટી પડ્યો. વળી પાછો બરાબર બેઠો. પાસે એક પંખો પડેલો હતો તે ઉંચકી લઈને પવન નાંખવા લાગ્યો. એ જોઈને તેનો વૃદ્ધ ચાકર તેના હાથમાંથી પંખો લેઈને વાયુસંચાલનથી શોભાશંકરના ઉપર દેહ તથા અત્યુજ્જ્વળ મસ્તકને શીતળ કરવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો.

પંડિત વિદ્યારામ શ્રદ્ધા તથા સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરીને બોલ્યો : “આહાહા ! શોભાશંકરનું શું ધૈર્ય ! આવું ધૈર્ય આ કલિયુગમાં કોઈનું પણ આપણા જોવામાં આવ્યું નથી.”

પંડિત તાપીપ્રસાદ દૃષ્ટાંત આપીને બોલ્યો : “ધૈર્ય કાંઈ ગોઠું નહિ, બીજો સાક્ષાત્ રામચંદ્રજીનો અવતાર !”

પંડિત ન્યાયશંકર દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમસ્યા ઉપસ્થિત કરી બોલ્યો : “પણ તેમાં નવાઈ શી ? શોભાશંકરની માતા કૌશલ્યા સમાન રત્નગર્ભા હતાં, એ ગર્ભમાંથી આ શોભાશંકર રૂપી રત્ન ઉત્પન્ન થયું છે. આહાહા ! માનું નવાઈની વાત એ છે કે એ ગર્ભમાં વિમળા જેવું વિષ પણ ઉત્પન્ન થયું ! ક્ષિમાશ્રયમ્ અત્તઃપરમ્ ?”

“પંડિત સ્મૃતિરામ બહુ ઉપમાઓથી સમસ્યાને પૂર્ણ કરીને બોલ્યોઃ
“પણ તેમાં નવાઈ શી ? ભગવતી ધરિત્રી જે ગર્ભમાં રત્નરાજા ધારણ કરે છે, તે જ ગર્ભમાં લોકોનો નાશ કરનારો એવો જે અગ્નિ, તેને પાગ ધારણ કરે છે. વળી જે વરસાદ ધરણીને શીતળ તથા ફળદાયિની બનાવે છે, તે જ વરસાદ કોઈ કોઈ વખત મનુષ્યની હત્યા કરનારા સર્પ જેવા મદ્ય ભયંકર જેરી ઊંચોને ઉત્પન્ન કરે છે. અંતરૂપ આશ્ચર્ય નાસ્ત્યય કિંચિત્ !”

કેટલોક સમય નીરવતામાં શાન્ત પસાર થવાથી શોભાશંકરનો ક્રોધ કાંઈક શાન્ત થયો. તે મનમાં મનમાં કાંઈક લજ્જા પણ પામ્યો. પંડિતોની સમજ બીજા લોકોની માફક તેણે એ પ્રમાણે ક્રોધ પ્રકટ કર્યો, એ સાફ કર્યું નથી, એમ તેને જણાયું. પણ જે વાત બની ગઈ છે, તેનો હવે કશો ઉપાય નથી, એમ સમજી શોભાશંકરે કૃત્રિમ હાસ્ય પ્રકટ કર્યું. પંડિતોએ પરસ્પર એકબીજા સામે જોઈ મૃદુ હાસ્ય કર્યું. એવામાં મહાનન્દ સહિત રામશંકર પંડ્યા ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

“બ્રાહ્મણેભ્યો નમઃ ।” રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા.

“બ્રાહ્મણાય નમઃ ।” એમ બોલીને સર્વ પંડિતોએ ઊભા થઈને તેમને નમસ્કાર કર્યો.

શોભાશંકરે એકદમ ઉડી ઊભા થઈ રામશંકર પંડ્યાને પ્રણામ કરીને ઉચિત આસન અદલણ કરવાને વિનંતિ કરી.

યથારીતિ એકબીજાને પ્રણામ કરી સૌએ પોતપોતાનું આસન અદલણ કર્યું. ત્યારપછી કેટલીક વારસુધી કુશળ વાર્તા આપ્યા પછી શોભાશંકરે અત્યંત વિનયથી કહ્યું: “જીઓ રામશંકર પંડ્યા ! આ બધા પંડિતો અહીં એકત્ર થયા છે, અને તેથી આપને પણ બોલાવ્યા છે. આપના આશીર્વાદથી મારા પુત્ર કુંદનનાથ વિજ્ઞાપતથી બેરિસ્ટર થઈને આવ્યો છે. તે આપનો જ પુત્ર છે, અને આપ વગેરે પાંચ જણને બોલાવી પ્રાર્થના કરે છું કે તેનું કાંઈક પ્રાયશ્ચિત કરવાની મારી ઈચ્છા છે. જોકે વિજ્ઞાપત જઈને તે કોઈ પણ રીતે આચારગ્રસ્ત થયો નથી. ત્યાં તેણે—”

રામશંકર પંડ્યાએ શોભાશંકરને આગળ બોલતો અટકાવીને કહ્યું: “હા, આપ, મહાનન્દ પાસેથી મેં સવળું સાંભળ્યું છે. કુંદનનાથ વિજ્ઞાપત તુલસીનો રોષ તથા બ્રાહ્મણ રસોઈયાને સાથે લેઈ ગયો હતો અને તેથી ને હિંદુ ધર્મમાંથી બ્રષ્ટ થયો નથી, એ સવળી વાતો જવા દો જોકે કુંદનનાથ વિજ્ઞાપત જઈ આવ્યો છે અને ત્યાં તેણે યવનોનો સંસર્ગ કર્યો છે તથા યવનોનું અન્ન પણ અદલણ કર્યું છે અને તેથી તેનો શાંતિ-અદિધ્યાર

કરવો છે એવી કોઈ પણ વાત કહેવાની મારી ઈચ્છા નથી. શિક્ષણ લેવા માટે, વ્યાપાર કરવા માટે અને રાજકીય પ્રયોજન માટે યવનોના દેશમાં ગમન કરવાની જરૂર પડે છે, અને તેમ કરવામાં યવનોનો સંસર્ગ કરવો પડે અથવા યવનોનું અન્ન ગ્રહણ કરવું પડે, તેમાં દોષ છે કે નહિ, તેનો વિચાર કરવાનો આ સમય નથી અથવા વિચાર કરવો તે નિષ્પ્રયોજન પણ છે. દેશમાં રહીને પણ સેંકડો માણસો યવનોનો સંસર્ગ કરે છે અથવા યવનોનું અન્ન ગ્રહણ કરે છે, તે હું મારી નજરે જોઉં છું, તોપણ હું કશું બોલતો નથી. તો પછી કુંદનસાત્ર વિસાયત જઈ આવ્યો, તેમાં તેનો શો અપરાધ ગ્રહણ કરવો ? કાળધર્માનુસારે જે રીવાજ ચાલે છે, તે બંધ કરવાની કોઈનામાં શક્તિ નથી. તેમાં અનર્થક ‘દોષ છે’ ‘દોષ છે’ એમ બોલી મિથ્યા વાદ કરવો એ મને ઉચિત નથી. તમે કહો છો કે કુંદનસાત્ર બ્રાહ્મણ રસોઈએ તથા પુલ્લસીનો રોપ સાથે લેઈ ગયો હતો, તે સઘળી જુડી વાત કરો છો, તે ન કરો તો શું બોલું ? એ જુડી વાત કરવાની કશી જરૂર મને જણાતી નથી.”

શોભાશંકર અત્યંત લગ્ન પામીને બોલ્યો : “રામશંકર પંડ્યા ! આપનું ચરિત્ર અત્યંત ઉદાર છે. તોપણ તે તદ્દન જુડી વાત છે, એમ કોઈ નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે—”

“જયા હો એ વાંત બાપુ ! એ સઘળી નકામી વાતની આપણને કશી જરૂર નથી. એવી નકામી વાત કરવાથી તમારા કર્તાં મને દોષ વધારે લાગે છે. માટે એ વાંત હવેથી ઉચ્ચારશો જ નહિ.”

શોભાશંકર બોલ્યો :—“કુંદનસાત્ર વિસાયત જઈ આવ્યો છે, તેથી અનુદાન કરવાનો મારો વિચાર છે. આ સઘળા પંડિતોએ પણ મત આપ્યો છે, હવે ફક્ત એક આપની અનુમતિની જરૂર છે.”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા : “અનુદાન કરવાની શી જરૂર છે બાપુ ? કુંદનસાત્ર ઘરનો પુત્ર છે તેથી ઘેર આવે, અચારી સાથે રહે, અચારી સાથે બેસે ઉઠે અને મજા કરે. અમે તેને હિંદુ સાથે આપીને ચુંબન કરીશું. પ્રાયશ્ચિત્ત, ગંગાસ્નાન, બ્રાહ્મણબોજન. દાનદક્ષિણા એ કાંઈની અમારે જરૂર નથી. ફક્ત કુંદનસાત્રને નજરે જોવાની ઈચ્છા કરીએ છીએ. કુંદનસાત્ર અમારો છે, તે કોઈ પારદેશી બંધુ જવાનો છે ? તે પારદેશી માફક અમારી કોઈ ધૃષ્ટા કરે નહિ. અમે ફક્ત તેને જોવાને ઇચ્છીએ છીએ. ગુજરાતી એકરો કુંદનસાત્ર ગુજરાતી જ છે, સાદુ જ નથી, તેથી હું સર્વની પાંદડાં કુંડું છું કે કુંદનસાત્રને એક વંચન ઘેર તેજવો. વંત તેમ ન કરે તો પછી જેને તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરે. હું તેમાં હાજરી આપીશ નહિ.”

શોભાશંકરે વિચાર્યું કે હવે મોટી અડચણ આવી પડી. તેમને છેતરતીને કામ પાર પાડવાનું ધારતો હતો તે હવે તેમ ચર્ચા શકશે નહિ, તોપણ તે બોલ્યો: “અનુદાન સમયે તો તે મુંઝવણી અહીં પહોંચી શકશે નહિ. તેને કોઈનું કામ બહુ છે, તેથી જરા પણ અવકાશ મળતો નથી.”

રામશંકર પંડ્યાએ ઉત્તર આપ્યો: “એ શું બોલો છો શોભાશંકર? આવા અમત્યના કામ માટે શું તેને એક દિવસનો પણ અવકાશ મળે નહિ? જો અવકાશ ન મળે તો પેદાશ બોધને પણ હાજર થવું જોઈએ.”

“તે કેવી રીતે જાણે કે અનુદાનમાં રામશંકર પંડ્યાએ મારી હાજરી મળી છે?” શોભાશંકરે બોલ્યો.

“તમે મુંઝવણ તાર કરી તેને જાણવો.”

“તાર કરવાથી પણ તે આવશે નહિ.”

“તો પછી તેનો અર્થ એટલો જ કે કુંદનલાલ આપણો નથી, તે આપણો છે છતાં આપણને મળવાની ઇચ્છા કરતો નથી અને આપણને તુરંત સમાન માની સાહેબ લોકના સમાજમાં રહેવાને ઇચ્છે છે, તો તેનું અનુદાન કેવી રીતે કરી શકાય? આવી સ્થિતિમાં તમે તમારું ધર સુવર્ણથી શણગારો તોપણ કુંદનલાલને જ્ઞાતિમાં લેવાને હું તૈયાર નથી.”

શોભાશંકરે કહ્યું: “આ બીજા સઘળા પંડિતો અનુદાન કરવાને તૈયાર છે, શું તેઓનો તમે ત્યાગ કરશો?”

રામશંકર પંડ્યા બોલ્યો: “હું તેઓનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતો નથી, પરંતુ જો તેઓ સમાજના કસ્ટાણ તરફ બિલકુલ દૃષ્ટિ ન કરે, તો નિરપાયથી મારે તેઓનો ત્યાગ કરવો પડશે. કેમ સ્મૃતિરામ! તમે શું આવી રીતે કુંદનલાલને જ્ઞાતિમાં લેવાને તૈયાર થયા છો?”

કૃષ્ણ પક્ષની ગતિએ ચંદ્રના અભાવે જેમ તારામંડળ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તેમ રામશંકર પંડ્યાની જરહાજરીમાં તારામંડળની સઘળા પંડિતો તેજસ્વી દેખાતા હતા, પરંતુ ચંદ્રનો ઉદય થતાં જેમ આખું તારામંડળ નિસ્તેજ બાકે છે, તેમ રામશંકર પંડ્યાની હાજરીમાં સઘળા પંડિતો નિસ્તેજ બની ગયા હતા. સ્મૃતિરામે અત્યંત સંકુચિત બાવે ઉત્તર આપ્યો: “પંડિતશ! કુંદનલાલે ગંગાસ્નાન કર્યું છે અને વળી અનુદાન વખતે કુંદનલાલને બદલે શોભાશંકર સ્વયં તેમનું પ્રેતિનિધિપદ ગ્રહણ કરશે. એથી એ કાર્ય કરવાનો અમોએ સ્વીકાર કર્યો છે.”

વિદ્યાશંકર વગેરેએ પણ તે પ્રમાણે જ કહ્યું: “હા, એ પ્રમાણે કરવાનો અમે સ્વીકાર કર્યો છે. આપ પણ જો—”

“ના, ના, તમારી જેમ ઇચ્છા હોય, તેમ કરો. કુંદનલાલની

હાજરી સિવાય હું કશું કરવાને રાજી નથી. શોભાશંકર ! હવે હું જાઉં છું.”

શોભાશંકર ઉઠી બિભો થઈ દ્વિતર જેડી બોલ્યો : “ બહુ સાંઝે, ત્યારે હવે મારે શું બોલવું ? પધારજો, નમસ્કાર છે. ”

“ સુખી રહો ! ” રામશંકર પંજા આશીર્વાદ આપી ચાલતા થયા. શોભાશંકર તથા બીજા કેટલાક પંડિતો ઉઠીને પારણાસુધી તેમની સાથે ગયા.

સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો. ઘેર ઘેર દીવાઓનો પ્રકાશ ઝળહળી ઉઠ્યો.

“ સાળાનું તેજ બહુ ભારે. ” પંડિતોમાંનો એક જણ બોલ્યો.

“ કેવી અહિંદુના જેવી વાત કરતો હતો ? શોભાશંકર ! તમે સઘળા વાત સાંભળીને ? ” બીજા પંડિત બોલ્યો.

“ પાખંડી છે, પાખંડી, તેનું આચરણ પણ બધાથી વિરુદ્ધ છે. સ્વામ્યના બળે તેનો યશ ગવાઈ રહ્યો છે, નહિતો તેના એક ઘરને જ્ઞાતિથી હમણાં જૂદું કરી મૂકીએ. ” ત્રીજા પંડિત બોલ્યો.

“ શોભાશંકર ! તમે જો મદદ કરો તો તેના એક ઘરને જ આખી જ્ઞાતિથી જૂદું કરી મૂકીને આપણા આ અપમાનનો બદલો લઈએ. ” ચોથો બોલ્યો.

શોભાશંકરે કહ્યું : “ બહુ સાંઝે. હવે પછી જોઈ લેઈશું. કુંદનલાલનું અનુશન થઈ ગયા પછી તેની વાત છે. ”

“ હ્યો, ત્યારે હવે સમય થઈ ગયો છે, તેથી રંગ લઈએ છીએ. ”

“ બહુ સાંઝે, પધારજો. નમસ્કાર. ”

પંડિતો વિદાય થયા. શોભાશંકર તથા મહાનન્દ સ્નાન તથા આહાર ચાટે દોડ્યા.

ત્યારપછી કેટલેક દિવસે કુંદનલાલનું મોટી ધામધૂમથી અનુ-શન થયું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ.

વિમળાના આંગણમાં ૧૦-૧૨ નાળિયેરીનાં ઝાડ હતાં. તે સઘળાં ઝાડ પાકેલાં નાળિયેરથી લચી પડ્યાં હતાં. ઝાડ ઉપરથી નાળિયેર ઉતારી લેવાને વિમળાએ એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં મનહરનો આદર ગોવિંદને બોલાવ્યો. ઉત્સાહ અને આનંદથી ‘હુઈયાં’ ‘હુઈયાં’ શબ્દ કરતા ગોવિંદ નાળિયેરીના ઝાડ ઉપર ચડ્યો અને સંખ્યાબંધ નાળિયેર તોડી તોડીને

જમીન પર નાંખવા લાગ્યો. વિમળા તે સ્વર્ણનાં નાણિયેરને ત્રીણીને ટોપલામાં ભરવા લાગી.

ગોવિંદ બોલ્યો: “ જા, આ જ્યાં જ્યાં નાણિયેર આવ્યાં, મારે ધરમાં મિટ્ટી રાખજો. બિલકુલ વેચશે નહિ હોં ! ”

વિમળા મંદ હાસ્ય કરીને બોલી: “ આટલાં જ્યાં નાણિયેર તું ખાઈ ચકીશ ગોવિંદ ? ”

ગોવિંદ બોલ્યો: “ હા, રોજ પાંચ નાણિયેર મારે ખાવા લેકરો. ”

જ્યાં નાણિયેર અડધે પરથી પાડી રહ્યાં પછી ગોવિંદ નીચે ઉતરીને બોલ્યો: “ જા, આટલાં નાણિયેર મારા એક મોટે ખસે છે. ”

વિમળા બોલી: “ અભાગિયા ! એ જ્યાં નાણિયેર તું, એકરોજ જ ખાઈશ, તો પછી મારા માણેકને હું શું ખાવા આપું ? ”

ગોવિંદ બોલ્યો: “ માણેકલાલનાં તમારાં નાણિયેર આવ્યા ક્યાં નવરાં છે ? તે તો સાહેબની નોકરી કરે છે. ”

વિમળા બોલી: “ નોકરી કરે છે તે શું ઘેર નહિ આવે ? મારા માણેક ઘેર આવશે એટલે થોડાં નાણિયેર તે ખાશે, થોડાં હું ખાઈશ અને થોડાં તે તેના મિત્રોને આપશે. ”

ગોવિંદ એક મહોટું નાણિયેર લઈને જમીન સાથે પછાડીને ફેંડી નાંખ્યું. નાણિયેરમાંથી ટોપડું ફાડીને ખાતો ખાતો તે બોલ્યો: “ જા, થોડો ગોળ આપોને. ”

વિમળા ગોળ લેવા ધરમાં ગઈ.

એટલામાં “ વિમળા કાકી ! વિમળા કાકી ! ” એમ બોલતો બોલતો હાથમાં એક પત્ર લઈને મનહરલાલ ત્યાં આવ્યો.

“ હી: હી: હી: ! મનહરભાઈ, તમે આવ્યા તે સાંઝ થયું, ત્યાં આ ટોપડું ખાઓ: ” એમ બોલીને ગોવિંદ થોડું ટોપડું મનહરને આપવા લાગ્યો.

“ ગોવિંદ, તું જા, મારે ટોપડું ખાવું નથી. વિમળા કાકી ક્યાં ગયાં ? ”

“ કેમ મનહર ! આવે આપુ, આવ. ” વિમળા ગોળની વાડકી હાથમાં લઈ બહાર આવીને બોલી.

“ માણેકલાલનો પત્ર આવ્યો છે. તેણે એક પરાકમનું કામ કર્યું છે. ”

“ શું કામ કર્યું છે ? પરાકમનું એવું કર્યું કામ માણેકલાલે કર્યું ? ”

“ તેની આંખોમાં સાહેબને ખૂબ માર મારીને તે હાંસી ગણે છે ! ”

એ સાંભળતાં જ વિમળાનાં હાથમાંથી ગોળની વાડકી એકાએક પડી ગઈ. ગોવિંદ પશું હાથમાંથી ટોપડું ફેંડી લઈને એકદમ ઉભો થઈ ગયો.

વિમળા બોલી: “ સત્યાનાશ કહાડયું ! સાહેબને મારીને માણેક-લાલ શું નહસી ગયો છે ? તારે હવે શું થશે મનહર ? ”

“ એમાં બીજું થવાનું શું હતું, કાકી ? જો કદિ તે પકડાય તો ચોડક મહિના જેલમાં રહેવું પડે. ચાર છ મહિના જેલમાં રહેવાથી માણેકલાલને શી હરકત આવવાની હતી ? ”

“ ઝોહ ! જેલમાં જવું પડશે ? શું બોલે છે મનહર ? તો પછી હું શું કરીશ ? ” અત્યંત ગભરાઈ જઈને વિમળા બોલી.

“ કેમ ગોવિંદ ! માણેકલાલને પકડીને જેલમાં પૂરશે તો તું શું કરીશ ? ઘેર બેસી રહીશ, ઉઘીશ કે રખડ્યા કરીશ ? ” મનહરલાલે ગોવિંદ તરફ દૃષ્ટિ કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ નહિ, નહિ, હું બેસી નહિ રહું. માણેકલાલભાઈના રક્ષણને માટે મનહરભાઈ જે કહે તે કરવા હું તૈયાર છું. વિમળાબા ! તમે આંખોમાં આંસુ શામાટે લાવો છો ? ”

મનહર બોલ્યો: “ વિમળા કાકી ! તમે ગાંડાં થયાં છો કે શું ? એટલામાં આંખોમાંથી આંસુ પણ પાડવા લાગ્યાં ? ”

વિમળા ચક્ષુમાંનું જળ લૂછતી લૂછતી બોલી: “ શી હકીકત બની છે, મનહર ? માણેકલાલે તેના સાહેબને શામાટે માર્યો ? મારીને તે ક્યાં નાસી ગયો ? ”

“ આ કાગળમાં લખ્યું છે તે સાંભળો. ” મનહર માણેકલાલે મોકલેલો પત્ર વાંચવા લાગ્યો.

મનહરભાઈ,

જે હકીકત વિષે હું ચિન્તા કરતો હતો, તે જ હકીકત આખરે બનવા પામી છે. આજે એકાએક સાહેબ સાથે બોલાબોલી થઈ. સાળાને સાંખી સલામ નહિ કરવાથી સાહેબે મને ગાળ દીધી, મને પણ ગુસ્સો ચડવાથી એક બે શબ્દો સંભળાવી દીધા. સાહેબે આવીને મને એક હુસો માર્યો, મેં પણ એક ધક્કો મારીને સાળાને ભાંગે પાડી દીધો. સાહેબ મ્હોંભેર ચડવાથી નાકમાંથી તથા મોઢામાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું. મેં વિચાર કર્યો કે સાહેબ જો ફરિયાદ કરશે તો નાહક જેલમાં જવું પડશે, તેથી ચાલ ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ જોઈ આવું, એમ વિચાર કરીને પલાયન કરી ગયો છું. મારી બાતે તમે મળજો અને તે રડે નહિ એમ કહેજો.

લિ. આપનો લઘુ બંધુ,

માણેકલાલ.

હિંદનો પ્રવાસ

“સમજ્યાને વિમળા કાકી?” મનદર બોલ્યો: “આમાં કશો બંધ રાખવાની જરૂર નથી. થોડા દિવસમાં તો! તે પાછો આવતો; રહેશે. તે દિવસે મને તે કહેતો હતો કે સાહેબ, બહુ લુચ્ચો છે. માણસોની સાથે તે કશાના કુતરાની માફ વર્તે છે. વાત વાતમાં તે “દશમગ્ધ;” “સાક્ષા,” વગેરે લલકારી શબ્દો બોલીને ગાળો દે છે અને ધ્વજા વધારે ગુસ્સો થડે તે કુસો મારવાં પણ દોડા છે.”

વિમળા બોલી: “ઓ મા! એવી એવી ગાળો દે અને મારે? એટું દુઃખ સહન કરીને કોણ તેની નોકરી કરે? શું એ કોઈમાં મનુષ્યની આત્મા નથી? અરે પ્રભુ! એ કરતાં તો મનુષ્યો કરવી સારી. માણેકલાસે તેને માર્યો તે સાફ કથું છે. જો કદિ જલમાં જડું પડે તો પાણી બલે, મનુષ્ય અમને એટલો બધો ત્રાસે કોણ સહન કરી શકે?”

“હા, વિમળા કાકી! મારો પણ એવો જ મત છે, માણેકલાસનો મત પણ મારા મતને મળતો જ છે.”

“તે ક્યારે પાછો આવશે, તે વિશે કશું લખે છે?” વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ના, એ વિશે સ્પષ્ટ કશું લખ્યું નથી, તો પણ થોડા દિવસમાં તે પાછો આવશે. વિમળા કાકી! હું એક કામ કરું તેની શેષ કરવા હું પાછળ જાઉં? મેં પણ ઉત્તર હિંદનો પ્રદેશ જોયો નથી તો અત્યારે જોવાનો દીક સમય આવ્યો છે. માણેકલાસ ઉત્તર હિંદના પ્રદેશમાં ક્યાં કરે અને હું શું ચેર ખેતી રહું? શું હું તેમની સાથે કરવા ન જાઉં?”

મનદરલાસ બહારના પ્રદેશથી વધારે જાણતો નહોતો. “ઉત્તર હિંદનો પ્રદેશ” વાતો કરવામાં તો નાનો હતો. પણ મુસાફરી કરવામાં તે કેટલો ઓટો છે, તે તે જાણતો ન હતો. તે પ્રદેશમાંથી માણેકલાસની શેષ કરવાનું કામ કેટલું બધું દુષ્કર છે, તે મનદરના જાણવામાં નહોતું. જો, જાણવામાં નહોતો તો તે કદાપિ આવો પ્રસ્તાવ કરત જ નહિ.

“હું જાણ્યા પાપુ?” વિમળા બોલી.

“હા, કાકી! આજે જ જાઉં. બ્યારે મનમાં ખ્યાલ આવે ત્યારે જ જાઉં. એવી મારી ટેવ છે, તે તમે જાણો છોને.” મનદરે ઉત્તર આપ્યો.

ગોવિંદ બોલ્યો: “મનદરભાઈ, મને પણ જો તમે સાથે લઈ જાઓ તો કેવું સાફ? એટલી આ ગરીબ સેવક ઉપર દયા કરો. અને મને તમારી સાથે લઈ જાઓ. મારાથી અનશે એટલી મુંડ તમારી આજીવી ઉઠાવીશ.”

“બહુ સાફ, તો ચાલ, એક કરતાં બે બધા.”

ગોવિંદ બોલ્યો: “શું અત્યારે જ રવાના થવું છે?”

“હા, હા, અત્યારે જ જવું છે. ચાલ ગિમો થા.” મનહર બોલ્યો.

“ખાવા પીવા પણ નહિ દો?”

“ખાવું પીવું હોય તો જલદી ખાઈ લે, વિલંબ ન કર.”

“વિમળા બા તમે ગોળની વાડકી તો ધૂળમાં ફેંકી દીધી! હવે મને ખીન્ને ગોળ ધરમાંથી લાવી આપો.”

વિમળાએ ફરીથી ગોળ લાવી આપ્યો. ગોવિંદ ટોપડે અને ગોળ ઝડપથી ખાત્રા લાગ્યો. ધરાધને ટોપડે તથા ગોળ ખાઈને મનહરની સાથે જવાને તે તૈયાર થયો.

મનહર બોલ્યો: “વિમળા કાકી! અમે જઈએ છીએ.”

વિમળાએ આંખોમાંનાં અશ્રુબિંદુઓ લૂછતાં લૂછતાં રગ્ન આપી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સહચરીની પ્રાપ્તિ.

અત્યારે પ્રહર દિવસ ચડ્યો છે. આકાશ તદ્દન નિર્મળ હોવાથી વૃક્ષો ઉપર, લતા-કુંજમાં તથા સર્વત્ર સોનેરી રંગ પથરાઈ રહ્યો છે. સમુદ્ર-કિનારે એક સુંદર સુસજ્જિત પુષ્પોદ્યાન અત્યંત મનોહર શોભા આપી રહ્યો છે. વૃક્ષો ઉપરનાં પક્ષીઓનો મધુર કિલકિલાટ સમુદ્રના કલકલ નિનાદ કરતા પાણીના અવાજ સાથે મળી જઈને કણપુટને અવર્ણનીય આનંદ આપી રહ્યો છે. સમુદ્રતટે મયૂરોનું એક મનોરંજક ટોળું કળાઓ પૂરીને ચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારનો નાચ કરી રહ્યું છે. કિનારાની સામી બાજુએ લીલાંછમ ખેતરોની અંદર હરિણીઓનાં બચ્ચાંઓ મનોહર નાચ કરી રહ્યાં છે. નજીકમાં જ ચારો ચરતી હરિણીઓ વારંવાર તેમનાં બચ્ચાં તરફ નજર કરીને જાણે મનમાં આહ્વાદ પામતી હોય, તેમ જણાય છે. અત્યારે સ્વચ્છ સ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરેલા બે યુવાન માળી હાથમાં લોઢાનાં હથિયાર લેધને ઉદ્યાનની શોભામાં કૃત્રિમ વૃદ્ધિ કરવાને એક ચિત્તે ક્યારના મચી રહ્યા છે.

પ્રિય વાચકો! એક વાર આ સુંદર બગીચાપર દૃષ્ટિ કરો. આ સુંદર પુષ્પોદ્યાનમાં ગુલાબના છોડવાની કુંજમાં ગુલાબ રાણીની માફક એક સુંદર નવયૌવના સ્ત્રી સંગેમરમરની એક મનોહર બેઠક ઉપર હાથે પડખે સહેજ આડેલીને બેઠેલી છે. સુંદરીનો પોપાક સાહેબ લોડના કોઈ મહોટા ધરતી દીધરીના જેવો જણાય છે. તેનો કાળા ભ્રમર જેવો સુંદર કેશકલાપ પીઠ ઉપર પવનથી આમતેમ ઉડી રહ્યો છે. વળી કેશની સાથે સુશોભિત.

કેટલાંક પુષ્પો, ગુથિલાં છે. હાથની મોંથી ઉપર હીરાનડિત કંકણ પહેરેલાં છે, અને ગળામાં હીરા-સ્તનનડિત નેકલેસ (હાર) શોભી રહ્યો છે. શરીર ઉપર લાંબી ખાંચનું પોશ્વકું, પગમાં ગુલાબી મોજાં અને તે ઉપર શ્વેત રંગનાં છુટ ધારણ કરેલા છે. યુવતીનું સૌન્દર્ય અને તેનો મુંદર પોષાક એ બન્નેનો એક રંગ યથા જાય છે.

પાસે એક કદંબના ઝાડ ઉપર પાંદડાંની ઘટ્ટામાં સંતારી રહીને કોયલ મધુર ગાયન ગાવા લાગી. આજસ અને ઉદાસ બાવથી આંગેને જરા દાળીને તથા કાનને સ્થિર રાખીને અર્ધમીચાએલી આંખે યુવતી તે મધુર ગાયન સાંભળવા લાગી. થોડી વારમાં ગાયન બંધ થયું. પાસે એક બ્રમર ગુણગુણ રાજ કરતો એક ગુલાબના પુષ્પ ઉપરથી ઉડીને બીજા ગુલાબના પુષ્પ ઉપર જઈને બેઠો. યુવતીએ ઊભી થઈને તે તરફ જોયું તો બન્ને ગુલાબનાં ફૂલો કંપે છે. બ્રમરને ઉડાડી મૂકીને તેણે તે ફૂલ તોડી લીધું. તે ફૂલને તેણે આમતેમ ફેરવીને જોયું, પછી નાસિકા સાથે અડકાડીને તે તેને મુંઝવા લાગી. પછી બીજી દિશામાં દ્રષ્ટિ કરીને તેની પાંખડીઓને તે છૂટી કરવા લાગી અને બાકીનું અર્ધ પુષ્પ દૂર ફેંકી દીધું તે ઉડીને ઊભી થઈ ગઈ. અસ્થિર પગે થોડેક સુધી આગળ જઈને તે આમતેમ ફરતાં ફરતાં મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “ના, કશું પણ સાઈ લાગતું નથી. મનની વાત કહેવા સાંભળવા માટે અત્યારે મારી પાસે કોઈ સાથી પણ નથી. આવી રીતે કેમ દિવસ કપાય? એક મેનાને ઘણા આદરથી સોનાના પિંજરામાં પૂરી રાખી હોય અને વારંવાર જળ તથા ખાવાનું તેને આપવામાં આવતું હોય તોપણ જેમ તે પાંજરામાંથી છૂટી થઈ ન્હાસી જવાની ઇચ્છા રાખતી હોય, તેવું મને આ સંધ્યું લાગે છે. મારા પિતા શું જાણે? મને મુશોભિત પોષાક પહેરાવી મેડમ સાહેબ બનાવી, પણ શું એમ કંઈ જાહેરી નીકળે છે? મેડમ બનાવી છે, તો પછી સાહેબ બનેલો વર તો આપવો જોઈએને? પહેલાં એક દિવસ કોઈક સ્થળે માઈ લગ્ન કરેલું છે, પરંતુ તેમાંનું કશું મને અત્યારે યાદ નથી. તે વર અને તે સસરાનું ઘર મારા સ્મૃતિપટમાંથી અત્યારે તદ્દન ભૂંસાઈ ગયું છે. જાણે એક સ્વપ્નમાં તે જોયું હોય, તેવું જીનું યદ્ ગયું છે. મારા તે પતિની અત્યારે કેટલી ઉમ્મર હશે? તે કેવડા મ્હોટા થયા હશે? દેખાવમાં કેવા લાગતા હશે? એ બધા સમાચાર મને કોણ આપે? હીં છે, એક વાર કોઈ એક સાહેલી, તો મેળવું, પછી બીજી વાત.”

એટલામાં બગીચાની દિવાલની પાછળ સમુદ્રકિનારેથી કોઈ એક સ્ત્રીના કોમળ કંઠમાંથી મધુર ગાયનનો ઝંકાર નીકળ્યો:—

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ कांडा जया मेरा श्याम ? ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

“कंठा गया मेरा श्याम,

काँडा गया मेरा शाम ?”

માળીએ આવીને સલામ કરી. એમાંએ કહ્યું: “બહાર કોણ ગાય છે? આહીં બોલાવી લાવ નેઉ. એક બે ગાયન તો સાંભળીએ.”

“જેવો આપનો હુકમ, મીસી-સાહેબ.” જ્યેમ્ બોલીને માળી
વ્યાસનો થયો.

જાનારી આગળ ગાંધી દામી:

“वृन्दावनमे कुंजगलीनमे
ध्यारी अंसी षुंकारी;

अंसीमें जावते राधिका नाम,
 डांडा गया मेरा श्याम ?

એકાએક ગાયન બંધ થયું; થોડી વાર પછી માળીની પાછળ પાછળ
ગાનારીએ બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો. ગાયિકા એક નવયૌવના સુંદર યુવતી
હતી. તેણે ઘન્ટાવનવાસિનીના નેવો-વૈષ્ણવીનો વેશ ધારણ કરેલો છે.
સન્નામ કરીને ગાયિકા એક બાજુ બેસી રહી. માળી પોતાને કામે ચાલ્યો
ગયો. એમાંએ પૂછ્યું: “તું ગાયન ગાતી હતી? બહુ સાફ ગાય છે. ગા
જેમ્ને કરીથી, હું સાંભળું.”

वैष्णवी पुनः गाथां दागीः—

“डांडा गया मेरा श्याम,

कांछा जया भेरा श्याम ?

पृष्ठावनभे कुङ्गलीनभे

ખચારી બંસી પૂંદ્રારી;

अंसीमे आवत राधिका नाम,

...झाँझा गया मेरा श्यामः?

સોહિ યમુના તીરે, વહત મલય ધીરે,
કુહરત પિક્ક સોહિ તમાલવનમે,
મજ બાલક સોહિ વેણુ બખવત,
ધેનુ ચરાવત ગોઠગોઠનમે !
હેલધ હેલધ સોહિ શિરપર ગાગરી,
હાં ! મજ નાગરી,

ચલત ગઈ મજ ધામ !
કાંહા ગયા મેરા સ્યામ ?
વૃન્દાવનમે કુંજ રહત સોહિ
કેવલ કહાના નાહિ રાધિકાપ્રાણુ,
સોહિ કહાના વિના રાધિકા પ્રાણુહીના,
મજ નીરવ તેરા અધા શમશાન !
વહત મલયાનિલ, જલત ચિતાનલ,

દેહ દેહ
કાંહા કાંહા પ્રાણુરામ ?
કાંહા ગયા મેરા સ્યામ ? ”

ગાયન પૂરું થયું. મુઝબબની ગએલી એમાએ એક ઉડો નિઃશ્વાસ
મૂક્યો. પછી ખિસ્સામાંથી એક સોનાની વીંટી કહાડી તે વૈષ્ણવીને આપીને
બોલી: “ તું બહુ સારું ગાય છે. આવું મહારૂં ગાયન મેં કદિ પણ સાંભળ્યું
નહોતું. હવે તને ઈનામ આપું છું. ”

વૈષ્ણવીએ સદામ કરીને કહ્યું: “ મેડમ સાહેબ, હું બિશ્વા માંગીને
ખાઉં છું, આ વીંટીને લઈને હું શું કરું ? ક્યાંય વેચવા જઉં. તોપણ
ચાર કહીને અને પકડી જાય. ”

એમા બોલી: “ એ વીંટી તું તારા હાથની આંગળીએ પહોર પહે-
રવા માટે જ મેં તને આપી છે. ”

વૈષ્ણવી એ તે વીંટી આમતેમ કંદેરીને લેઈ અને પછી બોલી: “ ના,
મેડમ સાહેબ, હું આવી વીંટી નહિ પહેરું. અમને ગરીબ માણસને વીંટી
કોબે જ નહિ. ”

“ તારે શું કાંઈ પૈસાં લેઈએ છે ? ” લેઈએ નો હું લાવી આપું. એ
વીંટી તને બક્ષિસ આપી, તે હવે મારાથી પાછી લેવાય નહિ. એ વીંટીનો
ઉપયોગ તારી મરજીમાં આવે તે તું કર. જે કોઈનો તને વિશ્વાસ ન આવે,
તો તારા વરને તો તે દેખાડીશને ? ”

“ મારે વર નથી, મેડમ સાહેબ, હું એકલી જ બિશ્વા માંગવા
કર્તા કરું છું. ”

ઝાઝા દિવસ તે ક્યાંય રોકાશે નહિ—જલદી વૈકુંઠમાં પાછા આવશે.”

“તે આવે કે ન આવે, કિન્તુ લક્ષ્મીને એક સગિનીની જરૂર હતી, તે હવે તું મળી છે. વાર, તારું નામ શું છેકરી?”

વૈષ્ણવીએ ઉત્તર આપ્યો: “રંગિલી.”

“તારા પિતા પણ હતા કે?”

રંગિલીએ હાસ્ય કરીને કહ્યું: “પિતા હતા, એમ કેમ પૂછો છો કે પિતા તો માણસ માત્રને હોય જ તો.”

એમા બોલી: “હું તો એમ કહું છું કે, તારે માઆપ બધાં હતાં તે ક્યાં ગયાં?”

રંગિલીએ કહ્યું: “એક આપ તો બંધાને હોય, પરંતુ કોઈનો બીજો આપ મેં જોયો નથી. મારી કંઠીબદ્ધ કર્યા પછી ત્રણ મહિને મારા આપા ગુજરી ગયા મેડમ સાહેબ, તમે જ્યારે મારા પર આટલી દયા કરી, ત્યારે હું મારી સઘળી વાત તમને ખુલ્લેખુલ્લી જણાવું છું. મારા પિતા જ્ઞાનવૈરાગી હતા—સાધુ હતા. પ્રથમ તો એક ગુજરાતી વાઘરી હતા. પૈસા ટકા પણ તેમની પાસે કાંઈક હતા. મારા પિતાની જગ્યામાં એક તેમને બહુ વહાલો શિષ્ય હતો. તે શિષ્યનું ઘર પણ આ ગુજરાતમાં જ હતું. તેની સાથે મારા આપાએ મારી કંઠીબદ્ધ કરી. પછી મારા આપા ગુજરી ગયા એટલે પૈસાટકા વગેરે સઘળી મીલકત તેના હાથમાં આવી. તે માણસ સારો નહોતો, દારૂ બહુ પીતો અને ઘેર આવીને મને બહુ માર મારતો. કેટલાક દિવસ પછી મારા આપની જગ્યા વેચીને પૈસા ટકા લેઈને એક નાનું મકાન ભાડે રાખીને તેમાં અમે રહ્યાં. ત્યારપછી એક દિવસ યાત્રા કરવા જવું છે, એમ કહીને મને લેઈને વૃંદાવનની બહાર તે નીકળ્યો. નવ-દ્વીપમાં કેટલાક દિવસ રહીને, ત્યાંથી શ્રી ક્ષેત્ર જવાને રસ્તે એક દિવસ રાત્રે હું ઉઘટી હતી, પરંતુ સવારે ઉઠીને જોઈું છું તો તે ત્યાં મારી પાસે નથી. પૈસા ટકા તથા મારા જે એ ત્રણ ઘરેણાંગાંઠાં હતાં તે સઘળું લેઈને તે ક્યાંક નહાસી ગયા છે. ત્યારથી તે આજ એક વર્ષ ઉપરાંત નેટલે સમય થયો ત્યાંસુધી હું આવી રીતે એકલી ભજન ગાઈ ભિક્ષા માંગીને રખડતી ફરું છું.”

એમા બોલી: “જે બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું છે, તે માટે હવે દુઃખ લગાડ નહિ. ચાકરીમાં રહેવા તારો વિચાર છે, તો તું મારી પાસે ચાકરીમાં રહે. તારે બીજું કશું વધારે કામ કરવાનું નથી, ફક્ત મારી સાથે ને સાથે રહેવું અને જે જે કામ બનાવું તે તારે કરવું, તથા વચ્ચે વચ્ચે મને ગાયન સંભળાવવાં.”

રંગિલીએ કહ્યું: “બહુ સાહે, સઘળું હું કરીશ, મેડમ સાહેબ. તમારી ઘસીની ઘસી, બનાવો, નોપણું હું મુખ માનીશ. અનાથ સ્ત્રીને આશ્રય આપીને તમે મને તમારી દરી લીધી છે, તો પછી ઘસીની માફક હું તમારી સેવા કેમ ના કરું?”

રંગિલીને લેઢને એમા પોતાના બંગલામાં ગઈ. વૈષ્ણવીનો પોપાક ત્યાં જ કરીને રંગિલીએ પણ એમાના જેવો પોપાક ધારણ કર્યો. માત્ર પગમાં ખૂંટ, પહેર્યો નહિ. આજથી રંગિલી એમાની સંમિતી બની.

સ્નેહપરાયણ પિતા કૃષ્ણલાલે પુત્રીને આ નવી સદચરીને પામે રાખવાનું અતુમોહન આપ્યું. થોડા જ દિવસની અંદર સેવ્ય-સેવિકાભાવ ફર ચઢીને ઉભયેની વચ્ચે સ્નેહમય સખીભાવ ઉત્પન્ન થયો. રંગિલી પહેલે તેના પિતાની પાસે સાંધારણ લખનાં વાંચનાં શીખી હતી. હવે આ સખી-પણાની યોગ્યતા તથા સન્માનના રક્ષણાર્થે તેણે સારી રીતે લખનાં વાંચનાં શીખવાનો આરંભ કર્યો. એમા પોતે તેને શીખવાડવા લાંગી. વાઘરીની છોકરી હોવા છતાં રંગિલીના કંઠ્યા સંસ્કારે એમાને પણ સંતુષ્ટ કરી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

જમિયતરામનું વિલ.

આજથી લગભગ આઠ વર્ષ પહેલાં જમિયતરામ દેસાઈનું મૃત્યુ થયું હતું. મૃત્યુકાળે તેમણે પોતાના વિલમાં ફેરફાર કર્યો હતો. હીરાલાલના મૃત્યુ પછી એ પ્રણ મહિને તેની સ્ત્રી અંપા આગક કન્યાને લાઢને પાછી આવી હતી અને પોતાના સસરા, જમિયતરામ પાસે તેણે આશ્રયની માંગણી કરી હતી. પરંતુ તે અસાધ્ય આવેલી છે, એવો વહેમ લાવીને જમિયતરામે તેને કસાડી મૂકી હતી.

અંપા ક્યાં ગઈ, તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. પાછળથી જમિયતરામના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આગક કન્યાને રાખીને એકલી વાડીને જ કસાડી મૂકી હોત તો સાહે હતું. તેની માતાનું કંઈક અને તેની માતાનાં માપ આગકને સ્પર્શ કરતાં નથી પરંતુ તે આગક વ્યારે મોટી ઉભરનું માપ ત્યારે તેની માતાના કંઈક તથા પાપો તેને રાસ કરે ખરાં. આ વિચારથી જમિયતરામને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો, કિન્તુ અંપાનો પત્તો ક્યાંય લાગ્યો નહિ. ધીમે ધીમે જમિયતરામના હૃદયપટમાંથી તે પોત્રીની વાત બુસારી ગઈ. મૃત્યુશય્યા ઉપર તે બુની વિસરાઈ ગયેલી વાત પુત્રનાં જાણને ચડી હતી. પશ્ચાત્તાપથી જમિયતરામનું હૃદય દર્દન થવા લાગ્યું.

તેમણે ગુણવંતરાય વકીલને એકદમ સમાચાર મોકલાવ્યા. ગુણવંતરાય વકીલ આવ્યા, એટલે જામિયતરામ દેસાઈએ પોતાના હૃદયની વ્યથા તેમને જણાવીને કહ્યું: “ગુણવંતરાય! મારું મૃત્યુ શાન્તિથી થાય અને પરલોકમાં દેવતાઓનો મને આશીર્વાદ મળે, એવી કાંઈ વ્યવસ્થા કરો.”

ગુણવંતરાય બોલ્યા: “હવે તેની શી વ્યવસ્થા કરવી? ૭-૮ વર્ષે તે વીતી ગયાં. જોકે તે કન્યા જીવતી હશે, પરંતુ તેનો પત્તો શી રીતે લાગી શકે? ક્યે સ્થળે કેવી અવસ્થામાં તે છે તેનો નિર્ણય શી રીતે કરી શકાય?”

જામિયતરામે અત્યંત દુઃખિત સ્વરે કહ્યું: “જો કદિ તે જીવતી હોય અને કુળ ધર્મમાં રહીને પાછી આવે તો તેના ભાગની સંપત્તિથી તે વંચિત ન રહે એવી કાંઈ વ્યવસ્થા કરીને જો હું મરું તો પ્રભુની પાસે હું કાંઈ જવાબ આપી શકું.”

“ત્યારે શું વિલ (વસિયતનામું) દેરવાને ઇચ્છો છો?”

“હા.”

ગુણવંતરાય વકીલે દર્દીની આજ્ઞા મુજબ તે જીવું વિલ દેરવીને નવું વિલ નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—

“મારા દ્વિતીય પુત્ર હીરાજીલને મેં ત્યાજ્ય પુત્ર ગણીને મારી સંપત્તિથી વંચિત કર્યો હતો અને તેના મૃત્યુ પછી તેની સ્ત્રી તેની આગ્રહ કન્યાને લઈને પાછી આવેલી, પરંતુ તે ખરાબ ચાલની છે એવો વહેમ લાવીને મેં તેને કહાડી મૂકી છે. કન્યાની માતા ગમે તેવી હોય, તોપણ કન્યા તો નિરપરાધી ગણાય છે એમ હવે મૃત્યુકાળે મને જણાયું અને તે મારી નિર્દોષ પૌત્રી પ્રત્યે મેં વાપરેલી નિષ્કૃષ્ટતાને માટે મને અત્યારે અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો છે. હશે, જે બનવાનું હોય તે મિથ્યા થવું નથી, પરંતુ હજી પણ જો તે જીવતી હોય અને કુળ ધર્મમાં રહેલી હોય, તો તેના ભાગની સંપત્તિથી તે વંચિત રહે એમ હું ઇચ્છતો નથી: તેથી તા. ૧૦-૫-૧૮૯૮ ના રોજ બનાવેલું વિલ દેરવીને આજ તા. ૯-૪-૧૯૦૦ ના રોજ મારી ઇચ્છાપૂર્વક આ નવું વિલ લખું છું કે આજથી આઠ વર્ષના સમયમાં જો હીરાજીલની પુત્રી-મારી તે પૌત્રી પાછી આવશે અથવા જો તેનો પત્તો લાગે અને જો તે કુળ ધર્મમાં રહેલી હોય, તો મારી સઘળી સંપત્તિના અર્ધા ભાગની તે અધિકારિણી બને. આ આઠ વર્ષના સમય દરમિયાન સરકારી ગેઝેટમાં તથા બીજાં વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખબર આપીને તેની શોધ કરવી. એ તેના ભાગની સંપત્તિ ઉપર તેના સ્વામીનો અથવા બીજા કોઈ વારસનો બિલકુલ હક્ક નથી. જો તે જીવતી ન હોય અથવા

કુળવર્તમાન રહેલી ન હોય, તો સવળી સંપત્તિ મારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર કૃષ્ણલાલના નામથી સજને માટે ગવર્મેટના અધિકાર નીચે રાખવી. ગવર્મેન્ટે દયા કરીને મારા વધારા થીયુત ગુણવંતરાયના મતાનુસાર કોઈ એક મેનેજર નીમી સંપત્તિની રક્ષા કરવાનો બંદોબસ્ત કરવો. વાર્ષિક આવકનો અર્ધો ભાગ કૃષ્ણલાલને આપવો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ હીરાલાલની પુત્રીને નામે સરકારી ભેંકમાં જામે કરાવવો. પ્રથમ જાણવેલા આઠ વર્ષના સમય દરમિયાન જે તે ન આવે અથવા જે તેનો પત્તા ન લાગે, તો એ પૈસા તેની સ્મૃતિરક્ષાએ સરકાર બહાદુરની મરજી પ્રમાણે કોઈ કોઈ કાર્યોગી કાર્યોમાં વાપરવા.”

જમિયતરામે વિલમાં સહી કરી. ગુણવંતરાય અને બીજા બે-એક જાણ કે જે ત્યાં હાજર હતા, તેમણે તેમાં સાક્ષી તરીકેની સહી કરી.

ગુણવંતરાય બોલ્યા: “કૃષ્ણલાલની સહી જે આ વિલમાં કરાવવામાં આવે તો વિશેષ સારું.”

જમિયતરામે માથું હલાવીને સંમતિ આપી. તાર કરવાથી કૃષ્ણલાલ સુખપ્રથી આવ્યો અને ગુણવંતરાયે સવળી વાન તેને સમગ્રવીને કહી સંભળાવી અને વિલ તેના હાથમાં મૂક્યું.

જમિયતરામે ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું: “કૃષ્ણલાલ ! અધર્મો યતો નહિ, વિલમાં સહી કરે.”

કૃષ્ણલાલ ક્ષણવાર કંથું બોલ્યો નહિ—નીચું રહ્યો. જમિયતરામે બંધાં ચક્રવીને ફરીથી કહ્યું: “તું સહી નહિ કરે તેથી કાંઈ આ વિલમાં તારાથી ફરી અડચણ કરી શકશે નહિ એ તું નક્કી સમજાવે.”

કૃષ્ણલાલ કાંઈ તદ્દન સ્વાર્થી પ્રકૃતિનો માણસ નહોતો, પરંતુ પાછલાં આઠ વર્ષથી સવળી જમિનદારીનો ઉત્તરાધિકારી પોતે ફક્ત એક જ છે એમ માનતો હતો. હીરાલાલ અને તેની પુત્રીની સ્મૃતિ તેના હૃદયપટમાંથી બુઝાઈ ગઈ હતી. એકએક આ પ્રમાણે શખ રીને હીરાલાલની પુત્રીનાં લાભાર્થે નવું વિલ તૈયાર થએલું. જોઈને જાણે કોઈ અગળખ્યા અને અપરિચિત મનુષ્યને પોતાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ તેના પિતા આપી દેવાની તૈયારી કરતા હોય એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ બ્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે ‘કૃષ્ણલાલ ! અધર્મો યતો નહિ,’ લારે તેના મનમાં મોટો આઘાત થયો. તેના બાઈ હીરાલાલ, હીરાલાલની સ્ત્રી અને તેની પુત્રીનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેણે વિચાર કર્યો: “નહિ, નહિ, મારે અધર્મો શામાટે બનવું જોઈએ ? હીરાલાલની પુત્રી તે મારી પુત્રીની સમાન છે.” કૃષ્ણલાલ હાથમાં કલમ લઈને જોવો સહી કરવા જાય છે; એવામાં જમિયતરામ પુનઃ બોલ્યા: “તું સહી નહિ કરે તેથી કાંઈ આ વિલમાં તારાથી ફરી અડચણ કરી શકશે નહિ.”

પોતાને પિતા આટલા બધા હલકા હૃદયનો માને છે એમ ધારીને કૃષ્ણલાલને ગુસ્સો ચડ્યો. સરજ મનથી સહી કરવાને હું તૈયાર છું તોપણ પિતા મને આમ કહી હલકો ધારે છે એમ વિચારી તેની એકાએક ઉત્પન્ન થયેલી ઉદાર વૃત્તિ શુષ્ક બની ગઈ. તે બોલ્યો: “બહુ સારું, ન્યારે તમે મને આવો હલકા મનનો ધારો છો, ત્યારે હવે સહી કરીને મારી ઉદાર વૃત્તિ દાખવવાનો પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ છે. મારે સહી કરવાની કશી જરૂર નથી.” હીરાલાલની પુત્રીને જો હું મારી પુત્રી સમાન ગણતો હોઈશ, તો ન્યારે તે પાછી આવશે, ત્યારે સઘળી સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ હું તેને આપીશ. તેને હું મારી પોતાની પુત્રી ગણીને સ્નેહથી ગ્રહણ કરીશ.”

ગુણવંતરાય બોલ્યો: “કૃષ્ણલાલ !”

“જી, આપ કહો તે કરવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ આપો તો કહે છે કે, તું સહી નહિ કરે તો તેથી કાંઈ આ વિત્તમાં તારાથી કશી અડચણ કરી શકાશે નહિ, તો પછી મારે સહી કરવાનું પ્રયોજન શું ?”

“સહી તો કરવી જ જોઈએ; નહિ કરવાથી લોકોમાં તારી નિંદા થશે.”

કર્તવ્ય નહિ, પણ નિંદાનો ભય ? કૃષ્ણલાલ વધારે ગુસ્સે થયો અને વધારે નામુશ થયો. ગમે તેમ તોપણ નિંદાના ભયથી તેણે સહી કરી. સહી કરીને તુરત જ તે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. તેને અત્યારે એમ લાગ્યું હતું કે, પિતા તદ્દન અન્યાયપૂર્વક પોતાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ ખુચવી લે છે. અરે ! એક સાધારણ વાતમાં અને સાધારણ બનાવમાં મનુષ્યની મતિ કેવી વિપરીત દિશાએ દોડી જાય છે ! જમિયતરામે છેલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, તે પહેલાં જો તેણે થોડી વાર ધીરજ રાખી હોત તો ઉદાર વૃત્તિથી અને સંતુષ્ટ મનથી કૃષ્ણલાલ વિત્તમાં સહી કરી આપત. વળી હીરાલાલની પુત્રીની શોધ કરવી એ તે પોતાનું કર્તવ્ય જ સમજતો હતો. તેનો પત્નો મેળવવાને તે કાળજીપૂર્વક યત્ન કરત. શોભાશંકર હજારો ઉપાય કરત; તથા સંકડો પ્રકારની યુક્તિઓ રચત, તોપણ તેને તેમ કરતો અટકાવી શકત નહિ, કારણકે કૃષ્ણલાલની પ્રકૃતિ એવી હતી કે સાધારણ બાબતમાં જોકે શોભાશંકરની સલાહ પ્રમાણે તે પોતાનો મત ફેરવી નાંખતો તોપણ કોઈ કોઈ વખત કોઈ અગત્યના કાર્યમાં તે કદિ પણ પોતાનો વિચાર કોઈની શીખવણીથી ફેરવતો નહિ અને જો પોતે મનમાં ધાર્યું હોય તે જ તે કર્યું રહેતો. શોભાશંકર પણ એવે વખતે સમજી જઈને તેનો વિચાર ફેરવવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતો જ નહિ.

પરંતુ પ્રિય વાચક ! શોભાશંકર કૃષ્ણલાલને હીરાલાલની પુત્રીની શોધ કરતો અટકાવે શા માટે ? એમાં શું તેનો કાંઈ સ્વાર્થ રહેલો છે ?

મુંબઈમાં કૃષ્ણજ્ઞાન તથા હીરાજ્ઞાન એ બંને બાઈઓ શોભાશ-
કરની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરતા હતા. શોભાશકરદ્વારા જ શિવનારા-
યણની સાથે તે બંને બાઈઓને મિત્રાચારી થઈ હતી. હીરાજ્ઞાન શિવના-
રાયણની સોગતમાં પડવાથી કૃષ્ણજ્ઞાનને પોતાની જાગમાં સપડાવવાનો યત્ન
શિવનારાયણે કર્યો નહિ, અને તેથી તે બન્ની જવા પામ્યો. શિવનારાયણની
સોગતમાં હીરાજ્ઞાન ખગમ થાય છે, એ વાત જાણવા છતાં પણ શોભા-
શકરે તેને તેમ કરતો આટકર્યો નહિ. બ્યારે તે ન્હાસી ગયો ત્યારે ફક્ત
તેણે ગુણવંતરાય વધીવને ન્હાસી ગયાના સમાચાર જણાવ્યા. એ સઘળા
વાત વાચકવર્ગના જાણકારમાં પ્રથમ આવી ગઈ છે. હીરાજ્ઞાન બ્યારે ન્હાસી
ગયો, ત્યારે કૃષ્ણજ્ઞાન પોતાના પિતાની સઘળા સંપત્તિનો પોતે એક જ ઉત્ત-
રાધિકારી થયો. એથી શોભાશકર અત્યંત રાગ થયો. કૃષ્ણજ્ઞાનને એક
પુત્રી છે અને શોભાશકરને પણ ૮-૯ વર્ષની ઉમ્મરનો એક પુત્ર છે.
પુત્રી મોટી થવા લાગી, તોપણ કૃષ્ણજ્ઞાનને બીજું કંઈ સંતાન ઉત્પન્ન
થતું નહિ. કૃષ્ણજ્ઞાન પોતે સુધરેલા મતનો હોવાથી કોઈ બીજાનો પુત્ર પણ
દત્તક તરિક્કે લેવાતી તેની મરજી નહોતી. આ તરફ શોભાશકરનો પુત્ર કુંદ-
નજ્ઞાન પણ જાણવામાં હોશિયાર જણાવા લાગ્યો. દેખાવમાં પણ તે કાંઈ
કુરૂપ નહોતો. બ્યવહાર અને વાતચીતમાં પણ તે બહુ ચતુર જણાયો. સા-
હેન લોકના જેવા કપડાં પહેરાવીને શોભાશકર પુત્રને વારંવાર કૃષ્ણજ્ઞાનની
પાસે લઈ જતો. કૃષ્ણજ્ઞાન પણ તે બાળકની સાથે ભોળન કરતો, ગાડીમાં
સાથે કરતો અને સાથે ટેનીસ પણ રમતો. ઈચ્છાપૂર્વક પોતાના પુત્રને
શોભાશકરે કૃષ્ણજ્ઞાનના હાથમાં સોંપી દીધો. પુત્ર વિનાનો કૃષ્ણજ્ઞાન તે
બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન રાખવા લાગ્યો. એમા કૃષ્ણજ્ઞાનની પુત્રી અને
પુત્રપુત્ર સ્નેહને પાત્ર થયેલો કુંદનજ્ઞાન એ બંનેને કૃષ્ણજ્ઞાનના હાથનું
શિક્ષણ મળતું હતું. વૃદ્ધ જામિયતરામે એમને પોતાની પાસે રાખીને લગ્ન-
ની એક રમત કરી છે, પરંતુ કૃષ્ણજ્ઞાન તે લગ્ન એકાંજ કરવાને મિલકુલ
ઈચ્છતો નથી, સંભવિત છે કે કન્યાનો સંબંધ બીજો કોઈ સ્થળે કરી નાંખ-
વાને તે જરા પણ અચકાશે નહિ, કિન્તુ ભવિષ્યની વાત કોણ કહી શકે ?

આટલી બધી ધનસંપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી ફક્ત એક કૃષ્ણજ્ઞાન જ
થાય અથવા તેની એકની એક પુત્રી એમા એ સઘળું સુખ વૈભવ ભોગવે
તો શોભાશકરને તેમાંથી કાંઈક લાભ મેળવવાની આશા પ્રકટે, એ નિર્વિવાદ છે.

જામિયતરામના મૃત્યુ પછી કૃષ્ણજ્ઞાન બ્યારે પાછો મુંબઈ આવ્યો,
ત્યારે આ નવા વિલની વાત સાંભળીને શોભાશકરના મનમાં કાંઈક ચિન્તા
ઉત્પન્ન થઈ. તેણે જોયું કે કૃષ્ણજ્ઞાન પણ આ વિલથી નાખુશ થયો છે.

પોતાને પિતા આટલાં બધા હલકા હૃદયનો માને છે એમ ધારીને કૃષ્ણલાલને ગુસ્સો ચડ્યો. સરજ મનથી સહી કરવાને હું તૈયાર છું તોપણ પિતા મને આમ કહી હલકા ધારે છે એમ વિચારી તેની એકાએક ઉત્પન્ન થએલી ઉદાર વૃત્તિ શુષ્ક બની ગઈ. તે બોલ્યો: “બહુ સાહે, બ્યારે તમે મને આવો હલકા મનનો ધારો છો, ત્યારે હવે સહી કરીને મારી ઉદાર વૃત્તિ દાખવવાનો પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ છે. મારે સહી કરવાની કશી જરૂર નથી. હીરાલાલની પુત્રીને જો હું મારી પુત્રી સમાન ગણતો હોઈશ, તો બ્યારે તે પાછી આવશે, ત્યારે સંઘળી સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ હું તેને આપીશ. તેને હું મારી પોતાની પુત્રી ગણીને સ્નેહથી ગ્રહણ કરીશ.”

ગુણવંતરાય બોલ્યો: “કૃષ્ણલાલ !”

“જી, આપ કહો તે કરવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ બાપા તો કહે છે કે, તું સહી નહિ કરે તો તેથી કાંઈ આ વિજમાં તારાથી કશી અડચણ કરી શકાશે નહિ, તો પછી મારે સહી કરવાનું પ્રયોજન શું ?”

“સહી તો કરવી જ નેમ્મએ; નહિ કરવાથી લોકોમાં તારી નિંદા થશે.”

કર્તવ્ય નહિ, પણ નિંદાનો ભય ? કૃષ્ણલાલ વધારે ગુસ્સે થયો અને વધારે નાખુશ થયો. ગમે તેમ તોપણ નિંદાના ભયથી તેણે સહી કરી. સહી કરીને તુરત જ તે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. તેને અત્યારે એમ લાગ્યું હતું કે, પિતા તદ્દન અન્યાયપૂર્વક પોતાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ ખુચવી લે છે. અરે ! એક સાધારણ વાતમાં અને સાધારણ બનાવમાં મનુષ્યની મત્તિ કેવી વિપરીત દિશાએ દોડી બેસે છે ! જમિયતરામે છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, તે મહેત્તાં જો તેણે થોડી વાર ધીરજ રાખી હોત તો ઉદાર વૃત્તિથી અને સંતુષ્ટ મનથી કૃષ્ણલાલ વિજમાં સહી કરી આપત. વળી હીરાલાલની પુત્રીની શોધ કરવી એ તે પોતાનું કર્તવ્ય જ સમજતો હતો. તેનો પત્તો મેળવવાને તે કાળજીપૂર્વક ચત્ન કરત. શોભાશંકર હજારો ઉપાય કરત; તથા સેંકડો પ્રકારની યુક્તિઓ રચત, તોપણ તેને તેમ કરતો અટકાવી શકત નહિ, કારણકે કૃષ્ણલાલની પ્રકૃતિ એવી હતી કે સાધારણ બાબતમાં જોકે શોભાશંકરની સલાહ પ્રમાણે તે પોતાનો મત ફેરવી નાંખતો તોપણ કોઈ કોઈ વખત કોઈ અગત્યના કાર્યમાં તે કદિ પણ પોતાનો વિચાર કોઈની શી-ખવણીથી ફેરવતો નહિ અને જો પોતે મનમાં ધાર્યું હોય તે જ તે કર્યું રહેતો. શોભાશંકર પણ એવે વખતે સમજી જઈને તેનો વિચાર ફેરવવાનો કથા પ્રયત્ન કરતો જ નહિ.

પરંતુ પ્રિય વાચક ! શોભાશંકર કૃષ્ણલાલને હીરાલાલની પુત્રીની શોધ કરતો અટકાવે શામાંટે ? એમાં શું તેનો કાંઈ સ્વાર્થ રહેલો છે ?

મુંબઈમાં કૃષ્ણજ્ઞાન તથા હીરાજ્ઞાન એ બંને બાઈઓ શોભાશ-
કરતી દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરતા હતા. શોભાશકરદ્વારા જ શિવનારા-
યણની સાથે તે બંને બાઈઓને મિત્રાચારી થઈ હતી. હીરાજ્ઞાન શિવના-
રાયણની સોબતમાં પડવાથી, કૃષ્ણજ્ઞાનને પોતાની જાંઘમાં સંપડાવવાનો યત્ન
શિવનારાયણે કર્યો નહિ, અને તેથી તે બન્ની જવા પામ્યો. શિવનારાયણની
સોબતમાં હીરાજ્ઞાન ખરાબ થાય છે, એ વાત જાણવા છતાં પણ શોભા-
શકરે તેને તેમ કરતો અડક્યો નહિ. બ્યારે તે ન્હાસી ગયો ત્યારે ફક્ત
તેણે ગુણવંતરાય વધીવને ન્હાસી ગયાના સમાચાર જણાવ્યા. એ સંધળી
જ્ઞાત વાચકવરના જાણકારમાં પ્રથમ આવી ગઈ છે. હીરાજ્ઞાન બ્યારે ન્હાસી
ગયો, ત્યારે કૃષ્ણજ્ઞાન પોતાના પિતાની સંધળી સંપત્તિનો પોતે એક જ ઉત્ત-
રાધિકારી થયો, એથી શોભાશકર અત્યંત રાજ થયો. કૃષ્ણજ્ઞાનને એક
પુત્રી છે અને શોભાશકરને પણ ૮-૯ વર્ષની ઉંમરનો એક પુત્ર છે.
પુત્રી મોટી થવા લાગી, તોપણ કૃષ્ણજ્ઞાનને બીજું કંઈ સંતાન ઉત્પન્ન
થયું નહિ. કૃષ્ણજ્ઞાન પોતે સુધરેલા મતનો હોવાથી કોઈ બીજાનો પુત્ર પણ
દત્તક તરિક્કે લેવાતી તેની મરજ નહોતી. આ તરફ શોભાશકરનો પુત્ર કુંદ-
નજ્ઞાન પણ જાણવામાં હોશિયાર જણાવા લાગ્યો. દેખાવમાં પણ તે કાંઈ
કુટુંબ નહોતો. વ્યવહાર અને વાતચીતમાં પણ તે બહુ ચતુર જણાયો. સા-
હેબ લોકના જેવા કપડાં પહેરાવીને શોભાશકર પુત્રને વારંવાર કૃષ્ણજ્ઞાનની
પાસે લઈ જતો. કૃષ્ણજ્ઞાન પણ તે બાળકની સાથે ભોજન કરતો, ગાડીમાં
સાથે કરતો અને સાથે ટેનીસ પણ રમતો. ઇચ્છાપૂર્વક પોતાના પુત્રને
શોભાશકરે કૃષ્ણજ્ઞાનના હાથમાં સોંપી દીધો. પુત્ર વિનાનો કૃષ્ણજ્ઞાન તે
બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન રાખવા લાગ્યો. એમા કૃષ્ણજ્ઞાનની પુત્રી અને
પુત્રનુસ રનેહને પાત્ર થયેલો કુંદનજ્ઞાન એ બંનેને કૃષ્ણજ્ઞાનના હાથનું
શિક્ષણ મળતું હતું. ૧૬ જામિયતરામે એમને પોતાની પાસે રાખીને લક્ષ-
ની એક રસત કરી છે, પરંતુ કૃષ્ણજ્ઞાન તે લક્ષ અહણ કરવાને બિલકુલ
ઈચ્છતો નથી, સંબંધિત છે. કે કન્યાનો સંબંધ બીજે કોઈ સ્થળે કરી નાંખ-
વાને તે જગ પણ અચકાશે નહિ, કિન્તુ ભવિષ્યની વાત કોણ કહી શકે ?

આટલી બધી ધનસંપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી ફક્ત એક કૃષ્ણજ્ઞાન જ
થાય અથવા તેની એકની એક પુત્રી એમા એ સંધળું મુખ વૈભવ ભોગવે
તો શોભાશકરને તેમાંથી કાંઈક લાભ મેળવવાની આશા પ્રકટે, એ નિર્વિવાદ છે.

જામિયતરામના મૃત્યુ પછી કૃષ્ણજ્ઞાન બ્યારે પાંચે. મુંબઈ આવ્યો,
ત્યારે આ નવા વિલની વાત સાંભળીને શોભાશકરના મનમાં કાંઈક ચિન્તા
ઉત્પન્ન થઈ. તેણે જોયું કે કૃષ્ણજ્ઞાન પણ આ વિલથી નાખુશ થયો છે.

વિવેચી સધળી હકોકત તેણે સાંભળી અને કૃષ્ણજ્ઞાનને નાંખીશ થવાનું કામણ
મળે. નેણું.

શોભાશંકરે વિચાર કર્યો કે, કૃષ્ણજ્ઞાનને સધળી સંપત્તિનો અધી-
શર બનાવવાને માટે એટલું કરવાની જરૂર છે કે વિવેચી વાત લોકોમાં
જાહેર થવા ન દેવી અને હીરાલાલની પુત્રી-ન કરે નાંગેયણ ને ને કદિ
જીવતી હોય-તો તેને માટે કશી શોધ જ કરવી નહિ. સરકારી ગેઝેટમાં
તો કોઈ કોઈ વખત જાહેર ખર્ચ અવશ્ય આપવી જ પડશે, પરંતુ સરકારી
ગેઝેટ વાંચે છે કેટલા જણ? વૃદ્ધ જમિયતરામ જુના જમાનાનો માણસ,
તેણે ધાર્યું કે સરકારી ગેઝેટ ઉપરાંત બીજા કોઈ વર્તમાનપત્રો નીકળતાં જ
નહિ હોય. સરકારી ગેઝેટમાં જ આપેલી જાહેર ખર્ચ સર્વત્ર ફેલાતી હશે.
સમયના અભાવે તથા માનસિક અસ્થિરતાને લીધે ગુણવંતરાય વકીલના
મનમાં પણ એ વાત આવી નહિ એ બહુ સારું થયું છે. ત્યારપછી તે
જાહેર ખર્ચ એવી રીતે આપવી કે સહજમાં ગેઝેટ વાંચનારાઓની દૃષ્ટિએ જ
ન પડે. વળી એક વાર જાહેર ખર્ચ આપ્યા પછી ઘરે એ ત્રણ વર્ષ
જેટલી મુદત જવા દેવી અને ત્યારપછી એક વાર ફરીથી જાહેર ખર્ચ
આપવી. પરંતુ આ બધી બાબતનો આધાર જમિયતરામની મિલકત ઉપર
જે મેનેજરની નિમણૂક થાય, તેના ઉપર રહે છે. મેનેજરની નિમણૂક
કરવી તે ગુણવંતરાય વકીલના હાથમાં છે, તેથી એ વિષે પણ કશી ચિંતા
નથી. હવે ફક્ત સાક્ષીઓની જરા ખડીક રહે છે, પરંતુ મુખ્ય સાક્ષી ગુણ-
વંતરાયની છે, તે જ શોભાશંકરના હાથમાં મેનેજરની પદવી તથા વિજમાં
લખ્યા મુજબ આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો ભાર સોંપી દે, તો પછી તે વિષયમાં
પોતાને કશી તકલીફ લેવાની જરૂર રહે નહિ એમ તે વકીલ મનમાં ધારે.
વળી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કામકાજમાં વકીલ સાહેબને હવે શિથિલતા પણ
આવી છે. ઘણું કરીને ઝાઝા દિવસ તે જીવશે પણ નહિ. બીજા સાક્ષીઓ
પણ વૃદ્ધ છે. વૃદ્ધ અને ધર્મભીર જાણીને જ જમિયતરામે તેઓને સાક્ષી
તરીકે રાખ્યા છે. ધૈર્યની ઇચ્છા હશે તો તેઓ પણ કેટલા દિવસ જીવ-
વાના? કદાચ જીવશે તો પણ જીવું દેહ થઈ જવાથી તેઓ હીરાલાલની
પુત્રીની ક્યાં શોધ કરવા જવાના હતા? જોકે તેઓ એક એક બીજાઓને
મોઢે તે બાબતની વાત ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરશે, પરંતુ તે વાત કેટલે દૂર
ચુધી ફેલાશે?

શોભાશંકરે વિચાર કર્યો કે કૃષ્ણજ્ઞાનની પાસે જે હું એ વાત ક્યા-
ડીશ તો તેના મનમાં કેવો ખ્યાલ આવશે, તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. પરંતુ
જ્યારે તે ઘણાં કામમાં શુંચાઈ જશે, ત્યારે તે મને પોતાનો હિતેચ્છુ ધારીને

મારી બેઠા ધનિથી મુજબ વેતરે. એ પ્રમાણે વિચાર કરી શોભાશંકર કૃષ્ણ-
લાલે ખાસે કરી. વાર્તાનહિ ઉચ્ચારતાં તુરત જ ગુણવંતરાય પામે દોડી ગયો.
“જમિયતરાયના મૃત્યુની” વાત, તેનો વિચાર પાન અને કૃષ્ણલાલના વ્યવહાર
સંબંધીની વાત નીકળી. શોભાશંકરે કૃષ્ણલાલના નિદ્દનીય વ્યવહાર માટે
“કૃત્રિમ” કોર્સ પ્રદર્શ કરી બતાવ્યું: “ધિકાર છે કૃષ્ણલાલને! તે આવો નીચ
પ્રકૃતિનો અને સ્વાર્થપરાયણ સ્વભાવનો નીકળ્યો? તેને અત્યારમુધી” હું
ન્યાયપરિચય અને ઉદાર વૃત્તિનો ધારતો હતો, પરંતુ કસોટી ઉપર ચડ્યા
વિના મનુષ્યનીતિની ખરી પ્રકૃતિનું દિગ્દર્શન થવું કદિન છે.”
હીરાલાલની પુત્રીના હુખ પ્રત્યે સદાનુબુદિ દર્શાવતાં શોભાશંકરનું
સંકલ્પ કૃત્રિમ દયાથી છોછોછ બરાઈ મળું! “હાય! કમનસીબ, હીરાલાલની
અનાથ પુત્રી અત્યારે ક્યાં કશે? હજાર કરે ને તે છવતી હાય અને પાછી
આવીને ન્યાય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલો પોતાનો અધિકાર ભોગવે તો બહુ સાફ.
તેની પુત્રીને પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થએલો બેઠાને પરણેકમાં હીરાલાલનો
આત્મા શાન્તિ પામે અને એમ થાય છે કે જાણે હું આખી પૃથ્વી ઉત્તર-
માસટ કરીને તે દુખી બાલિકાને શોધી લાવું! ગુણવંતરાય, એક સુદક્ષ અને
સહકર્મ માણસને તે વિજ્ઞતા મેનેજર નીમો, કે જે હીરાલાલની પુત્રી પ્રત્યે
દયાની લાગણી દર્શાવીને તેની શોધ કરવાનો યત્ન નિરંતર કર્યો કરે, તો બહુ
સાફ થાય. હું પણ તે મેનેજરને એ સંબંધે મારાથી બનશે તો સહાય
કરવાને તૈયાર રહીશ. વળી આ તરફ મારા મિત્ર કૃષ્ણલાલને પણ સમજવડીને
હીરાલાલની પુત્રી પ્રત્યે ઉદાર ભાવ દર્શાવવા અને તેને પોતાની પુત્રી સમાન
ગણવા આમ્રક કરીશ.”

શોભાશંકરની આ કૃત્રિમ વાંતથી ગુણવંતરાય અત્યંત સતોષ પામ્યો.
બે-ત્રણ દિવસ પછી ગુણવંતરાયે શોભાશંકરને બોલાવીને કહ્યું કે,
તમને જે મેં કૃષ્ણલાલના વિજ્ઞતા મેનેજર નીમીને ગવર્મેન્ટને બતાવી દીધું
છે અને ગવર્મેન્ટે તમારી નિમણૂક મેંજરે પણ રાખી છે.

આ અણધારેનું સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી અત્યંત વિરમિત બની બેઠો
શોભાશંકર બોલ્યો: “ઓહો મારી નિમણૂક કરી! બહુ ખોટું કંઈ? આટલો
અધો ભાર મારા દુર્બળ શરીર ઉપર નાખ્યો? શું હું એ કાર્ય કરી શકીશ
એમ આપ ધારો છો?”

“હા, તમે જે કાર્ય કરી શકશો શોભાશંકર! અને તેટલા
માટે તમારી જ નિમણૂક એ બધાએ મેં કરી છે.”

“પરંતુ કૃષ્ણલાલ મારો પરમ મિત્ર છે, તેના સ્વાર્થનો વિરુદ્ધમાં
તું નીતિથી કામ કરે એ લોકોના માન્યતામાં આવશે નહિ. આમાં તો આખરે
અપજ્ઞા જ મળવાનો.”

ગુણવંતરાય બોલ્યો: “ તમારું કાર્ય જોઈને લોકો વિચાર કરશે. મારા ધારવા પ્રમાણે તમને કરશે અપજ્ઞ મળશે નહિ. તમે ન્યાયશીલ અને ધર્મ-પરાયણ છો, તેથી તમે નિષ્પક્ષપાતપણે એ કાર્ય કરશો એવી મારી દેઠાં માન્યતા છે. ”

“ હા, તે પ્રમાણે અવશ્ય કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. હે ભગવાન ! મને સારી ખુદ્દિ આપજો. ”

શોભાશંકર થોડી વાર આંખો મીચી જઈ નીચું મુખ કરીને શાન્ત બેસી રહ્યો. જાણે મિત્રના મોહમાં ભૂલ નહિ ખાતાં ધર્મ અને ન્યાયપરાયણ રહી આ માથે આવી પડેલા મહદ્ કાર્યનું પાલન ન્યાયપુરઃસર પોતે કરી શકે, તેટલા માટે તે ઈશ્વર પાસે શક્તિ મેળવવાની પ્રાર્થના કરતો હોયતો ! તેમ તે આંખો મીચીને થોડી વાર બેસી રહ્યો.

ગુણવંતરાયે વિચાર્યું કે શોભાશંકર સિવાય બીજા કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ પોતાને મળી શકત નહિ. મરણપથારીએ સૂતેલા જામિયતરામને તેમના મૃત્યુ પછી તેમના આત્માની શાન્તિને માટે જે કંઈ કર્તવ્ય કરવાનું વચન આપ્યું હતું, તે સંધળું પોતે હવે પરિપૂર્ણ પાળ્યું છે એમ ધારીને શોભાશંકરને આશીર્વાદ આપીને વિદાય સંબંધી બધા કાગળપત્રોની હકીકત જણાવી દેવાનો સમય નક્કી કરી દીધો.

એ પ્રમાણે પાકો બદોષસ્ત કરી આવીને શોભાશંકરે તેના પરમ મિત્ર કૃષ્ણલાલને આ ખુશ ખબર કહી સંભળાવ્યા.

કૃષ્ણલાલ વિસ્મય પામી જઈને શોભાશંકરના મુખ તરફ થોડી વાર જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો: “ શોભાશંકર ! શું તમે એકીવારે આટલું બધું કરી નાંખ્યું ? મને કશું જાણુવા પણ દીધું નહિ ? ”

શોભાશંકરે ઉત્તર આપ્યો: “ મેં કર્યો અન્યાય તો ક્યો નથીને ? ”

“ અન્યાય ! અન્યાય ક્યો છે એમ તમને કોણ કહે છે ? તમને તો ધન્યવાદ ધટે છે. શોભાશંકર ! તમારા જેવા મિત્ર જગતમાં થોડા જ હશે. ”

શોભાશંકરે કહ્યું: “ આમાં મેં વધારે શું કર્યું કૃષ્ણલાલ ? મિત્રને મિત્ર શું આટલું પણ કરી આપે નહિ ? ”

“ કરી આપે નહિ એમ હું કહી શકતો નથી, પરંતુ આવા મિત્ર મળવા મુશ્કિલ છે, શોભાશંકર ! ”

એટલું બોલીને કૃષ્ણલાલ કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી પુનઃ બોલ્યો: “ તોપણ હીરાલાલની પુત્રી પાછી આવે એવો સંભવ જાણે ભાગે થોડો છે, કેમ ખરું કે ? ”

કહ્યું નહિ, તમે નિશ્ચિત રહો.”
 કૃષ્ણજ્ઞાન પુનઃ વિચારમાં પડ્યો. છેવટે ધીમે ધીમે બોલ્યોઃ
 “પરંતુ એવી આકાંક્ષા કરવી એ તદ્દન અન્યાય કહેવાય, શોભાશંકર ! નહિ ?”
 “ને કદિ એમ તમને લાગતું હોય, તો હીરાજ્ઞાનની પુત્રીની શોધ
 કરવી એ કામ તો મારા હાથમાં છેની ? જેમ તમે ખુશી થશો તેમ
 હું કરીશ.”

શોભાશંકર જાણતો હતો કે અત્યારે કૃષ્ણજ્ઞાનનો વિચાર ફેરવ-
 વાને આગ્રહ કરીશું, તો તેનું મન વિપરીત દિશાએ દોડ્યું જશે.

કૃષ્ણજ્ઞાન બોલ્યોઃ “ના, ના, નેમ હું કહેતો નથી, સાહે, કેટલાક
 દિવસ જવા દો. પછી વિચાર કરીશું.”

શોભાશંકરે મનમાં વિચાર્યું કે હવે કશી ચિન્તા રાખવાની જરૂર
 નથી. અત્યારે તો તેને વિપરીત ખ્યાલ આવવા દીધો નથી; આગળ ઉપર
 જ્યારે એ સંબંધી વિચેચન ચાલશે, ત્યારે કૃષ્ણજ્ઞાન મારા મત પ્રમા-
 ણે જ ચાલશે.

કૃષ્ણજ્ઞાન પુનઃ બોલ્યોઃ “શોભાશંકર ! તમે મારા પ્રત્યે બહુ સારી
 લાગણી ધરાવો છો અને તમે મારા હિતેચ્છુ બધું છો તો આ તમારા બધુ-
 ત્વનો બદ્ધો હું કેવી રીતે વાળી શકું, તેની મને સજ્જ પડતી નથી. હું શા
 વિશે વિચાર કરું છું તે તમે જાણો છો ?”

શોભાશંકર હાસ્ય કરીને બોલ્યોઃ “શું ? કુંદનજ્ઞાનને ખરેખર આપ્તને
 વિચાર્યત મોકલવાનો વિચાર કરો છોને ? તે ખરેખર બોલે છે તમારે માથે
 નાખવાને ઇચ્છતો નથી. તે કાંઈ માટે મેં પોતે કોઈ પ્રયત્ન કર્યો છે.”
 “અરે, નહિ ! તે નહિ ! એ વિશે તો હું કરીશો વિચાર જ કરતો
 નથી. એમાં તો કશું વધારે નથી. હું જે વિશે વિચાર કરું છું, તે વાત
 એ છે કે—”

“શી વાત છે ?”

“વાત એ છે કે એમાં એ માફ એકનું એક સંતાન છે અને
 મારી સંવંગી મિલકતની માત્ર એક ઉત્તરાધિકારિણી છે. ને કદિ તેનું લગ્ન
 કરીથી કરી શકવાનો સંભવ હોય, તો કુંદનજ્ઞાનની સાથે જ તેનું લગ્ન કરું
 તો કેમ ? કુંદનજ્ઞાનને હું બહુ ચાહું છું. વળી તમારા આવા બધુત્વનો ચોખ્ખો
 બદ્ધો પણ વાળ્યો કહેવાય. શોભાશંકર, શું કાંઈપણ રીતે એમ થવાનો
 સંભવ નથી ? બારિકાથી વિચાર કરીને શું કાંઈ પણ ઉપાય તમે શોધી
 શકતા નથી ?”

“ના, મને તો કરીશો ઉપાય જાણતો નથી. લગ્ન થએલી હિદ્દ-

કન્યાનું ફરીથી લગ્ન થઈ શકે જ નહિ. જોકે હલકી નાતોમાં પુનર્લગ્નને વિવાજ છે, પરંતુ ઉંચ વર્ણમાં તો ફરીથી લગ્ન કરી શકાય જ નહિ. હલકી નાતોમાં પણ ન્યાંસુધી તેનો સ્વામી જીવતો હોય, ત્યાંસુધી પુનર્લગ્ન થઈ શકતું નથી તો પછી આપણી આત્મા જોવી ઉંચી સ્થિતિમાં તો શી રીતે થઈ શકે ? ”

“ આજકાલનાં સુધરેલાં મત પ્રમાણે પહેલ કરીને આપણે પુનર્લગ્ન કરીએ તો ન થાય ? ”

“ ના, તોપણ ન થઈ શકે. ન્યાંસુધી એમાનો સ્વામી જીવતો છે, ત્યાંસુધી પુનર્લગ્ન કરી શકાય જ નહિ. હિન્દુ કન્યા તરિકે એમાનું લગ્ન થયું છે, તેથી અન્ય ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી પણ તે વિવાહબંધન તૂટી શકે નહિ. ફક્ત એક રસ્તો એ છે કે જો કદિ તે વિધવા થાય તો જ તેનું પુનર્લગ્ન થઈ શકે; નહિતો નહિ. ”

“ વિધવા થાય તો થઈ શકે, પરંતુ તે હતભાગ્ય મનહર ન્યાંસુધી જીવતો હોય ત્યાંસુધી તો થઈ શકે નહિને ? ”

“ ના, ન થઈ શકે. વળી તે જલદી મૃત્યુ પામે એવું એકંદે લક્ષણ પણ તેનામાં જોવામાં આવતું નથી. તોપણ—”

“ શું તોપણ ? ”

“ જો તેને કાંઈ ઉપાય કરી દુનિયામાંથી ખસેડી મૂકવામાં આવે તો થઈ શકે. ”

કૃષ્ણલાલ એ સાંભળીને કંપી ઉઠ્યો. વિસ્મયથી અને ભયથી. લાલચોળ થએલી આંખોને વિકસાવીને તે શોભાશંકરની સામે થોડી વારસુધી જોઈ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો : “ તમે એ શું બોલો છો, શોભાશંકર ? ખૂનની વાત કરો છો ? કન્યાના સુખને માટે ખૂન કરવું ? આવો વિચાર તમારા મનમાં શી રીતે આવ્યો, શોભાશંકર ? ”

શોભાશંકર હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ તમે ગાંડા બની જશો નહિ હોં ? હું તો મશ્કરી કરું છું. શું હું કદિ મનહરનું ખૂન કરવાની વાત કરું ? તમે કેમ જાણ્યું કે અંતરથી હું એમ ઇચ્છું છું ? ખૂન તે આપણાથી કદિ પણ કરી શકાય ? ”

કૃષ્ણલાલના મુખનો રંગ ઘણી વારસુધી બદલાયેલો જ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો : “ હાં, હું પણ એમ જ કહું છું કે, તેમ કદિ પણ કરી શકાય જ નહિ. જાઓ, આજ પછીથી મશ્કરીમાં પણ એવું વચન કદિ પણ મોઢામાંથી બહાર કાઢશો નહિ. મશ્કરીમાં પણ એ વાત બોલવામાં તથા સાંભળવામાં મોટું પાપ છે. ”

શોભાશંકરનાં મનમાં આ પાપની કંઈ અસર થઈ હોય કે ન થઈ હોય એ ધક્કર જાણે. ગમે તેમ હો, તોપણ તેણે કૃષ્ણજ્ઞાતનું મન જાણી લીધું. તેણે વિચાર્યું કે આવો પ્રયત્ન કરી કરવામાં આવે અને તેમાં કદાચ સફળતા મળે તોપણ કૃષ્ણજ્ઞાત કદિ પણ પોતાનું તથા કુંદનજ્ઞાતનું મુખ જુએ નહિ. એ હવે તેના મનમાં નક્કી ફક્કી ગયું.

કિન્તુ ખીગ્ન કોઈ પ્રકારે આ વિવાહમંધનમાંથી મુક્ત થઈને એમા ફરીથી લગ્ન કરવા યોગ્ય થાય, એ ચિન્તામાં હવે શોભાશંકર પડ્યો. પરંતુ એમા હજી માત્ર બાગક છે. તે ઉમ્મરવાયક થવાને હજી ધણી વાર છે. ખીજી કોઈ યુક્તિ રચવાને હજી જોઈએ નેરો સમય છે. ચલેજ કિં ન સાધ્યતિ?

સારપટ્ટી ૭-૮ વર્ષ સુધી કાંઈ જાણવાયોગ્ય બનાવ બન્યો નહિ. કેટલાક મહિના પટ્ટી ગુણવંતરાય વધીસનું મૃત્યુ થયું. તેથી હીરાજ્ઞાતની પુત્રીની શોધ કરવા વિષે શોભાશંકર હવે નિશ્ચિન્ત બન્યો. વચ્ચે વચ્ચે બે-ત્રણ વર્ષને અંતરે તે સરકારી ગેઝેટમાં એક ખૂણે ટૂંકી જાહેર ખબર આપતો. તે જાહેર ખબર કોઈ વાંચતું કે નહિ ને પરમાત્મા જાણે. હીરાજ્ઞાતની પુત્રી કે તેના પક્ષના કોઈ પણ માણસે આવીને તેના બાગની સંપત્તિનો દાવો કર્યો જ નહિ.

વચ્ચે વચ્ચે એમાના લગ્ન સંબંધે બને મિત્રો વચ્ચે વાતચીત ચાલતી, પરંતુ એ વાતચીતનું કશું પરિણામ નીપજ્યું નહિ. યોગ્ય સમયે કુંદનજ્ઞાત વિલાયત ગયો. કૃષ્ણજ્ઞાતે તેનું સંબંધુ ખર્ચ આપવાનું માયે લીધું. જ્ઞાતમાં કુંદનજ્ઞાત કેટલાક માસ થયાં વિલાયતથી પાછો આવ્યો. છે અને શોભાશંકર પોતાના ગામમાં પંડિતોની સમાજ ભરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને બહાને પૈસા ખર્ચાને જે અનુજાન કરી આવ્યો છે, તે વાત વાંચક વર્ગના જાણવામાં આગળ આવી ગઈ છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

શુભ મંત્રણા.

કુંદનજ્ઞાતને વિલાયતથી પાછો આવ્યાને પાંચ-છ મહિના થઈ ગયા છે. કૃષ્ણજ્ઞાતે તેને પોતાને ઘેર જ રાખ્યો છે. આગસુધી એમાનું પુનર્લગ્ન કરવા સંબંધી શોભાશંકરની સાથે તેણે કંઈ વાત ઉચ્ચારી નહોતી. પરંતુ હવે એમા ઉમ્મરે પહોંચેલી છે, એમ જાણીને કૃષ્ણજ્ઞાતના મનમાં એ સંબંધી શોભાશંકરની સાથે કોઈક વાતચીત કરવાનો વિચાર થઈ આવતાં તેને તેણે પોતાની પાસે જોવાયો.

રાત્રિના નવ વાગ્યાનો સમય છે. વિજળીના દીવાથી કૃષ્ણલાલનું દીવાનખાનું ઝાકઝમાળ થઈ રહ્યું છે. દીવાનખાનાની અંદર ગોડવેલા વિજળીના પંખા વાયુવહનને માટે અથાગ શ્રમ કરી રહ્યા છે. દીવાનખાનાના એક ભાગમાં મોટું સુંદર ટેબલ છે અને ટેબલની આસપાસ મખમલની ગાદીવાળી કેટલીક ખુરશીઓ સરખે અંતરે ગોડવેલી છે તેમાંની બે ખુરશીઓપર તે બંને મિત્રો સામસાંમા બેઠેલા છે. કૃષ્ણલાલે સાહેબી ડ્રેસ ધારણ કરેલો છે અને તેના મુખમાં ચીરટ સળગી રહી છે. સામે ટેબલ ઉપર પણ ચિરટનો મોટો જથ્થો પડેલો છે. ગુજરાતી ડ્રેસ ધારણ કરેલા વિલાસી શોભાશંકરના મુખ સામે હુકો પડેલો છે અને તે હુકાની નળી શોભાશંકરના મુખમાં વિરાજ રહી છે.

પ્રથમ પરચુરણ વાતો ચાલ્યા પછી કૃષ્ણલાલ એકદમ અધીરો બનતો બોલ્યો: “અરે ! શોભાશંકર ! આ વાત જ્યારે મારા મનમાં આવે છે, ત્યારે જ્યાણા ઉત્પન્ન થાય છે. મારે સંસારમાં આ એક પુત્રી સિવાય બીજું કશું સંતાન નથી. એ હતભાગી બુદ્ધાએ મને બહુ વિપત્તિમાં નાંખ્યો છે. એમાનું લેખ કરવાનો તમે કોઈ પણ રસ્તો મને બતાવશો ?”

શોભાશંકરે કહ્યું: “હા, હિન્દુ શાસ્ત્રમાં એક રસ્તો બતાવ્યો છે.

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો; “કયો તે રસ્તો ?”

શોભાશંકરે કહ્યું:-

“નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્ષિવે ચ પતિતે પતૌ ।

‘પંચસ્ત્રાપ્તઃ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥

અર્થાત:-સ્વામી નિર્દેશ થઈ ગયો હોય, મરી ગયો હોય, સંન્યાસી થઈને જતો રહ્યો હોય, કેલીય થઈ ગયો હોય અથવા ધર્મથી પતિત થયો હોય-એ પાંચમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે સ્વામીનો ત્યાગ થયો હોય તો સ્ત્રીએ બીજો પતિ ગ્રહણ કરવામાં બાધ નથી.”

કૃષ્ણલાલ—વાહ ! ત્યારે તો તમારું હિન્દુ શાસ્ત્ર બહુ ઉદાર છેને શું ! તો પછી એ નિયમ પ્રમાણે લોકો કેમ ચાલતા નહિ હોય ?

શોભાશંકર—એ રિવાજ હાલમાં અપ્રચલિત થઈ ગયો છે, તેથી કોઈ તેને માનતું નથી. તોપણ એકાદ દંડી-મુંડી સ્વામીને પૈસા આપીને ક્ષાત્ર કરવામાં આવે તો કામ થાય એમ મને લાગે છે.

કૃષ્ણલાલ—કેવી રીતે ?

શોભાશંકર—હાલના જમાનામાં અનેક સાધુઓ પોતપોતાના મેતા પ્રમાણે જુદા જુદા ધર્મો ફેલાવે છે, અને તે ધર્મ પ્રમાણે લોકો ચાલે છે.

કૃષ્ણલાલ—પછી ?

“અરે, કોઈ છે કે ? બે પાણી, આ અને એક કળી તંબાકુની લાવ.” શોભાશંકરે ચાકરને હુકમ કર્યો.

“તેની જાતી જરૂર નથી, જ્ઞીસકી અને સોડાનો હુકમ કરો.” કૃષ્ણલાલ બોલ્યો.

શોભાશંકરે એક ચાકરને ખૂસ મારીને કહ્યું: “અરે, ચા રહેવા દે, જ્ઞીસકી અને સોડા લાવ.”

ચાકર બે ગ્લાસ સોડા-જ્ઞીસકી આપીને ચાલ્યો ગયો. બંને જણાએ તેનું પાન કર્યું. કૃષ્ણલાલે એક નવી ચીઝ સળગાવી. શોભાશંકર હુકમમાં નવી તંબાકુ નખાવી ગડગડ અવાજ કરવા લાગ્યો.

“હા, ત્યારપછી શું ? બોલો.” કૃષ્ણલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

શોભાશંકરે વાતનો પુનઃ આરંભ કર્યો: “આપણને જે કોઈ એવા સ્વામી મળી આવે, કે જે ‘નષ્ટે મૃતે...’ ના શ્લોકનો ઉપદેશ કરતો હોય, તો આપણે તેના શિષ્ય બની જઈએ અને ત્યારપછી તેના ઉપદેશ મુજબ એમાનું અગાડ ચર્ચ ગએલું લક્ષ્મ રદ કરી નવું લક્ષ્મ કરીએ.”

કૃષ્ણલાલ—“હા, કિન્તુ એમાને માટે ‘નષ્ટે મૃતે...’ ના શ્લોકમાં જણાવેલા પાંચ પ્રકારમાંથી કયો પ્રકાર લાગુ પડશે ?”

શોભાશંકર—“એમાનો પતિ મનહરલાલ યજ્ઞમાનવૃત્તિ છોડીને ખેતી-નોંધધો કરે છે, તેથી તે ધર્મથી પતિત થયો છે, એમ જાહેર કરીશું. ગામના બ્રાહ્મણો-પંડિતો વગેરે સૌ મારા હાથમાં છે, તેથી તેને અનાયાસે પતિત થએલો ફરતી શકાશે.”

કૃષ્ણલાલ—“હા, એ વાત ખરી, પરંતુ—”

શોભાશંકર—“પરંતુ શું ?”

કૃષ્ણલાલ—“પરંતુ એવી રીતે એમાના કરેલા પુનર્લક્ષ્મને સમાજ માન્ય કરશે નહિ, તેનું કેમ ?”

શોભાશંકર—“એટલા માટે તો એક સ્વામીની શોધ કરવાની જરૂર છે. જે એવો કોઈ ઉપદેશક સ્વામી મળી આવે અને લોકોમાં ઉપદેશ કર્યા કરે, તો અનેક માણસો તેના શિષ્યો બની જઈને એક નવી સંમાજ તૈયાર થઈ જાય.”

કૃષ્ણલાલ—“જે માણસો એ સમાજમાં ન બન્યા હોય, તે એમાની નિંદા કરે, તેનું કેમ ?”

શોભાશંકર—“સમાજની બદલના માણસો સાથે આપણે કશો વ્યવહાર જ કરવો નહિ.”

કૃષ્ણલાલ—“પરંતુ એ સમાજની બદલ એમા પોતાનું લક્ષ્મ કરવાનું નાવસંકેત કરશે તો ?”

શોભાશંકર મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “જે મનુષ્ય પ્રેમને વશ થાય છે, તે આગળ પાછળ કશું જોતું નથી. તે પ્રેમમાં અંધ જ બની જાય છે. એ નિયમ મુજબ એમાને લાયક કોઈ સારા યુવકને પસંદ કરીને નિરંતર તેની પાસે ને પાસે રાખવો. એમ કરવાથી થોડા જ સમયની અંદર તેઓ બનેલી વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બંધાઈ જશે.”

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો: “શોભાશંકર! મારા મનમાં એક વાત એવી ઉગી છે, કે જે સાંભળીને તમે શું કહોશો, તે હું જાણતો નથી.”

“કઈ વાત? કહો તો ખરા!”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું: “તમે જાણતા હશો કે એમાને માટે વર પસંદ કરવામાં કુંદનલાલ સિવાય હું બીજા કોઈને પસંદ કરીશ નહિ. કુંદનલાલ અને એમા એ બેની વચ્ચે જે પ્રેમ બંધાય તો હું ઘણો ખુશ થાઉં. કુંદનલાલ જેવો છોકરો અને એમા જેવી છોકરી એ બેના જેવું જોડું ભાગ્યે જ બીજું હોઈ શકે.”

“શું તમે ખરેખર કુંદનલાલને જ પસંદ કર્યો?”

“હા, કુંદનલાલ જેવો છોકરો બીજો ક્યાંથી મળે? ભણેલો મણેલો અને સાહેબી ફેશનનો કુંદનલાલ કેવો ડાહ્યો અને સુંદર છે? કેવી સચુક્રાધથી તે તમારા હાથમાં બહીસડીનો ગ્લાસ આપે છે?”

શોભાશંકર પ્રસન્ન વદને બોલ્યો: “હા, તમારું કહેવું ખરું છે. કુંદનલાલ સંપૂર્ણ રીતે કેળવાયેલો છે, પરંતુ એવી સમાજ કાઢવા માટે કોઈ સ્વામીને ક્યાંથી શોધી લાવશો? વળી એમા એક પતિ હોવા છતાં શું ફરીથી લગ્ન કરવાની સંમતિ આપશે? અને શું તે કુંદનલાલને આહરે?”

“એક નહિ પણ બે સ્વામીને હું શોધી કહાડીશ, અને એમાને નિરંતર કુંદનલાલની સાથે જ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આમ કરવાથી કુંદનલાલ ધીમે ધીમે એમાનું મન મેળવી લેશે.”

“બસ, ત્યારે એ પ્રમાણે જ કરો.”

આટલી વાતચીત કરી શોભાશંકર પોતાને ઘેર ગયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સર્વદમન.

આ બનાવ બન્યા અગાઉ એક માસ પહેલાં માણેકલાલ તેના સાહેબને મારીને પલાયન કરી ગયો હતો. શહેરોમાં રહેવાથી ખર્ચ બહુ લાગે, અથવા પકડાઈ જવાનો સંભવ પણ વધારે રહે, તેથી નર્મદેશ્વરમાં બે-ચાર

દિવસ રહી તેણે બાવાનો વેશ ધારણ કર્યો. આખે શરીરે ભરમ લગાવી. કપાળમાં સિંદુરનું તિલક કરી હાથમાં એક ચીપિયો લીધો અને ખીંચી દાથમાં એક મોટી લાકડી લીધી, તથા સાથે એક પાણીદાર છરી પણ બેટમાં સંતાડી લીધી. એ પ્રમાણે બાવાનો વેશ ધારણ કરી ‘જ્ય સીતારામ’ બોલીને પહોંચી તથા જંગલોની દિશા તરફ તે ચાલી નીકળ્યો. માણેકલાલ અત્યંત સાહસિક; ચતુર અને પ્રતિભાશાલી પુરુષ હતો. હિન્દી ભાષા તે સારી રીતે બોલી શકતો હતો. કળીર, તુલસીદાસ વગેરે સહુ પુરુષોનાં બનાવેલાં અનેક કાવ્યો, કવિતો, સાખીઓ, દોહા વગેરે તેને કંઈક જાણતા; શ્રમ અને દુઃખથી, તે કદી પણ કાયર થતો નહિ. કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં તે કશો ભય રાખતો નહિ. તેની વાચાળતાથી તે જ્યાં જતો ત્યાં સઘળાં લોકો તેના પ્રત્યે બહુ સારી રીતે ભક્તિશ્રદ્ધા ધરાવતા હતા અને તેને ઘેરીને બેસતા હતા. માણેકલાલ તે એકલાં થએલાં માણસોને સંસાર-વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે તુલસીદાસની સાખીઓ, કળીરનાં પદ વગેરે લલકારતો હતો. માણેકલાલના-ઉપદેશથી લોકોમાં મન રંજિત થઈ જતાં હતાં અને તેથી કોઈ દૂધ, કોઈ સાકર, કોઈ શેર, કોઈ દાણ, કોઈ ખીચડી વગેરે લાવી તેની આગળ મૂકતાં હતાં. માણેકલાલ તે પદાર્થોની રસોઈ બનાવી જમતો અને સુખેથી દિવસો નિર્ગમન કરતો હતો. અવકાશના સમયે હાસ્યવિનોદની વાતો કરતો, રમત કરતો અને લાકડી ખેલીને તથા પત્થરા ફેંકી ઉછાળીને લોકોને પોતાની શારીરિક શક્તિનો પરિચય કરાવતો હતો. સરલ આનંદમય પ્રકૃતિના રાજ્યમાં, સરલ આનંદમય પ્રકૃતિનાં બાળકોમાં અને સરલ આનંદમય મનોવૃત્તિમાં માણેકલાલના દિવસો સારી રીતે પસાર થતા હતા.

એક દિવસ બપોરે વસતીથી થયે ફર આખરાનાં વહેથી શોભિતા કોઈ એક પહોંચી પાસે આખરાના ઝાડની હાથા નીચે પોતાની વિશાળ કાયા દાળીને માણેકલાલ વિશ્રાન્તિ લેતો હતો. નજીકમાં થોડે છેટે એક વૃક્ષ નીચે એક મોટા શિંશાખંડ ઉપર પ્રાદ વસતો એક ચિંતાનિમગ્ન સંન્યાસી બેઠો હતો. આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવતાં માણેકલાલની નજર તે સંન્યાસી ઉપર પડી. માણેકલાલે વિચાર કર્યો કે હું અહીં એકલો સૂતો છું, તે કરતાં એ સંન્યાસીની પાસે જઈને વાતચીત કરું તો શું ખોટું છે? એ પ્રમાણે વિચાર કરીને માણેકલાલ ઉઠી જીભો થયો, કિન્તુ જીભો થઈને તે જુએ છે તો સંન્યાસીની પાછળ આખરાના વનની અંદર એક મોટો વિકરાળ વાઘ સંન્યાસીની સામે તાડીને તેના પર તરાપ મારવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. માણેકલાલે એક નિમિષ માત્રની અંદર ભેટમાંથી છરી બહાર કાઢી. “શુરુ”

ખસી જાઓ, ખસી જાઓ, વાઘ તમારાપર તરણ મારવા તૈયાર થયો છે !” એ પ્રમાણે ચિત્કાર કરતો કરતો માણેકલાલ દોડી આવી સંન્યાસીને ધક્કો મારી દૂર ફેંકી દીધો. છરી હાથમાં પકડીને દઢતાથી વાઘની સામે ઊભો રહ્યો ! વાઘ પણ પોતાના શિકારમાં અડચણ કરવાથી અત્યંત ગુસ્સે થઈને ધુધવાટ કરતો માણેકલાલ ઉપર ફેંકી પડ્યો. માણેકલાલે ચતુરાઈથી ધાન્યમાં પકડી રાખેલી છરી વાઘની છાતીમાં ધોચી દીધી. વાઘના ભારથી માણેકલાલ ભોંયપર પડી ગયો અને વાઘ પણ ભયંકર ચીસ નાંખી તેના પર પડ્યો. થોડી વાર પછી મરી ગયેલા વાઘને ઠેલીને માણેકલાલ લોહીવાળા દેહે ઉઠી ઊભો થયો. ભયભીત અને સ્તંભિત બની ગયેલા પ્રૌઢ સંન્યાસી ઊભો થઈને માણેકલાલના સન્મુખ આવીને ઊભો રહ્યો.

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ હું કોણ છે ભાઈ ? તારું સાહસ, તારું પરાક્રમ અને તારું તેજ અદ્ભુત છે. આજે તે તારા પોતાના જીવનને વિપત્તિમાં નાખીને મને જીવિતદાન આપ્યું છે.”

માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો: “ મારા જીવન ઉપર તમે શી વિપત્તિ જોઈ ગુરુજી ? વિપત્તિ તો વાઘને ગઈ. સાક્ષાત્તું મોત પાસે આવવાથી બુદ્ધિ બગડી હતી. જે એમ ન હોય તો તે સંન્યાસી ઉપર તરણ મારવાનો વિચાર શોમાટે કરે ? તમારું આયુષ્ય છે અને ધર્મનું બળ પણ જળ્યે છે, નહિતો વાઘને કદિ આવી કુબુદ્ધિ સૂજે ? ”

સંન્યાસી સ્થિર અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી માણેકલાલના મુખ સામે તાકી રહીને તેની વાત સાંભળતો હતો. તેણે પૂછ્યું: “ તારું નામ શું બેટા ? ઘર ક્યાં આવ્યું ? આટલી નાની ઉંમરમાં સંન્યાસી કેમ થયો છે ? ”

“ સંન્યાસી થયો છું એમ નહિ પણ હું પહેલેથી સંન્યાસી જ છું. સંન્યાસી ન થઉં, તો બીજું શું થઉં ? જીવાન વયમાં શું કોઈ સંન્યાસી નહિ થતા હોય ? તમે બુદ્ધ થઈ ગયા છો એટલે શું બધા સંન્યાસીઓએ એકદમ તમારી માફક બુદ્ધ થઈને બેસવું ? ”

સંન્યાસી માણેકલાલની તરફ જોઈ રહીને ધીમે ધીમે બોલ્યો: “ તારી માફક સરલ આનંદી સ્વભાવનો તથા સુંદર, સુગઠિત, બળવાન અને સાહસિક જીવાન સંન્યાસી ભાગ્યે જ જીવવામાં આવે.”

માણેકલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ ગુરુજી ! સંન્યાસીઓ જો સાહસિક અને બળવાન ન હોય તો તેઓ પહોડો અને જંગલોમાં વાઘવંશની વચ્ચે શી રીતે રહી શકે ? વળી આપે જીવાનની વાત કહી, તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવાનું કે જીવાની તો સઘળાં મનુષ્યોને એક વાર આવે જ છે, તેનો સમય પૂરો થતાં તે ચાલી પણ જાય છે, તેથી સંન્યાસી થવામાં તે કશો

બાંધ કરી નથી. ત્યારપછી સુંદર રૂપની વાતમાં જણાવવાનું કે હું એવો કોઈ સ્વરૂપવાન નથી. અને વળી કદાપિ સ્વરૂપવાન હોઈ તોપણ શું ? પુરાતન કાળમાં ઋષિ-મુનિયો તપશ્ચર્યા કરતા હતા, તેઓ શું વાંદરમુખા હતા ? તેઓમાંના કેટલાક બહુ સ્વરૂપવાન હતા છતાં ઉચ તપ કરતા હતા, નો હું તો તેઓના પ્રમાણમાં કશું ફરી શકતો નથી. ”

સંન્યાસી મંદ-હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ તું જે બોલે છે, તે સત્ય છે. તને પણ હું એક સારા ઋષિ મુનિની માફક જ માનું છું. તે કોઈ ગુરની પામેથી દીક્ષા લીધી છે ? ”

“ ના, હજી કોઈ ગુર મને મળ્યા નથી. આપ જ મને પ્રથમ મળ્યા છો. શું તમે મારા ગુર તહિ થાઓ ? આવા મારા જેવા વાઘમાઝ ચેલા આપને કેટલા મળી શકશે ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું : “ ઓહો ! વાહ ! તારા જેવા શિષ્ય મને તો હું ઘણી ખુશીથી સ્વીકાર કરું. ”

“ મારે કદાપિ ઘેર જવાની જરૂર પડે, એટલા માટે હું સંન્યાસીની દીક્ષા લીધા વિના આપનો ચેલા થાઉં તો તો આપ મને શરૂ કરશો ? ”

“ હા, ઘણી ખુશીથી હાથમાં તું શિષ્યની માફક મારી સાથે રહે અને એ સમય દરમિયાન જે તારી મરજી હશે તો તારી પરીક્ષા કરીને જે તું મને સંન્યાસધર્મને યોગ્ય જણાવશ તો હું તને સંન્યાસીની દીક્ષા આપીશ. ”

માણેકલાલે બોલ્યો : “ બહુ સાહે અને એ સમય દરમિયાન જે કદિ મારે ઘેર જવાની મને ઇચ્છા થાય, તો જવામાં કશો વાંધો નહિ ને ? એમ કરત્રામાં કશો અધર્મ મળ્યાં નહિ કે ? ”

સંન્યાસીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ ના, કશો વાંધો નહિ. કશો અધર્મ પણ મળ્યાં નહિ. ”

“ બહુ સાહે, ત્યારે હું આ ક્ષણે જ આપનો ચેલા થાઉં છું. ” એમ કહીને માણેકલાલે સંન્યાસીને પ્રણામ કરીને તેના ચરણની રજ મસ્તકે ચઢાવી.

સંન્યાસીએ પ્રશ્ન કર્યો : “ તે કોઈ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું છે ? ”

“ ના, ગુરજી ! મેં હજી કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું નથી. ”

“ ત્યારે સંસારમાં તારે કોણ કોણ છે ? ”

“ સંસારમાં મારે ફક્ત એક મા જ છે, તે સિવાય બીજું કોઈ નથી. ”

“ વાહ, સંન્યાસી થવામાં તે તેમની અનુમતિ લીધી છે ? ”

“ ના, ગુરજી. એ કદિ અનુમતિ આપે ખરાં ? હું તો ન્હાસી આવ્યો છું, મહારાજ. ”

“કેમ, શામાટે ન્હાસી આવ્યો છે ?”

“આપના તે પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર હું હાલમાં નહિ આપી શકું, ગુરુજી.”

“વારૂ, તારું નામ શું ? તારું ઘર ક્યાં આવ્યું ?”

“તે પણ હમણાં નહિ કહું. જો હું દીક્ષા લઉં, તો તે સમયે સ્વધર્મો પરિચય આપવો પડશે તો આપીશ. તે પહેલાં હું કશું કહેવાનું ઇચ્છતો નથી. હું કોઈ દુષ્ટ માણસ નથી, તેમ અવિશ્વાસુ પણ નથી. મારા વિષે આપને કશો ભય રાખવાની જરૂર નથી.”

“ત્યારે તને હું શું કહીને બોલાવું ?”

“આપની મરજીમાં આવે તે એકાદ માંડું નામ રાખી લ્યો.”

“બહુ સાંડું ત્યારે; હવેથી હું તને સર્વદમન કહીને બોલાવીશ.”

“જેવી આપની આજ્ઞા.” એમ કહીને માણેકલાલે ફરીથી સંન્યાસીને પ્રણામ કરીને તેના ચરણની રજ મસ્તકે ચડાવી.

સંન્યાસીએ કહ્યું: “ત્યારે ત્યાં બેટા ! મારી સાથે ત્યાં. અહીં પાસે જ મારી પર્ણકુટી છે.”

માણેકલાલે પ્રશ્ન કર્યો: “મારી છરી વાધના શરીરમાં છે, તે અંતે આ લાકડી સાથે લઉં કે નહિ ?”

“હા, સાથેજ લે. અહીં કશું રાખવાની જરૂર નથી.”

માણેકલાલ લાકડી, છરી અને ત્રિપિયો લઈને સંન્યાસીની સાથે ગયો.

પર્ણકુટીમાં જઈને માણેકલાલે જોયું કે સંન્યાસીને એક બીજો શિષ્ય છે. તે પણ દૃઢ, બળવાન અને કદાવર છે. તેનું નામ સુંદર છે. દેખાવમાં જો કે નામ પ્રમાણે તે બહુ સુંદર નથી, તોપણ તદ્દન કુરૂપ પણ નથી; પરંતુ મુખ અને આંખોનો ભાવ જોઈને માણેકલાલને તેની પ્રત્યે સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ સારો માણસ હોય એમ જણાતું નથી. તે સંન્યાસીનો શિષ્ય શામાટે થયો હશે ? હું ધારું છું કે તે કાંઈ મતલબને માટે અહીં આવ્યો છે. હરકત નહિ, હું પણ ક્યાં કાચો છું ? જોડી સારી મળી છે. સંન્યાસીના શિષ્યના ભાગ્ય મંદ નથી.

માણેકલાલનો નવો ગુરુ સંન્યાસી મ્રજગિરિના નામથી ઓળખાતો હતો. મ્રજગિરિ વધારે વખત કોઈ પણ સ્થળે વાસ કરીને રહેતો નહિ. તે હજી થોડાક દિવસ પહેલાં જ આ સ્થળે આવ્યો છે. એ-ત્રણ દિવસમાં તો અહીંથી પણ તેણે બે-ત્રણ શિષ્યોની સાથે પ્રયાગ તરફ યાત્રા કરી.

અકરણ ૧૭ મું.

શત્રુનો મેળાપ.

એક દિવસ એકએક યમુનાને કિનારે પ્રજાગિરિને એક દીપ્ત દેવ-
વાળા, માથે મુડન કરાવેલા, ક્રોધથી લાલચોળ થએલા નેત્રવાળા અને
શરીરે કૌપીન ધારણ કરેલા એક વૈરાગીનો ભેટો થયો.

તેને જોઈને પ્રજાગિરિએ કહ્યું: “ સાવધાન જૌરદાસ! જો હવવાની
આશા કરતો હોય તો મારા સંગનો સાગ કરી દે. હું જ્યાં જ્યાં જઈ છું,
ત્યાં દરેક સ્થળે તું મારી પાછળ પાછળ લાથો છે. આજ હું તને જ્યાં
હઈ છું, પરંતુ હવે ફરીથી જો કદિ હું તને મારી પાછળ કરતો જોઈશ,
તો આ છરીથી તારે હૃદય વીધી નાંખીશ, એ તું નક્કી સમજજો.” એમ
બોલીને પ્રજાગિરિએ વસ્ત્રમાંથી એક તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરી બહાર કાઢી.

“ હા! હા! હા!” હનમતની માફક નિકટ લામ્પ કરીને જૌરદાસે
પણ પોતાની ઝાળીમાંથી એક છરી બહાર કાઢીને કહ્યું: “ હા! હા! હા!
પ્રજાગિરિ! હવે હું તારી છરીથી કરવાનો નથી. તું મને પ્રાણનો ભય
દેખાડે છે, પણ મારા પ્રાણ જોને માટે છે, તેને તું હરી ગયો છે. એ
મારે માથે જે ઝણ છે તે ઝણ જ્યાંસુધી હું વાળી ચક્રીય નહિ, ત્યાંસુધી
શનિની માફક હું તારી શોધમાં ફર્યા જ કરીશ એ તું પણ નક્કી સમજજો.”

ઘાંત સાથે ઘાંત પીસીને પ્રજાગિરિએ ઉત્તર આપ્યો: “ આ છરીથી
શું તારે ઝણ વળશે?”

જૌરદાસે કહ્યું: “ હું જાણું છું પ્રજાગિરિ! તું પ્રથમ એક વખત
આ છરીવડે મારે હૃદય વીધી નાંખવાને તૈયાર થયો હતો, પરંતુ વિધા-
તાએ તને સુયોગ આપ્યો નહિ. મને તેમ કરવાનો અનેક વખત સુયોગ
પ્રાપ્ત થયો હતો, પરંતુ મેં તેમ કર્યું નથી, કારણકે શોકોની આંખ આગળ
તું મરેલો જ છે, તને મારી નાંખવાથી તારે દુઃખ શાંત પામે, તારે ક્લંક
નાશ પામે અને તારા અપમાનની વિસ્મૃતિ થઈ જાય, એમ થવા
દેવાને હું હનજનો નથી. જો તું તારા દોષોની મારી પાસે, મારી માંગી લે,
તો હું તને છોડી દઉં, પરંતુ જ્યાંસુધી તું મારી નહિ માગે ત્યાંસુધી હું
તારી પાછળ ને પાછળ ફર્યા જ કરીશ અને તારા સગળા સુખમાં હગાહગ
વિષ મેળવીશ. એ દિવસ પણ હું તને શાન્તિથી કોઈ પણ સ્થળે બેસવા દઉં
નહિ એ તું ધ્યાનમાં રાખજો.”

એટલું કહીને તે આગંતુક વૈરાગી ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી પ્રસ્થાન
કરી ગયો.

એવામાં એકાએક પાછળથી કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. ઝ્રજગિરિએ પાછળ જોયું તો સર્વદમનને આવતો હતો. તેણે ખૂમ મારી: “સર્વદમન!”

માણેકલાલ એકદમ ઉતાવળે પગલે પાસે આવીને બોલ્યો: “ગુરુ, શી આજ્ઞા છે? એ વૈરાગી કાણ હતો?”

“તેનું બોલવું તે કશું સાંભળ્યું છે?”

“ના, ગુરુ. એનું સઘળું બોલવું તો હું સાંભળી શક્યો નથી, તોપણ તે આપનું અપમાન કરી ચાલ્યો ગયો એમ મારા જાણવામાં આવ્યું.”

“સર્વદમન!” સંન્યાસીએ કહ્યું.

“શી આજ્ઞા છે ગુરુ? ફરમાવો.” માણેકલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“તેને તું હાલ ને હાલ પકડી શકીશ?”

કોઈથી અત્યારે ઝ્રજગિરિનાં બન્ને નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, ભવાં ચડી ગયાં હતાં અને આખી દેહયંત્રિકા કંપાયમાન થઈ રહી હતી. તેના ધ્રૂજતા હાથમાં દૃઢ મૂઠીથી પકડી રાખેલી છરી પણ કંપતી હતી.

માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો: “હા ગુરુ! આજ્ઞા હોય તો હમણાં જ તેને પકડી લાવીને આપના ચરણ આગળ હાજર કરું.”

ઝ્રજગિરિ માણેકલાલને ખભે હાથ મૂકીને બોલ્યો: “સાંભળ સર્વદમન! તને હું ઘણા સ્નેહથી ચાહું છું, તને સૌથી મોટા શિષ્યની પદ્ધતિ આપવાનો મારો વિચાર છે. મારો તાબામાં મૂલ્યવાન રત્નો વગેરેજો સઘળું દ્રવ્ય છે, તે બધું તને સોંપી દેવાની મારી ઈચ્છા છે.”

“જેવી પ્રભુની કૃપા.” માણેકલાલે વિનયથી કહ્યું.

“તને યાદ હશે કે પ્રથમ ન્યારે આપણો મેળાપ થયો, ત્યારે મેં તને કહ્યું હતું કે યોગ્ય પરીક્ષા લઈ લીધા પછી મારું મન સંતોષ પામશે, તો હું તને દીક્ષા આપીશ.” ઝ્રજગિરિએ જણાવ્યું.

“હા, ગુરુ! તે મને યાદ છે.”

“આજે એ પરીક્ષાનો યોગ્ય અવસર ઉપસ્થિત થયો છે. તે પરીક્ષામાં જો તું મને સંતુષ્ટ કરીશ, તો હું તને મારો પ્રધાન શિષ્ય બનાવીશ.”

“કઈ પરીક્ષા ગુરુ?”

“તું પ્રશ્ન ન કર. ગુરુની આજ્ઞા થતાં જ જે શિષ્ય ગુરુની જે કાંઈ વાસના હોય, તે પૂર્ણ કરે, તે જ ખરો શિષ્ય ગણાય છે. એ સિવાય બીજી કશી પરીક્ષા નથી. કેમ હિંમત છે સર્વદમન?”

માણેકલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “મારા સાહસનો પરિચય તો મેં આપને પ્રથમ જ કરાવ્યો છે. હવે ફક્ત આજ્ઞાની જરૂર છે. આપે મારું

સર્વદમન નામ શુભ્યું છે, તે કદિ મિથ્યા થનાર નથી.”

“બહુ સારું, ત્યારે લે આ છરી. આ છરી લઇને તું હાથ તુલ ને તુલ એ વૈરાગીની પાછળ ને પાછળ, જ્યાં તે તારી દૃષ્ટિ બહાર ન જાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો અને ત્યારપછી—”

“ત્યાર પછી શું શરૂ છે?”

“ત્યાર પછી—જો સર્વદમન! તું તારા નામને કલંક લગાડતો નહિ. શરૂની આજ્ઞા પાળવામાં શિષ્યે પાછી પાની ફરેલી જોઈએ નહિ. મારો તારા પર અથાગ પ્રેમ છે, તે પ્રેમની અવમાન્યતા કરીશ નહિ.”

માણેકલાલ બોલ્યો: “ત્યારપછી મારે શું કરવું શરૂ છે?—આજ્ઞા ‘દેરાની’?”

બ્રજગિરિએ કહ્યું: “પછી, યોગ્ય વંચત આવે ત્યારે—શત્રિએ આ છરી એ વૈરાગીના હૃદયમાં ઘોચી દબાવે એટલી બોહાણુ થએલી છરી આવીને તુ મારા હાથમાં પાછી આવે. તેના તે-ઉત્તમ લોહીનો આંદોશ તારા કપાળમાં ફરીને, હું તને મારા પ્રધાન શિષ્યની પદવીએ બેસાડીશ. જા, હવે કશું બોલીશ નહિ, હું જોઉં છું કે તું મારો યોગ્ય શિષ્ય છે કે નહિ? તારું સર્વદમન નામ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે?”

સ્તબિત બની ગએલા માણેકલાલ ઉપર અસ્મિમય વિજળીના જેવી બીપણુ, તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેકીને સંન્યાસી એકદમ ઉતાવળે પગથે ત્યાંથી આંધ્યો ગયો.

પથરની મૂર્તિની માફક માણેકલાલ નિશ્ચલ અને નિરપદ રહેતે તે રાક્ષસ સંન્યાસીની પાછળ જોઈ રહ્યો. એકલાલુ વારમાં સંન્યાસી અદૃશ્ય થઈ ગયો.

થોડી વાર પછી માણેકલાલને જાન આવ્યું. તે મનનાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “અરે! આ શું? આ શો બનાવ? શું હું આ રાક્ષસ સંન્યાસીના હાથમાં આવી પડ્યો છું? બીજા સંન્યાસીને જોનાં જ બને પરસ્પર છરી લઇને સામા થઈ ગયા અને પેલા સંન્યાસી જતો રહ્યો તોપણ આ બ્રજગિરિનો ક્રોધ શાન્ત થયો નહિ. વળી તે ઉપરાંત આ છરી તેના હૃદયમાં ઘોચીને તેનું રક્ત લાવી આપવાનું મને તેણે કહ્યું, તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ગરબડ કંઈ એક દિવસની નથી પરંતુ ઝાઝા દિવસની છે. આની અંદર અનેક રહસ્યો છુપાઈ રહેલાં હોનાં જોઈએ. હીક છે, હવે એક વાર પેલા ન્હાસી ગએલા સંન્યાસીની શોધ કરીને તેને હાથ કાઢું. તેને હાથ કરવાથી હકીકત ધી છે તે જાણવામાં આવશે. બ્રજગિરિ એક મહા-અધેકર સંન્યાસી છે, તેની પામે હવે મારે રહેવું નહિ. પેલા નવા

સંન્યાસી કેવા છે તે જાણવામાં નથી. હવે શોધ કરીને અને તેની સંગાથે થોડા દિવસ રહીને પણ હકીકત શી છે, તે સઘળું જાણી લેવું જોઈએ. આ મ્રજગિરિ તો લુચ્ચો છે. ખરી હકીકત જાણવામાં આવે તો તેને પાછો પકડીને હાથ પણ કરવો. ”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અમીરખાં કાબુલી.

રાત્રિનો પહેલો પ્રહર વીતી ગયો છે અને બીજા પ્રહરનું સામ્રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. સર્વત્ર ધોરતમ અધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. એવા સમયમાં અહલાબાદ શહેરના પાધરમાં એક જીર્ણ અવસ્થા ભોગવતી પર્ણકુટિમાં ઝાંખા દીવાના ક્ષીણ અજવાળામાં ખેસીને અને પર્ણકુટીનું દાર બંધ કરીને કોઈ બે વ્યક્તિઓ વાર્તાલાપ કરે છે. આ બે વ્યક્તિમાં એક જુવાન અને બીજા પ્રૌઢ છે. પ્રૌઢનું શરીર જો કે જીર્ણ થઈ ગયેલું જણાય છે તોપણ તેનું વય ૪૦ વર્ષ ઉપર થયેલું નથી. કેટલીક ચિન્તાઓને લીધે જો કે તેની બંને આંખો ઉડી ઉતરી ગયેલી જણાય છે, તોપણ તેમાં એક નવીન પ્રકારનું તેજ ઝળકી રહેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રૌઢને સંબોધીને જુવાન બોલ્યો: “આવાજ, કૃપા કરીને તમારો મને વિશેષ પરિચય આપો.”

પ્રૌઢે ઉત્તર આપ્યો: “એથી વિશેષ પરિચય હું અત્યારે તને આપી શકીશ નહિ. ભોગવાન જો કદિ અનુકૂળ સમય આપશે તો મારો સંપૂર્ણ પરિચય હું તને કરાવીશ, નહિતો આટલો જ બસ છે.”

જુવાને કહ્યું: “આવાજ! તમારો પરિચય આપો અગર ન આપો, તોપણ એટલું તો હું તમને કહું છું કે તમારે બહુ જ સંભાળથી રહેવાની જરૂર છે. મ્રજગિરિ બહુ સારો માણસ નથી.”

વાચકને કહેવાની જરૂર નથી કે વાર્તાલાપ કરનારી આ બે વ્યક્તિઓ બીજા કોઈ નહિ પણ આપણા પૂર્વ પરિચિત માણેકલાલ તથા ગૌરદાસજ છે.

ગૌરદાસ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ છોડીને બોલ્યો: મને મારા પ્રાણનો બિલકુલ ભય છેજ નહિ. ફક્ત એક વૈરનો બદ્ધો વાળવા માટે જ મારે આ દેહ ટકાવી રાખવાની જરૂર છે—બીજા કશી જરૂર નથી.”

“હા, મારું પણ એ જ કહેવું છે કે જો પ્રાણ અચાવશે, તો તમે તમારા વૈરનો બદ્ધો વાળી શકશો. નહિતો જો મરી ગયા પછી ભૂત યદને તેની પાછળ પાછળ દરવું હોય તો જુદી વાત છે. તે મ્રજગિરિ

તમારા પર એટલો બધો ક્રોધાયમાન થયો છે કે તેણે આ ધરી અને આપીને તમારો પ્રાણ લેવાની અને આજ્ઞા કરી છે, પણ હું કાંઈ કાચો નથી કે કશી ખરી હકીકત જાણ્યા વિના કોઈનું ખૂન કરી નાંખું ! તેણે મને એક દિવસની અંદર એલો કરવાની હા કહી તેનું કારણ હવે મારા સમક્ષ-વામાં આવ્યું. તમારું ખૂન કરવાનું કામ અને સોંપવાનું હોવાથી તેણે મને એલો બનાવવાની હા કહી હતી, એમ હવે મને ખાતરી થઈ. પણ બાવાજી ! સાવચેત રહેજો. મે તમારું ખૂન કરવાની તેની આજ્ઞા પાળી નથી, પરંતુ હજી તેને સુંદર નામે એક બીજો એલો છે, તેને સમજાવીને તમારું કાંસજ કઠાવવાનો તે નક્કી પ્રયત્ન કરશે એવો મને ભય રહે છે. તમારા દેહનું રક્ત જે લાવી આપે તેને તે રક્તથી આંદો કરીને મુખ્ય શિષ્ય બનાવવો અને પોતાની જમાવેલી મણિ માણિક્યની કિંમતી સમૃદ્ધિનો તેને અધિકારી બનાવવો, એવો તેનો વિચાર છે. માટે બાવાજી ! હું તમને ફરી ફરીને કહું છું કે જો તમે તમારું રક્ત તમારા શરીરમાં જ રાખવા આહવા હો તો સંભાળીને રહેજો, નહિતો તે પાપિષ્ઠ તમને યોગ્ય જ સમયમાં ચૈકુંકમાં પહોંચાડી દેશે. તમારો વિચાર અને એનો વિચાર એ બન્ને વિચારો જુદા જુદા છે. એનો વિચાર તમારું ખૂન કરવાનો છે, બ્યારે તમે નેને આખી જીંદગી બળતા હૃદયવાળો બેવાને ધમ્મો છો. તેથી મારી ખાતરી થાય છે કે તમે તે સંન્યાસીને હાથે અનેક અત્યાચારો સહન કર્યા છે અને તે સંન્યાસી તમે વૈરનો બહોળો વાળશો એવા બયથી તમારું એકીવારે ખૂન કરવા ધમ્મો છે, એટલું તો હું સમજી ગયો છું. તમે તેને પકડવાને ધમ્મો છો તેમાં હું રાજી છું, પરંતુ તમે મારી સાથે ને સાથે જ રહો અને હું કહું તેમ કરો તો તમારું કામ જલદી પાર પડે.”

ગૌરદાસે ઉત્તર આપ્યો: “બહુ સાહે, જેમ તું કહે તેમ કરવા હું તૈયાર છું. બોલ, મારે શું કરવું ?”

“પણ એક વાર તમારો પરિચય આપો. પછી હું તમને કહું.” મંદ હાસ્ય કરીને માણેકલાલે જણાવ્યું.

“પરિચય હમણાં નહિ આપું. આપણ બન્નેનો પરિચય એક દિવસ જરૂર થશે. બોલ, હવે મારે શું કરવું ?”

માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો: “પ્રથમ તો આ તમારું બાવાજીનું રૂપ છોડીને કોઈ બીજું રૂપ ધારણ કરો, કારણકે બાવાજીના રૂપમાં તમે હાલ પકડાઈ જશો.”

“પણ આ વેશમાં રહેવાથી મારાં બે કાર્યો સરે છે. એક તો બિશ્વા માગીને પેટનું ગુજરાન ચલાવું છું અને બીજું મનગિરિની શોધમાં રૂપો કંઈ છું.”

માણેકલાલે જણાવ્યું: “ ભિક્ષા સિવાય બીજા કશા ધંધાથી પેટનું ગુજરાન ન ચાલી શકે ? ”

“ ગુજરાન તો ચાલી શકે, પરંતુ પેલા સંન્યાસીની પાછળ પાછળ શી રીતે ફરી શકાય ? ”

“ જો બુદ્ધિ હોય તો ભિક્ષા માગ્યા સિવાય પેટનું ગુજરાન પણ ચલાવી શકાય અને બ્રજગિરિની પાછળ પણ ફરી શકાય. આવું બાવાજીનું રૂપ ધરવાથી ધર્મ-કર્મનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો તમારો કોઈ હેતુ તો નથી ને ? ”

“ ના ના, ધર્મ-કર્મ એ બધું મારા વૈરનો બદલો વાળવો એ જ છે. સંન્યાસીની શોધમાં તેની પાછળ પાછળ ફર્યા કરે અને મારા પેટનું પણ ગુજરાન ચાલે એવું કોઈ પણ કાર્ય કરવાને હું રાજી છું. ”

માણેકલાલે કહ્યું: “ બહુ સાહે, ત્યારે આ બાવાજીનું રૂપ છોડી દો અને એવું કોઈ રૂપ ધરો કે જે તમને બરાબર ભળી જાય અને બ્રજગિરિના બાપનો બાપ આવે તોપણ તમને પિછાણી શકે નહિ. ”

ગૌરદાસે પૂછ્યું: “ એવું કયું રૂપ ધારણ કરે ? ”

માણેકલાલે કહ્યું: “ ખેસો, જરા વિચાર કરવા દો. હાં, તમે એક કાચુલીનો વેશ ધારણ કરો, બનાવટી એક મોટી દાઢી ધારણ કરો અને તે સાથે બે તરફ બે મોટાં થોભીયાં રાખો. માથે કાચુલીના જેવી એક પાવડી પહેરો. પગે ખુલ્લો પાવજામો અને શરીરપર કાચુલીના જેવું એક બદન પણ ધારણ કરો. કાચુલીના જેવી બાબરી રખાવો અને આંખો ઉપર કાળા ચશ્મા પહેરો, કારણકે આંખો છે તે બહુ ખરાબ ચીજ છે. આંખોથી માણસ હાલ પકડાઈ જાય છે, સંન્યાસીને કોઈ સ્થળે જુઓ કે તુરત જ તમારી આંખો લાલચોળ થઈ જાય અને એથી તમારું રૂપ પ્રકટ થઈ જાય. માટે ચશ્મા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. તમે ઉંચાઈમાં વિશેષ છો તેથી કાચુલીનો વેશ તમને અદ્ભુત રીતે ખીલી નીકળશે. ”

ગૌરદાસે કહ્યું: “ હા, એ તો તારું કહેવું ખરું છે, પરંતુ કાચુલીનો વેશ ધારણ કરીને ખાઉં શું ? ”

માણેકલાલે જણાવ્યું: “ કેમ? કાપડની ફેરી કરો. ફક્ત એકલા કાચુલી બનીને ફરવાનું કેમ બને ? કારણકે કાચુલીને કોઈ ભિક્ષા આપે નહિ. મસ્તકે ખાસી બાબરી, મોં ઉપર મોટી દાઢી, આંખોપર ચશ્મા અને માથાપર કાચુલી પાવડી એ પ્રમાણે વેશ ધારણ કરી કાપડની એક ગાંસડી ખભે ભેરવી, હાથમાં મોટી લાકડી પકડીને ફર્યા કરવું. એમ કરવાથી કાપડના વેચાણમાંથી તમારું ગુજરાન ચાલશે અને સંન્યાસી બ્રજગિરિની શોધ પણ થશે. કાંઈ પૈસા ટકા હાથમાં છે બાવાજી ? આજમુઘી ભિક્ષા માગીને કાંઈ થોડા ઘણા પૈસા બચાવ્યા છે ? ”

ગૌરદાસે ઉત્તર આપ્યો: “હા, એક વખત એક માંસડી કાપડ ખરીદી શકાય એટલા પૈસા, તો બચાવ્યા છે.”

“બસ, ત્યારે, ખીજું શું ? આખી ગૌરદાસ ગુજરી ગયા છે અને અમીરખાં કાળુલી જન્મ્યા છે. પરંતુ એક વાત એ છે: તમને મારી મદદ જોઈએ છે ?”

“હા, જોઈએ છે, નહિ કેમ ?”

માણેકલાલે થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું: “માર્યા તો કાળુલી ખનીને તમારી સાથે ફરશે નહિ, કારણકે ઘેરવી હું એક માત્ર થયાં નહાસી આવ્યો છું. મારે એક મા છે તે માટે માટે જાડુ રહે છે, તે દીડ રહેવાય નહિ. મારે એક વખત ઘેર જઈ આવવું જોઈએ, ઘેર જમીન-ઘરી, તાલુકદારી, કશું નથી તેવી મારી માને ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા માર કરવી જોઈએ.”

ગૌરદાસે વિચાર કર્યું: “જાડુ માર બાઈ, તું ઘેર જા. હું એકલો ફરીશ.”

માણેકલાલે કહ્યું: “ના જાવાશ ! તેમ થાય નહિ. તમે એટલા રહેવાથી સંન્યાસીની આંખો આગળ પડ્યાઈ જશે. તે હુક તમારા પ્રાણનો ધાન કરશે, માટે બિલકુલ જુદા નહિ પડ્યાં, મારી સાથે જ તમારું રહેવું ઉચિત છે.”

“તો પછી શું કરવું ?”

માણેકલાલે થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું: “એક કામ કેમ. નન્યાની નક્કી સંદેશ કરશે કે હું તમારી સાથે મળી ગયો છું. વળી મારે એક વાત ઘેર જવાની ઇચ્છા છે, તે વાત પણ તે જાણે છે, તેથી તે મનમાં ધાગે કે હું તમને લેઈને સુનસુતમાં ગયો છું. વળી હું ધાર છું કે જેમ તમે તમારા વૈત્તી બધાં લેઈ માટે કોઈપણ હથે તેની ગોંધમાં ક્યાં કેમ છે, તેમ જ તે પણ બધાંથી તમારી ગોંધમાં ક્યાં કરે છે. તેથી નન્યાની મુંઝવિ તરફ આવશે, એ નક્કી માનવું, માટે તમે પણ મારી સાથે આવો.”

“ત્યારપછી ?”

“ત્યારપછી ખીજું શું ? હું ઘેર જઈશ અને તમે મુંઝવિ શહેરમાં કાપડની ફેરી કરજો. આ તરફ ધરવું કામકાજ કરીને હું છૂટો થઈશ ત્યારે સમય પ્રમાણે જો કરવું થઈશે, તે ફરીશ.”

“જાડુ સાહે, એમ ફરીએ.”

માણેકલાલ પુનઃ થોડી વાર વિચાર કરી પર્ણકુટિનું દાર ઉઘાડી આંખે તરફ રિયર દૃષ્ટિથી નજર કરી પાછું દાર બંધ કરી જતો જોયો:

“ સાંભળો બાવાજી ! સંન્યાસી મારા પર વિશ્વાસ રાખે છે. હું તમારી સાથે મળી ગયો છું, તે તેના જાણવામાં હજી સુધી આવ્યું નથી. તે એમ ધારતો હશે કે હું છરી લેઈને તમારું ખૂન કરવા માટે તમારી શોધમાં ફર્યા કરું છું. ફક્ત આજનો દિવસ તે કરી શકેલ લાવશે નહિ, તેમ શોધ પણ કરશે નહિ. પરંતુ કાલે તે નક્કી શોધ કરશે. તે શોધ કરવા નીકળે તે પહેલાં તમે કામુલીનો વેશ ધારણ કરો અને હું એક ગુજરાતી સદ્ગૃહસ્થનો વેશ ધારણ કરું અને આજે રાત્રે રાત્રે આપણે બન્ને જાણ નીકળી પડીએ. શહેરની અંદરની દુકાનો હજી બંધ થઈ નથી, તેથી કાપડ, દાઢી, કામુલી પાઘડી વગેરે ચીજો ખરીદી લઈએ. સંન્યાસી બ્રજગિરિ તથા તેનો શિષ્ય સુંદર કાલે વેશ ધારણ કરીને શહેરમાં આપણને શોધી કહાડે એ દીક નહિ. કાલે તો આપણે મુંબઈ પહોંચી જઈશું. આપણ બન્ને સાથે જ જઈશું અને સાથે જ રેલીશું તોપણ કોઈ ઓળખી શકશે નહિ. ”

“ ચાલો ત્યારે. ”

બન્ને જાણ તે જ રાત્રે બહાર નીકળી પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

શુભ દષ્ટિ.

ઘણો કાળ વીતી ગયો, તોપણ મનહર હજી ઘેર આવ્યો નહિ. ઘેર કેમળા વડુ બહુ વ્યાકુળ બની જાઈને અત્યંત ચિન્તા કરવા લાગી. “ અરેરે ! મનહર ક્યાં ગયો હશે ? હવે મારે તેની ક્યાં શોધ કરવી ? હું અંગાજી મા ! કૃપા કરીને મનહરને ક્ષેમ કુશળ ઘેર પહોંચાડજો. હવે મારાથી મુત્રવિયોગનું દુઃખ સહન થઈ શકતું નથી. ”

પ્રિય વાચક ! ચાલો, હવે આપણે મનહરની શોધ કરીએ.

મનહર પ્રથમ નર્મદેશ્વર ગયો. ત્યાં માણેકલાલની શોધ કરી, પણ કશો પતો મળ્યો નહિ. નર્મદેશ્વરની પૂજા કરીને ત્યાંથી તે ગયાજી ગયો. ગયાજીમાં પિતામહનું શ્રાદ્ધ કરીને અનેક સ્થળે તેણે માણેકલાલની તપાસ કરી, કિન્તુ કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. આખરે નિરાશ થઈને તે કાશી ગયો. કાશીમાં મનહરે ગંગાસ્નાન કર્યું, વિશ્વનાથનાં દર્શન કર્યાં, અન્ન-પૂર્ણાનાં દર્શન કર્યાં, માન મંદિરના દર્શન કર્યાં, વેણી માધવને ધ્વજ આપે-હજી કરી વગેરે વગેરે યાત્રાગુએ કરવાયોગ્ય સ્થળોં તીર્થસ્નાન તથા દેવ-દર્શન તેણે કર્યાં. કાશીમાં પંદર દિવસ સુધી માણેકલાલની શોધ કરીને મનહર ત્યાંથી પ્રયાગ ગયો. ત્યાં જે સ્થળે ગંગા-યમુનાનો સંગમ થાય

છે, તે ત્રિવેણી નદીમાં સ્નાન કરીને તેણે આસપાસના પ્રદેશમાં બહુ પ્રકારે માણેકલાલની શોધ કરી, કિન્તુ માણેકલાલ તે વખતે પ્રયાગની આસપાસના અરણ્યમાં મ્રગિરિની નિર્જન પર્ણકુટિમાં ગુરૂની સેવા-ગરદાસ કરતો હતો, તેથી મનહરલાલની સાથે તેના મેળાપ થયો નહિ. મનહરલાલે વિચાર કર્યો: “ વિધ્યાયણ પંથુ જઈ આવું, ત્યાં બોળા શંભુની પૂજા કરી, તેમનો આશીર્વાદ મેળવી ઘર તરફ પાછો ફરું. કદાચ માણેકલાલ પણ ત્યાં હોય, એમ સંભવિત છે, તોપણ ઘેર એક પત્ર લખીને આજે માત્રની આપું, કારણકે માતા મારી પાછળ રડી રડીને મરતી હશે.”

મનહર એક પત્ર લખીને અમ્હાબાદના સ્ટેશને ટપાલમાં નાખવા ગયા. માણેકલાલ તે જ દિવસે અમીરખાં કાબુલીશી ગૌરદાસને લઈને મુંબઈ જવાની ઈચ્છાથી સ્ટેશને આવ્યો હતો, પરંતુ સંન્યાસી કદાચ ગૌરદાસની શોધમાં ફરતો હોય એમ ધારીને માણેકલાલ બહુ દરવા ફરવાનું ઉચિત નહિ માનતાં દૂર જગ્યાએ બેસી રહ્યો હતો. આ કારણથી સ્ટેશનપર પણ મનહરને માણેકલાલની મુલાકાત થઈ નહિ. ટિકિટ થવાને બહુ વાર હતી તેથી મનહરલાલ એક જગ્યાએ પોટલી મૂકીને તેની પાસે પોતાના ચાકર ગોવિંદને બેસાડીને પોતે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર આમ તેમ ફરવા તથા જોવા લાગ્યો.

મનહર ગયાને બહુ વાર થઈ, તોપણ તે પાછો ફર્યો નહિ, તેથી ગૌરિદ અકળાયો અને મનમાં બબડવા લાગ્યો: “ બહુ વાર થઈ તોપણ બાઈ હજી કેમ ન આયા? ચાલ, જગ આગળ જઈને જોઉં તો ખરો કે તે ક્યાં ભરાઈ ગયા? જરા જઈને પાછો ફરું. એટલી વારમાં પોટલી કોણુ લઈ જવાનું હતું? ”

ગોવિંદ જરા આગળ જઈને અસખ્ય માણસોની ગિરદીમાં આમ તેમ જોવા લાગ્યો, કિન્તુ મનહર ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નહિ. “ બાઈ ગયા ક્યાં? થોડી વારમાં પાછા આવવાનું કહીને ગયા છે, અને વાર બહુ થઈ તોપણ હજી આવ્યા નહિ. ” ગુરૂસે યમને એ પ્રમાણે બબડતો બબડતો ને પાછો ફર્યો. આસીને જુએ છે તો પોટલી નથી! પોટલી કોઈ લઈ ગયું. ગોવિંદ ગભરાઈને બોલ્યો: “ અરે! એટલી વારમાં પોટલી કોણુ લેઈ ગયું? કોઈ હુમમનદો પોટલી ચોરીને નાસી ગયો જણાય છે. તેનાં પગલાં જોતો જોતો જઈ, કે તે લુચ્ચા કઈ દિશા તરફ નાસી ગયો છે, ને જણાઈ આવે. ”

ગોવિંદ પોટલી ચોરી જનાર ચોરનાં પગલાં જોતો જોતો આગળ સ્ટેશનના કંપાઉન્ડ તરફ આવ્યો.

કુંદનલાલ એક વાર એમાં તરફ જોઈને પુનઃ બોલ્યો: “ I think you will do well, Sir, to leave us alone. ” (અમને છોડીને ચાલ્યા જવામાં જ તમને લાભ છે.)

“ Oh I didn't know you rented this room all to yourselves, to have a merry time of it with those two nice girls, till the train starts,—they are just two for two,—which for which I wonder. ” (ઓહ ! હું જાણતો ન હતો, કે ગાડી છુટે ત્યાંસુધી આ બે સુંદર છોકરીઓની સાથે આનંદ કરવાને માટે તમે આ આખા ચોરડાને ભાડે રાખ્યો છે. તેઓ પણ તમારા બે માટે બે—જોડી બની છે, કોને માટે કોણ છે, તેનો હું વિચાર કરું છું.)

ગાર્ડ પુનઃ વધારે નિર્લજ્જ લોહુપ દૃષ્ટિથી એમાં તથા રંગિલી તરફ જોઈ રહ્યો. એમાં ભયથી સંકુચિત બની જઈને કોચની એક આબુએ ખસી જઈને બેઠી. તે ભયથી કરુણાજનક દૃષ્ટિએ પિતાના મુખ સામે જોઈ રહી, કિન્તુ પિતા કશું બોલતો નથી—જનોમાનો બેઠો છે !

કુંદનલાલ કાંઈકે કોચથી કે ભયથી કે લજ્જાથી કે સઘળા પ્રકારની મિશ્રણ વૃત્તિથી કે ગમે તે પ્રકારથી ઉત્તેજિત થઈને કંપિત સ્વરે બોલ્યો: “ Hold your tongue, man ! Take care what you say about this lady here. ” (ચૂપ રહો, માણસ ! આ સન્ન-રીઓ સંબંધે વિચાર કરીને બોલો.)

“ Hold my tongue ! What ? for fear of your borrowed feathers ? Eh ? ” (“ ચૂપ રહું ? કેમ ? તમારાં કંઠીનાં લાંબાં પીંછાંના ભયથી ? આહ ! ”)

એમ બોલીને તે ફોરગી સાહેબ કુંદનલાલની પાસે જઈ તેને એક હેસો મારીને પુનઃ બોલવા લાગ્યો: “ How now ? ha ! ha ! How do you like it my fine gentleman, my brave knight of borrowed plumes ? ha ! ha ! ha ! ” (કાં હવે કેમ છે ? હેસો દેવો લાગે છે મારા ફાંકડા જેન્ટલમેન, મોરનાં પીંછાં ધારણ કરેલા મારા ધ્રગડા વીર ? હા ! હા ! હા !)

કુંદનલાલે અત્યંત ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “ You will have its consequences in a law court, Sir. ” (કોર્ટની અંદર આના અદલામાં તમારે શિક્ષા ખમવી પડશે, હોં સાહેબ !)

“ Ha ! ha ! That's exactly like you, gentlemen and not babus as you are. But oh ! what a

brute I have been to have frightend so my fair charmer?" (હા ! હા ! એ અગ્રયુર તમારા સ્વેચ્છી બાળા છે ! તમે મદગૃહસ્થ છો-આમ નહિ, કેમ ? આદ્ય ! પણ આ સુંદરીને બપ ટેખાડીને શું ? પશુની માફક વતાવુંકે ચલાવું છું ?) . . .

એમ બોલીને સાહેબ, લગ્નથી, ધૂલથી અને બપથી સંકુચિત બની ગયેલી કેપ્ટની એમાની પામે જઈને આંકડપર બેઠા એક દાયે એમાનો હાથ પકડી બીજે હાથ તેની પીકપર મૂકી તેના સામે ને વિદ્યુત હાસ્ય કરવા લાગ્યો અને બોલ્યો : " Oh, never mind ! My sweet angel ! Don't fear, I am your—" (" આદ્ય ! કશું મનમાં લાવશે નહિ, સુંદરી ! કરશે નહિ, હું તમારો—")

" આપા ! આપા ! "

એમા એકાએક વિદ્યવળ બની જઈને જૂસ પાડી ઉઠી જઈને તેનાંથી દૂર ખની જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. સાહેબે તેને ખેંચીને ઝાલી રાખી. ધૂમ્પુલાલ એકે પણ અભર બોલી સક્યો નહિ. વિદ્યવળ દૃષ્ટિએ તે એકવાર કુદનલાલની સામે, એક વાર એમાની સામે અને એક વાર સાહેબના નોઠા સામે જોવા લાગ્યો.

કુદનલાલ ઘાંત પીસીને ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો : " How Sir !? Aro you a gentleman and thus insult a lady ! Let her go, I say-or-or—" (" આ શું સાહેબ ! ! તમે મદગૃહસ્થ થઈને એક મનસારીનું આવી રીતે અપમાન કરો છો ? તેમને છોડી દે. નહિતો-નહિતો—")

" I shall have its consequences in a law court, eh ? Never mind ! Go and find a lawyer and in the meantime the girl is mine—" (ટોળાં મારે શિક્ષા સદન કરવી પડે ખરું કે ! જલ્દી સાહે, જાઓ, એક વકીલની મોઢ કરો, ત્યાંનુંથી આ છોડી મારી છે.) " હરે નત, ધુકરી ! હમ તુમકે જલ્દત પિયાર કરેગા. "

સાહેબે પુનઃ એમાને ખેંચી લઈને પોતાની પામે બેસાડી.

એમા વિદ્યવળ કરે જૂસ પાડી ઉઠી. રંગિલીથી આ સદન ધર્ષ ચાલું નહિ. તે આટલા દિવસ સુધી અમહાય અવસ્થામાં આત્મ-રક્ષણ કરી કરીને દિનતવાન બની ગઈ હતી. તે એકદમ ઉઠી, સાહેબને ધક્કો મારી, એમાને મુક્ત કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતી કરતી બોલી : " અચ્છા મોંદર-મુખ્યા સાહેબ ! ઘેર તારે મા-બેન છે કે નહિ ? મારા માણસની દીકરીની

બોલ્યો: “જે સ્થળે રાત્રે આપણે ઉતર્યા હતા, ત્યાં તમે આવજો.”

એટલું કહીને ત્રણે જણા પલાયન કરી ગયા. સ્ટેશનના માણસે તેમને પકડી શક્યા નહિ.

આ તરફ સ્ટેશન માસ્તર વગેરે મોટા અમલદારો તોફાનની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. ગાર્ડનો પણ નિશો હવે ઉતરી જવાથી માણસની ગિરદીમાં થઈને ચાલ્યો ગયો.

પોલિસે ઠંડા મારીને માણસોની ભીડ ઝોડી કરી. સ્ટેશન માસ્તર વગેરેએ વેધદીંગ રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો. કુંદનલાલે આગળ આવીને ગર્વથી તથા ગુસ્સાથી એકદમ અંગ્રેજી ભાષામાં સર્વ ઘટના સ્ટેશન માસ્તરને જાહેર કરી. સ્ટેશન માસ્તરે તેઓનાં નામ, ગાર્ડનું નામ, તારીખ તથા ટાઈમ વગેરે કૃષ્ણલાલે જાહેર કરેલા : હુંક હેવાલ પોતાની નોંધ બુકમાં લખી લઈ નમ્રતાભરેલા વચનોએ તેમને સંતુષ્ટ કરી પોતાનું કર્તવ્ય પાલન કર્યું અને પછી તે પોતાના કામે ચાલ્યો ગયો.

એમાને સાન્તવના આપી. કોચ ઉપર બેસાડીને કુંદનલાલ તથા કૃષ્ણલાલ પોતપોતાને આસને બેસી ગયા. એ અસહ્ય ગાર્ડના ખરાબ વ્યવહારથી તથા ગુસ્સો ઉપજાવે તેવા બનાવથી તેઓના શ્રમિત થએલા મગજને શાન્ત કરવા પોતાના બે માટે બે ગ્લાસ આન્ડી તથા સોડા અને એમા તથા રંગિલીને માટે બે ચાના પ્યાલા લાવવા ચાકરને હુકમ કર્યો.

એમાએ જરા મોઢે અડકાડીને ચાનો પ્યાલો ખસેડી મૂક્યો. રંગિલીએ તો સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. તેણે જળ મંગાવ્યું, જળનો પ્યાલો આવ્યો એટલે તેણે એમાની આગળ ધર્યો. એમાએ થોડું જળ પીધું અને થોડું આંખો તથા મોંએ લગાડ્યું. પુરૂષોએ સોડા તથા આન્ડીનું પાન કરી ગુમાવેલી શક્તિ પુનઃ સંપાદન કરી.

આન્ડી-સોડાના પાનથી તાજે થઈને કુંદનલાલ બોલ્યો: “કેવો અસહ્ય ગાર્ડ ! અંગ્રેજ લોકને માથે સાલાએ કલંક લગાડ્યું-લેડીનું અંગ માન કરવાનું સાહસ કર્યું.”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું: “જાહુ અપમાન થયું, કુંદનલાલ..”

કુંદનલાલે ઉત્તર આપ્યો: “શું કરે ? સાલો હલકો માણસ હતો; એવાની સાથે લડવામાં આપણી આખરને ખસેલ પહોંચે. વળી એમા પણ ભયથી ગભરાઈ ગય; નહિતો બેટાને એક જ પાદપ્રહારથી દૂતરાની માફક દૂર ફેંકી દેત. પણ સ્ટેશન માસ્તર જાહુ સારો માણસ. તેણે ઘણી નમ્રતા-પૂર્વક આપણી સાથે વાતચીત કરી. હું ધાડું છું કે તે નક્કી એ બુચ્યા ગાર્ડને શિક્ષા કરાવશે.”

“કોણ એ જીવાન છોકરી, લાઈ? તમારી વહુ તો નહિ?” ૧૦૭

કૃષ્ણલાલે દીર્ઘ નિશ્વાસત્યાગ કર્યો. કુંદનલાલ પુનઃ આગળ બોલવા લાગ્યો: “દિલ્હીનાં વર્તમાનપત્રમાં આ અહેવાલ પ્રકટ કર્યો છે. એમ કરવાથી રેલ્વેના અમલદારોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાશે. જે એમ ન કરવામાં આવે તો રેલ્વે મુસાફરીમાં સારા માણસોની આખર જગ્યાઈ શકે નહિ. ફરટ કલાસ પેમેન્ટરોનું એક ત્રણ ટકાનો ગાર્ડ આટલું બધું અમાન કરે, એ શી રીતે સહન થઈ શકે?”

કૃષ્ણલાલે પ્રશ્ન કર્યો: “કુંદનલાલ! જે માણસે આવીને ગાર્ડને ધક્કો મારીને જમીનપર પાડી દીધો, તે શું તમારા ગામનો મનદર નહીં? જેની સાથે એમાનું લગ્ન—”

“હા, એ જ મનદર, જોયુંની, એકાએક આવીને દીવાનાની માફક મારામારી કરવા લાગી ગયો. સભ્યતા શું કહેવાય, તેનું જાણે તેને બિલકુલ ભાન જ ન હોય!”

એ સાંભળીને એમા વચમાં બોલી ઉઠી: “અસભ્ય છે, કિન્તુ તમારો માફક કાયર પુરૂષ તો નથીને?”

“હા, ત્યારે તમે તેની વીરતાનાં મનમાં મનમાં વખાણ કરતાં છો, એમ જણાય છેને શું?” કુંદનલાલે હાસ્ય કરતાં કહ્યું.

“હા, સ્વામીની વીરતાનાં વખાણ કર્ષ સ્ત્રી ન કરે?” એમાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

એમાનાં એ વચન સાંભળીને કૃષ્ણલાલે તેને ધમકાવતાં કહ્યું: “ખબરદાર એમા! એ શબ્દ ફરીથી કદિ પણ તું ઉચ્ચારીશ નહિ. એ તારો સ્વામી નથી, તે અબાગીયો અહીં ક્યાંથી આવી ચડ્યો?”

એટલામાં ટ્રેન પ્લેટફોર્મ ઉપર આવી પહોંચી. કુંદનલાલે જમ મારી: “કુલી! એ કુલી!”

કુલી એકદમ ટોડી આવ્યો. તેને લગેજ મજબી થયાપોચા બુકમ કરી કૃષ્ણલાલ તથા કુંદનલાલ, એમા તથા રંગિલીને લઈને ગાડીમાં બેસા. તેઓ ફરવા માટે મુંબઈથી દિલ્હી જતાં હતાં.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

“કોણ એ જીવાન છોકરી, લાઈ? તમારી વહુ તો નહિ?”

મનદર, માણેલાલ અને ગોવિંદ ઉતાવળ દોડતા દોડતા રોઈ સાંકડી ગલીમાં થઈ માણસોની ગિરદીમાં પેસી ગયા. ત્યાં દોડી શકાય તેમ નહિ હોવાથી ક્તાવળે પગલે એકમાંથી બીજી અને બીજામાંથી ત્રીજી

ગલીમાં એમ રસ્તો કાપવા લાગ્યા. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે સ્ટેશનના માણસો હવે પાછળ આવતા નથી, તેથી હવે તેઓ પ્રથમ કરતાં સહેજ ધીમે પગલે ચાલવા લાગ્યા. ત્રણે જણ થાકી પણુ ગયા હતા. ગલીમાંથી મોટા રસ્તા ઉપર આવીને માણેકલાલે એક ગાડી બોલાવી. ગાડીવાને માણેકલાલના ફરમાન મુજબ ગાડી હાંકીને સહેરથી થોડે દૂર ઊભી રાખી. ગાડીમાંથી ઉતરી ગાડીવાનને વિદાય કરીને ત્રણે જણ કેટલેક દૂર પગે ચાલીને ગયા. ત્યારપછી તેઓ ઉજ્જડ મેદાનમાં એક નાની સરખી ઘાસની યનાવેલી પર્ણકુટિના આગળામાં જઈ પહોંચ્યા. એ પર્ણકુટિમાં ગંધ કાઢે માણેકલાલે ગૌરદાસની સાથે રાત્રિ ગુન્નરી હતી અને ગૌરદાસને અમીરણાં કાપુલીનો વેશ ધારણ કરાવ્યો હતો.

મનહર તથા માણેકલાલે તે પર્ણકુટિના આંગણમાં બેસીને પરસ્પર એક બીજાની મુસાફરીનો વૃત્તાંત કહેવાનો આરંભ કર્યો. આ વખતે ગોવિંદ મનમાં ચિન્તા કરવા લાગ્યો: “મનહરભાઈ પોટલા વિષે પૂછશે, તો હું શો જવાબ દઈશ? તે પૂછે તે પહેલાં મારે તેમને તે વાત જણાવવી જોઈએ.”

તે બોલ્યો: “મનહરભાઈ!”

“શું છે ગોવિંદ?”

“તમારું પોટલું મારી પાસેથી ગુમ થઈ ગયું છે.”

“સારું થયું, ગુમ થયું તે; નહિતો મારામારી કરીને નહાસી આવતાં કોણ ઉચ્ચકત?”

ગોવિંદનાં મનનો ઉદ્વેગ હવે દૂર થયો. તે હવે નિશ્ચિંત થઈને મનહર તથા માણેકલાલની મુસાફરીનો વૃત્તાંત સાંભળવા લાગ્યો.

મનહર સ્ટેશનપર બનેલા યનાવની વાત કરતો હતો. કુંદનલાલની વાત, કૃષ્ણલાલની વાત, તેમની સાથેની તે જુવાન છોકરીની વાત, તેમના અપમાનની વાત વગેરે એક પછી એક એમ બંધી વાતો નીકળી.

માણેકલાલે કહ્યું: “કોણ એ જુવાન છોકરી, ભાઈ? તમારી વડુ તો નહિ?”

મનહરે દીર્ઘ નિઃશ્વાસત્યાગ કરીને કહ્યું: “હા, તે જ હોય એમ લાગે છે.”

બન્ને જણ કશું બોલ્યા વિના કેટલીક ક્ષણસુધી એક બીજાનાં મોંમાં સામે જોઈ રહ્યા. મનહરના મુખ ઉપર ગંભીર વિપાદની છાયા છવાઈ રહી હતી અને માણેકલાલના ચક્ષુપાર ક્રોધની લાગ રેપાઓ નજરે પડતી હતી.

માણેકલાલે કહ્યું: “મનહરભાઈ! તમારી સ્ત્રી એવી રીતે બીજાની સાથે

રખડે અને શીરંગી ગોઠો તેનું અપમાન કરે, એ નમારથી શી રીતે સદન થઈ શકે છે ? ”

“ ત્યારે શું કરું માણેકલાલ ? ”

“ તેને લઈને કેમ ન આવ્યા ? ”

“ હિંમત જોઈએને ! ”

“ અરે ! આટલું બધું સાહસ તમારામાં છે અને તમારી પોતાની સ્ત્રીને લાવવાની તમારામાં હિંમત નથી ? એ તમે શું બોલો છો ? ”

મનહરે કહ્યું : “ અત્યારે, બાપ, હું કાપર પુરૂષ છું. હું તેના સ્વામી છું અને તે મારી પત્ની છે—હું તેનું રક્ષણ કરું, પાલન કરું અને સર્વ પ્રકારે તેને મુખી કરું, કિન્તુ તે મને વિદ્યા, શુદ્ધિ, ધન, ઐશ્વર્ય વગેરેમાં હલકો ગણે અને નિરસ્કાર કરે, તો તે સ્ત્રીના હું શી રીતે બરોંધો કરું ? ”

“ તમે એક વાર તેને પૂછી તો જુઓ. ”

“ શું પૂછી જોઈ બાઈ ? સાહેબ બનીને મારા જેવા ગામડિયા ગુજરાતીને તિરસ્કારી કાઢે, તો પછી શું કરું ? ”

માણેકલાલે કહ્યું : “ જો તે મનુષ્ય હોય અને વિચાર કરે તો કુદ-નસાલ અને તેના બાપ જેવા સાહેબ કરતાં ડરે ધ્રોણ દરજ્જે સારા છે. ”

ગોવિંદ બોલી ઉઠ્યો : “ મારા મનહરબાપ પાસે એ સાહેબના ગોઠા જેવા જણાય છે. એ સાહેબના ખીખીને ચણગારીને સાચે લાગ્યા છે, પરંતુ તેનું રક્ષણ કરવાની તો નેમનામાં તાકાત નથી. જો મનહરબાપએ એમની રક્ષા ન કરી હોત તો ગાઈ શું કરત અને શું ન કરત તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. મનહરબાપ ! જો તમે મને રજા આપો તો હું હમણાં એમને ઉંચકીને તમારા પગ આગળ હાજર કરું, અને તો જ મારું નામ ગોવિંદ. ”

મનહરે ધમકાવીને કહ્યું : “ ધીરજ રાખ, એવું સાહસ કદિ કરીશ નહિ. ”

થોડી વાર તેમણે રાહ જોઈ એટલામાં ગૌરદાસ અમીરખાં કાશુલીના વેશમાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા. માણેકલાલે કહ્યું : “ સાથે, હવે આપણે રવાના થઈએ. ”

પછી સઘળા ઉડીને આવવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સોનાનું પિંજરું.

કુપ્તલાલ દિલ્હી પહોંચી ગયો છે. યમુના નદીને તીરે એક સુંદર અંગણ બાંંડે રાખી તેમાં તે રહે છે. અંગણની આસપાસ અસંખ્ય ફૂલ-ગાંઠો શોખી રવાં છે.

એક દિવસ કુંદનલાલને સાથે લઈને તે બહાર ફરવા ગયો. એમાં તેમની સાથે 'ગઈ' નહિ, કારણકે આજે તેના માથામાં દરદ થતું હતું. રંગિલી એમાને લઈને બગીચામાં ગઈ.

અત્યારે સાયંકાલનો સમય છે. સૂર્ય અંસ્ત થઈ ગયો છે. પશ્ચિમ દિશાનું આકાશ લાલ દેખાય છે. ચમુના નદીનું જળ બગીચાના પ્રાદ પ્રક્ષાલન કરતું ધીમે ધીમે વહી રહ્યું છે. જળ ઉપરની શીતળ વાયુલહરિઓ બગીચામાં પ્રવેશ કરીને પુષ્પોની સુગંધને ચારે તરફ પ્રસરાવી રહી છે. બગીચામાંના એક સુંદર નવ-પદ્મવ વૃક્ષની નીચે એક કાષ્ટાસને બેસીને એમાં કાંઈક વિચાર કરી રહી છે. સામે એક બીજા વૃક્ષ નીચે મંદ હાસ્ય કરતી રંગિલી એમાના મુખ તરફ જોઈને બિભી છે.

એમાં ધીમા સ્વરથી બોલી: “ રંગિલી ! ”

“ કેમ શું છે બા સાહેબ ? ”

“ હવેથી તું મને બા સાહેબ ન કહીશ, એ નામ મને હવે સાંઠ લાગતું નથી. ”

“ ત્યારે તમને શું કહીને બોલાવું ? ”

“ ફક્ત બા અથવા બહેન કહીને બોલાવ. સાહેબ શબ્દનો ઉપયોગ કરીશ નહિ. ”

“ બાપા સાહેબ ગુસ્સો કરશે નહિ ? ”

એમાં ફેટલીએક ક્ષણ વિચાર કરીને બોલી: “ બાપાએ મડમડીનો વેશ મને પહેરાવ્યો છે તો પછી તું સાહેબ કહે, તેમાં તારો શો દોષ ? ”

“ તમને સાહેબી પોપાક પસંદ ન હોય તો કહાડી નાંખોને ! ”

“ શી રીતે કહાડી નાંખું રંગિલી ? જ્યાંસુધી આપને ત્યાં રહેવું પડશે ત્યાંસુધી એ પોપાક પહેરવો જ પડશે. ”

એમાંએ તેના પિતામહ અને પિતામહે તેનું કરેલું લગ્ન તથા પિતામહના મૃત્યુ પછી પિતાએ કરેલા વ્યવહારની સઘળી વાતો વિસ્તારથી રંગિલીને કહી સાંભળાવી.

તે સાંભળીને રંગિલી બોલી: “ જોઈ મા ! આવી ઘટના બની છે ? ત્યારે તમે આટલા દિવસ સુધી મને એ વાત જણાવી નહિ કેમ ? શું તમે તમારા પ્રાણપતિને બિલકુલ જોએલા જ નહિ ? ”

એમાંએ ઉત્તર આપ્યો: “ જોએલા ખરૂં, પણ નહિ જોયા જોવા જ. આસ્વાસ્થ્યમાં લગ્નને વખતે જ ફક્ત એક વાર જોએલા. હમણાં મુંબઈથી આવતાં અહ્લ્યાદેવના સ્ટેશનપર ગાડના પંજનમાંથી તેમણે જ મને છોડાવી હતી, એ તું જાણે છેને ? લગ્ન થયાને આઠ-નવ વર્ષ વીતી ગયા પછી

પહેલી જ વાર એ સ્ટેશનપર મેં તેમને જોયા. ”

“ ઓહ ! એ વીર પુરુષ તમારા પતિ થાય બહેન ? વાહ ! ત્યારે તો તમે પૂર્ણ ભાગ્યવાન છોને શું ? જેમનાં પુરુષ મોટાં હોય, તેમને જ એવા વીર પતિ મળે છે. એ વીર પતિની આથે થએલું તમારું લગ્ન શું તમારા પિતા રદ કરવા ધારે છે ? ”

“ હા, રંગિલી ! ને લગ્ન રદ કરવા ધારે છે. ”

“ ઓઈ મા ! ત્યારે તો તમારા પિતાની મોટી મૂર્ખાઈ કહેવાય. આવો વીર જમાઈ શોધતાં બીજાને મળે પણ નહિ. જેનાં ભાગ્ય મોટાં હોય, તેને જ આવો જમાઈ મળે છે. ”

“ જો રંગિલી ! તું મને મળી આની તેવી હું હવવા પાની છું, નહિતો મનની વ્યથા મનમાં જ દાખીને હું ક્યારનીએ મરી જઈ હોત. ”

રંગિલીએ કહ્યું : “ હા, બહેન ! ખરી વાત છે, તમારું દુઃખ સાંભળીને મારું હૃદય દુઃખી આવ્યું છે. જો તમે મને રજા આપો તો તમારા પ્રાણપતિને હું બોલાવી લાવું. તે તમને જોવા આવે, તો તમે તેમની સાથે જશો ખરાં કે ? ”

એમાએ કહ્યું : “ હા, જહ. પણ રંગિલી ! મારે તેમને શામાટે વિપત્તિમાં નાંખવા જોઈએ ? આટલા દિવસસુધી બાપાની સાથે આલેખી પોશાક પહેરીને ફરી છું, તેથી નક્કી હું મારી જ્વત જોઈ બેઠી છું. લોકો મારા વિષે અનેક વાતો કરે છે. જો મને તે તેમને ઘેર લઈ જાય તો લોકો તેમની નિંદા કરે. જો તે લોકોની નિંદાની દરકાર ન કરે તો હું જવાને તૈયાર છું. સુખ થવાને માટે તેમણે મારી સાથે લગ્ન કર્યું છે તેમાં હું કંટકારે તેમને નહુ એ શા કામનું ? ”

“ ત્યારે શું આખી જીંદગીસુધી તેમનું સ્મરણ કરીને તમે રહ્યા કરશો ? ”

“ હા, રંગિલી ! તેમને માટે હું નિરંતર રજા જ કરવાની. બાપાએ મને નિરંતર રજા જ કરવાને સોનાની સાંકળે બાંધી છે અને સોનાના પિંજરામાં પૂરી રાખી છે. વિધાતા જો કદિ ઉચ્ચ સુખ કરીને શુભે અને એ પિંજરું બાંધી જાય તથા એ સાંકળ તૂટી જાય, તો હું વલ્લભ પહેરીને વનના શુક્રપ એ મારા પ્રાણપતિ મનહરલાલની સાથે હસું, રમું અને ફરું; નહિતો એ પિંજરામાં જ રહી રહીને મારે આખી જીંદગી ગુનારવી ખડશે. ”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

આનંદ ધર્મ.

“ કેમ છે સર્વદમન ! મઝામાં છોને ? ”

“ કોણ એ સુંદર ! હા, હું તો મઝામાં છું, પણ તમે મઝામાં છોને ?
મુંબઈ શહેરની અંદર કાલ્યાદેવીને રસ્તે એક દિવસ સવારમાં સુંદર
આને માણેકલાલનો અચાનક મેળાપ થયો.

માણેકલાલના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સુંદરે કહ્યું : “ હા, ગુરૂની કૃપાથી હું
પણ કુશળ છું. ”

માણેકલાલે કહ્યું : “ હા, ખૂન કરવામાં બહુ કુશળ છે, તે જ ગુરૂની
કૃપા કે ? હા, વાત ખરી છે, આટલા દિવસસુધી તમે ફાંસીને લાકડે લ-
ટકવા ન પામ્યા, એ ગુરૂની કૃપા નહિ તો બીજું શું ? પેલા ગૌરદાસ
બાવાજીના રક્તમાં સ્નાન કરીને તમારા ગુરૂજી શાન્ત થયા કે નહિ ? ”

“ બાવાજી તો તમારી સાથે આવ્યા છોને ? ” સુંદરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારી સાથે આવ્યા છે ? ના ભાઈ ! મારી સાથે બાવાજી
આવ્યા નથી. ”

“ સંન્યાસી કહેતા હતા કે ગૌરદાસ તમારી સાથે મુંબઈ આવ્યા છે. ”

“ ઓહો ! એમ ધારીને ગૌરદાસની શોધમાં ગુરૂ પ્રયાગ છોડીને એકદમ
મુંબઈમાં આવીને પ્રકટ થયા છે ? કેમ ખરું કે ? પણ એમ ધારવામાં એ
મોટી ભૂલ કરે છે ભાઈ ! ગૌરદાસ બાવાજી આ તરફ આવ્યા નથી. મેં
તેમને ગુરૂ ખૂન કરવાના છે, એ વાત જાણવી દીધી છે, તેથી તે નહાસી
ગયા છે. ઘણું કરીને વૃંદાવનની પેલી બાબુએ તે ગયા છે એમ કોઈએ મને
ચોડા દિવસ ઉપર સમાચાર આપ્યા હતા. ”

સુંદરે કહ્યું : “ તેની ખુશીમાં આવે ત્યાં જવ, મારે તેની પુછપરછ
કરવાની શી જરૂર છે ? મેં પણ હવે વ્રજગિરિ સંન્યાસીની ચેલાગિરિ
છોડી દીધી છે. ખૂનાખૂની કરવામાં કોઈ દિવસ ફાંસીને લાકડે લટકવું પડે,
ત્યાં કોણ રહે ? ”

“ ત્યારે હવે બીજા કયા ગુરૂની કૃપા નીચે તમે છો ? ” માણેકલાલે
પ્રશ્ન કર્યો.

સુંદરે ઉત્તર આપ્યો : “ હાલમાં શ્રીમદ્ મહાપ્રભુ સદાનંદ સ્વામીને
આનંદમય શ્રીચરણાશ્રય ગ્રહણ કરીને હું કૃતાર્થી થયો છું. ”

માણેકલાલને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે સુંદરે સંન્યા-
સીને પોપાક ધારણ કર્યો છે, કિન્તુ એ વેશ એણે નૂતન ધારણ કર્યો છે.
વ્રજગિરિના શિષ્યરૂપે તે પ્રથમ ખાદીનો ભગવા રંગમાં રંગેલો પગસુધી

છટકનો એક મોટો ઝબ્બો અને કેડે લગાડી પહેરતો હતો તથા મધ્યે એ બે કપડાની કાનમુઠી રોપી ધાવતો હતો, કિન્તુ અત્યારે મુંદરે ગુલામી રંગનું ધોતિયું પહેર્યું છે, બદલ ઉપર ગુલામી રંગનો પંચતબી ઝબ્બો ધારણ કર્યો છે, માથે રેશમી ફટકો બાંધ્યો છે અને ખભે ગુલામી રંગનો દુપટો પાડી ધારણ કરી લીધો છે !

માણેકલાલે કહ્યું : “ હા, પોતાક જોનાં તો એમ જણાય છે કે શ્રી ગુરુનો ચરણાશ્રય ગ્રંથણ કરીને ખરેખર તમે કૃતાર્થ જ થયા છો. વાર, આવા આનંદધર્મ ગુરુ છે કયા આનંદસાગરના મંથનમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે? અને તમે કઈ આનંદસાધનાથી અથવા કયા આનંદનીર્થમાંથી એમનો ચરણાનંદ પ્રાપ્ત કર્યો ? ”

મુંદરે ગંભીર બાવે ઉત્તર આપ્યો : “ સદાનંદ સ્વામી પ્રથમ હિમાલય પર્વતપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાંથી હાલમાં ને નીચે ઉતર્યા છે. તેમણે યક્તિની સાધના કરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તથા એક નવીન આનંદમંત્ર મેળવી આ સ્થળે આવીને તેમણે આનંદશ્રમની પ્રવિણ કરી છે. ”

“ વાર, એ આનંદ સાધના કરવામાં કેટલું ચોક્કિત-પાન કરવાની જરૂર ખરી ને નહિ ? ”

“ ના, ના, એ એક અપૂર્વ શાન્તિમય આનંદ ધર્મ છે ! ગુરુદેવના આશ્રમમાં તે શાન્તિમય આનંદ-સુધાનું પાન કરવાથી મનુષ્ય સર્વદા આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. તે સ્થળે ગુરુદેવ કોઈ કોઈવાર સિધ્ધો પ્રાપ્તે આનંદ ધર્મનો પ્રચાર કરે છે. અહા ! ગુરુદેવ ત્યારે આનંદ અવસ્થામાં ગદગદ ફડે પોતાના એ આનંદ-ધર્મની વ્યાખ્યા કરે છે, ત્યારે અધમ-પાપી જે હુ, તે મારી આંખોમાંથી આનંદશ્રુની એકસરખી ધારા વહે છે. હે આનંદ અય પ્રભો ! આ ઘસને સર્વદા તમારા આનંદ-સુધામય શ્રીચરણમાં જ રાખજો. ”

“ તથાસ્તુ ! વાહ ! તમે પણ એ આનંદ-ધર્મ-રસમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યા જણાઓ છો ને શું ! ”

“ હા, શ્રીચરણ કૃપાથી ! ”

“ એ શ્રીચરણકૃપાનું માહાત્મ્ય મહદ જણાય છે ! ત્યારે તમે એ આનંદધર્મ-રસનો સ્વાદ મને જરા ચખાડી શકશો ખરા ? તમે તો ગળા મુઠી એ આનંદધર્મ રસનું પાન કરો છો, કિન્તુ અધમ નિરાનંદી જે હું-નેને તમે થોડા રસનું પાન નહિ કરાવો, બાઈ ? ” માણેકલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

મુંદરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ એ આનંદમાં તમે શું સમજો, બાઈ ? તમારા જેવા વિપ્લી મનુષ્યોના એ વિષય-બોગના ક્ષણિક નશ્વર આનંદના

જેવો આનંદ નથી. એ આનંદ તો નાશ ન પામે તેવો—અનશ્વર છે.”

માણેકલાલે કહ્યું: “એ આનંદરસ દ્રાક્ષારસના જેવો મિષ્ટ લાગે ખરો કે નહિ?”

સુંદરે અતિ ગંભીર મુખે ઉત્તર આપ્યો: “તમે સ્થૂલ વિષયશુદ્ધિ-વાળા લોકો એ નિગૂઢ તત્ત્વને શી રીતે જાણી શકો? તોપણ એ ઉપમા આપીને કાંઈક સમજાવી શકાય ખરું.”

“એ રસનું નામ લેતાં રસમાંથી રસ ઝરવા લાગે છે ને શું?”

સુંદરે કહ્યું: “એ રસનાને કાપુમાં રાખો, કાપુમાં રાખો. ભૌતિક રસનાના રસનો એ વિષય નથી, કિન્તુ ચિદ્રૂપ આધ્યાત્મિક રસનો એ વિષય છે.”

માણેકલાલ—“વાર, એ આધ્યાત્મિક રસનું તમે નિત્ય કેટલું પાન કરો છો?”

સુંદર—“રોજ બે—ચાર બાટલી જોઈએ.”

માણેકલાલ—“બાટલી ! એ વળી તમે શેની ઉપમા આપી?”

સુંદર—“બાટલી નહિ તો એ—એ રસાધાર-રસાધાર.”

માણેકલાલ—“એ બાટલી મધની તો નહિ ને? કારણકે તે પણ દેહની અને મનની આનંદશક્તિને જન્ય કરનારી મહાન્-અહ્ભુત-પ્રખળ વસ્તુ છે. તાંત્રિક વિદ્યાની સાધના કરવાવાળાએ તેનું નામ “કારણ” એવું આપ્યું છે ! તે વસ્તુ “સુરા” “મૃતસંજીવની સુધા” વગેરે અનેક નામ-ધારિણી છે. એ સુધાની આકૃતિ પ્રાપ્ત થવાથી દેહમાં આનંદના તરંગો ઉઠાગે છે.”

સુંદર—“હા બાઈ, એ સુરા નામ ધારિણી-મૃતસંજીવની સુધાનું સુરદેવ મને નિઃપાન કરવા આપે છે.”

માણેકલાલ—“હાં, હવે બરાબર રહેતે આવ્યા. જે રત્ન હોય તે જ રત્નની પરીક્ષા કરી શકે. અધિકારીને અધિકારી મળે ત્યારે જ ધર્મ-તત્ત્વના રહસ્યની આલોચના થાય. વાર, સુંદર, તમારા એ આશ્રમમાં બે—ચાર આનંદ-ભૈરવીઓ છેને? નહિ તો ભૈરવી-ચક્રમાં સંપૂર્ણ આનંદનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.”

સુંદર—“ભૈરવી નથી કિન્તુ માતા કુલકુંડલિનીની નાયિકાઓ છે.”

માણેકલાલ—“હાં બરાબર છે. તેઓ કયા સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે?”

સુંદર—“મારા સુરદેવ એક વખત વ્યાખ્યા કરતા હતા કે માનવદેહના અંગ બાગમાં અર્પાત નાભિના મૂળનાં ઘડિ, પિંગલા અને ગુરુમણી નામની

નામીઓથી વીંધાએલું એક દુનિયા પાંખડીઓનું કમળ છે, તે કમળની અંતર મધ્ય કુલકુલિની વિગ્ગાળાન યર્ષ રહ્યાં છે. તે કમળની દરેક પાંખડીમાંથી એકેક દેવદાસિની કલ્પન યદને મળતી વેળાનાં નિયુક્ત ધણ છે, એ દેવદાસિની એ ન મળતા કુલકુલિનીની નાચેણાઓ મરુથોની હુકિતને માટે એકે એક વખત મળા એ નાચિયોએ જાનિક દેવદાસિની નારી રૂપે અદ્યારના આ ભોતિક જગતમાં મેલ્યે છે.”

માણેકલાલ—“હરે, ત્યારે તમ્હારી હુકિતને માટે મળતા કુલકુલિનીએ તમારા આશ્રમમાં છેલ્લી નીચિયોએ મેલ્યો છે ?”

મુંદર—“અન્ય આશ્રમનાં નવ નીચિયો છે. તે સુધ્ધા નવ-યૌવના અને અપૂર્વ સ્વરૂપવાળી છે, મહેતે તે દેવ અવતારાં જન્મેલી દોષ, તેવી દેખાત છે.”

માણેકલાલ—“અહા ! ત્યારે તો આનંદની રેશન ઉકળ આવતી હશે ! સ્વામીજીને જિયો પશુ બહુ હશે, ખરું કે ?”

મુંદર—“હા, અનેક મેણ મેણ થોડા તેમનું જિખલ મડલુ કરે છે. પ્રપેક રૂમિએ અનેક જાતે એક જ મેણે મેણે અનદેશવ કરે છે.”

માણેકલાલ—“અહા ! સ્વામીજી મહેતે સ્વાં જગતના આનંદો ન અવતાર દેખતી ! મહેતે સુધ્ધાં દુખ, દુરિદ અને એવું દેખનાં ત્યારે સમય નેકને ન કિરી આજનાં દેખતી !”

મુંદર—“એ તેન બેથે જાક, સ્વામીજીની કૃપાથી દેવથેત્રે પશુ આ પૃથ્વી ઉપર કિરી આવે છે.”

માણેકલાલ—“હા, ખરી જા છે. નંજાવતની અપ્પરુઓ પશુ કિરી આવતી હશે, કેમ ખરું કે ?”

મુંદર—“હા, એ દેવતાને જ્ઞેય છે, દેવતાય આનંદની પ્રાપ્તિ એ ન મનુષ્યની સુધ્ધાની સિદ્ધિ અથવા દેવતાની પ્રાપ્તિ છે.”

માણેકલાલ—“ત્યારે તમે તો દેવતાની પ્રાપ્તિ બહુ મુશ્કેલી રીતે કરી હશે ! તો પછી આ તમામ મુલા અર્થમ મુશ્કેલીને તમે એક વાર પશુ તમ્હારી મહેતે તે આશ્રમનાં હર્ષ નર્ષ મહેતે નહિ ?”

મુંદર—“એ સુદેવની દ્યા ઉપર અધાર તમે છે. તમ્હારી મું બની મહેતે નહિ ? તમ્હારુ તમે એ સ્થિતે રહો છે તે તમે તમ્હારે, તે સુદેવની અનુભવી હશે તો એક દિવસ હું આવીને તમને મેલતી નહિ.”

માણેકલાલ—“હું તો મારે ઘેર કાચિયુર ન રહું છું. કદા એક કામ માટે ન અહીં આવું છું. એ સ્થિતે ક્યારે ક્યારે એ કાંઈ નહીં નથી એ સ્થિતે નર્ષ મહેતેલી ત્યાં મુશ્કેલી, મુશ્કેલી.”

સુંદર—“ત્યારે ગૌરદાસ તમારે ઘેર કાલિકાપુર રહે છે ?”

માણેકલાલ—“ઓહો ! વાહ તમે પણ ચાંદાકી વાપરો છો કે શું ? મેં તમને એક વાર તો કહ્યું કે બાવાજી મારી સાથે આવ્યા નથી.”

સુંદર—“હા એ મારી ભૂલ થઈ. વ્રજગિરિની પાસેથી સાંભળી સાંભળીને મારી ધારણા બદાઈ ગઈ હતી કે બાવાજી તમારી સાથે જ આવ્યા છે. એ ધારણા સહજમાં હું ભૂલી શક્યો નહિ.”

માણેકલાલ—“તમારા એ વ્રજગિરિ મરીને સદાનંદ સ્વામી તો જન્મ્યા નથી ને ?”

સુંદર—“ના, જો તેમ હોય તો હું તેમને ઓળખી કહાડું નહિ?”

માણેકલાલ—“સ્વામીજી આનંદ ધર્મનો પ્રચાર કરવા કદિ બહાર ફરવા જાય છે ?”

સુંદર—“ના, તે કદિ બહાર જતા નથી. બાલ્ય સંસારના કોલાહલથી આનંદમાં બહુ વ્યાધાત થાય છે તેથી તે આશ્રમના શાન્ત ભાગમાં જ સવદા આનંદ અવસ્થામાં નિમગ્ન રહે છે. અત્યંત પરિચીત ભક્ત સિવાય બીજા કોઈને તે સ્થળે જવાનો અધિકાર પણ નથી.”

માણેકલાલ—“ત્યારે હું ધારું છું કે મને તે આનંદમય શ્રીચરણના દર્શનનો લાભ થયો બહુ દુર્લભ છે.”

સુંદર—“હા, દુર્લભ ખરો, નહિ કેમ ? તોપણ ગુંડેજીની અનુમતિ હશે, તો તમને હું એક વખત બોલાવી જઈશ. પણ તમે ક્યાં હશો ?”

માણેકલાલ—“અહીં તો મારે રહેવાનું કોઈ દેકાણું નથી, તેથી આજે તો હું મારે ઘેર-મારે ગામ કાલિકાપુર જઈશ. ફરીથી જ્યારે આવીશ, ત્યારે તમારા આશ્રમમાં જ હું તમને મળીશ. તમારું આશ્રમ ક્યાં આવ્યું ?”

સુંદર—“ના ભાઈ, ભક્ત સિવાય અમારા આશ્રમનું દેકાણું બીજા કોઈને કહી શકાય નહિ.”

માણેકલાલ—“સારું, સારું, હું મારી જાતે શોધી કહાડીશ.”

સુંદરે કહ્યું—“હવે હું જઈશ, સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો છે.”

માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો : “હા, જાઓ. આવજો હોં, બહુ આનંદ થયો.”

સુંદર ચાલતો થયો.

માણેકલાલ મનમાંને મનમાં હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “હા, તું બહુ આજ્ઞા છે, કિન્તુ મારી પાસે તારી આજ્ઞાકી ક્ષતિ પણ આવવાની નથી. તું સંન્યાસી બાવા ગૌરદાસની શોધ માટે ધાંધા મારે છે, કિન્તુ ગૌરદાસ બાવાજી મરી ગયા છે અને અમીરખાં કામુદી જન્મ્યા છે, તેમને તું પકડી

ચક્રીય નહિ. તમારા ગુરુ સદાનંદ સ્વામી એ બીજા કોઈ નહિ, હિન્દુ સ્વયં પ્રગળિરિ જ છે. તેના સિવાય આનંદસ્વર્મ બીજા કોનો હોઈ શકે ? ગુપ્ત સ્થાને આનંદ અવસ્થામાં રહેવાનો અર્થ બીજાને કશો નહિ, હિન્દુ અમે પકડી પાડીએ એ જ બીજીની તેમજે આ પ્રપંચ કયો છે.”

માણેકલાલ પંડી પોતાને ઉપરે જ ગયો. તે જ દિવસે રાત્રે તેને પોતાને ગામ કાલિકાપુર જવાનું હતું, તેથી આનંદઅમની તથાસ તે દિવસે તે કસી કરી સમો નહિ.

અમહાગાદ્ધી આવી ગૌરદાસને મુંબઈમાં રાખીને માણેકલાલ મન-દરની સાથે પોતાને ઘેર કાલિકાપુર ગયો હતો. ત્યાં મનદરલાસે પ્રથમથી જ તેને માટે ખેતી કરવા સારૂ જમીન લઈ રાખી હતી.

માણેકલાલ તે જમીનનો પાકો બદોઅસ્ત કરી, કેટલાક માણસોને ખેતીનું કામ સોંપી થોડા દિવસમાં પાકો મુંબઈ ગૌરદાસની પાસે આવ્યો.

માણેકલાલની સલાહવા ગૌરદાસે કાનગદત જા કરી નહોતી એક દુકાન ખોલી. કોઈ વખત તે દુકાનપર ખેતી ફોજનું વેચાણ કરતો, તો કોઈ વખત કાપડની ફેરી પણ કરતો હતો. એ પ્રમાણે અવસ્થા ચાલતી હતી. દુકાનની પાછળ એક નાની સરખી દીવાલથી વીંચાએલા મકાનમાં ગૌરદાસે રહેવાનું કર્યું હતું.

એ પ્રમાણે બદોઅસ્ત કરી જો દિવસે માણેકલાલને કાલિકાપુર જવાનું હતું તે જ દિવસે મુંદરની સાથે તેને મેળાપ થયો. ગૌરદાસને એ સમાચાર આપી તથા બહુ જ આવેતીથી રહેવાનું કહી માણેકલાલ કાલિકાપુર ગયો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

સદાનંદ સ્વામી.

મધ્યરાત્રિનો સમય થયો છે. આનંદઅમની અંદર આનંદોત્સવની સમાપ્તિ થઈ રહી છે. આનંદસનું પાન કરીને કોઈ કોઈ ભક્તજનો ઉત્સવ-ગૃહમાં આનંદ રાખને શાયિત થયા છે અને કોઈ કોઈ આનંદસમાં પરિપુત થઈને મધપૂરામાંની મંદુમક્ષિદાની માફક રાખામાં આગોટી રવા છે. વળે કોઈ ભક્તજનો આશ્રમના આંગણની આનંદબૂમિમાં આનંદસમાં રસપૂર્ણ બની ગએલા કંઈ આનંદસંગીત ગાઈ રહ્યા છે !

ભક્ત જનોને એ પ્રમાણે આનંદસ્થામાં રહેને શ્રીમદ્ મહાપ્ર સદાનંદ સ્વામીએ મુખ્ય શિષ્ય મુંદરને લઈને પોતાના ગુપ્ત વિશ્રામગૃહ ગમન કર્યું. મુગ્ધભિત આત્મી બિહાવેલી મુદ્રામય રાખામાં સ્વામીજી

પોતાનું અંગ લાંબું કર્યું. ગુરુશિષ્યાની પાસે ભોંયતળિયે બિછાવેલા ગાલીચા ઉપર સુંદર બેઠો.

સદાનંદના મસ્તકપર અત્યારે લાલ રંગનો સાફ વિરાજી રહ્યો છે. અર્ધશ્વેત અને અર્ધકૃષ્ણવર્ણી એમ બે પ્રકારનાં મિશ્રિત રંગનો વાળની લાંબી દાઢી છે. શરીર ઉપર કિંમતી વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં છે. ગળામાં કોઈ ધનવાન ભક્તજન તરફથી ભેટ મળેલી મોતીની માળા ધારણ કરેલી છે અને ચક્ષુ ઉપર સુવર્ણની ફેમવાળાં ચશ્મા પહેરેલાં છે, જટા, દાઢી અને ચશ્માથી સ્વામીજીના મુખનું સ્પષ્ટ દર્શન ભાગ્યે જ થઈ શકે છે.

ગુપ્ત વિશ્રામગૃહમાં આવીને શિષ્યા ઉપર બેસી સદાનંદે મસ્તક ઉપરની પાઘડી તથા ચશ્મા ઉતારીને એક બાજુ મૂક્યાં. પ્રિય પાઠક ! સદાનંદ એ બીજું કોઈ નહિ, કિન્તુ આપણો પૂર્વપરિચિત ગ્રન્થગિરિજ છે. ગૌરદાસની સાથે ભાણેકલાલ મળી ગયો છે તથા બન્ને પક્ષાયન કરી ગયા છે, એમ જાણવાના તમા શાવ કરવા માટે સદાનંદ નામ ધારણ કરી, વેશ બદલી તેની પાછળ ફરતા ફરતા મુંબઈમાં આવી તેણે આનંદધર્મની તથા આનંદાશ્રમની સ્થાપના કરી છે. માતા કુલકુન્ડલિનીની ઈચ્છાથી મુંબઈની ફેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આ આશ્રમમાં આવડન કરવા લાગી. ગ્રન્થગિરિની પાસે અત્યારે જે સઘળી હીરા, માણેક, મોતી વગેરે કિંમતી ચીજો છે તે બધી મુંબઈના ધનવાન ગૃહસ્થો તરફથી ભેટમાં મળતી છે. આજકાલ આનંદધર્મનો મહિમા મુંબઈમાં બહુ વધી ગયો છે. આનંદધર્મના ભક્તજનો આનંદરસનું પાન કરીને આનંદમાં આવી જઈને સદાનંદના આનંદમય ચરણમાં ઢગલે ઢગલા આનંદ ઉપહાર મૂકી જાય છે. આ કારણથી સદાનંદ અને સુંદર અત્યારે સંપૂર્ણ આનંદ અનુભવી રહ્યા છે. નિરાનંદનું કશું કારણ નથી.

પ્રિય પાઠક ! તોપણ સદાનંદનાં કાલયોગ જણાતાં નેત્રોમાં અત્યારે આનંદનો એક છાંટો પણ દૃશ્યમાન થતો નથી. આનું કારણ શું ? આનંદોત્સવની સમાપ્તિ થઈ રહ્યા પછી શિષ્યનું મુખ પણ ચિન્તાની છાયાથી વેરાએકું જણાય છે, તેનું પણ કારણ શું ? ચાલો, આપણે તે ગુપ્ત ગૃહના ગુપ્ત ખૂણાના અંધકારમાં ઊભા રહીને તેમની કાંઈક વાતચીત સાંભળીએ. તેમ કરવાથી થણે ભાગે આનંદધર્મ અને આનંદમયના પ્રતિષ્ઠાતાના આ આનંદમય સમયમાં ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને જણ નિરાનંદ શામાટે છે, તેનું કાંઈક કારણ સમજી શકીશું !

ચિન્તાના ભારથી દયાએલા સ્વરે સદાનંદે પ્રશ્ન કર્યો : “ સુંદર ! કાંઈ પત્તો લાગ્યો ? ”

સુંદરે ઉત્તર આપ્યો : “ નાહ, ગૌરદાસનો કશો પત્તો લાગ્યો નથી, તોપણ સવદમનની સાથે આજે મારે મળાપ થયો હતો. ”

“ગૌરદાસ તેની સાથે આવ્યો નથી ?”

“ના, તેણે ના કહી.”

સદાનંદ ક્રોધથી ઉત્તેજિત થઈને તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો: “તે શું બોલે છે ! ગૌરદાસ તેની સાથે જ આવેલો હોવો જોઈએ.”

સુંદરે વિનયથી કહ્યું: “હા, હું પણ એમ જ ધારું છું.”

સદાનંદ બોલ્યો: “ધારું છું—આરું છું નહિ, સુંદર ! ગૌરદાસ નિશ્ચય તેની સાથે જ આવ્યો છે. એમાં કોઈ પણ જાતનો સંદેહ હોઈ શકે જ નહિ. સર્વદમન અત્યંત ચતુર, અત્યંત સાહસી અને અત્યંત તેજસ્વી છે, તેથી ગૌરદાસની પાસેથી મારી સઘળી વાત સાંભળી લઈને તેનું વૈર વાળવા માટે તેને સહાય કરવાનું નક્કી તેણે માથે લીધું છે. પહેલાં એક શત્રુ હતો, હવે બે થયા ! સુંદર ! મેં મોટી ભૂલ કરી છે. તને એ કાર્ય નહિ સોંપનાં સર્વદમનને મેં મોકલ્યો એ મારી મોટી મર્યાદા થઈ છે.”

સુંદરે કશું નહિ બોલતાં મૌન રહ્યો. સદાનંદ પુનઃ બોલવા લાગ્યો: “આમ થશે એમ મેં જાણ્યું નહોતું. બ્યારે ગૌરદાસ મારા જોવામાં આવ્યો ત્યારે તેને મારવાને હું અત્યંત કોપાતુર થઈ ગયો હતો, એવામાં સર્વદમન મારી સન્મુખ આવીને ઊભો રહ્યો. મેં ધાર્યું કે હવે એકદમ માફ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે. વિજય કરવાની કશી જરૂર નથી, એમ ધારીને એ કાર્ય મેં એને બતાવેલું, પણ પરિણામ ખરાબ આવ્યું. ઠીક, જે બંધ થઈ ગઈ, તે પાછી ફરવાની નથી. પરંતુ હવે એ ભૂલ સુધારવી જોઈએ.”

સદાનંદ થોડી વાર શાન્ત રહી વિચાર કરવા લાગ્યો, પછી સુંદરના મુખ તરફ જોઈને બોલ્યો: “સુંદર !”

“હા, શી આજ્ઞા છે શુરુ ?”

સદાનંદે અભીર કંઠે ધીમે ધીમે બોલ્યો: “સાંભળ સુંદર ! તું મારો મુખ્ય શિષ્ય છે. હું સંન્યાસી છું. મારે સંતાન વગેરે કશું નથી; તેથી પ્રધાન શિષ્યરૂપે મારા આ આશ્રમની સઘળી સપત્તિનો તું જ ઉત્તરાધિકારી છે.”

સુંદરે ભક્તિભાવે અને વિનયપૂર્ણ વચને કહ્યું: “ગુરુદેવની જેવી કૃપા.”

સદાનંદે કહ્યું: “જો, અહીં સુખસંપત્તિની દીવાલનો મેં દંડ પાથો નાંખ્યો છે. મૂર્ખ લોકોની જેવી ઈર્ષ્યા હોય તેવો તેમને ધર્મોપદેશ કરવાથી તેઓ એકદમ વશીભૂત થઈ જાય છે. દગલે દગલા લક્ષ્મી તેઓ મારા ચરણ આગળ મૂકી જાય છે. રાગના જેટલા મુખ વૈભવમાં હું મારું જીવન ગુજારી શકું તેમ છું, કિન્તુ સુંદર ! મારી સઘળી સુખસંપત્તિ અને તારા સુખપન્થોનની સઘળી આજ્ઞા, એ બધું આ ગૌરદાસના મનુષ્યપર અંવનંબી

રહ્યું છે. ગૌરદાસના જો કોઈ રાઈ રાઈ જોટલા દુકડા કરી નાંખે, તો જ આપણે સુખી થઈ શકીએ, પરંતુ ચતુર અને સાહસી સર્વદમન તેને સહાયમાં છે તેથી આપણી ધારણા પૂર્ણ થવી મુશ્કેલ છે.”

“ મુશ્કેલ હોય કે ન હોય, પરંતુ આપની શી આજ્ઞા છે ગુરુજી ? ”

સદાનંદ પુનઃ બોલ્યો: “ સાંભળ સુંદર ! ગૌરદાસ મારો ભયંકર શત્રુ છે. તે વૈર લેવાને માટે પાપિષ્ઠ દુષ્ટ ગ્રહ શનિની માફક કેટલાંય વર્ષોથી મારી પાછળ પાછળ ફર્યા કરે છે. આટલા દિવસસુધી તો હું અગ્નિજ્વાલા અને ઉજ્જડ પ્રદેશમાં ફર્યા કરતો હતો, તેથી ગૌરદાસને મારી સાથે ભેટા થઈ જતો તોપણ તે કશું મારું અનિષ્ટ કરી શકતો નહિ; કિન્તુ હવે આ બહુ લોકથી પરિપૂર્ણ રાજ્યધાની મુંબઈમાં મારા આ ધનવાન શિષ્યોની સમક્ષ જો કદિ ગૌરદાસ મને પકડી પાડે, તો આ મારી સુખની અદ્વાલિકા એક-એક ભાંગી પડે અને એક જંગલી પશુની માફક મારે ઉજ્જડ પ્રદેશમાં જઈને સંતાઈ રહેવું પડે. ”

સુંદરે ઉત્તર આપ્યો: “ ગુરુદેવ ! હું આપનો દાસ છું અને આજ મારા પ્રભુ છો ! આપના કોઈ પણ કાર્યમાં એણું લક્ષ આપું, તો મને મહાપાતક લાગે. પરંતુ માફ કરજો આવી અવસ્થામાં આ સ્થળે આવીને આ આશ્રમની તમે પ્રતિષ્ઠા કરી એ શું સાઈ કયું છે ? વળી સર્વદમન તથા ગૌરદાસ આ સ્થળે છે, તેથી મારા જાણવામાં આવ્યા છતાં, તમે આ સાહસ ઉઠાવ્યું ? ”

ભયંકર રોષ, દ્રોષ અને પ્રતિહિંસાની ઉત્તેજનાથી વિકટ હાસ્યવન્નિ કરીને સદાનંદ બોલ્યો: “ જાણ્યા છતાં, સાંભળ્યા છતાં અને ધમ્મજાપ કરી આ વિપત્તિ મેં માથે વહોરી લીધી છે, તે શામાટે તે તું જાણે છે સુંદર ! ગૌરદાસની પાછળ પાછળ અશાન્ત અને ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે દેશ અને વિદેશમાં હું આટલા દિવસ ફર્યો, પરંતુ તે અત્યારસુધી અસહાય અવસ્થામાં પડેલો હતો, પણ હવે સર્વદમન જેવા વીર પુરુષની તેને સહાય મળી છે. આથી મારો ઉદ્દેગ અને અશાન્તિ સહસ્ત્રગણાં વધી ગયાં છે. એ ઉદ્દેગ અને એ અશાન્તિ લઈને મારે કેટલો વખત એવી રીતે રખડતા ફરવું ? સુંદર ! મેં વિચાર કર્યો કે તું મારા પુત્રતુલ્ય છે, તારી મારે સહાય છે; તું મારું આજ્ઞા માથે ચડાવીને આ અશાન્તિ અને ઉદ્દેગનું મૂળ જો ગૌરદાસ છે, તેનો તું નાશ કરે, એવી ધમ્મજાથી હું આ મુંબઈ શહેરમાં આવ્યો છું. ”

“ બહુ સાઈ, જેવી આપની આજ્ઞા. ” સુંદરે ઉત્તર આપ્યો.

સદાનંદ વધારે ઉત્તેજિત કંઈ કહેવા લાગ્યો: “ વર્તમાન સમયમાં નિર્જનપણે રહેવાને માટે તથા ભવિષ્યમાં સુખસન્માનની આશાથી મેં આ

આશ્રમની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ગૌરદાસ મને પકડી પાડે તે પહેલાં હું જ તેને પકડીશ અને તારી સહાયતાથી તેનો નાશ કરીશ. આ આશ્રાથી આ સ્થળે આવીને હું બેઠો છું. બોલ સુંદર ! તારાથી તે કાર્ય બની શકશે ? ”

ગુરૂની એ ભીષણ ઉત્તેજનાથી ઉત્તેજિત થઈને સુંદરે ઉત્તર આપ્યો : “ કેમ ન જ બની શકે પ્રભુ ? આપના ચરણસેવનથી આપનું તેજ શું હું કશું નહિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોઉં ? આપ નિશ્ચિંત રહો. સર્વદમન બ્યારે આ સ્થળે છે, ત્યારે ગૌરદાસ પણ તેની સાથે જ હોવા જોઈએ. ગમે તેમ કરી તેની શોધ કરીને આ છરી તેની છાતીમાં ભેંસી, તેનું રક્ત લાવીને આપની આગળ હાજર કરીશ. ”

સુંદર પોતાની ભેટમાંથી એક મોટી છરી બહાર કાઢી ગંધી એકાએક બોલો થઈ ગયો.

સદાનંદ પણ ઉઠીને સુંદરની સન્મુખ બોલો રહ્યો. તેની આંખોમાંથી અત્યારે અગ્નિનાં તણખા ઝરતા હતા. ક્રમો લાય સુંદરના ખબાપર મક્કી જમણો હાથ ઉઠાવી કરી ગર્જના કરીને દાંત સાથે દાંત પીસીને તે બોલ્યો : “ મારે એ જ જોઈએ છે, સુંદર ! એ છરી ગૌરદાસના કાગીધી રંગેલી જોવાને હું ઇચ્છું છું અને અજળી ભરીને ગૌરદાસના ઉપ્પુ શોષિતનું પાન કરવાને તૈયારી રહ્યો છું. એટલું જ નહિ, કિન્તુ એ સર્વદમન-મારો શત્રુ-વિધાસનાતક શત્રુ-એ સર્વદમન, તેના શોષિતથી મારા હૃદયમાં સમાવી રહેલા વૈરાગ્યને શાન્ત કરવાને ઇચ્છું છું. તે બંને જણનો નાશ કરવાની જરૂર છે. તે બંનેનાં કોડીની તૃપ્તિથી મારો દેહ, મારો પ્રાણ અને મારું હૃદય નિરંતર હડહડ બળ્યાં કરે છે. જો કદિ બની શકે તો, સુંદર ! એ બંનેના કોડીની અજળીપર અજળી ભરીને તર્પણ કરી મારી ઇષ્ટદેવી એ શાસત્રી વૈરાગ્યની પિપામાને તૃપ્ત કરવાને હું ઇચ્છું છું ! એ મારી ઇષ્ટદેવી મોટા-સ્વરૂપવાળી આસુપ્રજ્ઞની મારફતે મારું વિકાસી તેની મોટી લાજ જીવ બહાર કાઢી ધોર ગર્જના કરીને કોડીની તૃપ્તિ શાન્ત કરવાને તૈયાર થઈ રહી છે. જો હું તેની પિપામાને શાન્ત કરું તો પછી મનચાંચિત મુખ વેનવ પ્રાપ્ત કરી શકું અને પુત્ર તરીકે તને ખોજે બેસાડું. ”

ભીષણ ઉત્તેજનાથી સદાનંદના આખા શરીરે અગ્નિ સળગવા લાગ્યો, માથામાં અગ્નિની જ્વાળા, હૃદયમાં અગ્નિની જ્વાળા, સર્વે શરીરે અગ્નિની જ્વાળા સળગવા લાગી. સદાનંદ એકદમ ઉતાવળે પગલે શુભ મુદની બહાર નીકળ્યો. સુંદર પણ કપિત દેહે ધીરે ધીરે ગુરૂની પાછળ પાછળ બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ચક્રમાં નાંખ્યો.

મુંબઈની વિલાસી પ્રજામાં સદાનંદની ખ્યાતિ ફેલાવા લાગી. ભક્ત જનોની સંખ્યા પણ વૃદ્ધિ પામવા લાગી. ધીમે ધીમે શોભાશંકરના સાંજના પળમાં પણ સદાનંદના આનંદ ધર્મની વાત આવી. તેના મનમાં વિચાર થયો કે આ સ્વામીદ્વારા મારા મિત્ર કૃષ્ણલાલની સંસારસુખથી રહિત બનેલી પુત્રીને પતિની પ્રાપ્તિ કરાવી શકાશે.

તેના કેટલાક ખરા મિત્રોએ પણ સદાનંદના આનંદ-ધર્મનું શિષ્યપણું ગ્રહણ કર્યું હતું, તેથી શોભાશંકરને આનંદાશ્રમનાં દર્શન કરવામાં ક્યો વિલાંબ થયો નહિ, કે કશી અડચણ નડી નહિ.

એ પ્રમાણે આનંદ-ધર્મની સાધના કરવામાં તેને કોઈ પણ પ્રકારની અરુચિ અથવા ક્લાન્તિ કદિ પણ થઈ નહિ. થોડા જ સમયમાં તે આનંદ-મયની ચરણસેવાનો અધિકારી થઈ ગયો. અનેક ઉપચારથી પૂજન કરીને તેણે ગુરૂની કૃપા સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરી. અનેક પ્રકારની દક્ષિણા વગેરે આપીને અલ્પ સમયની અંદર શોભાશંકરે સર્વ ભક્ત જનોનું પ્રાધિક્ષ્ય પદ મેળવ્યું.

એ પ્રમાણે દિવસો જાય છે, એવામાં એક દિવસ શોભાશંકરે સદાનંદની સાથે એકાન્ત સ્થળમાં કેટલીક વાતચીત કરી. પછી બીજે દિવસે કૃષ્ણલાલને જોડાવી લાવીને તેણે સદાનંદનો પરિચય કરાવી દીધો. સદાનંદની વિશાળ તથા તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈને તથા તેની સાથે પાશ્વિમાલ્ય દેશની સામાજિક અને રાષ્ટ્રનૈતિક વિષય સંબંધી અનેક વાતચીત થવાથી કૃષ્ણલાલનું મન તેના તરફ આકર્ષાયું. હવે તે વારંવાર આશ્રમમાં આવ-જન કરવા લાગ્યો. સદાનંદે એક દિવસ તેના આનંદ-ધર્મની વ્યાખ્યા કરીને સુસભ્ય પાશ્વિમાલ્ય સામાજિક પ્રથાની સાથે પોતાના ધર્મનું મળતાપણું દેખાડી આપ્યું અને કૃષ્ણલાલને તે રાત્રે થનારા આનંદ-ઉત્સવમાં આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું.

તે દિવસે આનંદાશ્રમને અનેક પ્રકારથી શણગારવામાં આવ્યું. જોરડાની અંદર ભોંયતળિયે એક સુશોભિત મનોહર શેત્રંગ બિઝારી દીધી, જોરડાના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું ટેબલ ગોઠવવામાં આવ્યું અને તે ઉપર શ્વેત રંગનું વસ્ત્ર આગ્રહિત કર્યું, ટેબલની આસપાસ ચોતરફ સુંદર ખુરશીઓ ગોઠવી દીધી, ટેબલ ઉપર સુગંધિત પુષ્પોના હાર તથા ગજરા મૂડી રાખ્યા.

પ્રથમે ખુરશીની સન્મુખ ટેબલપર મુલાયિત મામતી બરેલી રૂપાની મુદ્ર રમ-
ખીઓ નિરાજમાન થઈ રહી અને દરેક રમખીની પામે મદિગથી બરેલા
મયના ગ્નાસ ગોઠી દીધા. યોગ્ય મમથે કૃષ્ણનાથ તથા શોભાગકર વગેરે
બક્ત-જનોએ આનીને પોતપોતાનું આમન ગ્રહણ કર્યું મક્ષા આમન પૂરાઈ
ગયા કે તુરત જ નારિઓએ નાચ તથા ગાન શરૂ કર્યું.

કૃષ્ણનાથે જોયું કે સ્વામીજી બહુ જ ઉદારચિત્ત, કુમરનામુક્ત
અને મુરચિમપત્ર છે ઉત્પત્તિ પણ માગે અને મદગૃહ્ય યોગને આનંદ ઉ-
ત્પન્ન કરે તેવો કર્યો છે. કિન્તુ જોને ધર્મ કહે છે, તેની જરા ગંધ પણ
તેના જોનામા ન આવી ધમનું નામ આને ન આપ્યું હેતુ તે માત્ર હવે મુ-
આનદોત્પન્નને બીભત્સ કરી નાંખ્યો છે, એમ તેને લાગ્યું.

ગમે તેમ તોપણ એ આનંદ-મમા કૃષ્ણનાથ એ જાણનારની
અદ્ભુત દુઃખ. ખાવા લાગ્યો મગ્ધું આનંદરમનું પાન કરીને તેણે જે પાઠ
આરીને મહુર સ્વપ્નમા ગતિ મુક્તગી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમા પુનઃ દુષ્ટ
નિચારે તેના હૃદયમા પ્રવેશ કરીને પુનઃ તે આનંદોત્પન્ન તરફ તેના મનને
ખેંચુ રાત્રિ થઈ એવે શોભાગકરે આનીને તેને બોલાવ્યો કૃષ્ણનાથ
પણ જગી આનાનની ન્યાં વિના આનંદથી તેની મામે ગયો એ પ્રમાણે
આનંદસ્વપ્નમા વારવાર તે જના આનંદ લાગ્યો.

હવે ઠંડી ઋતુ ખવાસ થઈ ગઈ છે અને ગરમી પડનાની સન્ધ્યાત
થઈ ચૂની છે. આ ઉપરની ધૂળ ઉડીને તથા ગરમ નાચ વલન કરીને
જોને ચાવનાગ માણુએને અગાવી નાખે છે. કૃષ્ણનાથ એક દિવસ બપોરે
બગિચામા આમતેમ દેરેવતો હતો, એનામા શોભાગકરે પ્રશ્ન કર્યો “નાચું
કહો કૃષ્ણનાથ! સ્વામીજીના આનંદસ્વપ્નનો આનંદોત્પન્ન કેવો લાગ્યો?”

કૃષ્ણનાથે મદ લગ્ન કરીને જ્યુ “માન જે આનંદ જ પ્રાપ્ત
કર્યો હોય, તો તે સ્થળ અતિ ઉત્તમ છે, પરંતુ જે રમની વાત પૂછો તો
તે કેવળ દલ સિવાય બીજું કશું નથી.”

શોભાગકરે બોલ્યો “પણ આપણે જેના સ્વામીજીની મોર કરતા
હતા તેના જ સ્વામીજી જરામત મળી આપ્યા કે નહિ?”

કૃષ્ણનાથે ઉત્તર આપ્યો “હા, એમાનું પુનર્નત કુંદનનાની માથે
જામા આપણને આજ સ્વામીજીની જ જરૂર હતી, તે ખોટું હવે પૂરી
પડી છે.”

શોભાગકરે ક્યુ “એક દિવસ આનંદસ્વપ્નમા જોને સ્વામીજીને
એમાના કુંદનવાનની માથે પુનર્નત કુંવાની માત્ર લાગુરી છતે તે
મુગે સમાજને સબળાનું કે આપણા નમાનમા એક બહુ જ .

રેલી પ્રથા ચાલે છે, તે આપણે દૂર કરવી જોઈએ. અનેક નિર્દોષ વિધવા બાલિકાઓ આખી જીંદગી દુઃખમાં રીયાયા કરે છે અને કેટલીક અત્યાચારો કરી ગર્ભપાત જેવાં મહાન અનર્થો ગુજરી પાપનાં પોટલાં બાંધે છે, તે પુનર્વ્રજનો રિવાજ ચાલુ કરી એ મહા ભયંકર પાપો થતા અંટકાવનાં જોઈએ. કૃષ્ણલાલ પહેલ કરી આ સમાજમાં દાખલો ખેસાડવા તૈયાર છે. આ પ્રમાણે સ્વામીજીનો ઉપદેશ થવાથી આખા સમાજમાં પુનર્વ્રજનો રિવાજ દાખલ થઈ જશે. વળી કૃષ્ણલાલ ! આમ કરવાથી દેશની સેંકડો દુઃખી થતી છોકરીઓનો આશીર્વાદ પણ તમને મળશે, અને આખા સમાજમાં સુધારક તરીકે તથા પરોપકારી તરીકે તમે ઘેર ઘેર પૂજાશો. ખરેખર, તમે ભાગ્યવાન પુરૂષ છો, કે તમને આવો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.”

“વાહ શોભાશંકર ! વાહ !” ઉદ્ઘાસમાં આવી જઈને કૃષ્ણલાલ શોભાશંકરને એકદમ ભેટી પડ્યો.

પછી બન્ને જણ પાસેપાસે એક જ આસન ઉપર બેઠા.

શોભાશંકર પુનઃ બોલ્યો : “આજ સાંજે સ્વામીજીના આશ્રમમાં મારે જવું પડશે, કારણકે રામનારાયણ દીક્ષા લેવાના છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. સ્વામીજીએ મને તે સમયે આશ્રમમાં હાજર રહેવાનો આગ્રહ કર્યો છે. તમે મારી સાથે આવશો ?”

“હા આવીશ—નહિ કેમ આવું ? મને પણ એમ વિચાર થાય છે કે હું પણ આજ દીક્ષા લઈ નાંખું.”

“બહુ સાફ, ઈચ્છા હોય તો હો, તેમાં શી હરકત છે ?”

“હવે જેમ બને તેમ સ્વામીજીને મારો ઉદ્દેશ સમજાવી દેને એમાનું પુનર્વ્રજ કુંદનલાલની સાથે જલદી કરી નાંખવાનો મારો પણ વિચાર છે.”

શોભાશંકરે પ્રશ્ન કર્યો : “બહુ સાફ, પણ આ તરફ એમાની શી ખચર છે ? તે વિષે તમે કંઈ તપાસ કરી ? શું તે પુનર્વ્રજ કરવાને તૈયાર છે ?”

કૃષ્ણલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “હા, કુંદનલાલના કહેવાપરથી તે સંપૂર્ણ આશા રાખી શકાય છે.”

“કુંદનલાલે તમને શું કહ્યું ?”

“તેણે કહ્યું કે ‘એમા નિરંતર ઉદ્ઘાસ ભાવથી કોઈ વિચારમાં ને વિચારમાં બેસી રહે છે.’ પરંતુ મને તે પ્રેમનું લક્ષણ લાગે છે, કેમ ખરું કે નહિ ? પ્રેમને ચાહનારી છોકરી વિપત્તિમાં પડી છે, પોતાનું પુનર્વ્રજ થશે, એ તો તેને આશા પણ નહિ હોય અને તેથી તે ઉદ્ઘાસ રહેતી હશે. મેં

આંટી બધી તૈયારી કરી નાંખી છે, એ તેના જાણવામાં નથી. પરંતુ બ્યારે તે એકાએક પોતાના પુનર્વસની વાત સાંભળશે, હારે તેના આનંદની સીમા નહિ રહે. કેમ શોભાશંકર ? મારી ધારણા ખરી છે કે નહિ ?”

“હા, તફન ખરી છે.” શોભાશંકરે ટેકા આપ્યો.

કુંદનલાલે તે દિવસે સઘનંદ સ્વામીના આનંદનંત્રની દીક્ષા લીધી. આ પ્રમાણે શોભાશંકરે કુંદનલાલને સઘનંદના ચક્રમાં નાંખ્યો.

મકરણ રૂપ મું.

કુંદનલાલનો વિસ્મય.

ધર્મો કાળે વીતી ગયા પછી એક દિવસ સાંજે સમુદ્રના કિનારા પર આવેલા બગીચામાં બકુલની કુંદમાં એમા અને રંગિલી પુષ્પોની મધુરી સુગંધનો આસ્વાદ આપી રહી છે.

વર્ગનું સંસ્કૃત સામ્રાજ્ય આવી રહ્યું છે. બધાં ફૂલઝાડો અને વૃક્ષોએ મુગ્ધાભિનંદન કર્યું તથા લીલાંછમ પાંદડાંથી અત્યંત મનોહર શોભા ધારણ કરી છે. શીંગડો મંદ અને સુગંધમય વાયુલહરિઓ ધીમે ધીમે વહન કરી રહી છે. બમરાઓ મધુર ગુંગરવ કરતા કરતા આ પુષ્પ ઉપરથી બીજા પુષ્પ ઉપર અને બીજા પુષ્પ ઉપરથી ત્રીજા પુષ્પ ઉપર એમ વારંવાર ઉડીને મધ ચૂસી રહ્યા છે. સર્વત્ર હાસ્ય, આનંદ અને માધુર્ય ફેલાઈ રહ્યાં છે, કિન્તુ હાસ્ય નથી દેખાતું એમાના મુખે, આનંદ નથી જણાતો એમાની આંખોમાં, અને માધુર્યનો સ્પર્શ નથી થયેલો એમાના હૃદયને. પ્રિય વાંચક! તને સ્મરણમાં હરો કે આ જ બગીચામાં એક દિવસ એમા ‘શ્શાન’ વદને બેઠી હતી અને ત્યાં રંગિલી ગાતી ગાતી આવી હતી. આજે પણ તે એવી જ રીતે ઉદ્ધમ મને બકુલના એક ઝાડ નીચે કાપ્યાસનપર બેઠી છે અને રંગિલી તેની પાસે બીબી બીબી મંદ મંદ હાસ્ય કરી રહી છે, એવામાં કુંદનલાલ ઉતાવળે પગલે ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

ચીરક દુકંતો દુકંતો મંદહાસ્ય કરીને કુંદનલાલ બોલ્યો: “એમા ! તમારે માટે હું એક ખુશ ખબર લાવ્યો છું. કિન્તુ મને શી અક્ષિસ તમે આપ્યો. બોલો ?”

એમાએ વિસ્મય પામીને પૂછ્યું: “વળી એવા ખુશ ખબર તમે શો લાવ્યા છો, મિ: કુંદનલાલ ?”

“તમે હવે સ્વતંત્ર બન્યાં-હવે જલદી તમે સ્વતંત્ર બનવાનાં.”

“સ્વતંત્ર ? તમે શું બોલો છો, તે કાંઈ હું સમજી શકતી નથી !”

કુંદનલાલ બોલ્યો: “ તમારી બાલ્યાવસ્થામાં એક વખત છોકરાંની રમત કરે તેમ એક ગામડિયા સાથે તમારે લગ્ન થયું હતું, તે તેમને શું છે કે ? તે લગ્ન એ છોકરાંની રમત જ, બીજું કશું નહિ. એ લગ્નને માટે તમે કે તમારા પિતા એ બેમાંથી કોઈ પણ જવાબદાર હોઈ શકે નહિ. કારણકે તે કાયદા વિરુદ્ધ લગ્ન થયું હતું. કાયદાને અનુસારે તમારે લગ્ન કરવાની હવે તૈયારી ચાલે છે. હું ધારું છું કે હવે થોડા જ સમયમાં બીજા કોઈ યોગ્ય પુરૂષની સાથે તમારે લગ્ન થઈ જશે, તે અન્ય પુરૂષ—”

વિસ્મય પામેલી એમા કુંદનલાલને બોલતો અટકાવી વચમાં બોલી ઉઠી: “ તમે શું બોલો છો કુંદનલાલ ? એમ તે કદિ પણ થઈ શકે ? ”

કુંદનલાલે ઉત્તર આપ્યો: “ હા, થઈ શકે-થઈ શકે. તમે એ વિષે કશી શીકર ન કરો. એક સંન્યાસી આવ્યા છે, તેમણે આનંદ-ધર્મ નામનો નવો પંથ કાઢ્યો છે. ખાઓ, પિઓ ને મઝા કરો, એ જ તેમનો મૂળ મંત્ર છે. મારા પિતા તથા તમારા પિતા એ બંને જણ તેમના શિષ્ય થયા છે. તેમની પાસે ધર્મની વિધિપૂર્વક તમારે લગ્ન કરવાનું છે. તેમણે કોઈ એક શાસ્ત્રમાંથી એક નિયમ શોધી કાઢ્યો છે, તેને આધારે લગ્ન થઈ શકે છે. એ નિયમને સામાજિક અનુમોદન પણ મળી શકે એવી ગોઠવણ કરેલી છે.”

“ શું એ સાચી વાત છે, કુંદનલાલ ? મારા પિતાએ તેમને એ બાબતની શું હા કહી છે ? ”

“ હા, હા, ખરી વાત છે. તમારા પિતાએ પણ મત આપ્યો છે. ગભરાઓ છો શામાટે ? શાન્તિ રાખો, બધું નક્કી થઈ ગયું છે. તમે જાણો છો કે મારા પિતાજી બહુ ચાલાક છે, જે કામ ધારે તે પાર પાડ્યે જ રહે. તે સંન્યાસી આજે તમારે ત્યાં જમવા આવવાના છે. તે આજે તમારે ત્યાં ધર્મની વિધિ કરી જશે, ત્યારપછી સંન્યાસી અને તેમના મોટા મોટા શિષ્ય ભડોતો એકઠા થઈને બે ચાર દિવસની અંદર એક સામાજિક અનુમોદન લેશે. એ પ્રમાણે ધર્મની વિધિ અને સામાજિક અનુમોદન મેળવ્યા પછી તમારા પિતા તેમની સઘળી ધન-સંપત્તિનું વિત્ર તમારા નામે કરી આપશે અને પછી કાયદાનુસારે તમારું પુનર્લગ્ન કરશે.”

“ સત્ય કહો છો ? ”

“ હા, હા, સત્ય કહું છું. શું હું કદિ તમારી મસ્કરી કરું છું, એમા ? નક્કી ત્રણ ચાર દિવસમાં તમે સ્વતંત્ર બનશો.”

એમાંથી હવે બેસી શકાયું નહિ. તે કાપાસનપર લોટી પડી.

કુંદનલાલ પાસે આવીને કાટાસનની પાછળ હાથ રાખીને એમાની મામે ધુટણીએ બેસી પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેના મુખ સામું જોઈ રહી, મધુર વચને બોલ્યો: “શું મેં આ ખુશ ખબર આપવામાં ઉતાવળ કરી છે? શું આ આનંદના સમાચારથી તમામ હૃદય ઉપર પ્રેમનો આઘાત થયો છે? કિન્તુ મને માફ કરો, એમા! હું આનંદમાં અધીંગો બની જઈ—” તેને આગળ બોલતો અટકતી એમા બોલી: “મિ. કુંદનલાલ! કૃપા કરીને મને અહીં એકઠી જ રહેવા દો.”

કુંદનલાલ ઉઠી બેઠો થઈ જરા પાછળ ખસી જઈ બોલ્યો: “હા, એ તમારું કહેવું ખરું છે. એકએક આટલા મોટા આનંદનો આઘાત આવી પડ્યો, તે તમારાથી સહન શી રીતે થઈ શકે? પોતાને શાન્તિમાં રાખવા માટે થોડો સમય એકલા રહેવાની તમને જરૂર છે, કેમ ખરું કે?”

કુંદનલાલ પ્રેમાવેશથી અધીંગો બની એમાની પામે જઈ પ્રેમ-વિહ્વળ મૃદુ સ્વરે પુનઃ બોલ્યો: “ત્યારે શું આ ખુશ ખબર નહિ, એમા? હું આ ખુશ ખબર લાવ્યો છું, તેથી મને કંઈ બક્ષિસ મળશે કે નહિ?”

કુંદનલાલ ધુટણીખર બેસી એમાના બંને હાથ પોતાના હાથમાં પકડી આગળ બોલ્યો: “એમા! મારી વહાલી એમા! મને તમે—”

ખિન્નએકી વાઘજીની માફક એમા ઉઠી બેઠો થઈને બોલી: “મિસ્તર કુંદનલાલ! તમે શું દીવાના બની ગયા છો?”

કુંદનલાલે ઉચ્ચ મેઠું કરી પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હા, એમા! હું દીવાનો જ બની ગયો છું, તમે મને દીવાનો કરી મૂક્યો છો. શું તમે સમજી શક્યાં નથી? એમા!—” એમ બોલતાં બોલતાં કુંદનલાલે પુનઃ એમાના હાથ પકડ્યા.

ગુસ્સાથી એકએક હાથ છોડતી પાછળ ખસી જઈને એમા બોલી: “મિસ્તર કુંદનલાલ! કઈ હિંમતથી તમે મને આ ખરાબ વાત કહો છો? અને કઈ હિંમતથી તમે મારા શરીરને સ્પર્શ કરો છો? તમે જાણતા નથી કે હું પરજોડી છું અને મારા પતિ વિદ્યમાન છે? જો તમે મનુષ્ય હો અને કંઈક કેળવણી મેળવી હોય અથવા સારા માણસ તરીકે સ્ત્રીગતિની મર્યાદા તરફ દૃષ્ટિ રાખતા હો તો આજ પછી તમે કદિ પણ મારું આવી રીતે અપમાન કરશો નહિ.”

અસંત વિસ્મય પામીને કુંદનલાલ ઉઠી બેઠો થયો. તે જાણે કેવું સમજી શક્યો ન હોય તેમ એમાના મુખ સામે વિસ્ફારિત નયને થોડી વાર જોઈ રહીને બોલ્યો: “તમે આ શું બોલો છો? અસારે તમે એક રીતે સ્વાધીન છો, જ્યાં તમારી ઈચ્છા હોય ત્યાં તમારું લગ્ન તમે કરી શકો તેમ છો.”

એમા બોલી: “ પિતાજીની બુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ ગઈ છે, તેથી તે આવા કલંકમાં પોતાની પુત્રીને ડૂબાવવાને તૈયાર થયા છે. ”

કુંદનલાલ બોલ્યો: “ તમારી ભૂલ થાય છે, એમા ! કલંક વળી શાનું ? બાળપણમાં થએલાં તે લગ્ન એ છોકરાંની એક રમત નહિ તો બીજું શું ? ”

એમાએ કહ્યું: “ તમારી દૃષ્ટિ આગળ તે છોકરાંની રમત હશે, પરંતુ મારી દૃષ્ટિએ તે રમત નથી. નારી જીવનનો તે મોટો ધર્મ-સંસ્કાર છે. અમારે સ્ત્રીજાતિને આલોકમાં અને પરલોકમાં તે ધર્મ-સંસ્કારને અનુસરીને જ ચાલવું જોઈએ. ”

કુંદનલાલ બોલ્યો: “ આ તમે શું બોલો છો, એમા ? શું તમે એ લગ્નને અંતરથી ખરેખરાં લગ્ન માનો છો ? તે અભણ ગામડિયા મનહરને શું તમે સ્વામી કહીને બોલાવશો ? ”

એમાએ ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો: “ હા, તે મારા સ્વામી છે, તેમને હું સ્વામીનાથ કહીને બોલાવીશ અને તેમની પૂજા કરીશ. તમે તમારા મનથી તેમને હલકા ગણુતા હશો કિન્તુ મારા મનથી તે મારા કરતાં તથા તમારા કરતાં સેંકડોગણા ચડિયાતા છે. ”

“ તમે આ શું બોલો છો, એમા ? ”

“ એક વાર નહિ, કિન્તુ દસ વાર કહું છું કે તે સેંકડોગણા ચડિયાતા છે. ”

કુંદનલાલ બોલ્યો: “ કદાચ મારા કરતાં તેમને ચડિયાતા ગણો, તો તે વાજબી છે, પરંતુ તમારી આગળ તે શું ? ”

એમાએ ઉત્તર આપ્યો: “ મારી આગળ તો તે મનુષ્ય છે, એટલું જ નહિ, કિન્તુ દેવતા છે. દેવ જાણીને હું આજસુધી તેમની પૂજા કરતી આવી છું. જો કદિ તેમના ચરણમાં મને સ્થાન મળે તો આખી જીંદગી સુખે દુઃખે અને માને અપમાને તેમની દાસી થઈને હું તેમનાં ચરણમાં રહું અને તેમનાં ચરણમાં મને તે નહિ સ્થાન આપે તો આખી જીંદગી હું તેમની મૂર્તિ મારા હૃદયમાં ધારણ કરીને પૂજા કરીશ અને તેમના સિવાય અન્ય પુરૂષની સામે દૃષ્ટિ સરખી પણ નહિ કરું. સાધુપુરૂષો જે ઉપદેશ આપે છે અને શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું છે, તેનું હું યથાર્થ પાલન કરીશ. મરતાં-સુધી મારી તે દૃષ્ટાંતે હું જરા પણ શિથિલ થયા દેખીશ નહિ. આલોક તથા પરલોકના પ્રેમનું અને ધર્મનું એ બંધન કોઈ પણ રીતે તૂટશે નહિ. ”

કુંદનલાલે કહ્યું: “ તમે જાણતાં નથી કે તમારા પિતા આ બધું માંભળશે તો તમને શું કહેશે ? ”

“ તેમને તમે ખુશીયી કહી દેજો અને જરૂર પડશે તો હું પણ કહેવાને કશો મકોચ નહિ રાખું. ”

એટલું કહીને એમા ઉતાવળે પગલે લાંથી પ્રસ્થાન કરી ગઈ. રંગિલી પણ તેની સખીની પાછળ પાછળ ગઈ. સ્તબ્ધ બની જઈને વિસ્મયથી કુંદનલાલ તેમની પાછળ જોતો બોલે રહ્યો.

કેટલીક વાર પછી સ્વપ્નભંગ થવાથી જેમ જાગી જાય તેમ કુંદનલાલ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો. “ આ શું થયું ? હું એમ ધારતો હતો કે એમા આ સમાચારથી ખુશ થશે, કિન્તુ આ તો તદ્દન ઉપહું થયું. આહો ! મનહરલાલને ને આટલો બધો આફે છે ! અરે ! એમાને આવી હલકી ઈચ્છા ક્યાથી થઈ ? ઉંચા પ્રકારની મેળવેલી કેળવણીમાં તેણે ધૂળ ઘાલી ! એક વાર કુદરે આપ્તવાદ રહેને રોજને જે બનાવ બન્યો હતો, તેથી જ આ સત્યાનાથ વળી ગયું છે. ”

હવે શું કરવું, તે કુંદનલાલને સ્પષ્ટ નહિ. તે બગીચામાંથી બહાર નીકળીને સમુદ્રના કિનારે અસ્થિર મને ફરવા લાગ્યો. રાત્રિ થઈ ગઈ તો પણ તે મોડી રાત્રિભુધી ઘેર આવ્યો નહિ. સંન્યાસીને જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું છે, તે વાત તો તે તદ્દન ભૂલી જ ગયો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

આનંદ-લોજન.

કૃષ્ણલાલના ભોજન-ગૃહમાં ખાવા-પીવાના પદાર્થો ગોઠવીને સુરો-ભિત બનાવેલા ટેબલની પાસે સદાનંદ, સુન્દર, કૃષ્ણલાલ અને શોભાશંકર બેસે છે, પરંતુ કુંદનલાલનું આમન ખાલી છે. સદાનંદ શર-પદવીને ચોમ્ય મોટાઈ તથા ગાંભીર્ય દાખવતાં સમયોચિત. ધર્મ-બ્યાખ્યા કરવાનો આરંભ કર્યો.

“ વત્સગણ ! મામ અને મદિરાની આહુતિથી મા કુલકુણ્ડલિની બહુ સંતુષ્ટ થાય છે. આત્માની આહ્વાદિની શક્તિ પણ એથી વિશેષ જાગ્રત થાય છે. સર્વ પ્રકારના માંસમાં કુકડાનું માંસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. મા કુલકુણ્ડલિનીનું પદ્માસન દેવી કુકડા ધારણ કરે છે. તે દેવી નવં કુકડામાંથી બંધા કુકડાની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેથી કુકડાનું વાહન ફરનારી માં કુલકુણ્ડલિનીનું તેજ એમના દેહમાં વિશેષ જાગ્રત થાય છે. રાત્રિએ અને પ્રાતઃકાળમાં કુકડા ‘ કુકડેકુક ’ કરીને મા કુલકુણ્ડલિનીનું આહ્વાન કરે છે. ”

શોભાશંકરે ભક્તિભાવથી ગુરૂના ચરણે એક પ્રશ્ન નિવેદન કર્યોઃ
“ ગુરૂદેવ ! આ માંસને મ્લેચ્છોએ સ્પર્શ કરેલો હોય છે, તેથી તે ગ્રાહ્ય કરવામાં કશો દોષ હશે ખરો કે નહિ ? ”

ગુરૂના મુખમાંથી ઉત્તર બહાર નીકળ્યોઃ “ ના વત્સ ! આનંદ એ જ ધર્મ છે અને નિરાનંદ એ અધર્મ છે. મ્લેચ્છનું અડકેલું આ માંસ જોને ખાવાની ઇચ્છા થાય, તેને તેનું સેવન કરવાથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે ધર્મ છે. તેનું સેવન કરવામાં જો કોઈ શંકા લાવીને આનંદમાં વ્યાધાત ઉત્પન્ન કરે, તો તેમાં નિરાનંદ પ્રાપ્ત થવાથી અધર્મ થાય છે. આત્મા આનંદ-સ્વરૂપ છે તેથી બધાંએ આનંદમાં જ રહેવું જોઈએ. જ્યારે આનંદ ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે જાણવું કે આત્મા તેની અભિલાષા જાહેર કરે છે—આત્માની તે અભિલાષા પૂર્ણ કરવાથી પરમાત્મા દિરણ્યગર્ભની અભિલાષા પૂર્ણ થાય છે. તેથી આનંદોપભોગ કરવો એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મસાધન છે. કિન્તુ વત્સગણ ! એ આનંદનો ઉપભોગ નિર્લેપભાવે કરવો જોઈએ. એમાં જો આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તો તે આનંદ કલુષિત થયો ગણાય છે. આસક્તિ વિનાનો શુદ્ધ આત્મા હોય તો જ શુદ્ધ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ આત્માનો જે તિરસ્કાર કરે છે, તેને અશાન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

શોભાશંકર ટેબલ ઉપર ગોઠવેલી ખાવાની ચીજો તરફ ગુરૂના ધ્યાનને આકર્ષીને બોલ્યોઃ “ ગુરૂદેવ ! મા કુલકુણ્ડલિનીને આહુતિ આપવા માટે સર્વ સામગ્રી બહુ વાર્થી તૈયાર કરી રાખી છે. ”

જ્ઞાનયોગમાંથી હવે ગુરૂનું ચિત્ત કર્મયોગ તરફ દોરાયું ! તેમણે કહ્યુંઃ
“ વત્સ ! ચાલો હવે માને આહુતિ આપીએ. ”

સદાનંદ આંખો મીંચી અસ્પૃશ્ય સ્વરે આનંદ-મંત્રોચાર કરી આનંદ-મયી મા કુલકુણ્ડલિનીનું નામ લઈ મોટા મોટા ગ્રાસ લેવા લાગ્યો. શિષ્યો પણ દેહમાંના પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં માંસ-મદિરાની આહુતિઓ આપવા લાગ્યા. સઘળાએ સર્વ પ્રકારની સામગ્રીની આહુતિઓ આપીને દેવીને તૃપ્ત કરી. દેવીના આશીર્વાદથી યજ્ઞ-કુંડમાંથી આનંદ-પ્રવાહ નીકળીને આખા દેહને આનંદ-રસે આનંદમય બનાવી દીધો.

એવામાં કુંદનજાત અસ્થિર પગલે આવી ખાસી પડેલા આસને બેસી પડ્યા. તેના નિરાશ બનેલા શીક્ષા વદનમાંથી “ ઝોઃ ! ઝોઃ ! ” એવા શબ્દો બહાર નીકળતા હતા, જ્યારે તેના હૃદયમાં ઘ્રોષ્ટ દુઃખ થતું હોય. ”

કુંદનજાતે પૂછ્યુંઃ “ કુંદનજાત ! તમને શું થાય છે ? ”

કુંદનજાતે નિરાશાગ્રસ્ત સ્વરે ઉત્તર આપ્યોઃ “ હવે આજ્ઞા નથી,

સુખ પણ નથી, આપુ છનન કેન દુખમય બામે છે ! ઈશ્વરન દુ પ્રાર્થના કર છુ કે ઝટ મૃત્યુને મોકલીને આ દુખમાથી મારો ઉદ્ધાર કર.”

“પણ શુ થયુ તે તો કહો ! શુ એમાએ—”

“એમા, એમા ! અરે એમાએ મારો તિરસ્કાર કર્યો છે !”

“તિરસ્કાર ! શુ તમે એમાને વશનની વાત કરી હતી ?”

દુખનો ભાર એજે કરીને કુંદનવાન પુરસ્થીમા ટટાર થઇને બેઠો અને બોલ્યો “હા, લક્ષ્મીની વાત તો મે તેમને કહી હતી, કિન્તુ તેમા નિરાશા મળી છે ! તમે માઁ કહેવુ માયુ માનરો ? તે મનહરવાયને અપન ચાહે છે ! તેમને માટે તો તે ગાડી મની ગઈ છે.”

એ સાબળીને કૃષ્ણવાયની આખોમાથી ક્રોધાગ્નિની જ્વાળા નીકળવા લાગી તેમન ઉપર એક પ્રચંડ મુદ્દિપ્રહાર કરીને તે બોલ્યો “શુ એમા મનહરવાયને ચાહે છે ? કદિ પણ એમ બની શકે જ નહિ.”

કુંદનવાયે ઉત્તર આપ્યો “એમ બને કે ન બને, કિન્તુ બન્યુ તેનુ શુ ? તે મનહરવાયી વધારે મારો ખીજા કોઈને માનતી જ નથી. હવે માઁ છનન તદ્દન નીરસ બની ગયુ છે.”

સદાનંદે પ્રશ્ન કર્યો “વત્સ કૃષ્ણવાન ! તમારી પુત્રી શુ કુંદનવાન માયે લક્ષ્મ કરવાને રાગ નથી ?”

કૃષ્ણવાયે ગુસ્સાથી પુનઃ તેમવપર મુદ્દિપ્રહાર કરીને ઉત્તર આપ્યો “ગળ નહિ હોય તો ગળ થયુ પડ્યો ! તમે મને ધર્મની વિધિ આપો, તો આજે જ તેનુ લક્ષ્મ કરી નાખુ.”

સદાનંદે કહ્યું “અધીગે થા નહિ, વત્સ ! મે ધર્મની વિધિ એક પ્રકારે તો આપી છે, કિન્તુ આજે જ લક્ષ્મ કેવી રીતે કરી શકાય ? મારા મનના શિષ્ય-અક્રોધને એકત્ર કરીને તેમનુ સામાજિક અનુમોદન તો લેવું જોઈએને ? જો તેમ ન કરીએ તો નિર્ભય આત્મા પડે. વળી શાસ્ત્રાનુસાર મનહરનુ પાતિત્ય-નિધાન પણ હજી થયુ નથી. ત્યાસુધી એ નિધાન થાય નહિ, ત્યાસુધી સામાજિક અનુમોદન પણ મળવુ અશક્ય છે. તમે કશી ફિરક કંઈ નહિ તમારી કન્યા મપણ રીતે તમારે અધીન છે. કન્યા અધીન ન થાય અને જો જરૂર પડે તો મળાપૂરક પણ તેને અધીન જી શકાય છે.”

સદાનંદના એ વાક્યથી શોમાશકર કેટલાક પ્રમાણુમા આત્મસ્ત રહ્યો અને બોલ્યો “મનહરને દૂષિત જાગીને ક્ષાંતિ અધાર તો હું સહજમા જ મૂકી શકીશ, કાળજીકે ગમના સમજા પડિતો મારા પર બહુ રનેહ રાખે છે. શ્રાવણુચિત્તો ત્યાગ કરીને મનહરે વૈશ્યગતિનુ અનવમન કર્યું છે, તેથી તે સધળા તેમની તરફ બહુ અસંતુષ્ટ છે. ગુરુદેવની જો આજી

હોય તો આજે જ હું કાલિકાપુર જઈને એ-ત્રણ દિવસની અંદર મનહરનું પાતિત્ય-વિધાન કરીને આપને ચરણે હાજર થાઉં. ”

કૃષ્ણસાસ એકદમ બોલી ઉઠ્યો: “ હા, હા, શોભાશંકર ! આજે જ તમે કાલિકાપુર જાઓ અને તે કામ કરી આવો. એમા મનહરને ચાહે છે, પણ હું આજેથી તેને ચોટી પહેરા નીચે રાખીશ, કે જેથી તે નહાસી જઈ શકે નહિ, તેમ અદ્યાસ પણ ચાલે નહિ. ”

સદાનંદ બોલ્યો: “ બહુ સારું, ત્યારે તમે એ કામ કરો અને હું આ તરફ એક યત્નનું અનુદાન કરું કે જેથી કૃષ્ણસાસની પુત્રીના પ્રયત્ન મનની ગતિ મનહર તરફથી ક્ષીણ થઈ જઈને કંમે કંમે કુંદનસાસ તરફ પ્રયત્ન થતી જાય. ”

: કૃષ્ણસાસે કહ્યું: “ હા, તમે એમ કરો. વાઈ, તેમાં શો ખર્ચ થશે ? મારે તમને કેટલા રૂપયા આપવા પડશે ? ”

સદાનંદે ઉત્તર આપ્યો: “ ઝાઝું કશું નહિ આપવું પડે. ફક્ત એમાના અને કુંદનસાસના અર્ધા હાથ જેવડી એ સુવર્ણમૂર્તિઓ ધડાવવી પડશે અને મનહરના એક હાથ જેવડી રૂપાની મૂર્તિ એમ ત્રણ મૂર્તિઓ ધડાવવી પડશે. તે સિવાય યત્નની સઘળી સામગ્રી અને દક્ષિણા વગેરેમાં જે ખર્ચ લાગે તે. ”

“ બહુ સારું, જે ખર્ચ લાગે તે આપવા હું તૈયાર છું. આપ સઘળી વ્યવસ્થા જાતે જ કરી લેશો. હું ફક્ત તમને પૈસા આપીશ. ”

સદાનંદ બોલ્યો: “ બહુ સારું, વત્સ ! હવે અમે જઈએ છીએ. સુંદર, સાસ. પણ વત્સ કૃષ્ણસાસ ! કન્યાને સખ્ત પહેરામાં રાખજો, કારણ કે સ્ત્રી-બુદ્ધિ પ્રત્યાવહા કહી છે. ”

એમ કહીને સુંદર તથા સદાનંદ ઘરની બહાર નીકળ્યા. શોભાશંકર અને કૃષ્ણસાસ પણ તેમની સાથે બહાર ગયા.

કુંદનસાસે એ ત્રણ ગ્લાસ ભરીને આનંદરસનું પાન કરીને ચિત્તની અશાન્તિ દૂર કરી. પછી ચિરૂત સજગાવીને તે પુંકવા લાગ્યો. કેટલીક ક્ષણ શાન્ત બેસી રહ્યા પછી તે ધીમેથી બોલ્યો: “ બુદ્ધો કહે છે કે હું યત્ન કરીશ, અને તેથી એમા કુંદનસાસને ચાહશે. યત્ન કરે કે માથું ફેડે કે મરે, ગમે તે કરે, કિન્તુ હું તો ફક્ત એમાને અને તેની સઘળી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છું છું. ”

કુંદનસાસ પુનઃ ખુરશીમાં ઢળી પડ્યો.

આરણ્યની પાછળ સંતાઈ રહીને કાન માંડીને રંગિલી આ સઘળું સાંભળતી હતી, તે હવે ઉતાવળે પગલે એમાના ગૃહ તરફ ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

“આજે મેં મારા પતિને જોયા.”

“હવે માનમાં ફેગટ જેસી રહેવું તે ઠીક નથી, બાઈસાહેબ ! બાઈસાહેબ તમે માનમાં જેસી રહ્યાં, પણ હવે તેમ કમ્વાથી સાફ પરિણામ આવે તેમ નથી.” એમાના ચમનગૃહમાં જેસીને અત્યંત વ્યાકુળતાથી રંગિલીએ ઉપરના શબ્દો એમા પ્રત્યે ઉચ્ચાર્યા.

એમાએ કહ્યું : “રંગિલી ! શું પિતાજી બંદગાઈ ગયા છે ? તું સાચું કહે છે ? સાહેબ બનીને છેવટે સંન્યાસીના કપડાંમાં તે ફસાઈ ગયા ?”

રંગિલીએ ઉત્તર આપ્યો : “હા, સંપૂર્ણ રીતે ફસાઈ જ ગયા છે. સંન્યાસી ખરેખર દોઢ ધૂતારો છે. એની બધી વાત સાંભળીને મને બહુ ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ છે. મેં જે કાંઈ જોયું છે, તેથી મારા સમજવામાં આવ્યું છે કે સંન્યાસી દોઢ સાધારણ માણસ નથી, પરંતુ અસાધારણ માણસ છે. તેનાથી કંઈ અસાધ્ય નથી. જે કામ ધારે તે સંપૂર્ણ કર્યા વિના રહે તેવો નથી. તમને આ દુઃખના સમયમાં એ બધી વાત કહીને વધારે દુઃખી કરવા હું ઇચ્છતી નથી, પરંતુ એક વાત કહ્યા વિના હું રહી શકું તેમ નથી.”

“તે કઈ વાત રંગિલી ? શું તે બીજું કાંઈ જોયું ?” એમાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“બાઈસાહેબ, તમે મારા પર જે ઉપકાર કર્યો છે, તેનું વર્ણન શરૂ તેમ નથી. હું નિરાધાર બનીને ગામેગામ બિલા માંગતી ફરતી હતી અને અનેક વિપત્તિઓ સહન કરતી હતી, એવા દુઃખના સમયમાં તમે આશ્રય આપીને મારું રક્ષણ કર્યું છે.” રંગિલીએ કહ્યું.

“તે જુની વાત આજે તે કેમ યાદ કરી રંગિલી ?” એમાએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“તમારા મનને તે વાત જુની હશે, પરંતુ મને તો આજે તે તદ્દન નવીન લાગે છે. તમે જાણો છો બાઈસાહેબ, મારા પતિ મને રસ્તાની બિખારણુ તરીકે રખડતી મૂકીને પલાયન કરી ગયા છે, તેથી બાઈસાહેબ મને તેમનાપર અત્યંત ગુસ્સો અને ઘૂણા ઉત્પન્ન થતી હતી, પણ તમારી પામે રહીને સ્વામી ઉપરનો તમારો નિર્મળ પ્રેમ જોઈને મારા મનનો બાવ પણ બદલાઈ ગયો છે. જોકે તે સારા નથી, પરંતુ હવે તેમનાપર મને ગુસ્સો ચડતો નથી કે ઘૂણા ઉત્પન્ન થતી નથી. આગળ જેવો પ્રેમ હતો, તેવો પ્રેમ હવે ફરીથી મને ઉત્પન્ન થયો છે. બાઈસાહેબ, ખરેખર તમે વૈકુંઠની લક્ષ્મી છો અને મને નરકમાંથી તમે વૈકુંઠમાં વાસ કરાવ્યો છે.”

એમાએ કહ્યું: “ રંગિલી ! તારી વાત સાંભળીને હું બહુ ખુશ થઈ છું. હું બહુ સ્વાર્થપરાયણ છું, રંગિલી ! મારી પોતાની વાત તને અનેક વખત કહું છું, માટે દુઃખ તારી પાસે અનેક વાર રડું છું, કિન્તુ તારા મનની વાત મેં કદિ પણ તને પૂછી નહિ, તેથી બોલ, હું સ્વાર્થપરાયણ ખરી કે નહિ ? ”

“ મારા મનની એવી કંઈ વાત હોય, કે તમે મને પૂછો બાઈ સાહેબ ? હું પોતે પણ આજસુધી જાણી શકી નહોતી પરન્તુ આજે મેં જાણ્યું છે. જાણીને બહુ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે. ” એમ કહીને રંગિલી વસ્ત્રના છેડાવડે આંખોમાંથી ટપકતાં પોતાનાં અશ્રુબિંદુઓ લૂછવા લાગી.

પોતાની સખીને આથમાં પકડીને છાતી સાથે દબાવીને એમાએ પૂછ્યું: “ શાથી તને આટલું બધું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું રંગિલી ? જે હોય તે કહી નાંખ. ”

“ આજે મેં મારા પતિને જોયા બાઈસાહેબ ! પરન્તુ જોઈને સુખી થઈ નહિ—ઉલ્ટું હૃદયમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. હું તમારી સાથે રહીને જાણી શકી છું કે સ્ત્રીજાતિ એ પતિના ચરણતી દાસી છે, પરન્તુ બાઈસાહેબ ! મારા પતિ-ફલ-સમાતો નથી—કાંટા સમાન છે. તેથી હૃદયમાં બહુ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ” એટલું બોલીને રંગિલી એમાના હૃદય ઉપર માથું મૂકીને રડી પડી.

રંગિલીને સુકોમળ બાહુવડે સ્નેહથી હૃદય સાથે દબાવીને એમાએ કહ્યું: “ રંગિલી ! રંગિલી ! તે તારા પતિને ક્યાં જોયા ? સંન્યાસી છે એ તો નહિ કે ?—”

“ ના, સંન્યાસી છે એ નહિ, પણ સંન્યાસીનો જે ચેત્રો છે તે. ”

“ સંન્યાસીનો ચેત્રો છે તે ? ! ” એમાએ આશ્ચર્ય પામતાં પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા તેજ તે સૌથી મોટા અને વિશ્વાસુ ચેત્રો હોય, એમ જણાય છે; કારણકે તે માત્ર એક જ તેની સાથે આવેલા હતા, બીજું કંઈ પણ ન હતું. ” રંગિલીએ જણાવ્યું.

“ એક વાર તું તેમને દેખાવ આપ તો શું થાય ? ” એમાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ દેખાવ આપું તોપણ શું બાઈસાહેબ ! તે શું મને આગમીને પકડી લે ? લોકોમાં નકામા તે શરમાઈ જાય. જવા દો એ વાતને. હમણાં આપણે એ વાતનું કશું કામ નથી. અત્યારે તો આપણે તમારે માથે આવે

પડેલી વિપત્તિનું નિવારણ કેવી રીતે કરવું તેના વિચાર કરવાની જરૂર છે. તેઓ સંઘર્ષો એકને યંદને બેરબુલમથી અને બજારસ્તીથી તમને ક્યારે સમજાવતો પ્રયત્ન કરશે, તો તમે સ્ત્રી હોઈને એકલાં શું કરી શકશો ?”

એમાએ ઉપર આપ્યો : “ સ્ત્રીજનિતિ એકલી શું કરી શકે ? ”

“ સ્ત્રીજનિતિને પોતાના ધર્મનું બળ તથા પતિ પ્રત્યેના પ્રેમનું બળ સદાય કરે છે. તુ-પણ સ્ત્રીજનિતિ એકલી ગામે ગામ બિલા માંગતી ફરતી હતી, કેટલાએ માણસોએ અત્યાચારની અનેક યેદાઓ કરી હશે, તે સંઘર્ષોમાં શું તું તારા પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકી ? ”

“ સ્ત્રીજનિતિ ઉપર કોઈ પાપી બેરબુલમ અથવા બજારસ્તી ચલાવે તો શિયળાવત સાચવવા માટે મરણ સિવાય બીજો કશો ઉપાય નથી. મેં તે વાસ્તે એક છરી અને વિપત્તિ એક પડીકું એ બે વસ્તુઓ મારી સાથે રાખી હતી.” રંગિલીએ બોલ્યું.

“ શું તે રસ્તો મારે, માટે ખુલ્લો નદી રંગિલી ? ” એમાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા બાઈસાહેબ, એ રસ્તો તો સર્વને માટે ખુલ્લો છે, પરંતુ આવા સ્વામી મુકીને મરણનો રસ્તો સામાટે જોવા દો ? શું તેમના કરતાં મરણ તમને વધારે સારું લાગે છે ? ” રંગિલીએ પૂછ્યું.

“ તે સ્વામીનો જો મેળાપ થાય, તો હું કોઈ પણ કાળે મરણની દૃષ્ટા કરું ખરી રંગિલી ? સ્વર્ગ મને તો પણ નહીં. ”

“ તો પછી તેમનામાં મને રાખો, તો જરૂર તે તમને મળશે. હજી પણ સમય છે. તમે એક વાર તેમને બજાર-તો કહેવમો અને, પછી જુઓ કે તમને તે સદાય કરે છે કે નહિ ? ”

એ સાંભળીને એમાની આંખોમાંથી અનુભવિતો દુઃખ લાગ્યાં, એ જોઈને રંગિલી વિચાર કરવા લાગી : “ કાલુનાર વિચાર કરીને બોલી : “ વાહ, એક કામ કરશો બાઈસાહેબ ? ”

“ કયું કામ ? ” એમાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હું જોતો જોઈને તમારી સ્થિતિની સંપૂર્ણ વાત તેમને બોલાવી આવું. ”

“ તારાવી તે બની શકે ? ”

“ મારાથી કેમ ન બને બાઈસાહેબ ? શું તમે જુદી જગ્યા કે ગામેગામ હું બિલા માંગતી રખડતી હતી ? નિરાધાર અવસ્થામાં હું તે કાર્ય કરી શકતી હતી, તે આજ આજે આશ્રય મળ્યા છતાં, શું હું ન કરી શકું ? ” રંગિલીએ બોલ્યું.

“નિરાશ્રય અવસ્થામાં જે કામ કરી શકાય છે, તે આશ્રિત અવસ્થામાં થઈ શકતું નથી. હું મારા પિતાના આશ્રયમાં આજસુધી રહી, તો તેમની પાસે જવાની હિંમત કરી શકી નહિ, પરંતુ આજ તેમના આશ્રયથી વિમુખ થઈ છું, તો હવે તેમની પાસે જઈ શકીશ.” એમાએ કહ્યું.

“હું નિરાશ્રય હતી તે વખતે પણ મારું ધારેલું કામ કરી શકતી હતી, તો હવે મને તમારો આશ્રય મળ્યો છે તેથી ગમે તેવું કાર્ય હોય તો તે કરી શકું તેમાં બિલકુલ નવાઈ જ નહિ. બાઈસાહેબ! તમારે માટે તો કદાપિ ચમરાજના ઘરમાં ફેરો મારવા હોય તોપણ નિર્ભયપણે હું મારી આવું.” રંગિલીએ દૃઢતા દર્શાવતા કહ્યું.

“રંગિલી! તારી દૃઢતા જોતાં તું સર્વ કાર્ય કરી શકે એમ મને લાગે છે, પરંતુ મેં તને મોકલી છે એમ તે ન જાણી શકે એવી પ્રાઈરીટી જો જોતું જો તેમને અગર આપી આવ તો સાઈ.”

“અહો! હજી પણ તમને માન બહુ જોઈએ છે કેમ?”

“માન નહિ રંગિલી! મારી પ્રાર્થનાથી આકર્ષાઈને તે આવે એમ નહિ, પરંતુ તે પોતાની આખર રાખવાની ઇચ્છાથી અથવા તેમનું પોતાનું માન રાખવાની ઇચ્છાથી આવે છે કે નહિ, તે હું જોવાને ઇચ્છું છું.” એમાએ પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો.

“કદાપિ એમ તે નહિ આવે તો?” રંગિલીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“તો હું એમનો આશ્રય ઇચ્છતી નથી.” એમાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“બહુ સાઈ, કાલે સવારમાં ઉઠીને આપણે બંને પરસ્પર લડીને મોટો ઝઘડો કરવો, ત્યારપછી તમે મને તમારા ગૃહમાંથી કાઢી મૂકજો. જે તેમ નહિ કરીએ તો કોઈ વહેમ લાવીને મારી પાછળ ડિટેક્ટીવ મોકલશે.”

પ્રકરણ ૨૮ મું.

શોભાશંકરની લોલુપ લાલસા.

તે જ રાત્રે પોતાના નિયત અનુચર અથવા અન્તરંગ અનુગત બહુ મહાનંદને સાથે લઈને શોભાશંકર બીજે દિવસે સવારમાં મુંબઈથી કાલિ-કાપુર પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યો. હાથ, મોઢું વિગેરે ઘોઘ મહાનંદ પ્રાતઃકાળના શીતળ વાયુનું સેવન કરીને રાત્રિના ઉજ્જગરાનો થાક દૂર કરવા માટે બહાર ફરવા ગયો. ત્યાં આપણા પૂર્વપરિચિત શોભાશંકરના કેટલાક અનુગત આલ્પ પંડિતોની સાથે તેને મેળાપ થયો. પરસ્પર નમસ્કાર કરીને કુશળ

સમચાર પૂછ્યા પછી, શોભાશંકર ઘેર આવ્યો છે. એ ખબર જાણીને આનંદો, અત્યંત રાજ્ય થયા. મહાનદ યોડી વારે ફરીને માટે ઘેર ગયો. આજણ પડિતો સ્નાન-સંધ્યાદિ પોતાનું નિત્યકર્મ કરીને શોભાશંકરના ખેડ-ખાનાના ભેગા થયા.

આજણે અનેક સુનિવાડ્યો તથા ઉપમાયી શોભાશંકરની ધર્મનિષ્ઠા, ઉદારતા, અને સન્નતતા વિશે વખાણ કરવા લાગ્યા. કુંદનલાલ વિદ્યાવતી, આગ્યો ત્યારે કરેલી, કેદરુદ્ધિ વખતે જે યસ કર્યો હતો, તે ગગન-જેમ ગગનપ્રય યસ કરે, તેવો હતો, અહમોગન, દાન-દક્ષિણા વિગેરે પણ એક મોટો ગગન ન કરી શકે એવું કહ્યું હતું, અને તે વખતે રામશંકરે પણ એ વિરૂદ્ધ પડીને ખરામ વ્યવહાર કર્યો હતો. એવી એક પાંડી એક અનેક વાતો નીકળી. રામશંકરે પણ પાંડીની વાતપરથી મનહરની વાત નીકળી. મનહરવાદે અહત્વનો લાગ-કરીને હલકી વૈશ્યવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું છે એ વાતનું વિવેચન ચાલવા લાગ્યું. મહારીની ઇચ્છા મુજબ જેમ વાદગ્યો નાચે, તેમ શોભાશંકરની ઇચ્છા મુજબ આજણ પડિતો નાચવા લાગ્યા એટલે તે જે કહે, તેમાં હાથ હા કરીને પુરવો આપવા લાગ્યા. આજણે શોભાશંકરને રાજ રાખવા માટે મનહરલાલની અનેક નિંદાઓ કરીને છેવટે તે ધર્મવી પતિત થયેલો છે, તેથી તેનો જાતિએ જાદિ-કાર કરવો એવો મત સર્વેએ જાહેર કર્યો. આમ કરવાથી રામશંકરે પંજાને પણ તેના ખરામ વ્યવહારને માટે થોડા શિલ્પ મળી રહેશે.

અહો! સત્યાનાથની વાત! આજણ પડિતો રામશંકરે પણ પ્રયે બહુ માનની લાગણી ધરાવતા હતા અને અત્યંત રોહ રાખતા હતા તે આજે શોભાશંકરનો પક્ષ લઇને આમ બોલે છે! પ્રભુની કેવી કૃપા અકા છે! ?

શોભાશંકર બોલ્યો: “મનહરે આજણવૃત્તિ છોડીને વૈશ્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે. તેમાં તેનો પોતાનો દોષ નથી, કિંતુ રામશંકરે પંજાનો દોષ છે. મનહર તો બાળક છે, રામશંકરે પંજાનું અનુમોદન મળ્યા વિના તે આવું કામ કદિ પણ કરી શકે નહિ.”

શોભાશંકરની અસાધારણ સહાયતા અને ઉદારતાથી મુગ્ધ બની આજણે “ધન્ય છે” “ધન્ય છે” એમ બોલી ઉઠ્યા.

મહાનદે હવે પોતાના મૌનનો ભગ કરીને મન જાહેર કર્યો: “અત્યંત દયાળુ હૃદય અને આંખની શરમને લીધે શોભાશંકરબાઈ સમાનનું દિન વિસરી જાય છે. દૂષિત આજણને સમાજની અંદર શું આશ્વસન આપવું હયિન છે? એમ કરવાથી તો સમાજ ધીમે ધીમે ભાગી પડશે.”

અને થોડા દિવસ પછી તો બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણત્વનો પણ લોપ થઈ જશે અને હિંદુ સમાજનું અસ્તિત્વ વધારે વખત ટકી શકશે નહિ.”

બ્રાહ્મણ પડિતો મહાનંદના મતને ટેકો આપીને બોલ્યા: “શોભાશંકરભાઈની ઉપર બ્રાહ્મણ-સમાજનું હિત અવલંબી રહ્યું છે, તો પછી તેના કર્તવ્ય-પાલનમાં થોડી કઠોરતા પણ ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે. ‘વજ્રાદિષ્ઠિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુલ્લમાદિષ્ઠિ’ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં એ મતનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.”

મહાનંદ બોલ્યો: “શોભાશંકરભાઈએ એટલું કરવાની જરૂર છે કે મનહરલાલ જે કદિ પૂર્વે કરેલાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા ગંગાસ્નાન કરીને એ હીન વૃત્તિનો ત્યાગ કરે, તો બ્રાહ્મણો તેને ક્ષમા કરવા તૈયાર છે, એ વાત રામશંકર પંડ્યાને ઘેર જઈને તેમને સમજાવવી.”

બ્રાહ્મણો પુનઃ ‘ધન્ય’ ‘ધન્ય’ કરીને બોલી ઉઠ્યા: “હા, ખરી વાત છે. અત્યંત સદાશયતાને લીધે શોભાશંકરભાઈ એતાની સઘળી શત્રુતાને વિસારી મૂકી રામશંકર પંડ્યાને ઘેર જઈ આટલું કાર્ય કરશે. મૂઢતાને વશ થઈ જો કદિ રામશંકર પંડ્યા આ વાતનો સ્વીકાર ન કરે તો કાલે આપણે સઘળા એકત્ર થઈ મનહરનો સાતિથી બહિષ્કાર કરવો.”

આટલું કહીને બ્રાહ્મણો વિદાય થયા. પછી શોભાશંકર મહાનંદની સાથે રામશંકર પંડ્યાને ઘેર ગયો.

રામશંકર પંડ્યા અત્યારે મહામાયાના મંદિરમાં બેસીને પૂજન કરે છે. તેની બાજુમાં યશોદા બેઠી છે. પ્રિય વાચક ! દેવબાળા યશોદાનું ચિત્ર તેં એક વાર જોયું છે, તેથી તેનું પુનઃ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

શુદ્ધ ભક્તિથી ગદ્ગદ કંઠે પ્રણામ કરીને રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “માતા વિશ્વમયી ! મહાકાળી વિશ્વલીલામયી ! હવે સમય થઈ ગયો છે, મા ! તમારી સેવામાં હવે મને બોલાવી લ્યો. કળિકાળના આ કપટયુક્ત મનુષ્યોમાં રહેવામાં હવે સાર નથી મા !”

“નમસ્કાર ! રામશંકર પંડ્યા ! મઝામાં છોની ?” મહાનંદની સાથે શોભાશંકરે આંગણમાં આવીને રામશંકર પંડ્યાને નમસ્કાર કર્યા.

“આવો બાપુ શોભાશંકર ! મહામાયાની કૃપાથી હું તો મઝામાં છું, કિન્તુ તમે મઝામાં છોતે ? નમસ્કાર મહાનંદજી ! આવો, કુશળ છો ને ?” રામશંકર પંડ્યાએ બંનેને એ હાથ જોડી નમસ્કાર કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

મહાનંદે પણ મંદ હાસ્ય કરી કુશળ સમાચાર નિવેદન કર્યા.

શોભાશંકરે કહ્યું: “આપના આશીર્વાદથી અને જગદંબાની કૃપાથી અમે કુશળ છીએ.”

આંખોની અંદર એક તરફ સવિનય નક્કીભાવ ધારણ કરી રામ-શંકર પંડ્યા સામે અને બીજી તરફ લાલચાલોહુપ મુગ્ધદૃષ્ટિવડે યશોદાની સામે શોભાશંકર જોવો લાગ્યો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “વાહ! આ યુવતી-કોણુ હશે? યૌવનનું સમગ્ર સૌન્દર્ય બીજી નીકળ્યું છે. આની આગળ ગામડાના આ બ્રાહ્મણને ઘેર ક્યાંથી? અહા! હું તેનું સ્વરૂપ! વળી તેના મધુર કંઠનું સંગીત પણ કેવું મધુરું છે? ગાયનકળામાં શિક્ષણ મેળવેલી અનેક સ્ત્રીઓનું સંગીત મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ આ નવયૌવના આગાના જેવું સંગીત કદિ પણ મેં સાંભળ્યું નથી!”

અનેક ભોગવિલાસમાં યુવાવસ્થા ગુળથાં છતાં શોભાશંકરની વાસના હજી શાન્ત નહિ થતાં ઉઠી નિત્ય નિત્ય નવી નવી લાલચા તેને નળન થતી જાય છે. આ અત્યંત મનોહર આગાને જોઈને શોભાશંકરના મનમાં બચકર લાલસાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યો.

પવિત્ર ગૃહમાં અને દેવપૂજના આસનપર વિરાજમાન થએલા રામ-શંકર પંડ્યા અને તેમણી પાલનપોષણ કરીને મોટી કરેલી દેવઆગા યશો-દાની પવિત્ર મૂર્તિ તરફ જોઈને શોભાશંકરની આ પાપિષ્ઠ લોહુપ લાલસાની વાત હવે આપણે વિસારી મૂકીએ. શોભાશંકર જોકે એ વાત ભૂલ્યો નહિ, કિન્તુ આપણે તો ભૂલી જાઓ.

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “આવો બાપા, ઉપર આવો; બહાર બેઠા છો કેમ?”

શોભાશંકરે વિનયથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “આપ દેવપૂજનામાં બેઠા છો ત્યાં અમારાથી આવી શકાય? કુંદનલાલ વિલાયત ગઈ આવ્યો તેથી આપે અમારો લાગ કર્યો છે, તો પછી હાં અમે શી રીતે બેસી શકીએ?”

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “આવો બાપા! અહીં કેમ ન આવી શકો? માતાજી જમદંબા તો સૌની મા છે, આપણે બધા માતાજીનાં આગ્રહ છીએ. સામાજિક ધર્મના અનુરોધે તમારી સાથે સામાજિક વ્યવહાર કરીએ તો બાધ આવે, કિન્તુ માતાજીની પૂજા કરવામાં કશો બાધ નથી. તમે અને હું બન્ને બધું એક જ આસને બેસીને માતાજીની પૂજા કરીએ તો તેથી કાંઈ માતાજી તુટ કે રૂદ્ધ થશે નહિ. માટે આવો બાપુ, ઉપર આવીને બેસો.”

શોભાશંકર પગથિયાં ચડતો ચડતો બોલ્યો: “આપની જેવી આગા રામશંકર પંડ્યા, આપ તો એક મહાપુરુષ છો. અમે આપના ચરણની ધૂળ પ્રણામથી ચડાવવાને ચોખ્ખા નથી.”

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “નહિ, બાપા! એવું બોલશે નહિ. આપણે બધા એક માનાં સન્તાન છીએ. આવો, બેસો. બેઠા યશોદા! આમને બેસવાને માટે આમને લાવી આપ.”

યશોદાએ ઘરમાંથી બે આસન લાવીને બિછાવી દીધાં. શોભાશંકર તથા મહાનંદ તેપર વિરાજમાન થયા. શોભાશંકરે યશોદા તરફ જોઈ તેના સર્વાંગનું તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરીને પૂછ્યું: “આ કન્યા કોણ છે?” રામશંકર પંડ્યાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “મારી આશ્રિતા એક અનાથ વિધવાની એ પુત્રી છે.”

“બ્રાહ્મણની પુત્રી છે?” શોભાશંકરે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, બ્રાહ્મણની પુત્રી છે.” રામશંકર પંડ્યાએ ઉત્તર આપ્યો.

“હજી વિવાહ થયો નહિ હોય.”

“ના બાપા, એ માટે જ હું બહુ ઉદ્વિગ્ન છું. બાળા ઉમ્મરલાયક થઈ છે, કિન્તુ અગ્નિજ્વાલા કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી કોઈ સત્પાત્રના હાથમાં હું તેને સોંપી શકતો નથી. કોઈ સત્પાત્રના હાથમાં હું તેને સોંપું તો મને શાન્તિ થાય. માતાજી જગદંબાની ઈચ્છા હશે તેમ થશે.”

શોભાશંકર બોલ્યો: “જો આપની અનુમતિ હોય, તો હું કોઈ સ્થળે તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરું. મારા જાણીતા અનેક બ્રાહ્મણો છે, તેથી કોઈ મળી રહેશે એમ મને લાગે છે. કન્યા બહુ સ્વરૂપવાન છે. પણ વાર, તેને ગાયન ગાતાં આવડે છે?”

“હા બાપુ, બાલિકા બહુ સારું ગાય છે. જ્યાંસુધી હું તેના મુખમાંથી માતાજીનું સ્તવન સાંભળું નહિ, ત્યાંસુધી મારી પૂજન તથા આહ્વાનિક ક્રિયા પૂરી થાય નહિ.” રામશંકર પંડ્યાએ જણાવ્યું.

શોભાશંકરની તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિના સામે યશોદા બહુ સંકોચ પામતી હતી. તે મધુર કંઠે બોલી: “હું હવે જાઉં દાદા? પૂજનનાં વાસણો સાફ કરી લાવું?”

“હા બેટા, જાઓ.”

યશોદા પૂજનનાં વાસણો એકત્ર કરી બહાર લઈ ગઈ.

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “બોલો શોભાશંકર! કેમ આગમન થયું છે?”

શોભાશંકર અત્યંત વિનયથી સંકુચિત ભાવ પ્રકટ કરીને બોલ્યો: “હું એક અગત્યના કામને માટે ઘેર આવ્યો હતો, પરંતુ આવીને એક મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું.”

“કઈ વિપત્તિમાં આવી પડ્યા છો?”

શોભાશંકરે કહ્યું: “જુઓને રામશંકર પંડ્યા, તમારો મનહર અન્નમાનવૃત્તિ છોડી દઈ બળદ રાખીને ખેતીનો ધંધો કરી ગુજરાન ચલાવે

છે. આલ્હાબુનો પુત્ર ચમને એ પ્રમાણે હલકું કાપ કરે, એ શું કાંઈ સાઈ કહેવાય ? ”

રામશંકર પંડ્યાએ ઉત્તર આપ્યો: “ એમાં શી હરકત છે ? મનહર બિલાવતિનું કાર્ય છોડી સ્વતંત્રપણે મહેનત કરી ચારીરિક બળવડે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, એ તો ઉચ્છેદ મહત્ત્વની વાત છે. એ ધૂધામાં કોઈ પણ પ્રકારનું હિનત્વ હું જોતો નથી. ”

શોભાશંકર બોલ્યો: “ હું, પણ એમ જ ધારૂં છું, પરંતુ ગામના આલ્હાબુ પડિતો સધળા મારે ઘેર આવીને કહી ગયા કે મનહરના આ હલકા કાર્યથી અમારા મોટાં મોટાં છોટાં બની ગયાં છે અને—”

રામશંકર પંડ્યા વચમાં બોલી ઉઠ્યા: “ તેઓનાં મોટાં કદાચ છોટાં થઈ જતાં હશે, પરંતુ મારું મોટું એથી કદિ પણ છોટું થવાનું નથી-ઉચ્છેદ મોટું જ થાય છે. ”

શોભાશંકરે કહ્યું: “ હા, એ તો હું પણ જાણું છું, પરંતુ એ લોકો બહુ જ નારાજ છે, કુંદનલાલને પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તેઓએ જાતિમાં લીધો છે, તેથી મારે તો તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું જ જોઈશે. ”

“ તો બહુ સાઈ, ના કોણ કહે છે ? ”

“ પણ મારું એમ કહેવું છે કે જો મનહર કદાપિ એ પ્રધો છોડી દે તો હું એને કોઈ એકાદી નોકરી-આકરીમાં જોડી દઉં. ” શોભાશંકરે જણાવ્યું.

મનહર તે છોડશે નહિ અને નોકરી પણ કરશે નહિ; અને મારાથી એવી વાત તેને કહી પણ શકાય નહિ. ” રામશંકર પંડ્યાએ સ્પષ્ટ જવાબ સંબળાવી દીધો.

“ હા, તે હું જાણું છું, પણ હવે શું કરવું ? આ લોકો મનહર ઉપર બહુ અસહ્ય છે, તેઓ કહે છે કે મનહર, યજ્ઞમાનવતિ છોડી દઈ આ હિન વૃત્તિ ગ્રહણ કરીને પતિત થયો છે. તેથી તેને જાતિ બહાર સૂકવો એવો સધળાનો અભિપ્રાય છે, તો પણ મનહરને કદિ કુંદનલાલની માફક પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો તેઓ કદાચ છોડી દે એમ હું માનું છું અને જો તમે કહેતા હો તો હું તેમ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરું. ”

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “ મનહરે એવું કાંઈ મહાપાપ કર્યું નથી, કે જેથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર પડે. માટે એવો નિમ્નમો પ્રયત્ન કરવાની હું તમને સલાહ આપતો નથી. ”

શોભાશંકર બોલ્યો: “ પ્રાયશ્ચિત્ત પછી કરો કે ન કરો, એ બાબત કોણ પ્રેરે છે ? પણ મોટેથી પ્રયત્ન એવું કહેવું જોઈ એ કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશું. ”

રામશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: “ શું જુદું બોલવું? ના, એમ કદિ પણ નહિ બને. ”

શોભાશંકર—“ ગંગાસ્નાન તો મનહરે કર્યું છેને? એમ કહી શકાય કે ગંગાસ્નાન કર્યું છે. એમાં જુદું બોલવાનું શું હતું? ”

રામશંકર પંડ્યા—“ જુદું નહિ પણ જુઠા કરતાંએ વધારે જુદું, સીધી રીતે ફક્ત એટલું જુદું જ બોલવું એ સાહે, પણ સત્ય દેખાડવાને ખાતર જુદું બોલવું એ બહુ જ ખરાબ છે. ”

શોભા—“ તો પછી જુઓ છો ને મનહરની રક્ષા મારાથી કોઈ પણ પ્રકારે થઈ શકશે નહિ. એવું કાંઈ પણ જો નહિ કરવામાં આવે તો આખી જ્ઞાતિ મનહરને “ પતિત બ્રાહ્મણ ” ધારીને તેનો બહિષ્કાર કરશે. ”

રામ—“ ભલે બહિષ્કાર કરે. મનહર વનના પશુની માફક વનની અંદર છુપાઈ રહેશે, પરંતુ સમાજમાં રહેવાની ખાતર અસત્ય આચરણ કદિ પણ આચરશે નહિ. ”

શોભા—“ એ બાબત વિશે વિચાર કરવા માટે સઘળા બ્રાહ્મણ આવતી કાલે એકત્ર થવાના છે, ત્યાં આપ હાજર હો તો તેઓને સમજાવીને કહીએ તો કાંઈક લાભ થઈ શકે ખરો. ”

રામ—“ મારી હાજરી ત્યાં નિષ્પ્રયોજન છે. તેઓ સમજાવ્યા સમજશે નહિ. ”

શોભા—“ તોપણ એક વાર ત્યાં હાજર રહેવામાં વાંધો શો છે? ”

રામ—“ ના, તે બની શકશે નહિ, કારણકે કાશીની અંદર મારો એક શિષ્ય મરણપથારીએ મને એક વાર જોવાની ઇચ્છા કરે છે. ત્યાં જવા માટે હું આજ રાત્રે જ અહીંથી રવાના થવાનો છું. ”

શોભા—“ એક દિવસ મોડા જંગો તો ન ચાલી શકે? ”

રામ—“ મને તો ચાલી શકશે, પરંતુ મૃત્યુ એક પણ દિવસની રાહ જોઈ શકશે નહિ, તેનું કેમ? ”

શોભા—“ ત્યારે હવે હું શું કરું? મારો તમે કશો અપરાધ ગ્રહણ કર્યો નહિ. ”

રામ—“ એમાં તમારો અપરાધ શો છે બાપુ? તમે શું કરો? ”

એટલી વાતચીત થયા પછી શોભાશંકરે નમસ્કાર કરીને વિદાય-ગીરી લીધી.

રામશંકર પંડ્યા બે હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે દેવી પ્રત્યે બોલ્યા: “ હે જગજ્ઞાનની ભવાની! મહામાયા! ઇચ્છામયી! તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ

કરો, મા ! સંપત્તિને વખતે, વિપત્તિને વખતે, સુખમાં અને દુઃખમાં આપના આ અધમ સંતાનને આપના ચરણમાં રાખજો. મા. ”

રસ્તામાં શોભાચંદ્રે મહાનંદને કહ્યું : “ મહાનંદ ! છોકરીને જે-કે ? કેની સુંદર છે ? ”

મહાનંદ બોલ્યો : “ અહા ! બહુ જ સુંદર છે ! જાણે નંદનવતી આમંશ હોયતી ! જેવું તેવું રૂપ છે, તેવો જ તેવો કંક પલ્લ મંડુર છે. ”

શોભાં—“ મહાનંદ ! આ બુદ્ધાના બગીચામાં કેવું સુંદર ફલ ખીલી નીકળ્યું છે ? અહા ! બુદ્ધો ક્યાંય ઘર છોડીને બહાર જતો-આવતો નથી, નહિતો એ ફૂલની મીઠી મુગધ સેવાને માફ મન બહુ જ લલચાણુ છે. ”

મહાનંદ—“ બુદ્ધો તો આજે કાસી જવાનો છે ને ? ”

શોભાં—“ હા, એ કીક લાગ મળશે. યદુનાથ તો ઘાડડીયો છે એટલે તે રાત્રિ દિવસ નિશામાં જ પડ્યો રહે છે. તેથી તેની તો ક્યાં ખીક ગંખવાની જરૂર નથી. ”

મહાનંદ—“ હા, તો પગી લેતે મપાટામાં ! ”

શોભાં—“ વાઝ, પલ્લુ એ કામ માટે અહીં યોગ્ય દિવન વધારે મેળાવાની જરૂર છે. આવતી કાલે મનહરને રાત્રિ-મહાર મંડવાતું કાચું પલ્લું થઈ જાય, તો પગી કૃષ્ણભાવને એક પત્ર લખીને જણાવું કે મારે મુંબઈ આવવામાં યોગ્યક દિવસનો વિવચ થયો. પરંતુ આજ માટે યદુનાથને બોવાનીને પૂછી જોશું કે મનહર અને માણેજીના ક્યાંય જાય આવે છે કે નહિ ? તેઓ જે ઘેર હોય તો શિકાર આપણા હાથમાં કદિ પલ્લુ આવી શક્યો નહિ. ”

મહાનંદ—“ હા, હા, હવે મને યાદ આવ્યું, તેઓ ઘાડું કરીને બે-ત્રણ દિવસમાં મુંબઈ જવાના છે. આજ સવારે ત્યારે હું પ્રાન પ્રમણાયે ગામની બાગોગે ગયો હતો, ત્યારે બગીચા પાસે મનહર તથા માણેજીના એ વિશે વાતચીત કરતા હતા. ”

શોભાં—“ જસ, તો પગી ટોંધતો બંધ રહે નહિ.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

જ્ઞાતિબહિષ્કાર.

“ મારા દિકરા મનહરને જ્ઞાતિ-બહાર મૂકનાર એ હરામખોર વળી કોણુ જાણ્યો ? એનું સત્યાનાશ જાણ્યું-એ મુંવા શોભાશંકરને હજી મોત કેમ ન આવ્યું ? નખોદિયો જેની તેની ખોદણી જ કર્યા કરે છે. એ કાળમુખાના જેવો બીજો કોઈ પણ ખટપટી માણસ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. એ રોયાને મોત પણ આવતું નથી ! ” એ પ્રમાણે અનેક ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી કમળા વહુ ધરમાંથી બહાર નીકળી.

મનહર અને માણેકલાલ આંગણમાં બેસી રહીને વાતો કરતા હતા. ચોતાની માને ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી જોઈને મનહર બોલ્યો : “ શું થયું છે મા ? આટલાં બધાં ગુસ્સે કેમ થયાં છે ? શોભાશંકરે મને જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યો એમાં શું થઈ ગયું ? આપણે એને જ્ઞાતિબહાર મૂકો. ”

“ રામશંકર પંડ્યાના ચરણની રજ માથે ચડાવીને પાપમાંથી મુક્ત થનારા બ્રાહ્મણો રામશંકર પંડ્યાના ધરનો છોડશે જે મનહર-તેને પતિત થએલો કહીને જ્ઞાતિ બહાર મૂકવા તૈયાર થયા છે ! વાહ, જાણે કોઈ એમને પૂછનાર જ નથી શું ! ” કમળા પુનઃ બોલી.

એટલામાં વિમળાને આવતી જોઈ કૂદકો મારી વિમળા તરફ દોડી જઈને કમળા વહુ બોલી : “ અરે આ વિમળા ! તારા ભાઈને તો બહુ મોટાઈ આવી ગઈ છે ને શું ? ઘરમાં પૈસાની તીજેરી ભરી છે, તેથી કદાચ મોટાઈ આવી ગઈ હશે પણ તે એમ સમજતો નથી કે એ તેની આખી તીજેરી આપીને રામશંકર પંડ્યાના ચરણની ધૂળ ખરીદવા માગે તોપણ તે ખરીદી શકે નહિ. જ્ઞાતિમાં જેની કશી ગણતરો થતી નહિ અને જ્યારે જ્ઞાતિ એકત્ર થતી, ત્યારે રામશંકર પંડ્યાના જોડા જે જગ્યાએ પડ્યા હોય, ત્યાં શોભાશંકરને ખેસવાની જગ્યા મળતી, તે આજે પટલાઈ ડહોળવા બેસે થયો છે. રામશંકર પંડ્યા જેવા પવિત્ર અને વિકાસ પુરપના કુળમાં જન્મેલા મનહરને તે જ્ઞાતિબહાર મૂકવાની મહેનત કરે છે. વાહ ! હવે તે બહુ શક્તિવાન થયો જણાય છે ! શિયાળીયો હોઈને સિંહનું મોં ચાટવા આવે છે ! પણ જાણુતો નથી કે ભોરીંગના દરમાં હાથ ધાલવા જતાં પ્રાણ પણ ગુમાવે પડશે ! ”

વિમળા મંદહાસ્ય કરીને બોલી : “ હા, બહેન ! તમારું કહેવું સાચું છે. મારા ભાઈની મુદ્દિ બ્રહ્મ થઈ ગઈ છે. જુઓને, હું કોઈ દિવસ તેને ઘેર જાઉં છું ? તે દિવસે મારે તેની સાથે તકરાર થઈ ત્યારે મેં તેને કટકું ખાંડું કળું હતું ? પણ એને બિલકુલ શરમ જ નથી. ”

“ પણ એ દાખા મહાવાળાને મારા દીકરાને જાણી શકે ? અધિકાર આપ્યો છે કોણે ? અધિકાર સુરેખા પવિત્ર રામચંદ્ર...
અધુન અપમાન કરનાર અને તેના કુળમાં જન્મેલા મારા મનહરને જાતિ-
બહાર મૂકવાની હિંમત કરનાર મુઝો શોભાચંદ્ર કોણ છે ? ”

વિમળાએ ફરીથી સમજાવતી કહ્યું : “ બહેન ! તમે જરા યાચી રાખો. રામચંદ્ર પદ્માનું નામ આખા દેશમાં પવિત્ર પુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેનું અપમાન કરવાને કોઈ શક્તિમાન છે જ નહિ. જે-ત્યાર લાક્ષ્મણ બેગા થઈને મનહરને જાતિ-બહાર મૂકવાનું મહેર કરે, તેથી શું કાંઈ મનહર જાતિબહાર ચઢે ગયો ? ”

કેટલોક સમય વીસા પછી કમળા વડુનો શોભાચંદ્ર ઉપરનો રોષ કંઈક નરમ પડ્યો. તે બોલી : “ હું ઘણા દિવસથી મનહરને કહ્યા કરું છું કે તું યજ્ઞમાનવૃત્તિ છોડી દે નહિ, પણ તે મારું કહ્યું માનતો નથી. રામચંદ્ર દાદા પણ કહે છે કે મનહર સારો ધર્મી કરે છે, તો પછી હવે હું શું કરું, બોલો ? જો મનહરે યજ્ઞમાનવૃત્તિ છોડી ન લેત તો શોભાચંદ્ર શકરને જાતિ-બહાર મૂકવાનું બહાનું કયાથી જડત ? ”

વિમળા બોલી : “ બહેન ! તમારો મનહર બહુ ઉત્તમ ધર્મી કરે છે. મનુષ્યને યોગ્ય કાર્ય તે કરે છે. ખેતીનું કાર્ય કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું હીલુપદ ગણાતું નથી. મારો માણેકલાલ સાહેબની નોકરી કરવા ગયો હતો, ત્યાં સાહેબે તેનું અપમાન કરાવી તે નોકરી છોડીને ઘેર આવતો રહ્યો અને મનહરની માફક ખેતી કરવા લાગી ગયો તેથી હું ખુશી રાહ ધરું છું અને ખેતીના ઉદ્યમથી આગર વધી હોય એમ, હું મનમાં સમજું છું. ”

મનહરે કહ્યું : “ વિમળા કાઠી ! મધ્યાની માતાઓ જો તમારા જેવાં હોત, તો દેશમાં આટલું દુઃખ હોય નહિ. ”

વિમળાએ ઉત્તર આપ્યો : “ મધ્યાની માતાઓના દીકરા પણ જો તારા જેવા હોત તો સસારમાં કોઈને દુઃખ પડત નહિ. ”

માણેકલાલ હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ સા, મને તો તમે આવું કહ્યું કહેતાં નથી ! એકલા મનહરનાઈ જ તમને સોતમે સ્વર્ગે લઈ જશે ખરું કે ? ”

“ જોડા ! તું તારા મનહરબાઈનો નાનો બાઈ છે. ”

“ હા, મા ! હું નાનો બાઈ છું, તે નાનો જ રહેવાને ઈચ્છું છું, મનહરબાઈની ઉપર જરા હું કદિ પણ ઈર્ષ્યોત્પત્તિ જ નથી. ”

પછી કમળા વડુ તથા વિમળા બન્ને બહુઓ શોભાચંદ્ર પંડ્યાનાર થર તરફ ચાલી. મનહર અને માણેકલાલ કેટલીક વારસુધી પરસ્પર ખુશ હસ્યા અને પછી પોતપોતાને કામે વળગ્યા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

વૈષ્ણવી.

એ-ત્રણ દિવસ વીતી ગયા પછી મનહર અને માણેકલાલ મુંબઈ જવાને તૈયાર થયા.

મુંદરની પાસેથી આનંદાશ્રમના અખર સાંભળીને માણેકલાલ સીધો ઘેર જ આવ્યો આવ્યો હતો. કોઈ પણ પ્રકારની તપાસ તે કરી શક્યો નહોતો. હવે મનહરને સાથે લઈ જઈને કાર્ય પૂર્ણ કરવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પ્રાતઃકાળમાં મનહર માણેકલાલને ઘેર આવ્યો. માણેકલાલ ઉઠીને દાતણ-પાણી કરતો કરતો મનહરની સાથે મુંબઈ જવાની વાતચીત કરવા લાગ્યો. વિમળા ગાય દોઢ દૂધનું વાસણ ધરમાં મૂકી બહાર આવીને તેમની પાસે બિભી રહી.

વિમળા બોલી: “આજ વળી ફરીથી મુંબઈ શામાટે જવું છે, માણેકલાલ ?”

માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો: “કામકાજ માટે જવું છે, મા! થોડા દિવસમાં અમે પાછા આવતા રહીશું.”

“તું પણ જવાનો છે, મનહર ?”

“હા, વિમળા કાકી, એક જરૂરનું કામ છે, તેથી અમે બન્ને જવાના છીએ. થોડા દિવસમાં પાછા આવતા રહીશું.”

વિમળા બોલી: “ત્યારે જા, તારું કામ તું જ જાણે, મારે જાણવાની જરૂર નથી. કદાચ વહુની મુલાકાત લેવા જતો હોઈશ, તોપણ કોને અખર છે ?”

એ સાંભળીને ત્રણે જણાં હસી પડ્યાં. એટલામાં એકાએક બહારથી સંગીતનો મધુર ધ્વનિ સંભળાયો. થોડી વારમાં કોઈ એક અગ્નણી સુંદર યુવાન સ્ત્રીએ ગાયન ગાતાં ગાતાં આંગણાની અંદર પ્રવેશ કર્યો. ગાનારીનો કંઠધ્વનિ અત્યંત મધુર હતો. ત્રણે જણાં એક દૃષ્ટિથી તેના મુખ સામે જોઈ રહ્યાં.

ગાયન પૂરું થતાં જ વિમળાએ પૂછ્યું: “તું કોણ છે બાઈ ? તને મે કદિ પણ જોઈ નથી. તું કોઈ અગ્નણી જણાય છે. તારી સંવાદે બીજું કોઈ છે કે નહિ ? શું તું આવી રીતે ગામેગામ એકલી ફર્યા કરે છે ?”

બાઈએ ઉત્તર આપ્યો: “તમે મને ક્યાંથી જોઈ હોય બહેન ? હું તદ્દન અગ્નણી જ છું અને આ તરફ હું પહેલવહેલી જ આવી છું.”

મારી સાથે ફાણ હોય ખા ? મારે માગ્યાપ કે બાઈ મહેન એમાંનું કોઈ પણ નથી.”

મનહર અનિમેષ નયને એ બાઈ સામે જોઈ રહ્યા હતા. જોરે કોઈક દિવસ તેને પોતે જોઈ હોય, એમ તેને લાગ્યું.

મનહરની તે દૃષ્ટિ વિમળાના બેવામાં આવી. તે બોલી: “એર રોડ ! તારામાં આશ્ચર્ય ક્યા છે ? આવું સુંદર રૂપ અને જુવાન અવસ્થા લઈને તું આમ આકેલા સોંઠની માફક ગામેગામ રખાતી ફરે છે ? આ જુવાન છોકરાઓ, વળી ઘરમાં વંદુઓ નહિ, તેમની સાથે વાતો કરતાં તને નરસ પ્રણય શરમ નથી આવતી ? જા, અહીંથી નક્કી ચાલી ના.”

“અરે ખા ! બિલ્લા તો તમે મને હજી આપી નથી, અને હું શી રીતે ચાલી જઉં ?”

વિમળા બિલ્લા લાવી આપવાને ઘરમાં ગઈ.

મનહરે કહ્યું: “તને મેં કોઈ કેશલો જોઈ હોય એમ મને લાગે છે.”

એટલી વારમાં વિમળા બિલ્લા લઈને બહાર આવી.

ગાનારીએ કહ્યું: “હા, હું જુદા જુદા દેશોમાં બિલ્લા મગિવાને ફપી કરે છું, તેથી કોઈક સ્થળે તમે મને જોઈ હશે ખરી. તમને પણ મેં કોઈક સ્થળે જોયા હોય એમ મને લાગે છે. અરે હા ! હવે યાદ આણ્યું—તમે તે દિવસે પ્રયાગના (અલ્હાબાદના) રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર એક શીરંગી સાહેબને માર મારતા હતા, તે જ કેતી ? તે સાહેબ એક સુનરતી યુવાન સ્ત્રીને પકડીને તાણુતાણી કરતો હતા; તેને તમે ધક્કો મારીને ભોંયપર પાડી દીધો, એ તમને યાદ છે કે ?”

“હા, હા, તે મને યાદ છે. તને મેં તે જ યુવાન સ્ત્રીની સાથે જોઈ હતી. તું તે સ્ત્રીની—”

“હું તેની ચાકરડી વૈષ્ણવી છું.”

“ઝાહો ! એ તો મનહરની સ્ત્રી ! આ વૈષ્ણવી તેની પાસેથી નહારી આવી કેમ ?” એમ મનમાં વિચાર કરી વિમળા ફરીથી પાછો આવીને બેસી રહી.

માણેકલાને પ્રશ્ન કર્યો: “એવી ચાકરડી છોકરીને તું આવી રીતે બિલ્લા માંગવાને એટલી કેમ ફરે છે ? બીજા માંગતી સું એના કરતાં તને વધારે સારી લાગે છે ?”

“સું કંઈ લારે ? જે સ્થિતિ માં આવી પડી, તે સારી હોય કે નરસી હોય, તોપણ ગુમચી વિના જીવે છે કોઈ ?” વૈષ્ણવીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“પણ જ્યારે તેં ચાકરી છોડી ત્યારે તારે માથે આ સ્થિતિ આવી પડીને ? તેં ચાકરી ન છોડી હોત તો આમ કાંઈ ભટકવું પડત ? ચાકરી તેં છોડી જ શમાટે ? ”

રંગિલીએ ઉત્તર આપ્યો : “ તે ચાકરીમાં જોડાઈ, તે પહેલાં પણ હું તો ભિક્ષા માંગવાનો જ ધંધો કરતી હતી. ચાકરીમાં રહ્યા પછી મારાં બાઈસાહેબ મારા પર બહુ પ્રેમ રાખતાં હતાં. પરંતુ નસીબમાં ભીખ માંગીને ખાવાનું લખેલું તે શી રીતે મિથ્યા થાય ? ”

મનહરે વ્યાકુળતાથી પ્રશ્ન કર્યો : “ કેમ શું થયું ? તારી બાઈએ તને કાઢી મૂકી છે કે તું તારી મેળે ચાલી આવી છે ? ”

રંગિલીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ તેમણે મને કાઢી મૂકી નથી, હું મારી મેળે જ ચાલી આવી છું. ”

માણેકલાલે કહ્યું : “ કેમ ચાલી આવી ? ”

રંગિલીએ ઉત્તર આપ્યો : “ મારાં બાઈ સાહેબના પિતાજીનું કીર્તિ-કારખાનું જોઈને ત્યાં રહેવાની મારી ઇચ્છા થઈ નહિ-તેથી નહાસી આવી છું. ”

મનહરે પ્રશ્ન કર્યો : “ કીર્તિ-કારખાનું વળી શું જોયું તે ? ”

રંગિલીએ ઉત્તર આપ્યો : “ ના, એ બધી વાત મારાથી તમને કહેવાય નહિ. મેં આટલા દિવસસુધી તેમનું અનાજ ખાવું છે, તેથી હું લૂણહરામી કદિ પણ બનીશ નહિ. ”

મનહરે કહ્યું : “ ના, ના કહે તો ખરી; એમાં તને ભય શો છે ? તને હું સારી બક્ષિસ આપીશ. ”

રંગિલી બોલી : “ તમે જ્યારે આટલો બધો આગ્રહ કરો છો, ત્યારે હવે કહું છું વળી હાલમાં નોકરી પણ છોડી દીધી છે, તો પછી કહેવામાં શી હરકત છે ? ”

મનહર : “ હું પણ એમ જ કહું છું. જ્યાંસુધી ખાતું લૂણ, સાં-સુધી ગાવા ગુણ, લૂણ છોડ્યા પછી ગુણ ગાવાની કશી જરૂર નથી. ”

રંગિલી : “ મારા જે બાઈસાહેબ છે, તેનું લગ્ન બાલ્યાવસ્થામાં જોઈ એક ગામડિયા બ્રાહ્મણના છોકરા સાથે થયું હતું ત્યાં મારાં બાઈસા-હેબના પિતા કે જે સાહેબ બની ગયા છે, તેમને દીકરી આપવાની મરજ નથી. તે સાહેબને એ એક દીકરી સિવાય બીજું કશું સંતાન નથી અને જમિનદારી પુષ્કળ છે-તેથી એ તેમનો સાહેબ બાપ મારાં બાઈસાહેબનું પુનર્વચન બીજા દોહની સાથે કરવા તૈયાર થયો છે. ”

એકએક જેમ શસ્ત્રનો આઘાત થાય, તેમ મનહર રતબંધ બની ગયો. તે એક શબ્દ પણ મોઢામાંથી બોલ્યો નહિ.

માણેકલાલ ચમકી જઈને બોલ્યો: “ બીજા કોઈ પુરુષ સાથે પુનર્જન કરવા તે તૈયાર થયો છે ? ”

રંગિલીએ ઉત્તર આપ્યો: “ હા બાઈ, કેવો જુવન કયો ? ને દીકરીનું એક વાર લગ્ન થઈ ગયું છે અને પતિ હૈયાત છે, તે દીકરીનું પુનર્જન કરવા તે તૈયાર થયો છે ! એ કાંઈ જોગ જુવનની વાત કહેવાય ? આહા ! પૃથ્વી રસાતાળ કેમ ન જાય ? જુઓ બાઈ, હું જમે તેરી પંજુ હિંદુની દીકરી છું, આવું કીર્તિ-દરખાનું હું શી રીતે જોઈ શકું ? મને સુખ તો ત્યાં થયું હતું, પરંતુ તે છોડીને હું નહાસી આવી છું. એવું અધર્મક્રમ આંખે જોવાથી પણ પાપ લાગે. ”

માણેકલાલે કહ્યું: “ એક વાર લગ્ન થઈ ગયા પછી ફરીથી બીજા વાર તેનું લગ્ન શી રીતે થઈ શકે ? આ તું શું બોલે છે ? ”

રંગિલી બોલી: “ હું તો કાંઈ જાણી શક્તી નથી, પરંતુ એક સંન્યાસી આવ્યો છે તે કોઈ એક નવા શાસ્ત્રને આધારે કહે છે કે જે છોકરીનો સ્વામી પતિત થયો હોય, તે છોકરીને ફરીથી બીજા વાર બીજા પુરુષ સાથે પરણાવી શકાય છે. ”

વિમળાએ કહ્યું: “ તું હરામખોરી જૂઠું બોલે છે. તેમણે તને કાઢી મૂકી છે તેથી તું તેમની નિંદા કરતી ફરે છે. ”

“ ના, મા ! હું જૂઠું શામાટે બોલું ? મેં તેમનું લૂણ ખાધું છે તેથી જો તેમની જૂઠી નિંદા કરું તો હું ધર્મવ્રત ગણાડું. વળી જૂઠું ખોલવામાં મને લાભ શો ? ”

“ તેઓ સાહેબ જની ગયા છે, તેથી જો પુનર્જન કરવું હોય તો એમને એમ કોઈ બીજા પુરુષ સાથે પરણાવી દે, પરંતુ સંન્યાસીની પાસે શાસ્ત્રનો આધાર શામાટે લેવા જાય ? ” વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ સાહેબ કોઈમાં પાણુ એવી રીતે પુનર્જન થઈ શકતું નથી, તેથી આ પ્રપંચ કર્યો છે. હવે તો જનું નક્કી થઈ ગયું છે, કુંદનલાલ સાહેબની સાથે પુનર્જન થવાનું છે. ”

એ સાંભળીને મનહર તથા માણેકલાલ એ બન્ને એક જ સાથે ને એક જ અવાજે બોલી ઉઠ્યા: “ કુંદનલાલની સાથે ! કુંદનલાલ વળી કોણ ? ”

“ તેને હું વધારે તો પિછાણતી નથી પરંતુ કદત એટલું જાણું છું કે તે એક સાહેબ છે અને એમને ત્યાં બહુ આવે જાય છે. કોઈ શોભા-ચંદર કરીને મારી બાઈસાહેબના પિતાનો મિત્ર છે, તેનો તે દીકરો થાય છે. ”

“ શોભાચંદરનો દીકરો ? ” મનહરે આશ્ચર્ય પામતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“હા ભાઈ, શોભાશંકરને તમે ઓળખતા નથી?—ઓળખતા નહો. તે બહુ મોટો માણસ છે. ચતુર્ધ અને ચાલાકીમાં તો તે એકો છે. તેણે એ સંન્યાસીને શોધી કહાડ્યો છે, કારણકે કૃષ્ણલાલની સઘળી જમિનદારી પોતાના હોકરાને મળે એ હેતુથી તે આ બાજુ ખેલે છે. મારી બાઈસાહેબનો જે આગલો પતિ છે, તેને જો જ્ઞાતિબહાર ન મૂકવામાં આવે તો તે કન્યાનું ફરીથી લગ્ન થઈ શકે નહિ, એ અડચણ નડવાથી તે એટો મુંબઈથી દેશમાં ગયો છે. ત્યાં જઈ મારી બાઈસાહેબના આગલા પતિને જ્ઞાતિ-બહાર મૂકીને પછી તે પાછો મુંબઈ જશે.”

એ સાંભળીને માણેકલાલ ક્રોધથી કપિત સ્વરે બોલ્યો: “મનહર-ભાઈ! તમને જ્ઞાતિબહાર મૂકવાનું કારણ જાણ્યું કે? સાજો કેવો લુચ્ચો છે?”

રંગિલી એ સાંભળી ચમકી જઈને બોલી: “અરે! મેં આ શું કયું? ભાઈ, મારી બાઈસાહેબના તમે કાંઈ સગા છો? જો તમારી સાથે તેમને કાંઈ સગપણ હોય તો આ વાત તમને કહી, એ મેં બહુ ખોટું કયું.”

મનહર બોલ્યો: “ના ના, તેં બહુ સારું કયું છે. વાર, પણ એ તારી બાઈ સાહેબ બીજા પુરૂષની સાથે લગ્ન કરવાને રાજી છે કે નહિ?”

રંગિલીએ ઉત્તર આપ્યો: “તે હું કેવી રીતે કહી શકું? મારી બાઈસાહેબે તો મને એ વિષે કશું કહ્યું નથી. પોતે રહ્યાં બાઈસાહેબ અને હું રહી ચાકરડી, તે શું તેમના મનની વાત મને કાંઈ કહે?”

“તે કાંઈ ન બોલે તોપણ તું કશું જાણી શકે નહિ? પુનર્લગ્ન કરવામાં તેનો મત છે કે નહિ તે તું ન જાણી શકે?”

“ના ભાઈ, તે કશું હું જાણી શકી નથી. તેમને કોઈ કશું પૂછે નહિ અને તે કશું બોલે પણ નહિ, તોપણ બાઈસાહેબ બહુ સારાં માણસ છે. મારા પર તેમની ચાહના બહુ સારી હતી.”

“હંઅ...બસ.” મનહરે ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

રંગિલી ભય તથા સંકોચ દર્શાવતી બોલી: “તેમની સાથે તમારે કાંઈ સગપણ છે? જો કાંઈ હોય તો મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો.”

“તારો અપરાધ શો, વૈષ્ણવી? હવે તારે જવું હોય તો જા.”

સંજ્ઞાથી મુખ નીચું નમાવીને રંગિલી બોલી: “મારી બાઈસાહેબ?”

“હા, વિમળા કાકી! આને પાંચ રૂપિયા આપો.”

“હા, ભાઈ, આપું છું.”

વિમળા રૂપિયા લેવા ઘરમાં ગઈ.

મનહર કોઠાતુર બનીને વિચાર કરવા લાગ્યો. રંગિલી કેટલીક ક્ષણ સુધી તેના મુખ સામે જોઈ રહી અને પછી બીજી બાજુએ મ્હોં ફેરવીને.

“માણેકલાલ ! યશોદાનું રક્ષણ કરવાની તારામાં હિંમત છે ?” ૧૫૧

સહેજ હસી. પછી માણેકલાલ પાસે જઈને તેણે મંદુર સ્વરે પૂછ્યું : “ મારી બાઈસાહેબના તમે જ, પતિ યાઓ છો કે ? ”

માણેકલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ તારે એ જાણવાની શી જરૂર છે, વૈષ્ણવી ? બહિસ તને આપી, હવે તું જા ! ”

એટલામાં ત્રિમળા ઘરમાંથી બહાર આવીને રંગિલીના હાથમાં પાંચ રૂપિયા આપીને બોલી : “ લે, વૈષ્ણવી ! આ તારી બહિસ. આ વાત તું જ્યાં ત્યાં કરતી ફરીશ નહિ હોં. તું તું હવે આ જામમાં રહેવાની છે ? ”

“ ના બા, હું આજ જ જતી રહીશ. જે વાત મેં ઉઘાડી કરી છે, તે માટે મને બહુ ભય રહે છે; કારણકે જોડે તમે તો સારાં માણસ છો, તેથી કશી હરકત નહિ, પરંતુ જો શોભાગંધરના જાણવામાં આ વાત આવે તો મને તે જીવતી પણ મરે નહિ. ”

રંગિલી ચાલી ગઈ. રસ્તામાંથી તેણે એક લાલ સાડી, એક નેડી ચુડીઓ અને થોડું કંકુ ખરીદી લીધું. તે બધી ચીજો મુંબઈ જઈને કામંદકીને આપીને તે બોલી : “ જ્યો બાઈસાહેબ, આ તમાગ સસરાના ધરતી ચીજો. ”

કામંદકી તે બધી ચીજોને મસ્તકપર ચઢાવી લઈ બોલી : “ સસરાના ધરતું માણસ જે દિવસે મને તેડવા માટે આવશે, તે દિવસે હું આ સાડી તથા ચુડીઓ પહેરીને તેમની સાથે સસરાને ઘેર જઈશ. ”

મકરણ ૩૧ મું.

“ માણેકલાલ ! યશોદાનું રક્ષણ કરવાની તારામાં હિંમત છે ? ”

રંગિલી ચાલી ગઈ. અંધાં ચાલતી જતી જઈને એકખીમનનાં મોં સામે જોઈ રહ્યાં. મનહરની આંખોમાંથી અમિના તણુખા ઝરવા લાગ્યા. મુખ લાલચોળ થઈ ગયું અને ત્રીયલા હોડને ઘાંત સાથે પીસીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

એ જોઈને માણેકલાલે પૂછ્યું : “ મનહરબાઈ ! ”

“ કેમ, તું છે માણેકલાલ ? ”

“ હવે તમે તું પૂછો છો ? ”

મનહર માણેકલાલના મુખ સામે જોઈને ગંભીર સ્વરે બોલ્યો : “ બીજું તું, ધરતું તું હોય ? આજ આપણે મુંબઈ તો જઈએ છીએ. ”

“ ત્યારપછી ? ”

“ ચારપછી બીજું શું ? તેને અહીં લાવવી. ગમે તેવો તોપણ હું તેનો પતિ છું. જ્યાંસુધી મારા દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી હું તેને બીજાની સ્ત્રી નહિ થવા દઉં. આજસુધી તેને હું અહીં ન લાવ્યો તે મારી મોટી ભૂલ થઈ છે. આજસુધી હું માનમાં રહ્યો હતો તે માને આજે મને દગો દીધો છે. હું તેનો પતિ છું અને તે મારી પત્ની છે. મને કોનો ભય છે ? પતિ જોર કરીને પોતાની સ્ત્રીને ઘેર તેડી લાવે તેમાં કોણ અડચણ કરનાર છે ? ”

વિમળા બોલી : “ અડચણ કરે તોપણ શું તું પાછો ફરે મનહર ? આખર કરતાં પ્રાણ કાંઈ વધારે નથી. પ્રાણ આપીને પણ આખર રાખવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. માણકલાલને હું તારા હાથમાં સોંપું છું, તે તારી સાથે આવશે. જ્યાંસુધી તું તારી આખરનું રક્ષણ ન કરી શકે, ત્યાંસુધી એ તારો જ છે—મારો નથી. ”

“ મનહરભાઈ ! આ મનહરભાઈ ! તમે મુંઝઈ જવાની તૈયારી કરો છો, પણ કાંઈ સમાચાર સાંભળ્યા ? ” એકદમ દોડતો આવતો અને હાંકતો હાંકતો ગોવિંદ બોલ્યો.

“ ના, અમે તો કશા પણ સમાચાર સાંભળ્યા નથી. ગોવિંદ ! તું શા સમાચાર લાવ્યો છે ? ” મનહરે વિસ્મય પામતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ યશોદા સંજયી માણ સમાચાર છે. ” ગોવિંદે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

એ સાંભળીને મનહર તથા માણકલાલ એકદમ ચમકી જઈને બોલી ઉઠ્યા : “ યશોદાના માણ સમાચાર ? તે સમાચાર તે ક્યાંથી સાંભળ્યા, ગોવિંદ ? ”

“ આ માણકલાલભાઈનો મામે શોભાશંકર છેને, તે સારો માણસ નથી હોં. તે અને મહાનંદ એ બે મળીને યશોદાને ઉપાડી જવાની વાતો કરતા હતા. આપણા રામશંકર દાદાના પુત્ર યદુનાથભાઈ, તેમને એ કામમાં મદદ કરવાના છે. યદુનાથભાઈ તો ઘણા દિવસથી એ લોકોની મંડળીમાં જ આવ કરે છે. તેઓ બધા ભેગા થઈને ગાંજની ચલમો પુકે છે અને દારૂની ખાટલીઓ ઉડાવે છે. યશોદાને શોભાશંકરના હાથમાં સોંપી દેવા માટે શોભાશંકરે યદુનાથને રૂ. ૧૫૦ આપવાની લાલચ બતાવી છે. તેમાં રૂ. ૫૦) તો શોભાશંકરે અગાઉથી આપી દીધા છે અને બાકીના રૂ. ૧૦૦) યશોદાને પોતાના હાથમાં યદુનાથ સોંપે ત્યારે આપવાના કહ્યા છે. હું એક ખૂણામાં છુપાઈ રહીને એ બધું સાંભળતો હતો. તમે મુંઝઈ બન્યો અને પાછળથી તે હરામખોરો ઘર ઉપર હુમલો કરે, તો પછી યશોદાનું રક્ષણ શી રીતે થઈ શકે ? ”

“માણેકલાલ! યશોદાનું રક્ષણ કરવાની તારામાં હિંમત છે?” ૧૫૩

એ સાંભળીને વિમળા બોલી. “મુવો શોભાચક્ર ધરો. યશોદા, તોપણ હજી તેને ચરમ આવી નહિ. નખોદિયો મનુષ્યના ધર્મને જ સમજતો નથી. એ શું મનુષ્ય કહેવાય? બાઈ મનહર! યશોદાનું રક્ષણ યઈ શકે એવો કોઈ રસ્તો ગોધી ગઢ, બાઈ.”

રોપપૂર્ણ સ્વરે મનહરે પ્રશ્ન કર્યો: “તારામાં હિંમત છે માણેકલાલ? તનાસમાં હિંમત છે વિમળા કાકી?”

“હા, મનહરબાઈ! સપૂર્ણ હિંમત છે, શી બાત છે કહે? માણેકલાલને બચ પામના તમે કહિ પણ જોયો છે?” માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યો.

વિમળા પણ બોલી. “શું કરવું છે બાઈ? બોલ, યશોદાનું રક્ષણ કરવામાટે તું જો કહે, તે કરાડું તૈયાર છું.”

મનહર બોલ્યો. “આ પરુષોની પાપદષ્ટિ જ્યારે યશોદા ઉપર પડી છે, ત્યારે તેઓ સહજમાં તેમનો ખરામ વિચાર હેડમે નહિ. આજ તો હું ગમે તે પ્રકારે યશોદાનું રક્ષણ કરીશ, પરંતુ એ બુઝ્યા પિશાચોની મજા, ધણા માણ્યો છે. વગી પૈસા રકાનું જોર પણ તેમની પીને પુરતું છે, તેવી કોઈ પણ કાર્ય કરવાને તેઓ સક્ષિમાન છે. ઘડી પછી તેઓ ચાકરો, તે કોઈ નક્કી કહી શકાય નહિ. એટલા માટે: એ રક્ષોના હાથમાથી યશોદાનું રક્ષણ કરવાનો સારામા, સારો ઉપાય એ છે કે કોઈ યોગ્ય પાનની સાથે યશોદાનું આજે ને આજે જ લગ્ન કરી નાંખવું.”

વિમળાએ કહ્યું. “મનહર! આ બામમા તારા મિનાય જો બીજું કોઈ યશોદાનું રક્ષણ કરી શકે એવું હોય, તો તે પ્રકારે મારો માણેકલાલ જ છે. યશોદાને માણેકલાલના હાથમા સોંપી દે-તે તેનું રક્ષણ મારી રીતે કરી શકશે. અત્યારે, રામચંદ્ર દાદાજી ઘેર નથી, તેવી તેમની ગેરહાજરીમા તું જ યશોદાનો પાત્ર છે.”

“માણેકલાલ! યશોદાનું રક્ષણ કરવાની તારામાં હિંમત છે? તારાથી તે કામ યઈ શકશે?” મનહરે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા હા, માણેકલાલ તેનું રક્ષણ નક્કી કરી શકશે. માણેકલાલમાં તે કાર્ય બજાવવાની શક્તિ અને હિંમત મધૂર્ણ છે. જો કહિ તેનામા એ શક્તિ અને એ હિંમત ન હોય, તો માણેકલાલ મારો પુત્ર જ નથી અને હું તેની મા નથી, એમ તારે નક્કી સમજવું. યશોદાનું રક્ષણ જો માણેકલાલ ન કરી શકે તો ‘માણેકલાલની મા’ એવું જો માત્ર નામ છે, તે નામને કલક લાગે.”

મનહરે બોલ્યો. “માણેકલાલ! તું આ માતાને યોગ્ય મતાન છે. જો

કોઇ એ પાપિષ્ઠોની દુષ્ટ આકાંક્ષામાંથી યશોદાનું રક્ષણ કરી શકે એવો હોય, તો તે એક તું જ છે.”

વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો: “મનહર! શું આજે જ યશોદાનું લગ્ન કરવું છે?”

“હા, વિમળા કાકી! આજે જ લગ્ન કરી નાખવું છે. વિલંબ કરવો એ મને વાજબી લાગતું નથી. લગ્ન થઈ જાય તો પછી યશોદા નિર્ભય બની જાય.”

“પરંતુ તમે બન્ને જણા તો આજે મુંબઈ જવાના છો, તેનું કેમ થશે?” વિમળાએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“તેમાં શી હરકત છે? લગ્ન પણ આજ થશે અને મુંબઈ પણ આજે જ જવાશે. દુષ્ટ વાસનાથી પિશાચો ઉન્મત્ત થઈને તોફાન કરે, એટલા માટે માત્ર તમારા હાથમાં જ યશોદાને રાખીને જવું એ મને ઉચિત લાગતું નથી. ગુપચુપ લગ્ન કરી નાંખીને તમને બધાને સાથે લઈને મુંબઈ જવાનો મારો વિચાર છે.”

વિમળાએ કહ્યું: “તો પછી મુંબઈ જઈને ત્યાં જ લગ્ન કરીએ તો?”

મનહર બોલ્યો: “ના, વિમળા કાકી! વિલંબ કરવાથી પરિણામ સાફ ન આવે. તે હરામખોરોને અવકાશ આપવામાં આવે તો પૃથ્વી ઉલટ પાલટ કરી નાંખે. રસ્તામાં, મુંબઈમાં કે કયે કોણે ક્યારે અને કઈ વિપત્તિ માથે આવી પડશે, તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. એક વાર યશોદાનું લગ્ન માણેકલાલની સાથે થઈ જાય તો પછી તે માણેકલાલની સ્ત્રી કહેવાય. પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાનો માણેકલાલને જેટલો અધિકાર છે, તેટલો અધિકાર એક અજાણી છોકરી-યશોદાનું રક્ષણ કરવાનો તેને નથી. માટે તમારું મંદ્રાન નિરાણું છે, ત્યાં ગુપચુપ તમે અને નર્મદા બહેન લગ્નની સઘળી તૈયારી કરી રાખો. આપણે બધાં આજરાત્રે લગ્ન કરીને રવાના થઈશું. મારી બાને પણ આ બધું તમે સમજાવીને કહો, કારણકે તેમને પણ મુંબઈ સાથે લેઈ જવા છે.”

વિમળાએ કહ્યું: “બહુ સાફ ભાઈ, હું જઈને નર્મદાને આ બધી વાતથી માહિતગાર કરું છું અને તારી માને પણ બપોરે જમ્યા પછી આ સઘળું જણાવીશ. તમે બન્ને જણ બજારમાં લગ્નનો સરસામાજ લેવા જાઓ.”

ગોવિંદ બોલ્યો: “હું પણ બજારે જઈને એ હરામખોરોની બધી ચર્ચા જોઈ આવું.”

“હા જા, પણ આ વાત કોઈને કહીશ નહિ હોં.” મનહરે જણાવ્યું.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પડદો ખુલ્લો.

રામશંકર પંડાના ઘરની પાસે એક સુંદર બગીચો આવી રહેલો છે, તેમાં અનેક પ્રકારનાં, સુગંધીદાર નવનરંગિત પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં છે. તે સુશોભિત બગીચાની અંદર યશોદા અત્યારે ફૂલો સુટે છે. તેના ચહેરો આજે ઉદાસ જણાય છે. રામશંકર પંડાની ગેરહાજરીથી તેને કશું સાફ લાગતું નથી. જગજગનની ભવાનીના મુખમાં આજે હંમેશના જેવું હાસ્ય તેના જોવામાં આવતું નથી. બગીચામાંનાં પુષ્પો રોજ તેની સામે જાણે હાસ્ય કરતાં હોયની, તેવાં લાગતાં હતાં, કિન્તુ આજે તે હાસ્ય પણ યશોદાના જોવામાં આવતું નથી. ઉદાસ ચહેરે અને રસહીન મુખે યશોદા માતાજી માટે પુષ્પો સુટી રહી છે. એટલામાં વિમળા અને નર્મદા એ બંને જણાએ ઉતાવળે પગલે બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો. એ બંને યશોદાને ફૂલો સુટતી જોઈને એક બાબુએ ઊભાં રહીને વાતો કરવા લાગ્યાં. નર્મદા બોલી: “અહા જુઓ વિમળા બહેન! માતાજીને માટે યશોદા કેવી ફૂલો સુટે છે! તેને માથે આજે વિપત્તિ આવી પડી છે, તે કશું તેના જાણવામાં છે?”

વિમળાએ કહ્યું: “વિપત્તિ શી, નર્મદા? આજ તો આપણો આનંદનો દિવસ છે. આજ આપણાં હૃદય અને ઝેારીનાં લમ ચવાનાં છે, રામ અને સીતાનું મિલન થવાનું છે. માટે આજનો દિવસ તો આપણને મહત્ત્વ સુખનો દિવસ છે.”

નર્મદા બોલી: “હે માતાજી! મારી યશોદા ઉપર વિશાચોની પાપદષ્ટિ પડી છે, તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરજો.”

વિમળા અને નર્મદા આગળ ચાલીને યશોદાની પાસે આવ્યાં. યશોદા પણ તેમને જોઈને પાસે આવીને બોલી: “મા, માતાજીના મુખમાં આજે હાસ્ય કેમ દેખાતું નથી? મારો જીવ તો આજે ઉદાસ ઉદાસ થઈ રહ્યો છે. રામશંકર દાદા ક્યારે આવશે? તે આવ્યા પછી શું માતાજી ફરીથી હસશે?”

“યશોદા! શું તને માતાજી સંપૂર્ણ રીતે ચાહતાં નથી? શું તું એમ ધારે છે કે માતાજી તારા પર ચુસ્તે થયાં છે? એમ કદિ ધારીશ નહિ. તું પોતે સંપૂર્ણ પ્રેમભાવથી માતાજી સામે હાસ્ય કરીશ, તો માતાજી પણ તારી સામે જરૂર હાસ્ય કરશે.”

“માતાજી જરૂર હાસ્ય કરશે મા? રામશંકર દાદાપર જેવો ભાવ રાખે છે, તેવો જ ભાવ મારા પર પણ માતાજી રાખશે? બહુ સાફ મા,

માતાજીને હું આજે જળની અંજળી ચડાવીને રક્તચંદનનું લેપન કરીશ તથા આ સુંદર પુષ્પો ચુંટી લાવી છું, તે તેમના મસ્તકપર ચડાવીશ. જોઈએ માતાજી હાસ્ય કરે છે કે નહિ? રામશંકર દાદાની માફક મને માતાજી ચાહે છે કે નહિ?”

“હા, પણ આજે તું કશું ખાઈશ નહિ, ઉપવાસ કરજો અને આજે દિવસ મંગળચંડી કરજો.”

“મંગળચંડી આજે કેવી રીતે કરું? આજે તો સોમવાર છે. કાલે મંગળવારે મંગળચંડી કરીશ.”

“આજે સોમવાર છે, તોપણ તું અપવાસ કરજો.”

“કેમ મા! અપવાસ શામાટે કરવાનું કહ્યું છે? સોમવાર તો અનેક આવી ગયા અને આજે જ અપવાસ કરવાનું કેમ કહ્યું છે?”

“આજ સાંજે તારે શિવની પૂજા કરવી પડશે.”

“મા! આજે શું થયું છે? આજ તમે ઉદાસ કેમ જણાવો છો? તમારું મુખ મ્હાન કેમ જણાય છે?” યશોદાએ પૂછ્યું.

“કશું થયું નથી પુત્રી! તું હવે ઘેર જા. હું વિમળા બહેનની સાથે થોડી વાતચીત કરીને આવું છું. જા, માતાજીના ચરણમાં જળની અંજળી ચડાવીને આ પુષ્પો તેમને ધારણ કરાવજો.”

યશોદા જોણી ભરી પુષ્પો લઈને ઘેર ગઈ.

નર્મદા બોલી: “વિમળા બહેન! તમારી સાથે થોડી વાતચીત કરવા માટે મેં તમને અહીં બોલાવ્યાં છે. તમે તો યશોદાનું કુળ કે ગોત્ર કશું જાણતાં નથી, તેમ તે કોની પુત્રી છે, તે પણ જાણતાં નથી; છતાં તમે તમારા પોતાના પુત્રનું લગ્ન તેમની સાથે કરવા તૈયાર થયાં છો. તમારી ઉદાર વૃત્તિ જોઈને હું ખુશ થઈ છું.”

વિમળાએ ઉત્તર આપ્યો: “યશોદા તમારી પુત્રી છે અને રામશંકર દાદાએ ઉછેરીને મોટી કરી છે; વળી તે રત્ન સમાન છે, તો પછી તેનું કુળ કે ગોત્ર પૂછવાની શી જરૂર છે? હું તે કશું જાણવા ઇચ્છતી નથી.”

નર્મદાએ કહ્યું: “તમે બહુ મોટા મનવાળાં છો વિમળા બહેન! જેવા માણેકલાલ છે, તેવાં જ તમે પણ તેમને યોગ્ય જ મા છો અને તેથી જ તમે એ સધળું જાણવાને ઇચ્છતાં નથી. પરંતુ હું તો જાણું છું કે આજ તમે મારી યશોદાને નરકમાંથી કાઢી સ્વર્ગમાં લીધી છે. તેથી હું તમારો જોડેલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.”

વિમળા નર્મદાનો હાથ પકડીને બોલી: “નર્મદા! બહેન! યશોદાના કુળ-ગોત્રમાં જે કદિ કાંઈ દોષ અથવા કલંક હોય, તોપણ તે આજ હું

જાણવાને ઈચ્છતી નથી, કારણકે આજે યગોદાને માથે વિપત્તિ આવી પડી છે, તે વિપત્તિમાયી તેનો ઉદ્ધાર થાય, ત્યારપછી જો થનાનું હોય. તે યશો બહેન ! હું વાચનાવાળા મનુષ્યો ત્યાંસુડી યગોદા તમારી પુત્રી છે એમ સમજે છે, ત્યાંસુડી તેને કમળે ડરવાની દિમત કમી વડો, પરંતુ તે માણેડવાયની વડું છે એમ બધારે જાણે, ત્યારે તેઓ મિત્રકુલ દિમત ધરી શકે નહિ. "

નર્મદા બોલી " વિમળા બહેન ! હું ધર્મશાસ્ત્રીવી કહું છું કે યગોદાના કુળ-ગોત્રના કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ કે કલંક નથી નોપણુ લોકોએ સમન્યા વિના એક દિનમ કનક આપ્યું છે, તે તમને કહેવાને હું આવી છું. તમે મારા કહેના ઉપર બગેઓ રાખો આરત ? "

" હા, તમારા કહેવાપર હું મૂર્ખ બનેમો ગમીશ. તમારાં વચનને હું વેદવાક્ય પ્રમાણે સાચા ગણીશ. તેમા તમારે મિત્રકુલ વડા રાખ્યા નહિ બહેન ! "

નર્મદા બોલી " ત્યારે માબગો, મનમી વાન હું તમને જણાવું છું હું બહુ અભાગી છું. ગજના જેટલા વૈનવવાળા રગમા દુપડી હતી, પણ મારા કમનમીએ આજે હું એક કૃતરાની માફક રખડતી રહું છું. યગોદા એક રાજના જેટલા વૈનવમા ઉગરતી હતી, તે આજે નિર્ગપાર મનીને પિતાઓની કલ્પિતી નરકમાં ફૂળી જવાની તૈયારીમા છે. તે તમાન માણેડવાય માં પુત્રીને પોતાની અર્ધાંગના ગણીને તેનું રક્ષણ નહિ કરે, તેને તે અગ્નિ નરકમાં ફૂળી જશે. "

એવું બોલતા તો નર્મદાનો કંઈ કંઈ નયો આગળ તે કંઈ બોલી શકી નહિ. આખોમાયી અશ્રુની ધાર વહેવા લાગી. વચના છેલ્લી

“ આજસુધી ગુપ્ત રહેવું મને ઉચિત લાગ્યું, તેથી મારો પરિચય મેં તમને કરાવ્યો નહિ, પરંતુ આજે પરિચય કરાવવાનો સમય આવ્યો છે, એમ જાણીને આજે હું તમને મારી ઓળખાણ આપવા આવી છું. ”

“ બહુ સાહે બહેન ! હવે તમારો પરિચય મને કરાવો. ”

નીચું મુખ કરી મધુર વચનથી નર્મદા આગળ બોલી: “ બહેન ! મનહરલાલનો જે સસરો છે, તે મારો જેઠ થાય. ”

એ સાંભળતાં જ વિમળાના હૃદયમાં જાણે વ્રજનો આઘાત થયો હોય, તેમ તે જમીન ઉપર બેસી ગઈ. આંખો આગળ અંધકાર દીસવા લાગ્યો, મુખ સુકાઈ ગયું અને આખું શરીર ઠંડુંગાર બની ગયું ! કેટલોક સમય એવી સ્થિતિમાં પસાર થયા પછી મુખમાંથી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ બહાર નીકળ્યો. દુઃખ, ક્ષોભ અને લજ્જાથી વ્યાકુળ કંઠે વિમળા બોલી ઉઠી: “ તે જ તમે ? તે જ તમે અંપા ? હીરાલાલની સ્ત્રી ? અને યશોદા તમારી પુત્રી ? અહા ! એ વાત તો મારા સાંભળવામાં આવી હતી. તે વાત તો હું ઘણા દિવસથી જાણું છું. બોલો બહેન ! તમારું શું થયું પછી ? તમે તે વખતે ક્યાં હતાં ? ત્યાંથી કેવી રીતે તમે અહીં આવ્યાં ? ”

લજ્જાથી મુખ નીચું કરી કંઠાજનક કંઠે નર્મદા પુનઃ બોલી: “ એ બધી વાત સાંભળવાથી તમને બહુ દુઃખ લાગશે, બહેન. ”

વિમળા બોલી: “ એ બધું દુઃખ હું સહન કરી લઈશ, બહેન ! હું ક્યાં નથી જાણતી કે એ મારા વડેલા સ્વામીએ તમારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે ? નર્મદા ! શું એ બધી વાત સાચી છે ? શું ખરેખર હીરાલાલનું ખૂન કરીને તે તને લઈને નહાસી ગયા હતા ? અહા ! તે બહુ ભયંકર માણસ હતા. વાર, પણ તારા સ્ત્રીધર્મનો તો તેણે નાશ કર્યો નથીને ? ”

નર્મદાએ ઉત્તર આપ્યો: “ સતીના શીયળનું માતા ભગવતી હરેક જગ્યાએ રક્ષણ કરે છે. હું અનેક કષ્ટો વેડીને તેમના હાથમાંથી નહાસી આવી છું. ”

વિમળા જરા વધારે શુદ્ધિમાં આવીને બોલી: “ અને તે ખૂનની વાત ? શું તે વાત ખરી છે ? ”

નર્મદાએ પુનઃ ઉત્તર આપ્યો: “ તે વાત ખરી છે, એમ તો મારાથી કહી શકાય નહિ, કારણકે ખૂન કરતાં મેં મારી આંખોએ તેમને જોયા નથી. ઘર છોડીને નીકળ્યા પછી કેટલાક દિવસસુધી અરણ્યમાં ઝુંપડી બાંધીને અમારે રહેવું પડ્યું હતું. હું નાસી આવી તે વખતે અમારી ઝુંપડી અરણ્યની અંદર એક મોટી નદીમાં બાંધી હતી. આસપાસ બિલકુલ

લોહોની વસતી જ નહોતી. એક દિવસ સવારમાં તે બંને જાણ દૂર કરવા ગયા. સાંજસુધી તે બેમાંથી કોઈ પાછું આવ્યું નહિ; છેક સંધ્યા-સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી શિવનારાયણે આવીને મને કહ્યું કે તેમને કોઈ મારી નાંખીને ઉપાડી ગયું છે.”

“ત્યારપછી શું થયું?” વિમળાએ વધારે વિદ્વજ બનીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ત્યારપછી શી વાત કહું બહેન? હું મહાવિપત્તિમાં આવી પડી. શોકથી, દુઃખથી અને બયવી હું અત્યંત આકુળ બની ગઈ, હું રડી નહિ, પરંતુ હવે મારે શું કરવું, તેનો મનમાં વિચાર કરવા લાગી. મારી અવસ્થા નાની, યશોદા બોળામાં-શું કહું બહેન! હું બહુ બય પામવા લાગી. પતિ વિનાની બનીને તેમના હાથમાં જઈ પડી. આવા દારણુ શોક કરતાં પણ અતિધર્મનો મતે વધારે લય લાગતો હતો. તેમના ચરણ પૂકડીને-ના બહેન! તે વાત હવે જવા દો તે વાત કહેવામાં કરો સાર નથી.”

વિમળા બોલી: “ના, બોલો, નર્મદા! હું બધું સાંભળવાને ઈચ્છું છું. એ બધું સાંભળીને હું તથા મારોકલાલ તમારી યશોદાની પાસે તેમના પૂરાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઈચ્છીએ છીએ.”

નર્મદાએ કહ્યું: “એવું શું બોલો છો બહેન? તેમણે ગમે તે ક્યું હોય પરંતુ આજે આ માથે આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી યશોદાનું રક્ષણ કરો, તો તમારું તે સઘળું ઋણ વળી જાય.”

વિમળા—“એ ઋણ એમ સદજમાં વળવાનું નથી. નર્મદા! આજ જે તમે યશોદાને લઇને આ વિપત્તિમાં આવી પડ્યાં છો, તે એમના દુષ્ટ કૃત્યથી જ.”

નર્મદા—“એમનું કરેલું ઋણ શું મારોકલાલને વાળવાનું? મારો-કલાલ પોતે જે કાંઈ દેવું કરે તે તેમને જાળવાનું હોય, પરંતુ આ દેવું મારોકલાલને માથે હોય નહિ.”

વિમળા—“કેમ ન હોય? પિતાના ઋણમાં પુત્ર નિરંતર ઋણી જ ગણાય છે. પિતા જેમની પાસે ઋણી હોય, તેમનું ઋણ વ્યાસુધી વાળી શકાય નહિ, ત્યાંસુધી પુત્ર ઋણમાંથી છૂટી રહતો નથી. માટે બહેન! તમારી સઘળી વાત હું સાંભળવાને ઈચ્છું છું.”

નર્મદા—“હું તેમને પગે પડી, બહેન! હું બહુ રડી, તેમને બાપ કહીને યશોદાને તેમનાં ચરણ આગળ મૂકીને તેમના આશ્રયની મેં માંગણી કરી તથા મારા સસરાની પાસે મને મોકલી આપવા મેં તેમને કેટલીએ વિનંતિ કરી; પરંતુ તે કશું તેમણે ક્રમે ધર્યું નહિ. મારાં ધરેલાં ગાંઠાં તથા

પૈસા ટકા વગેરે જે કાંઈ હતું, તે સઘળું તેમણે હાથ કર્યું. મનૂર લોકો તેમણે જે દિશામાં અમારો પડાવ લઈ જવાનું કહ્યું હશે, તે દિશામાં વગર વિલંબે લઈ ગયા. હું ધારું છું કે પૈસા આપીને તેમણે તેમને વશ કરી લીધેલા હશે. મારા પતિનો એક બુદ્ધો વિશ્વાસુ ચાકર હતો, તેની સાથે તેમને કોઈ બાબતમાં તકરાર થવાથી તેમણે તેને ખૂબ માર મારીને કાઢી મૂક્યો. તે મારા સંસરાની પાસે જઈને બોલ્યો કે શિવનારાયણે મારા પતિનું ખૂન કર્યું છે અને મને લઈને તે નહાસી ગયા છે.”

વિમળા—“હા, મેં પણ એવું સાંભળ્યું હતું. ત્યારે તું કેવી રીતે નહાસી આવી? તેં તારા ધર્મનું રક્ષણ કેવી રીતે કર્યું?”

નર્મદા—“શોકથી અને ભયથી મને અત્યંત વિહ્વળ બની ગયેલી બોધને તેથી અથવાતો. ગમે તે કારણથી, પ્રથમ કેટલાક દિવસસુધી તો તેમણે મને કશા અપશબ્દો કહ્યા નહિ, તેમ તે મારી પાસે પણ આવ્યા નહિ. એ અવસર દરમિયાન હું આ તરફ નહાસી આવી.”

વિમળા—“તું કેવી રીતે નહાસી શકી?”

નર્મદા—“એક દિવસ રાત્રે સઘળો સામાન મનૂરો સાથે રવાના કરીને મને લઈને તે કોઈ રેલ્વે સ્ટેશનપર આવ્યા. મને તેમણે ખૂબ ખીવરાવીને તથા ધમકાવીને કહ્યું કે જો કાંઈ પણ ગરબડ કરી છે, તો તું નહાસી આવી છે, એમ કહીને તને પોલિસ પાસે પકડાવી દઈશ. બહેન! ભયથી હું ચૂપ બેસી રહી. મને લઈને તે ગાડીમાં બેઠા. સ્ટેશનના માણસને પૈસા આપીને તેમણે ગાડીનાં બારણાંની ચાવી બંધ કરાવી દીધી, તેથી બીજા કોઈ માણસો જે ડાયામાં અમે બેઠાં હતાં, ત્યાં આવી શક્યાં નહિ.”

વિમળા—“આહા! તેમની કેટલી બધી કુચ્ચાર્થ? વાર, ત્યારપછી શું થયું?”

નર્મદા—“તેમણે દારૂ બહુ પીધો હતો તેથી ગાડી ચાલવા લાગી કે તુરત જ તે ઢળી પડ્યા-ઉઘી ગયા. મેં જોયું કે નહાસી છૂટવાનો આવેશ સુયોગ પડીથી ફરી મળવો મુશ્કેલ છે. એમ વિચાર કરીને એક કપડું લાંબું કરીને મેં ગાડીની બારી સાથે બાંધ્યું અને બીજા એક કપડાવડે યશોદાને મેં મારી છાતી સાથે બાંધી લીધી. પછી એક નાના સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહી, ત્યાં પાછલી બાજુએ પેલું કપડું પકડીને બારીએથી યશોદા સહિત હું ધીમેથી નીચે ઉતરી પડી. ગાડીમાંથી ઉતરી પડી કે તુરત જ પાસે એક નાની બારી હતી, તેમાં જઈને સ્વર્ગ ગઈ. ગાડી ચાલી ગઈ. સ્ટેશનમાંથી બધા લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા, ત્યારે ઉડીને અંધારી રાત્રે એકલી હું યશોદાને બાજામાં લઈને સામી બાજુએ એક રસ્તો જે દિશામાં જતો હતો તે દિશામાં તે રસ્તે ચાલવા લાગી.”

વિમળા—“વારૂ, ત્યારપછી ?”

નર્મદા—“ખીજે દિવસે સવારે હું એક ભવ્ય મદાનમાં જઈ ચડી. મદાનમાં રહેનારાં માણસોએ મને આશ્રય આપ્યો. હું ખડુ યાદી ગઈ હતી, તેથી એ દિવસ ત્યાં રહી. યજ્ઞોદ્ધના હાથમાં હલકી સોનાની કંઢીઓની એક બેડી હતી, તે વેચીને વાટખર્ચા માટે થોડા પૈસા એકઠા કર્યા અને પાછી રસ્તે ચાલવા લાગી. હું સ્ત્રીભક્તિ, વળી નાની ઉંમરની તથા રસ્તો કદિ જોએલો નહિ, તેથી અનેક કષ્ટો વેડીને થોડો દિવસે રખડતી રખડતી છેવટે મારા સસરાને ઘેર હું જઈ પહોંચી. પરંતુ બહેન ! મારા કમર્નસીએ મસરાએ મને કુલગ્રા અને ખગળ ચાલની કડીને કાઢી મૂકી. સોકો પણ મને કુલગ્રા જાણતાં હતાં.”

બોલતાં બોલતાં નર્મદાની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેણે પોતાના મુખ ઉપર વસ્ત્રનો છેદો ટાંકી દીધો.

વિમળા બોલી: “રડશો નહિ બહેન ! શોકે ભલે ગમે તે બોલે. શોકોની દૃષ્ટિએ તો તમે મરી ગએલાં છો, તેથી મરી ગએલાં જ રહો. જો કદિ માતાજીની કૃપાથી એ કલક દૂર થાય તો ફરીથી શોકોની સમક્ષ મુખ ઉઘું કરીને જમાં રહેજો. વારૂ, ત્યારપછી રામશંકર દાદાનો આશ્રય તમને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો ?”

નર્મદાએ કહ્યું: “હું નિરાશ્રય બનીને કાશી ગઈ. મેં સાંભળ્યું હતું કે અન્નપૂર્ણા દેવીની કૃપાથી ત્યાં કોઈ દુઃખી થતું નથી. થોડા પૈસા-ટકા જે કાંઈ હતા, તે બધા વાટખર્ચામાં વપરાઈ ગયા. કાશીમાં અન્નપૂર્ણા દેવીને કારે બોજો પાથરીને હું ભિક્ષા માંગવા બેસતી પરંતુ તેથી પોપણુ ચર્ચ શકતું નહિ. પછી એક દિવસ કાશીનિવાસિની એક વિધવા સ્ત્રી મને નેમને ઘેર લઈ ગઈ, તે બહુ વૃદ્ધ હતી, તેથી હું તેમને-રમેષ તૈયાર કરી આપતી હતી તથા તેમની સેવા મુશ્કેલી કરતી હતી. તે પોતાની પુત્રીની માફક મને ચાહતી હતી અને જતન કરીને રાખતી હતી. તે વિધવા સ્ત્રી બીજી કોઈ નહિ પણ આપણા રામશંકર દાદાની માં હતાં. રામશંકર દાદા કોઈ કોઈ વખત માને મળવા માટે કાશીમાં આવતા હતા. તે પણ મારા તથા યજ્ઞોદ્ધપર ઘણી મમતા રાખતા હતા. ત્યારપછી તેમની મા મૃત્યુ પામ્યાં, એટલે તે અમને અહીં તેમને ઘેર લઈ આવ્યા. ત્યારથી અમે મા દીકરી અહીં તેમને આશ્રયે રહ્યાં છીએ. અહીં ઘેર આવતી વખતે મેં તેમને મારું જોળખાણુ કરાવ્યું હતું. તેમણે પણ તમારી વાત મને કહી હતી.”

વિમળા બોલી: “રામશંકર દાદાએ જ્યારે મારી વાત તમને કહી, ત્યારે તમને મારા તથા માણેકલાલના ઉપર કૃણા હિપ્ત ન થઈ બહેન ?”

“ ના બહેન ! તમારા પર ઘૂણા કરવાનું કારણ શું ? તેમાં તમારો શો દોષ છે ? તમે તો મારી માફક દુઃખી છો. માણેકલાલ તો મારી યશોદાની માફક બાલ્યાવસ્થાથી જ બાપ-વિયોગી છે ! તમને જોઈને મને ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ નહિ, કિન્તુ તમને દુઃખી જોઈને મને દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હતું. હું તમને સગી બહેનની માફક ચાહતી હતી અને માણેકલાલને મારા પોતાના પેટના છોકરાની માફક ગણતી હતી. ”

વિમળા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ ત્યાગ કરીને બોલી : “ બહેન, તમારું એ દુઃખ મારાથી ભૂલી શકાશે નહિ. હું ભૂલી ગઈ છું એમ મારાથી કદિ પણ કહી શકાશે નહિ. તેમણે તમને જે દુઃખ આપ્યું છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકું એવી મારામાં કોઈ પણ જાતની શક્તિ નથી. મારું સર્વસ્વ જે કંઈ છે તે એક માણેકલાલ જ છે. તે માણેકલાલને આજ હું તમને સોંપું છું. જે બની શકે તો તેને તમે ક્ષમા કરો. તેમને ઘેરથી ગયાને અનેક વર્ષો વીતી ગયાં છે, છતાં હજી કશા ખબર મળ્યા નથી. હું ધારું છું કે તે હવે મરી ગયા હશે. ”

નર્મદા કરુણાજનક કંઠે બોલી : “ હવે એ બધી વાત મનમાં લાવે નહિ, બહેન ! માણેકલાલને તમે મને સોંપ્યો, તેથી જો એ બધું હું ભૂલી શકું નહિ અને તેને ક્ષમા પણ કરી શકું નહિ, તો પછી બીજા કયા ઉપાયથી હું તે બધું ભૂલી શકું ? ”

વિમળાએ કહ્યું : “ હવે હું જઈશ. સમય બહુ વ્યતીત થઈ ગયો છે અને ગુપ્ત રીતે ઘેર લગ્નની બધી તૈયારી કરવાની છે. બપોરે એક વાર વળી ફરીથી આવી જઈશ. પરંતુ મારો માણેકલાલ બહુ અભિમાની છે, માટે જનતાંસુધી આ બધી વાત તેને જાણવા દેશો નહિ. જો આ બધી વાત તેના જાણવામાં આવે તો તે મર્મમાં ને મર્મમાં મરી જાય તેવો છે. યશોદા અજ્ઞાત કુળ-ગોત્રની છે તે અજ્ઞાત કુળ-ગોત્રની જ રહેવા દો. તેવા જ ભાવથી આજે આપણે લગ્ન કરવું. ત્યારપછી યોગ્ય સમય આવ્યે પરિચય કરાવીશું. ”

“ બહુ સારું બહેન ! હું કોઈને પણ એ વાત નહિ કહું. ”

“ હા, ચાલો, હું પણ હવે જઈ છું. ” એમ કહી અને ઉઠી ચોતપોતાને ઘેર ગઈ.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

શિકાર હાથમાંથી ગયો !

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ઉડીને શોભાશંકર અગાસીમાં આમનેમ ટહેલતો હતો. તેને નીચીન સુખની કલ્પનાના ઉત્તેજનથી સારી ઉંઘ નહિ આવતીથી અત્યારે માથું જરા ગરમ થઈ ગયું હતું.

મહાનંદ પણ પથારીમાંથી ઉડીને તંબાકુ ખાતો ખાતો અગાસીમાં આવ્યો. શોભાશંકરે પ્રશ્ન કર્યો: “ કેમ મહાનંદ ! ગાડીનો ડબો રીઝવ કરાવી રાખ્યો છે કે નહિ ? ”

“ હા, રીઝવ કરાવી રાખ્યો છે. ”

“ બસ તારે હવે યદુનાથ આવે એટલે લાગ લેઈને શિકારને પકડી લાવીએ અને ગાડીના રીઝવ ડબોમાં ખેસીને મુંબઈભેગ થઈ જઈએ. ત્યાં ગયા પછી બધું સરળ થઈ પડશે. ”

એટલામાં યદુનાથ આવી પહોંચ્યો. તેને લેઈને શોભાશંકરે પ્રશ્ન કર્યો: “ કેમ યદુનાથ ! મનહર અને માણેશ્વાલ ક્યે રાત્રે મુંબઈ ગયા છે કે ? ”

યદુનાથ રડવા જેવું મુખ કરીને બોલ્યો: “ અરે ! તેમણે તો સલાનાથ વાળ્યું છે ! તેઓ મુંબઈ તો ગયા પણ આપણી બાઇમાં ધૂળ નાંખી ગયા છે. ”

“ કેમ ! શું થયું છે ? ”

“ આપણી ખાનગી મસલત તેઓના બાલુવામાં આવી જવાથી યશોદાને લઈને તેઓ સરકી ગયા છે. ”

“ હરામનદ ! એ બધું કારસ્તાન તારું જ છે. તેં જ એ બધી વાન તેમને જણાવી દીધી છે. તું બરો પાછાં બાલુસ છે. ”

“ ના, હું કશું બાલુતો નથી. કોઈક સ્થળેથી ખબર મળવાથી શુપચ્છ યદોદાનું લક્ષ માણેશ્વાલની સાથે કરીને ગઈ રાત્રે તેઓ મુંબઈ આપ્યા ગયા છે. ”

એ સમાચાર સાંભળીને શોભાશંકરના સર્વાંગમાં અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. માથું ભમવા લાગ્યું. તે એકદમ દોડી જઈને યદુનાથને ઉપરાઉપરી બે-ત્રણ તમાચા લગાવી દબને બોલ્યો: “ બદમાશ ! હરામનદ ! મેં તને કશું હતું કે આ કામ તારે બહુ જ સંભાળપૂર્વક કરવાતું છે, છતાં તેં કાળજી રાખી નહિ અને હાથમાંનો શિકાર જવા દીધો ? ”

મહાનંદે દોડી જઈને શોભાશંકરની પાસેથી યદુનાથને ઓગળ્યો. યદુનાથ હાંફતો હાંફતો અને રડતો રડતો બોલ્યો: “ હું ઘેર હતો નહિ, તેથી મારાં બાલુવામાં કશું આવ્યું નહિ. મને દિવસમાં એક વાર નીશા

કરવાની ટેવ છે, તેથી આજે નિશામાંથી હું મોડી રાતે જાગૃત થયો—અર્ધી રાત્રી વીતી ગઈ ત્યાંસુધી નિશામાં હું પડી રહ્યો હતો. સવારમાં ઉઠીને મેં આ સમાચાર સાંભળ્યા. એ લોકોએ દિવસે જ બધી તૈયારી કરી રાખી હતી અને સંધ્યાસમય પછી માણેકલાલને ઘેર ગુપત્યૂપ લગ્ન કરીને મનહર, માણેકલાલ, યશોદા, મનહરની મા, માણેકલાલની મા, અને યશોદાની મા એ બધાં મુંબઈ ચાલ્યાં ગયાં છે. જતી વખતે નર્મદા મારી સ્ત્રીને બધી વાત કહી ગઈ, પરંતુ મારી સ્ત્રીએ કાલ રાત્રે તે વાત મને કહી નહિ. આજ સવારમાં તેણે બધી વાત મને કહી.”

“હવે તું શું મોટું લઈને અહીં આવ્યો છે? તું અહીંથી જતો રહે. તારું મુખ હવે કદિ ખતાવીશ નહિ.”

ચંદુનાથ ભયથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના રડતો રડતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

શોભાશંકર બોલ્યો: “મહાનંદ! મહાનંદ! હવે શું કરીશું? શિકાર હાથમાંથી ગયો!”

મહાનંદ ઉદાસ ભાવ પ્રકટ કરીને બોલ્યો: “હવે બીજું શું કરવું? હવે તો એ લોકોની પાછળ જ પડવું.”

“હા, હવે તો તેમની પાછળ જ પડવું. એ લોકોની શોધ કરીને યશોદાને હાથ જ કરવી. જો હું યશોદાને હાથ કરું તો જ મારું નામ શોભાશંકર. જોહું છું કે એ બેટા શું કરે છે?”

મહાનંદ મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “હવે જઈને તમે શું કરશો શોભાશંકર? યશોદા હવે તો તમારી ભાણેજવહુ થઈ!”

કોથથી ઉન્મત બનીને શોભાશંકરે કહ્યું: “શાની ભાણેજવહુ? બેટા! માણેકલાલ વળી મારો ભાણેજ શાનો? વળી એક જ ઘરનાં બે-ચાર માણસો ભેગાં થઈને ઘરની અંદર રમતની માફક ગુપત્યૂપ લગ્ન કરી નાંખે, એ શું લગ્ન ક્યું કહેવાય?”

મહાનંદ બોલ્યો: “લગ્ન થઈ ગયું હોય, તોપણ ભલે અને ન થયું હોય તો પણ ભલે; પરંતુ તમારે માટે ગાડીનો જે ડ્રો રીઝર્વ કરી રાખ્યો હતો તે જ ડ્રોમાં બેસીને માણેકલાલ કાલ રાત્રે મુંબઈ ગયો હશે. મામાનો કોળીઓ ભાણેજ ઝુંટાવી ગયો.”

“જાઓ, હવે મને વધારે સળગાવો નહિ. માણેકલાલનો આ બધો બદલો હું લેવાનો છું. યશોદાને ગમે તે પ્રકારે હું હાથ કરીશ. જોહું છું કે માણેકલાલ અને મનહરલાલ શું કરી શકે છે?”

ધૂનતે પગલે શોભાશંકર ઘરમાં જતો જતો પાછો ફરીને પુનઃ “મહાનંદ! બે-ચાર માણસોને સાથે લઈ જઈને આજે ને આજે

અને આ ને આ ફાણે તે હરમગ્નદી વિમળાનું ધર્યાર લૂંટી લઇને ભાગી તોડી નાખે. જોઈ છું કે તે હરમગ્નદી મારી સામે બાથ બીડીને કેવી દુઃખી થાય છે ? ”

શોભાશંકર ઉનાવળે પગલે ધરમાં જઈને સમગ્રને હલો બિછાનામાં પડ્યો. માથાપર થોડું ગુલાબજળ છાંટીને પંખાવડે તે પવન ખાવા લાગ્યો.

મહાનંદ ગાડીનો રીઝર્ડ ડાબો નહિ મળવાથી બીજો દિવસે શોભા-શંકરની સાથે અનરીઝર્ડ ડાબામાં બેસીને મુંબઈ ગયો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

“ હવે મારી આંખ ઉઘડી ! ”

કેટલાક દિવસ વીતી ગયા પછી કૃષ્ણલાલ બહુ અધીરો બની ગયો. કોઈ પણ સ્થળે બેઠડીએ તે શાન્તિથી બેસી શકતો નહિ. આ ઓરડામાંથી પેલા ઓરડામાં અને પેલા ઓરડામાંથી આંગણામાં અને આંગણામાંથી બગીચામાં એમ સર્વત્ર ફર્યા કરતો. કોઈ વખત જરા બેસીને વર્તમાનપત્ર કે કોઈ પુસ્તક હાથમાં લઈને જરા વાંચતો અને થોડી વાર થાય કે તુરત તે ફેંકી દઈને બારી પાસે જઈને બિભો રહેતો. કોઈ કોઈ વાર થોડા સમયે અથવા અથોડા સમયે ગાડી બોડવાનો કોચમેનને હુકમ કરે અને ગાડીમાં બેસીને થોડે દૂર સુધી જઈને વળી પાછો ઘેર આવે. કોઈ કોઈ વખત ચાકરની પીઠ ધ્યાપડી તેની સાથે બીનજરૂરી હાસ્ય કરીને તેને બહુ માન આપે તો બીજી વખતે વિનાકારણે ખૂબ પ્રહાર કરી તિરસ્કાર કરીને દૂર કાઢી મૂકે. જમવાની રૂચિ બિલકુલ નહિ થતી હોવાથી વારંવાર ચાના કપનો અથવા ‘આન્ડિના પેનનો’ તે હુકમ કરતો. તેની પુત્રીની તે કદિ પણ મુલાકાત લેતો નહિ તેમ તેને કદિ બોલાવતો પણ નહિ. એમા પણ તેના પિતાની પાસે કદિ આવતી નહિ. નોકર-ચાકર બોલતા કે સાહેબનું માથું હાલમાં ફરી ગયું છે. એમાનું લગ્ન થયા પછી તે ચાલી જશે, એવા વિચારમાં ને વિચારમાં સાહેબ પાગલ બની ગયા છે.

કૃષ્ણલાલ આજે આરામખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો વિચાર કરે છે કે, કુંદ-નલાલ આજ બે દિવસથી કેમ બિલકુલ આંચો નથી ? શોભાશંકર પણ કાલિકાપુરથી હજી આવ્યા નહિ. હવે એમાનું લગ્ન ઝટ થઈ જાય તો નિરાંત થાય. ઘણે ભાગે શોભાશંકર આજે આવી પહોંચશે ખરા.

છે. હવે મારી આંખો ઉઘડી છે. સ્વાર્થની ખાતર તમે મને અંધારા કુવામાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી એકની-એક પુત્રી કે જેનાથી વંધારે-મારે આ જગતમાં કશું નથી, તેને આવી રીતે કલાંકિની બનાવીને મારી સઘળા જમિનદારી ખુચવી-લેવાનો તમે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે હવે સારી રીતે મારા બાણવામાં આવી ગયું છે. શોભાશંકર ! જેમ ફૂલની અંદર કાળો સર્પ છુપાઈ રહીને સુંઘવા જતાં મનુષ્યને દંશ દે છે, તેમ કપટની બળમાં તમે મને ફસાવીને દંશ દેવા ઇચ્છા રાખો છો, તે હું હવે સમજી ગયો છું. જાઓ શોભાશંકર ! તમારી કોઈ પણ પ્રકારની સહાય હવે હું માંગતો નથી. તમારા પાપમાં મારા નાનાભાઈ હીરાલાલની પુત્રીની કશી શોધ પણ હું કરી શક્યો નથી. હું કેવો પાપિષ્ઠ ! ભાઈ મરી ગયો છે તેની એક અનાથ પુત્રીની શોધ બિલકુલ નહિ કરતાં તેના ભાગની ધનસંપત્તિ પચાવી પાડવાનું મેં કાવતરું કર્યું. ધિક્કાર છે મને ! અને હજારવાર ધિક્કાર છે, શોભાશંકર ! તમને, કે તમે મને અવળે રસ્તે ચડાવ્યો. જાઓ શોભાશંકર ! હવે તમારું મુખ ઝાઝી વાર મને નહિ બતાવતાં તમારે ઘેર જાઓ. ”

આ સાંભળી શોભાશંકર ખુરશીપરથી ઉઠી ઊભો થયો અને ઉન્મત્ત રાક્ષસની માફક મોઢું બગાડી ગુસ્સાથી અર્ધસ્ક્રુટ સ્વરે બોલ્યો : “ બહુ સાંઠ, ત્યારે હવે તમે પણ ચાલ રાખજો ! ” એટલું કહીને ઉતાવળે પગલે તે ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયો.

કૃષ્ણલાલ કેટલીક વાર પછી કાંઈક શાન્ત થઈ ટેબલ પાસે જઈને પોતાની ખુરશીપર બેઠો. હુકમ મળવાથી ચાકરે પેગ લાવીને હાજર કર્યો. કૃષ્ણલાલ તેનું પાન કરી, ચિરટ સળગાવીને તે પુકતો પુકતો કેટલીક વાર શાન્ત રીતે વિચાર કરીને પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો : “ કુંદનલાલ કરતાં મનહરલાલ હજારગણો સારો. તેનામાં હિંમત છે, શક્તિ છે અને મનુષ્યને શોભે તેવા ગુણો પણ છે. દેખાવમાં પણ તે ધણો સારો છે, બંને રાજાનો પુત્ર હોય તેવો દેખાય છે. તે વિલાયત જઈને બેરિસ્ટરની પરીક્ષા આપી આવે અને તેની ગામડાની રીતભાત છોડી દઈને એકદમ જો તે મારા જેવો જ બની જાય, તો-તેને હું જમાઈ તરીકે ગ્રહણ કરવાને ખુશ છું. લાવ તેને એક ચિઠ્ઠી તો લખું. અરે ! પણ આટલાં વર્ષો મેં નકામાં ગાળ્યાં. પ્રથમથી જ જો મેં આ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો હોત તો આવી રીતે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવત નહિ. પણ શું કરું ? બુઝ્યા શોભાશંકરે મને ફસાવ્યો. હવે મારી આંખ ઉઘડી ! ”

મકરેણું ઉપે મુ.

ખહોડુરખાં દરવાન.

વિમળા, નર્મદા, કમળા અને યશોદાને લઈને મનહર તથા માલોદસાલ યોગ્ય સમયે મુંગઈ પહોંચી ગયા. સાથે ચાકર ગોવિંદ પણ આવ્યો હતો. રોશનની પાસેના બાગમાં એક દિવસને બાટે એક ઓરડી બાટે રખાને લાં સૌ ઉતર્યા.

ખીન્ને દિવસે બ્રાહ્મણને બોલાવીને યશોદાની સાથે માલોદસાલનું વિધિપૂર્વક લંઘ કર્યું.

શોભાશંકર તે જ રાત્રે અથવા ખીન્ને દિવસે સવારમાં આવસ્ય મુંગઈ આવી પહોંચશે અને આવીને તુરંત આપણી તપાસ કરશે અને તેથી યશોદાને લઈને આ સ્થળે વંધારે વાર રહેવું સલામતીબરેલું નથી એમ વિચારીને મનહર તથા માલોદસાલ એક સારા લગ્નમાં મદન બાટે ગળીને તે જ રાત્રે સઘળાને નવા ઘરમાં રહેવા સેઈ ગયા. ત્રાન્ને દિવસે પણ ઘરમાં જોઈતી વસ્તુઓ લાવવામાં રોકાઈ રહેવાથી મનહરસાલ પેનાના સસરા કૃષ્ણસાલના ઘરના કથાં સમાચાર મેળવી શક્યો નહિ. એથે દિવસે જમીને જન્ને જણ બહાર નીકળી પડ્યા. મનહરસાલ મુંગઈમાં કૃષ્ણસાલના ઘરનું દેશણું જાણતો હતો, તેથી જન્ને ત્યાં ગયા પરંતુ મદનને દરવાજે ત્રાગું લગાવેલું હતું. ઘણી ખૂમો મારી પણ દોહતો શબ્દ સરખોએ મળવાયો નહિ. મનહરસાલ બહુ ચિંતા કરવા લાગ્યો. તે જોઈને માલોદસાલ ક્યું: “ભાઈ! દેશગટ ચિન્તા ન કરો, હું દરવાનનો વેશ ધારણ કરી, દરવાજે બેસવાની નોકરીની તપાસ કરવાનું બહાનું ઘટી તમારા સસરા કૃષ્ણસાલના દરવાન પાસે જઈને સઘળા ખચર સેઈ આવીશ.”

જન્ને પાછા ફરી દરવાનના વેશમાં જોઈતી ચીજો દાઢી, પાધડી, જોડા, અને એક મોટી લાકડી વગેરે ખરીદ કરીને માલોદસાલ દરવાનનો વેશ ધારણ કરી બહોડુરખાં જમાદાર જમીને બહાર નીકળી પડ્યા.

બે-ત્રણ કલાકમાં માલોદસાલે ઘેર પાછા આવીને મનહરને સમાચાર આપ્યા કે, કૃષ્ણસાલ તેની પુત્રીને સાથે લઈને સરોરની બહાર સમુદ્ધિનારે આવેલા તેના જમીયામાં રહેવા ગયો છે. કુંદનસાલ વિશાયતથી એક મેડમ સાથે લગ્ન કરીને આવ્યો હતો. તે મેડમ તેનાં છોકરાં ઉપાંને લેઈને અહીં આવી છે અને તે ખચર કૃષ્ણસાલના જાણવામાં આવ્યાથી કુંદનસાલની સાથે એમાનું લગ્ન કરવાનું બંધ રહ્યું છે. શોભાશંકર અને કૃષ્ણસાલ વચ્ચેની ધાત્રી મિત્રાચીનો સંબંધ હવે તૂટી ગયો છે.

એ સાંભળીને મનહરલાલ બોલ્યો: “ આટલી વારમાં તું આટલા અથા સમાચાર લાવ્યો માણેકલાલ ? ”

“ હા, મોટા ભાઈ! તમે મને વહુ પરણાવી, તો તમારી વહુને ઝટ ઘેર લાવવાને હું ઉતાવળ કેમ ન કરું ? ” એમ કહીને માણેકલાલે દરવાનના પોશાકની ચીજો દાઢી, પાંચડી, જોડા, લાકડી વગેરે એક ખૂણામાં ફેંકી દીધી.

માણેકલાલ પુનઃ બોલ્યો: “ આપણે પુરુષ થઈને જાનામાના એસાં રહેવું ઉચિત નથી. તમારી સ્ત્રીને ગમે તેમ કરીને આપણે ઘેર ઉડાવી લાવી જોઈએ. મને તમે જે રગ્ન આપો તો હું હમણાં ઉડાવી લાવું. ”

મનહરલાલે કહ્યું: “ ના, માણેકલાલ ! હું પોતેજ જઈશ અને પૂછીશ કે તેનો આવવાનો વિચાર છે કે નહિ ? તે શો જગ્યા આપે છે તે વિશે વિચાર કરીને પછીથી જ કરવું ઘટશે, તે કરીશું. ”

પ્રકરણ ૩૬ મું.

પતિ-પત્ની.

બીજે દિવસે જમીને મનહરલાલ શહેરની બહાર સંમુદ્રના કિનારા પર આવેલા કૃષ્ણલાલના બગીચામાં ગયો. કૃષ્ણલાલ આજે ઘેર ન હતો. તે કાંઈ કામકાજ માટે કોઈ તેના મિત્રને મળવા સારૂ સુરત ગયો હતો. દરવાનને પૂછતાં એ પ્રમાણે જવાબ મળ્યો. મનહરે એમની સાથે મુલાકાત લે ની ઈચ્છા જણાવી, પરંતુ દરવાને ના કહી. મનહરલાલે તુરત જ ખિસામાંથી પાકીટ કહાડીને એ રૂપિયા દરવાનના હાથમાં મૂકી દીધા. રૂપિયા જોઈને દરવાનનું મન પિગળી ગયું. તેણે થોડી વાર ચાનાકાની કરીને રૂપિયા ખિસામાં મૂકી દીધા અને પછી બોલ્યો: “ તમારું વિઝિટીંગ કાર્ડ લાવો. ”

મનહરલાલ એ સાંભળીને ચિન્તામાં પડ્યો. વિઝિટીંગ કાર્ડ તેણે કદિ નજરે પણ જોયું ન હતું. તે બોલ્યો: “ વિઝિટીંગ કાર્ડ મારા પાસે નથી. ”

દરવાને એક કાગળનો ટુકડો અને પેન્સિલ લાવી આપીને કહ્યું: “ આમાં તમારું નામ લખી આપો. ”

મનહરે ચિઠ્ઠીમાં નામ લખ્યું—“ મનહરલાલ પંડ્યા—કાલિદાસપુર. ”

દરવાન વિઝિટીંગ કાર્ડ લઈને બંગલામાં ગયો અને મનહરલાલ કંપિત હૃદયે શો જવાબ મળે છે, તેની રાહ જોવા લાગ્યો. એમાં જો કંઈ મુલાકાત લેવાની ના કહેશે, તો હું શું કરીશ ? તો પછી દરવાનને ધક્કે મારીને અંદર ઘુસી જવું; પરંતુ આગુઆગુના સવળા લોકો એકત્ર થઈને મને રોકી રાખશે તો ? અથવા પોલિસને બોલાવી લાવશે તો ? માણેક-

લાલ તથા ગોવિંદને સાથે લાગ્યો હોત તોપણ આ અડચણ નહત. કદિ દરવાનને ખબર ન પડે તેમ ચાલાકીથી જગીયામાં પ્રવેશ કરે, તોપણ તેની સાથે મુલાકાત કેવી રીતે લઈ શકાય ? તે કદાચ ખૂંસો પાડી શેઠને ભેગા કરે તો ? ત્યારે શું રાત્રિએ ચોરની માફક જગીયામાં ઘુસી જઈને સ્ત્રીને જાગૃત્વક ધસડી જવી ? નહિ, નહિ, એ પ્રમાણે રાક્ષસી વિધિનું અવગંધન કરીને સ્ત્રીને ક્ષેપ જવાથી તેને કદિ પણ પોતાના પતિ પ્રત્યે પ્રેમ કલ્પન થાય નહિ. શું ત્યારે તે એક વાર મારી મુલાકાત પણ નહિ લે ? એ પ્રમાણે મનહર વિચાર કરે છે, એટલામાં દરવાને પાછા આવીને સલામ કરી. મનહરલાલે ઉર્લંદિન સ્વરે કહ્યું : “ કાં શું થયું ? ”

“ હા, ચાલો મારી સાથે. એમાળાએ આપને સલામ કહી છે. ”

કંપિત પગલે મનહરલાલ દરવાનની સાથે જંગલામાં ગયો. એક સુંદર મુશોભિત દિવાનખાનામાં મનહરને બેસાડી, સલામ કરીને દરવાન બહાર ગયો.

મનહરલાલનું હૃદય ચરચર કંપવા લાગ્યું. દિવાનખાનામાં ચારે બાજુ તે આમતેમ જોવા લાગ્યો અને પછી તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો : “ સુંદર વસ્તુઓથી શણગારેલું આ સાહેબી ઘર અને આ ઘરની સુંદર પોશાક ધારણ કરેલી તે સુંદરી ! અહા ! તે મારી સ્ત્રી છે, એમ દાવો કરવા હું અર્ધા ક્યાંથી આગ્યો ? ” જાણે કાશ્પનિક દૃષ્ટિથી તે સુંદર પોશાક પરિધાન કરેલા સુંદરીને પોતાની સામે બિભી રહીને મંદમંદ હાસ્ય કરતી જોતો હોય, એવો તેને ભાસ થયો.

એટલામાં પાછળથી એકાએક મંદુર સ્વરે કોઈ બોલ્યું : “ શો વિચાર કરો છો ? ”

મનહરલાલ એકદમ ચમકી જઈને ઉઠી બિભો થઈ ગયો અને પાછળ કરીને જોવા લાગ્યો અર્ધશ્ચુટ સ્વરે તે મનમાં કહેવા લાગ્યો : “ કોણુ એ ? કુખ્તલાલની કન્યા એમા તો નહિ એ ? હા. ખરેખર એમા જ. હું ગ્રામ્ય ગૃહસ્થ અને તે મારી ગ્રામ્ય ગૃહસ્થવધૂ કામંદકી ! અહા ! પણ તેણે સાહેબી પોશાકનો ત્યાગ કરીને ગ્રામ્ય-ગૃહસ્થ વધૂના જેવો જ પોશાક ધારણ કર્યો છે ને શું ! અહા ! પ્રેતું મુખ ચંદ્રની માફક કેવું શોભાયમાન દેખાય છે ? ”

મનહરલાલ અનિમેષ નયને તેની સામે જોઈ રહ્યો.

એમા પુનઃ મુખ ઉઘું કરી મંદમંદ હાસ્ય કરીને પાછું નીચું જોઈ ગઈ. એકે કાણુ મોનું રહ્યો પછી એમા મંદ હાસ્ય કરી મંદુર સ્વરે બોલી : “ શું જોઈ રહ્યો છો ? ”

મનહરે ચમકી જઈ લજ્જાથી મુખ નીચું કર્યું. કામંદકી પોતાના

પતિના નીચા મુખ તરફ જોઈને રહેજ ઉંચે સ્વરે કિન્તુ અત્યન્ત મધુરતાથી, બોલી: “શું જોયું કહોને?”

મનહર મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “તમને મેં આવા પોશાકમાં કદિ પણ જોયાં ન હતાં અને જોઈશ એવી ધારણા પણ કદિ મનમાં થતી ન હતી.”

“મને તમે કદિ જોઈ છે?” કામંદકીએ મધુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ફક્ત એક વાર અદ્દલાબાદના રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર તમને મેં જોયાં હતાં, તે સિવાય કદિ પણ જોએલાં નહિ.” મનહરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“તો પછી આવા પોશાકમાં મને કદિ પણ જોશો નહિ, એમ તમે શાપરથી ધાર્યું?”

મનહર કશું બોલ્યા વિના એક દૃષ્ટિથી કામંદકીના મુખ સામે જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યે. મનહરની એ પુરૂષ-દૃષ્ટિ આગળ સ્ત્રીગતિ કામંદકી સંકુચિત બનવા લાગી. થોડી વાર પછી મુખ ઉંચું કરીને કામંદકીએ મનહર તરફ જોયું, તો તે હજી પણ તેની સામે એક દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો છે!

કિંચિત્ સંકુચિત સ્વરે મંદ હાસ્ય કરીને કામંદકીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “હજી શો વિચાર કરો છો?”

મનહરે ઉત્તર આપ્યો: “હું શો વિચાર કરું છું, તે હું કહી શકતો નથી. હું કશું સમજી જ શકતો નથી.”

“શું સમજી શકતા નથી?”

“તમે આવી રીતે મારી સામે આવીને ઊભાં રહેશો, એવી કલ્પના પણ મારા મનમાં થતી ન હતી, તેને બદલે હું આ અસારે શું જોઉં છું?”

“વાહ! એમ શું બોલો છો? તમે અહીં આવ્યા અને હું તમારી પાસે ન આવું એવું તે કદિ પણ બને?”

“ત્યારે આટલા દિવસસુધી તમારો આવો અથાગ પ્રેમ તમે કેમ દેખાડ્યો નહોતો?” મનહરે પ્રશ્ન કર્યો.

“તમે કદિ અહિં મારી પાસે આવ્યા હતા?”

“ના, હું ભયથી તમારી પાસે આવી શકતો ન હતો.”

“ભયથી આવી શક્યા નહતા? તમે કેવા પુરૂષ છો? પોતાની સ્ત્રી પાસે આવવામાં વળી ભય શાનો?”

મનહરે મંદ હાસ્ય કરીને કહ્યું: “હું એવો પુરૂષ છું કે ભય શું કહેવાય, તે હું જાણતો જ નથી, તોપણ તમને સ્ત્રી કંહીને બોલાવવાની હું હિંમત કરી શકતો નહોતો.”

“કેમ?”

‘મનંદરકાંઠ’ એકદમ તેના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર નહિ આપી શકવાથી કામંદરીના મુખે સામે જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો: “તમે કેવાં સુંદર છો?”

“મને તમે સુંદર કહો છો, ત્યારે શું તમે સુંદર નથી? આરમીમાં જરા મુખ તો જુઓ!”

“પણ તમે મોટાં કહેવાઓ.”

“તમારા કરતાં તો મોટી નથી ને? નહિતો માપી જુઓ.”

મનંદરે તે સાંભળીને હાસ્ય કરતો બોલ્યો: “ના, મસ્કરીની વાત નથી, ખરેખર કહું છું કે આટલા દિવસમુધી બપોરે લીધે જ હું તમારી પાસે આવી શક્યો ન હતો. જ્યારે જ્યારે હું તમારા વિશે વિચાર કરું, ત્યારે મારા મનમાં એમ જ થાય કે, તમારી પાસે હું ક્યા દિશામાં નથી. તમે કેવાં મોટાં છો, કેવાં સુંદર છો, કેટલી વિદ્યા બજેલાં છો, અને કેવી રીતબાતવાણાં છો. હું અબલુ ગરીબ ગામડિયો કઈ દિશામાં તમને સ્ત્રી કહીને બોલવાની શકું?”

એમા હાસ્ય કરીને બોલી: “તમે એવું કેમ બોલો છો? અમે તમારો કરતાં મોટાં શેનાં? તમારી સ્ત્રી હું તમારા કરતાં મોટી શી રીતે કહેવાઈ? લગ્ન થયા પછી એક બાળા એ બાપની દીકરી તરીકે એળખાતી નથી, પરંતુ તેના સ્વંમીની સ્ત્રી તરીકે એળખાય છે. બાપના ભાગ્યવડે તે નાની-મોટી ગણાતી નથી, પરંતુ પતિના ભાગ્યવડે નાની-મોટી ગણાય છે. મારા પિતા કદાચ પૈસા-ટકામાં તમારા કરતાં ચડિયાતા હશે, પરંતુ બીજા કોઈ પ્રકારમાં તમારા કરતાં ચડિયાતા હું નેમને જોતી નથી. તમે મને સુંદર કહો છો, તો હું તમારા કરતાં કાંઈ વધારે સુંદર નથી અને કદાચ હોડાં તોપણ શું? સુંદર સ્ત્રીઓ શું કદાચ નહિ હોય? સ્ત્રી સુંદર હોય, તેથી શું કદાચ તેના ભાગ્ય કરી શકે? મને તમે બજેલી કહો છો, તો હા મારા પિતાએ મને લખતાં વાંચતાં શીખાડ્યું છે, પરંતુ તમારા કરતાં કાંઈ વધારે બણી નથી અને કદાચ વધારે બણી હોઈ; તોપણ શું તેથી કાંઈ હું તમારા કરતાં ચડિયાતી ગણાઈ? ને મોટાં છે, તેં મનથી ને મોટાં છે, હિન્દુ ને મનુષ્યવમાં મોટા છે તે મદત્તમાં પણ મોટાં છે. માર પૈસા-ટકાથી અથવા લખતાં વાંચતાં શીખવાથી મનુષ્ય કાંઈ મોટું ગણાયું નથી. મારી રીતબાત વિશે તમે કહ્યું તો તેમાં પણ હું તમારા કરતાં ચડિયાતી નથી. મારા પિતા સાહેબી રીતબાત રાખે છે, તેથી મારે પણ સાહેબી રીતબાત રાખવી પડે છે, પરંતુ તે રીતબાત તમારા કરતાં ચડિયાતી છે, એમ માનવાની જરૂર નથી. દેશી રીતબાત ખરાબ છે એમ વિદેશી સારી છે, એ માનવું જૂઠાંબરું છે. હું

પતિના નીચા મુખ તરફ જોઈને રહેજ ઉંચે સ્વરે કિન્તુ અત્યન્ત મધુરતાથી.
બોલી: “ શું જોયું કહોને ? ”

મનહર મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ તમને મેં આવા પોશાકમાં કદિ
પણ જોયાં ન હતાં અને જોઈશ એવી ધારણા પણ કદિ મનમાં થતી
ન હતી. ”

“ મને તમે કદિ જોઈ છે ? ” કામંદકીએ મધુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ ફક્ત એક વાર અલ્હાબાદના રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર તમને મેં જોયાં
હતાં, તે સિવાય કદિ પણ જોએલાં નહિ. ” મનહરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ તો પછી આવા પોશાકમાં મને કદિ પણ જોશે નહિ, એમ તમે
શાપરથી ધાર્યું ? ”

મનહર કશું બોલ્યા વિના એક દૃષ્ટિથી કામંદકીના મુખ સામે જોઈને
વિચાર કરવા લાગ્યે. મનહરની એ પુરૂષ-દૃષ્ટિ આગળ સ્ત્રીજાતિ કામંદકી
સંકુચિત બનવા લાગી. થોડી વાર પછી મુખ ઉંચું કરીને કામંદકીએ
મનહર તરફ જોયું, તો તે હજી પણ તેની સામે એક દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો છે !

કિંચિત્ સંકુચિત સ્વરે મંદ હાસ્ય કરીને કામંદકીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો:
“ હજી શો વિચાર કરો છો ? ”

મનહરે ઉત્તર આપ્યો: “ હું શો વિચાર કરું છું, તે હું કહી શકતો
નથી. હું કશું સમજી જ શકતો નથી. ”

“ શું સમજી શકતા નથી ? ”

“ તમે આવી રીતે મારી સામે આવીને બેભાં રહેશો, એવી કલ્પના
પણ મારા મનમાં થતી ન હતી, તેને બદલે હું આ અભારે શું જોઈ છું ? ”

“ વાહ ! એમ શું બોલો છો ? તમે અહીં આવ્યા અને હું તમારી
પાસે ન આવું એવું તે કદિ પણ બને ? ”

“ ત્યારે આટલા દિવસસુધી તમારો આવો અથાગ પ્રેમ તમે કેમ
દેખાડ્યો નહોતો ? ” મનહરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તમે કદિ અહિં મારી પાસે આવ્યા હતા ? ”

“ ના, હું ભયથી તમારી પાસે આવી શકતો ન હતો. ”

“ ભયથી આવી શક્યા નહતા ? તમે કેવા પુરૂષ છો ? પોતાની સ્ત્રી
પાસે આવવામાં વળી ભય શાનો ? ”

મનહરે મંદ હાસ્ય કરીને કહ્યું: “ હું એવો પુરૂષ છું કે ભય શું
કહેવાય, તે હું બોલતો જ નથી, તોપણ તમને સ્ત્રી કહીને બો-
લાવવાની હું દિનિત કરી શકતો નહોતો. ”

“ કેમ ? ”

‘દિનુ હું તમારો જીવો પતિ હતો. આટલા દિવસથી નિર્યંક મેં કંઈ સહન કર્યું અને તમને પણ કંઈ આપ્યું. એ મારી મોટી બલ થઈ છે. અઠાઆદના સ્ટેશન ઉપર બપોરે તે જનાવ બન્યો, તે વખતે તમને જોડતે મને બહુ લાગણી થઈ હતી. મારી હાજરીમાં તે કુચ્છા કિરંગીએ-તમારું એવી રીતે અપમાન કર્યું એ મારાથી સહન થઈ શક્યું નહિ અને તેવી મારે તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી હતી, તે તમને યાદ છે કે? ફક્ત તે વખતે જ મેં તમને જોએલાં, પરંતુ બ્યારથી જોયાં ત્યારથી આજસુધી એક ઢાલુ પ્રભુ હું તમને વિસરી શક્યો નથી. તમારી સ્મૃતિથી કાંઈએ મારા મનને ખરાબ વાંધી નાખ્યું હતું. તમારી પાસે આવવાનો મેં અનેક વાર વિચાર કરેલો પરંતુ હિંમત ધરીને આજસુધી હું તમારી પાસે આવી શક્યો નહિ.”

કામંદકા બોલી: “તે દિવસથી માંડે મન પણ બહુ વિદ્વાન બની ગયું હતું. ત્યારથી આજસુધી મારા મનમાં દેવતી માફક હું તમારી પૂજા કરતી આવી છું. તમને યાદ કરીને હું અનેક વાર રડતી પણ ખરી, પરંતુ તમને કશું જણાવી શકી નહિ. હું મારા મનમાં ધારતી હતી કે સાહેબી ખેડાક પહેરીને મેં મારી જાતને હલકી પાડી છે. વળી લોકો મારે વિશે અનેક વાતો કરે છે, તેથી શું મોટું લેઈને હું તમારી પાસે આવું?”

“વહાલી કામંદકા! શું તમે મને એવા હલકા હલકા ધાર્મો કે લોકનિદાથી કરીને હું આવી તમારા જેવી સાંધી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરું?”

“ના, તમને એવા હલકા હલકા મેં ધાર્યા ન હતા. હું ‘જનશુની’ હતી કે જો હું તમારી પાસે આવી હોત, તો તમે મને કાંઈ મૂકત નહિ. પરંતુ લોકસંભાજનાં તમારા માનની હાનિ થાય, એથી તમારી પાસે હું આવી નહિ.”

મનહર મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “તે માન રાખવાની ખાતર જ મારે અહીં આવવું પડ્યું છે.”

“હા, તે હું જાણું છું.” કામંદકાએ જણાવ્યું.

“તમે ને કેવી રીતે જાણ્યું?” મનહરે પ્રશ્ન કર્યો.

કામંદકાએ પાછળ જોઈને ખૂસ મારી: “રંગિલી!”

રંગિલી એકદમ પડો ખસેડી ત્યાં આવીને બેઠી રહી અને ખિમા-માંથી પાંચ રૂપિયા કાઢી મનહરના પગ પાસે મૂકીને પગે લાગી.

“રંગિલી! તું ફરીથી પાછી અહીં આવી છે?”

રંગિલીએ મંદ હાસ્ય કરીને ઉત્તર આપ્યો: “હા, હું મારી પાછી સાહેબની દયાથી અહીં પાછી આવીને રહી છું. આપ એક નવીન મનુષ્ય

મારા પિતાને ત્યાં સાહેબી રીતભાતથી રહી છું, તેથી તમારે ત્યાં એ જ રીતભાતથી રહીશ એમ તમે કદિ પણ માનશો નહિ. તમારે ત્યાં તો હું તમારી રીતભાતથી જ રહીશ. ”

મનહર કશું પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના સ્ત્રીની વાત - સાંભળી રહ્યો. થોડી વાર પછી મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ ત્યારે શું તમે મારે ઘેર આવશો ? ”

“ હા, જો તમે મને લેખ જાઓ, તો હું ખુશીથી આવું, પરંતુ ન લેખ જાઓ તો પછી મારો શો દોષ ? ”

“ જ્યારે તમે મારે ઘેર આવવાને ખુશી છો, તો પછી આટલા દિવસ સુધી કેમ ન આવ્યાં ? ”

“ તમે મને આટલા દિવસસુધી લેવાને કેમ ન આવ્યા ? તમે લેવા આવ્યા હોત તો હું તમારી સાથે આવવાને તૈયાર જ હતી. ”

“ ચાલો ત્યારે, અચારે હું તમને લેવા માટે જ આવ્યો છું. ”

“ ચાલોને, હું તો તમારી સાથે આવવાને તૈયાર જ છું. ”

મનહરલાલ પુનઃ કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો; તે જોઈને કામંદકી બોલી: “ વળી શા વિચારમાં પડ્યા ? ”

મનહરે ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને કહ્યું: “ જુઓ કામંદકી ! હું એક ગરીબ ગામડાનો રહીશ છું. મારી જે સ્ત્રી હોય તેને પણ મારી સ્થિતિ પ્રમાણે ગરીબ ગ્રામ્ય ગૃહસ્થની વડુની માફક જ રહેવું પડે. જે એવી રીતે રહી શકે નહિ, તેને હું સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી શકું નહિ. આજ તમને જોઈને અને તમારી વાતચીત સાંભળીને મારા મનમાં મોટી આશા ઉત્પન્ન થઈ છે. શું નહો તમે ગ્રામ્ય ગૃહસ્થની વડુની માફક મારે ત્યાં રહી શકશો ? ”

“ હા, નક્કી રહી શકીશ. ”

“ મારી મા રાંધવાનું, અનાજ વીણવાનું, જળ સીંચવાનું અને વાસણ માંજવાનું કામ કરે છે; તે તમે કરી શકશો ? ”

“ હા, હું બધું કરી શકીશ. ”

“ પરંતુ તમે કોઈ દિવસ એ કામ કરેલું તો નથી. ”

“ ન કર્યું હોય તેથી શું થઈ ગયું ? શીખતાં ક્યાં વાર લાગે છે ? જો હું એ બધું કામ ન કરી શકું, તો તમે ખુશીથી મને કાઢી મૂકજો. ”

એ સાંભળીને આનંદથી હલકાતા હૃદયે મનહર બોલ્યો: “ કામંદકી ! મારી પ્રેમની પૂતળી ! આજ તમે ખરેખર મારી સ્ત્રી થયાં છો ! ”

કામંદકી મંદ હાસ્ય કરીને બોલી: “ શું ત્યારે આટલા દિવસસુધી હું તમારી જૂઠી સ્ત્રી હતી ? ”

મનહરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ ના, તમે મારી જૂઠી સ્ત્રી ન હતાં.

“ શું વૈરાગિ એકાએક શાંત થઇ ગયો ? ” ૧૭૭

“ સારું, ત્યારે કાલે આવીશ. ”

એમ કહીને મનહરે કામંદકીનો હાથ પકડી દરણ અને સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે વિદાયગીરી માંગી.

રંગિલીએ કહ્યું : “ તેમને જવા કેમ થો છો બાઈસાહેબ ? આજે અહીં રોકાને ? ”

“ ના, ચોરની માફક રહેવાને હું ઈચ્છતો નથી. કાલે આવીશ. ”
એમ કહીને મનહરે જોભો થયો અને એમા તરફ દૃષ્ટિ કરીને પુનઃ બોલ્યો :
“ કામંદકી ! હું જઈ છું. ”

“ પધારજો. ” એમા વધારે કશું બોલી સકી નહિ. તેની આંખોમાં અશ્રુગિંદુઓએ દર્શન દીધાં.

“ કામંદકી ! આ શું ? તમારી આંખોમાં અશ્રુગિંદુ કેમ દેખાય છે ? ”

“ મને તને મૂકીને જાઓ છો માટે ? ”

“ નહિ, નહિ, આટલા દિવસસુધી તમે હિંમત રાખી છે, તો હવે એક દિવસ વધારે હિંમત રાખો. કાલે આવીને હું તમને જરૂર સેઈ જઈશ. ”
એમ કહીને મનહરે એમાને હૃદય સાથે દબાવીને એક મંદુરું ચુંબન કર્યું.
મનહરે આલ્યો ગયો. એમા તેની પાછળ અનિમેષ નયને જોઈ રહી. દૃષ્ટિમર્ચાદાની બહાર મનહર ગયો એટલે એમા સાડીનો છેડો મુખ ઉપર ઢાંકી રડવા લાગી !

રંગિલીએ કહ્યું : “ બાઈસાહેબ ! તમને રડવું આવે છે, તો પછી શામાટે તેમને જવા દીધા ? ”

અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે અને ગદગદ કંઠે એમાએ ઉત્તર આપ્યો : “ ચોરની માફક હું અહીં તેમને રાખું, એમાં તેમનું માન શું ? અને વળી તે ચોરની માફક અહીં રહે પણ નહિ. ”

પ્રકરણ ૩૭ મું.

“ શું વૈરાગિ એકાએક શાન્ત થઇ ગયો ? ”

મનહર ઘેર પાછો આવ્યો એટલામાં રાત્રિ થઈ ગઈ. તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો એક વિશાળ દેહવાળો ખાખી બાવો બારણામાં બેસે છે ! ખાખી બાવાને માથે મોટી જટા, લાંબી ઘઠી અને આખું શરીર વિભૂતિ ચોળેલી દસ્યમાન થાય છે. બંગલમાં વ્યાધ્યર્મ, એક હાથમાં કમંડલ અને બીજા હાથમાં ત્રિશૂળ તેણે ધારણ કર્યા છે; એ જોઈને મનહર સ્થબ્ધિત બનીને બેસે રહ્યો. વિશાળ દેહવાળી મૂર્તિએ ગંભીર સ્વરે

છો, તોપણ આવીને એકદમ ઘરમાં ઘુસી ગયા; ત્યારે હું તો જુનું મનુષ્ય છું, તેથી મને કાણ ના કહી શકે અથવા રોકી શકે ?”

એ સાંભળીને મનહરલાલ હસી પડ્યો અને પગ પાસે મૂકેલા રૂપિયા જોઈને બોલ્યો: “આ રૂપિયા તેં અહીં કેમ મૂક્યા ?”

“તે દિવસે તમે બક્ષિસમાં જે રૂપિયા મને આપ્યા હતા, તે રૂપિયા આ છે.”

“ઓહો ! તે પાછા કેમ આપે છે ?”

“મારી બાઈસાહેબને તે રૂપિયા જોઈતા નથી, તેથી તેમણે પાછા આપવાનું મને કહ્યું.”

મનહર એમા તરફ જોઈને બોલ્યો: “આ શું કામંદકી ?”

એમા મંદ હાસ્ય કરી લજ્જાથી મુખ નીચું નમાવીને બોલી: “રંગિલીને તમારી પાસે મેં મોકલી હતી, સ્વામીનાથ !”

“તમે મોકલી હતી ? તે તો કાંઈ બોલી ન હતી !”

“બોલવાની મેં ના કહી હતી.”

“કેમ ના કહી હતી ?”

“મારી પ્રાર્થનાથી નહિ, પરંતુ તમારું પોતાનું માન રાખવાની ખાતર તમે અહીં આવો છો કે નહિ, તે જોવાની મને ઈચ્છા થઈ હતી.”

મનહર વિસ્મિત નયને કેટલીક ક્ષણસુધી એમાની સામે જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો: “કામંદકી ! ધન્ય છે તમને. તમે એક રમણીરત્ન છો.”

“રમણીરત્ન નહિ, પ્રાણનાથ ! પરંતુ આપના ચરણની દાસી થવાની મારામાં યોગ્યતા પ્રભુ આપે તો બસ છે.”

“સારું ત્યારે, કામંદકી ! આજે મારી સાથે. મારી માતા પણ અહીં મુંબઈ આવેલાં છે. અહીં એક મકાન ભાડે રાખી ત્યાં રહેવાનું કર્યું છે. આજે એ સ્થળે હું તમને લેઈ જઈશ.”

એમાએ કહ્યું: “બહુ સારું. હું આવવાને તૈયાર જ છું. પરંતુ મારા પિતા આજે ઘેર નથી, તેનું શું થશે ?”

“ઘેર નથી, તેથી શી હરકત છે ?”

“આટલા દિવસો રાહ જોયા પછી આખરે શું ચોરની માફક તમે મને લેઈ જશો ?”

મનહરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ના, ચોરની માફક નહિ, પરંતુ સ્વામીની માફક આવીને સ્ત્રીને લેઈ જઈશ. તમારા પિતા ક્યારે પાછા ઘેર આવવાના છે ?”

“આજ રાત્રે આવવાના છે.”

“શું વૈરાગિ એકાએક શાન્ત થઈ ગયો ?” ૧૭૬

રાત્રે મારાથી પાછાં ફરી શકશે નહિ. અતિથિ જનીને જઈ હું, તેથી આજની રાત્રી ત્યાં ગુનરવી પડશે.”

મનહરને પ્રજ્ઞામ કરીને માણેકલાલ આજ્યો ગયો.

જોગે દિવસે પ્રભાતમાં માણેકલાલ પાછો આવ્યો. સદ્ગનંદ એ જ અન્નગિરિ, બીજું કંઈ નહિ. માણેકલાલે મનહરને આનંદશ્રમની, સદ્ગનંદના મેળાપની અને ભક્તજનોના આનંદોત્સવ વગેરેની બધી વાતચીત કરી સંભળાવી. ત્યારપછી સ્નાન સંધ્યાદિ તથા ભોજનાદિ શ્રવ્યમાંથી પરચારીને પાનસોપારી ખાતાં ખાતાં માણેકલાલ મનહર પ્રત્યે બોલ્યો: “ મોટા ભાઈ! આજ તમારી વડુ આવવાનાં છેને ? ”

“ હા, હવે હું તેને લેવા માટે જ જઈ હું. ”

“ બહુ સાફ, જાઓ ભાઈ. પરંતુ મારી એક વાત સંભળો. માફ લાગે, તમારી વડુ પણ આજે આવવાનાં છે, તો આજે આપણે ઘેર ચરમીરખાંને ખાવાનું નિમંત્રણ હું આપી આવું, તે સિવાય બીજાં કંઈ આપણા હેતુ-મિત્ર કે સગાંસંજોઈ અહીં નથી, કે તે આવે. ”

“ બહુ સાફ, જા ત્યારે, ચરમીરખાંને નિમંત્રણ આપી આવ. હું પણ જઈ હું. ”

મનહર વહુને લેવા માટે જાય છે, એ સમાચારથી ઘરનાં બધાં માણસો અત્યંત રાજી થયાં. જતી વખતે મનહરે તેની માને પ્રજ્ઞામ ક્યો. તેની માએ કહ્યું: “ વાર મનહર! વડુ તો પગમાં ખૂટ અને મોજાં પહેરીને આવશેને ? ”

મનહર હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ મા, તમે મારફરી કરો છો ? તે શું પગમાં ખૂટ અને મોજાં પહેરીને તમારી પાસે આવશે ? ના, મા ! ગૃહસ્થને ઘેર ગૃહસ્થની માફક આવશે, બીજી જનીને આવશે નહિ ! ”

“ તે બીજીના જેવો જ વેશ રાખે છેને મનહર ? ”

“ તેના બાપને ઘેર બીજીના વેશ રાખતી હતી, પરંતુ મારે ઘેર તો ગૃહસ્થની વધુ જનીને જ આવશે. ”

“ તો હું બહુ ખુશી થાઉં. હે પ્રભુ ! મારા નસીબમાં આવડું સુખ તમે લખ્યું છે ? હે દુર્ગામાતા, હે મહાકાળી, તમે મુખ ઉઘું કરીને અમારી તરફ નજર કરો. મારા ઘરની લક્ષ્મીને લક્ષ્મી કરીને જ રાખો અને નિરંતર સદ્બુદ્ધિ આપો. ” એમ બોલતાં બોલતાં કમળા વડુ રડી પડી. મનહરની આંખોમાં પણ અશ્રુબિંદુઓ દેખાવા લાગ્યાં.

માણેકલાલે કહ્યું: “ મોટા ભાઈ ! આજે આટલા દિવસે તમને તમારા પિતા યાદ આવ્યા, પરંતુ દિવસીર થવાની જરૂર નથી, ધરણુકે તે સ્વ-

ગર્જના કરી: “અમ્ અમ્ ભોળાનાથ ! હું વિશ્વેશ્વરનો સેવક છું અને કાશીથી આવું છું.”

“અહુ સારી વાત, મહારાજજી, ભલે પધાર્યા.” એમ બોલીને મનહર પ્રણામ કરવા સાર ખાખી બાવા તરફ આગળ ચાલ્યો. એ જોઈને ખાખી બાવો ખડખડ હસી પડ્યો અને એકદમ પાછો ખસી જઈને બોલ્યો: “અરે ઊભા રહો, ઊભા રહો, મનહરભાઈ! આ તમે શું કરો છો ? તમે વડિલ ભાઈ થઈને મને પ્રણામ કાં કરો ?”

“કોણુ માણેકલાલ છે ? ખાખી બાવાનો વેશ તેં કેમ ધારણુ કર્યો ?”

“અરે જાઓ ભાઈ ! રંગ બરાબર જામવા દીધો નહિ. શરૂઆતમાં જ પ્રણામ કરવા આવ્યા ? !”

“હા, માણેકલાલ ! હું તને ઓળખી શક્યો નહિ. વાર, અત્યારે ક્યાં આનંદાશ્રમમાં જાય છે ?” મનહરે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, મોટા ભાઈ ! મૂળ વેશમાં જવાથી તે લોકો આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા દે નહિ, તેથી મેં ખાખી બાવાનો વેશ ધારણુ કર્યો છે. ખાખી બાવા, સંન્યાસી તથા અતિથિ વગેરેને તેઓ આશ્રમમાં ઉતરવા દેવાની ના કહી શકે નહિ. સદાનંદની આનંદમય મૂર્તિ એક વાર જોતાં જ હું જાણી જઈશ કે તે અમારા શોણિતાનંદ બ્રજગિરિ છે કે નહિ, જો કદાપિ તે જ હશે તો અમારા બાવાજીના શોણિતપાનની આશા માટે તે નક્કી અનેક પ્રયત્નો કરતા હશે; એમાં કાંઈ સંદેહ નહિ.”

“માણેકલાલ ! તું પકડાઈ જઈશ તો નહિને ?”

“તમે બાવા ચતુર છો, તોપણુ ભુલાવામાં પડી મને પ્રણામ કરવા તૈયાર થયા. તો પછી તે શી રીતે મને પકડી શકે ?”

“વાર, તું એકલો જઈશ ? હું તારી સાથે આવું તો ? બાવાજી બનવાનો આ સિવાય બીજો કાંઈ સામાન છે ? જો હોય તો હું પણ બાવાજી બનીને તારી સાથે આવું.”

“તમારું કશું કામ નથી, મોટા ભાઈ ! બન્ને જણુ જવાથી કદાચ પકડાઈ જઈએ. મારી તમે કશી ચિન્તા કરશો નહિ, તે દિવસે વાઘને મારેલી છરી હજી મારી પાસે જ છે.”

“અહુ સાહે, જા, તારે આનંદરસનો સ્વાદ ચાખી આવ.”

મનહરે કામદંડી સાથે થયેલા મેળાપનો તથા તે બન્ને વચ્ચે થયેલી વાતચીતનો સંક્ષિપ્ત વૃતાન્ત માણેકલાલને કહી સંભળાવ્યો.

માણેકલાલે કહ્યું: “હું હવે જઉં છું, મોટા ભાઈ ! ઘણું કરીને આવજ

“શું વૈરાગિ એકાએક શાન્ત થઈ ગયો?” ૧૮૧

“ત્યારે બધી વાત કહી સંભળાવ લેક.”

આગલી રાત્રીની સઘળી વાત માણેકલાલે ગૌરદાસને કહી સંભળાવી.

“હું!—” હોય નિઃશ્વાસ નાંખી માત્ર દૂકામાં ‘હું’ શબ્દનો જુલુસ કરી ગૌરદાસ ઉઘાસ ચહેરે મૌન ભેંસી રહ્યો.

માણેકલાલ વિચારમાં પડ્યો કે ‘બાવાજીને આ શું થઈ ગયું? તે બોલ્યો: “બાવાજી! તમારો વૈરાગિ હવે શાન્ત થઈ ગયો છે? જરા પણ સુખગતો નથી?”

ગૌરદાસ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ ત્યાગ કરીને ઉઘાસ તથા ગંભીર બાવે બોલ્યો: “આજ આ સુખદ શહેરમાં સુખદની ધનવાન તથા ગરીબ વસતીની વચ્ચે સંન્યાસીના વેપમાં પ્રતિજ્ઞા પામેલા તે યજ્ઞગિરિ સાથેનું વૈર લેવાનો સારો વખત પ્રાપ્ત થયો છે. આવો સુયોગ ફરીને કદિ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ, કિન્તુ માફ અંતઃકરણ હવે વૈર લેવાને ચાહતું નથી. તે જે માફ સર્વસ્વ લેઈ ગયો છે, તે હજાર વાર વૈર લઈ તોપણ મને પાછું મળે તેમ નથી. એટલે હું બાબચાણી કે બંધર તારી સાથે મને મેળાપ કરાવ્યો. તારા જેવેકથી મારા જીવને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તારો મેળાપ થયાથી જાણે માફ ગએલું સર્વસ્વ મને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું હોય, એમ જણાય છે. એ શાન્તિ અને એ સુખને આધારે માફ બાપી રહેલું જીવન હું સુખમાં ગુમરીશ. હિંસા કરવી એ પાપ છે અને વૈર રાખવું એ પણ પાપ છે, એમ જાણીને પાપમય વૈરાગિને શામાટે સુખગત દેવો જોઈએ? તે વૈરાગિમાં તેને બાળવા જતાં કદાચ મારાં સુખ અને શાન્તિ બંને જાય તોપણ કોને ખબર છે?”

માણેકલાલની આંખોમાં અશ્રુચિંતુઓએ દર્શન દીધાં! તે એકદમ હઠીને બહાર ગયો. ત્યાં જળ હતું તે લઈ આંખો તથા મોં ધોઈ કપડાંથી મોં લૂછી નાંખી અશ્રુના વેગને કદથી દબાવી દઈ, તે પાછો ઘરમાં આવ્યો. સુખમાં હાસ્ય સ્ફુરાવીને તે બોલ્યો: “બાવાજી! એ વૈરાગિની વાત હવે પછી જોઈ લેવાશે; જે વૈરાગિ સુખગતો, તે જોને બાળવાનું હશે, તેને બાળાશું અને જે શાન્ત થઈ જશે, તે વળી વધારે સાફ. હાલમાં તો સદાનંદ આનંદરસમાં દેશને બંધે હુમકાં ખવડાવતો, પરંતુ તમારે એક કામ કરવાનું છે, તે એ કે આજ સાંજે તમારે મારે ઘેર જમવા આવવાનું નિમંત્રણ છે. તમે ફક્ત મને એકને જ બાધાવસ્યામાંથી જોશો છે, કિન્તુ મારી સ્ત્રીને તો જોઈ નથી તો આ જ તેને જોવા આવશે?”

“તારી વહુને?”

“હા, મેં થોડા દિવસમાં માફ લગ્ન કરી નાંખ્યું છે, બાવાજી!”

ગૌમાંથી તેમના પુત્રની નજર રાખે છે અને નિરંતર આશીર્વાદ આપ્યા કરે છે. ”

“આજ માંગલિક દિવસમાં અમંગળ અશુભિંદુઓ ટપકાવવાં એ સારું નહિ, માટે ધીરજ ધારણ કરી મન શાન્ત રાખો. ”

વિમળા તથા નર્મદાએ કંમળા વડુને સાન્ત્વના આપી.

કંમળા વડુને એ વાત સાંચી લાગવાથી તેણે પોતાના પતિનો શોક દયાવી દીધો.

મનહર તથા આણેકલાલ પોતપોતાના કામે નીકળી પડ્યા.

આણેકલાલ અમીરખાં કાચુલીની દુકાને ગયો. અમીરખાં દુકાનમાં બેઠો હતો, તે આણેકલાલને અંદર લઈ દુકાન બંધ કરી અંદર રહેવાના ઘરમાં ગયો. ત્યાં તે દાદી, જટા વગેરે મોઢાપરથી કાઢી નાંખી એક બિછાના-પર આણેકલાલની પાસે બેઠો.

આણેકલાલે જોયું કે ગૌરદાસનો ચહેરો હવે તદ્દન ફરી ગયો છે !

ક્ષીણ થઈ ગયેલું શરીર આજે હેષ્ટપુષ્ટ બની ગયેલું છે. આંખોમાં નવીન તેજ ચમકી રહ્યું છે અને મુંડન કરાવેલા મસ્તકપર નવીન કેશ ઉગ્યા છે. આણેકલાલે જોયું કે, ગૌરદાસનું મુખ બહુ સુંદર દેખાય છે. મંદ હાસ્ય કરીને તે બોલ્યો : “બાવાજી ! વાહ ! તમને નવયૌવન પ્રાપ્ત થયું છેને શું ? કોણ અશ્વિનીકુમાર આવીને તમને આવું અયુવન ઋપિના જેવું યૌવન આપી ગયા શું ? ”

ગૌરદાસે ઉત્તર આપ્યું : “બાપુ ! તું જ એ અશ્વિનીકુમાર છે. તારી સાથેના સ્નેહરસમાં મારા મનનો અગ્નિ શાન્ત થઈ ગયો છે. ઘણાં વર્ષો સુધી કંઠોર પર્યટનનું દારણ દુઃખ સહન કર્યા પછી હવે શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. અશ્વિનીકુમારે વૃદ્ધ અયુવન ઋપિને આના કરતાં બીજું કયું સારું ઔષધ આપ્યું હશે ? ”

“શું વૈરાગિનિ એકાએક શાન્ત થઈ ગયો બાવાજી ? તમારા ઋજ-ગિરિને હવે મેં પકડ્યા છે, તેના આનંદરસમાં હવે તમે શું સુશીતલ શાન્તિરસનું સિંચન કરશો ? ”

“ઋજગિરિને શું તે પકડ્યો ? ક્યાં છે તે ? કઈ જગ્યાએ પકડ્યો ? ”

“એ પૈસા સદાનંદ એ જ તમારા ઋજગિરિ છે. હવે તમારી શર્ય-સિદ્ધિ સહજમાં થશે. ”

“તે સ્થળે તું ગયો હતો ? ”

“હો, હું ગયો હતો. ”

આપ્યાં નહિ. અહીં વિવેચન પૂરું થયું ત્યાં પેલી માણેકલાએ કહ્યું : “ હવે નહીં જઈ છું. આવાજ ! મધ્યાક્ષણે આપીને તમને હું લેઈ જાઉં. પર્ણમેઃ વાને ક્યેસા કરવી પડશે.”

“ હા, કઈ વાત જાણુ ? ”

“ તમારા આ કાણુથીનાં વેગમાં ત્યાં આવવાનું બનશે નહિ. કિંતુ શુદ્ધ્યને પેર કાણુથી જામવા આવે, એ દેન બને ? ”

“ ત્યારે શું હું હવે કરીશી મન્યામી બનું ? ”

“ ના, મન્યાસી બનીને આવો, તે પણ કામનું નહિ, કામનુંકે ઘેર આવે મહેલમંત્ર છે, તેથી ત્યાં મન્યામીનું કામ નહિ.”

“ ત્યારે શું કરવું બાઈ ? ”

“ કંતુ એક રાત્રિને, માટે શુદ્ધ્યનો પોલાક તમે ધારણ કરી વગે નહિ, શુદ્ધ્યનો પોલાક તમે પડે એ તો સાચું દેખાય.”

“ ત્યાં બીજું તો કઈ આવે તેમ નથી ને ? ”

“ ના, મારા અધુ-આધન સિવાય એ સ્થળે કોઈ નથી. નવે બને નહીં તથા મારાં કુટુંબીઓ આવે એમીને જાનીશું. વાઝ, ત્યારે તમારી પાસે શુદ્ધ્યનો પોલાક તો નહિ હોય. આ ત્યારે ખરીદવા પણ ક્યાં જઈએ ? હું અહીં માટે, થેતે આવીશ.”

“ બહુ સાહે.”

માણેકલાએ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો એટલે જૈરાલ્લન તેના અન્નવરી ઘડી, અગ્રે વગેરે ધારણ કરી અનીરખાં કાણુથી બની પાછો કાળની દુકાને આવીને બેસી.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

સીધર્મ.

પ્રિય પાક ! આવો આપણે એક વાર મુંઝઈ શહેરની બહાર દરિયા-કિનારા પર આવેલા કૃષ્ણલાલના અગણની મુલાકાત વચ્ચે અને ત્યાં મન-દરલાલ શું કરે છે, તેની જરા તપાસ કરીએ.

અંગણમાં સમરો અને જામઈ બેઠા છે. સમરનું મુખ સુસ્તાયી સાવચોળ થઈ ગયેલું છે અને જામઈનું મુખ ગૌરવ તથા અભિમાનના નેત્રથી ચમકી રહ્યું છે.

બ્રહ્મિ ચાલીને સમરે બોલ્યો : “ ત્યારે શું મેં નવને જે ચાવ કરી, તે પ્રમાણે વળવા તમારો વિચાર નથી કે ? વિલાયત તમે નહિ આવો ? ”

“ તે લગ્ન કર્યું? વાહ! બહુ સાડું કર્યું, હું બહુ રાજી થયો.”

“ તમે પણ હવે સુખી કેમ નહિ થાઓ બાવાજી? તમારે હવે બાંધ્યાં રખડવું નહિ પડે.”

“ કેમ બાપુ! હું તો સન્યાસી કહેવાઉં, મારે રખડવું કેમ ન પડે?”

“ ના, હવે તમારે એક જ સ્થળે રહીને જીંદગી ગુજારવી. રખડવાની કશી જરૂર નથી. વાર, બાવાજી! જે કન્યા સાથે મેં લગ્ન કર્યું છે તેને જુઓ તો તમે વિચારમાં પડી જાઓ.”

“ કેમ, તે કાંઈ કુરૂપા છે—સુંદરતા વિનાની છે?”

“ ના, કુરૂપા નથી, પરંતુ સુરૂપા અને બહુ સુંદર છે.”

ગૌરદાસે કહ્યું: “ બહુ સાડું ભાઈ! લક્ષ્મીના જેવી નવ-યૌવના સુંદર સ્ત્રી સાથે તેં લગ્ન કર્યું, એથી હું બહુ રાજી થયો. મારે પણ બહુ સુંદર સ્ત્રી હતી, પણ હવે એ વાત કરવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી.”

“ બાવાજી! તમારો પરિચય મને શું હજી પણ તમે કરાવશો નહિ?”

“ ના, હજી વાર છે. જોઈ છું કે વ્રજગિરિની સાથે મેળાપ થાય છે કે નહિ. જો મેળાપ નહિ થાય તો એ વાત કદિ પણ ઉચ્ચારી શકીશ નહિ; કારણકે એ વાત યાદ કરવાથી હૃદયમાં અગ્નિની જ્વાળા સળગવા લાગે છે.”

“ વાર, પણ આજે મારા લગ્નનું પહેલું ભોજન છે, તેથી મારે ઘેર તમારે જમવા આવવું પડશે.”

ગૌરદાસ વિસ્મય પામીને જોયો: “ લગ્નનું પહેલું ભોજન? કેમ, તમારા ગામમાં એ બંધુ તમે કર્યું નથી?”

“ ના, બાવાજી! જે રાત્રિએ લગ્ન હતું, તે જ રાત્રિએ સ્ત્રીને લઈને હું અહીં નહાસી આવ્યો છું. લગ્ન તો નહિ, પણ ખરાબર સુભદ્રાદરણના જોયું મેં કર્યું છે.”

“ લગ્નની રાત્રિ સ્ત્રીને લઈને શું તું અહીં નહાસી આવ્યો? એમ કરવાનું કારણ શું?”

ભાણેકલાલે કહ્યું: “ તમે તમારો પરિચય આપતા નથી તો પછી હું મારો પરિચય તમને કેમ આપું?—ફક્ત તમારા માનની ખાતર તમે કહો તો નામ, ઠામ કહ્યા વિના મોટી મોટી ઘટનાઓ કહી સંભળાવું.”

“ બહુ સાડું, નામ, ઠામ કહ્યા વિના કહે.”

ભાણેકલાલે પછી ટૂંકમાં રામશંકર પંચાને ઘેર રહેતી નમદા તથા યશોદાની વાત, શોભાશંકરની પાપ-ચેષ્ટા, તથા યશોદાની સાથે કરેલા પોતાના લગ્નની વાત વગેરે સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યું, માત્ર કોઈનાં નામ

‘સ્વમિત્રો’ અનાદર નહિ કરે, છૂંકુ છુ છે તેને શ્રી કૃષ્ણ નહિ. તોર શ્રી કૃષ્ણ ગામડિયાં અને ગામડિયાં સ્વામીની પેઠે જોઈને એમ કહિ પણ કરે નહિ-કરી રહે ન નહિ.”

મનહરણાએ કહ્યું: “એમાની કૃષ્ણના પાદોમાં મારે જેર આવ્યોની! છે.”

‘એ’ સૌભાગીને કૃષ્ણના પાદોમાં જમીનમાં એમાની! આ એમાની એમાની જમીનમાં પાદોમાં જમીનમાં એમાની! એમાની જમીનમાં પાદોમાં જમીનમાં એમાની!

કૃષ્ણના પાદોમાં કહ્યું: “ને એમાની! આ ગામડિયા મનહર તરફ ને. સારી રીતે ધ્યાન કરીને ને. શું આગે મુખી થઈને આવ્યા હતા. જીવનમાં રહીને તથા આવ્યા હતા પ્રકાશનું. કૃષ્ણના પાદોમાં આવ્યા મર્મ ગામડિયાને સ્વામી કહીને એકાચવાની તારી-કરું છું?”

સત્ત્વથી મુખ નીચું કરી ધીમેથી મંદુર કરે. એમા એવી: “પિતાહ! ને મારા સ્વામી તો ખરા.”

કૃષ્ણના પાદોમાં પુનઃ દેખાવ ઉપર કાંઈ તિથા જનીનપર પગ પછાડીને કોંઈ તથા ઘૂલ્યાથી તિથા સ્વરે બોલ્યો: “ને કૃષ્ણના નવી, તારૂં લખ તેની માથે ક્યું છે, તેથી કોઈ નો તારો જ્વાની કહીને તેને બોલાવે, અને હું પણ મારી મંમન પ્રમાણે ને વતે, મારા સમાજનાં બળીને મારા જેવો થઈને તે રહે, નો તારા જ્વાની તરફ કૃષ્ણ રાખવા તૈયાર છું, પરંતુ આ મર્મ તે પ્રમાણે વર્તવાની ના કરે છે, તો હવે કહે ને કહે કે એ અસહ્ય ગામડિયા મર્મને સ્વામી કહીને એકાચનાં-તને ઘૂલ્યા ઉપર આવ કે નહિ?”

“ના પિતાહ! ઘૂલ્યા ઉપર આવ નહિ, પરંતુ—”

“પરંતુ શું વળી? ને કહેવું હોય તે જલદી કહી નાંખ.” કૃષ્ણના પાદોમાં અસંત મુરમે ધર્મ ગર્જના કરી, એમાને ચમકાવી, પદ્મનાભી આખા મુદને કંપાવીને બોલ્યો.

એમાએ ધીમેથી મંદુર કરે પ્રત્યુત્તર બોલ્યો “ઘૂલ્યા ઉપર આવ નહિ, પરંતુ ગૌરવની વાત કહેવાય.”

“ઓહો! આવા અભણ ગામડિયાની સ્ત્રી જનીને પોતાનું ગૌરવ દેખાડવા અર્થે મારી સામે આવીને હું કીંમત છે કેમ? એક દન-ગિની! તારૂં કાણ મોહું લઈને મારી સામેથી કર જતી રહે.” એમા મૃદુસ્થની સ્ત્રીના જેવો પોષાક ધારણ કરીને-કર્મદારી બનીને આવી હતી, એ હવે તેના પિતાના લક્ષમાં સારી રીતે આવ્યું.

ગામડાની અસભ્યતા છોડી દઈ અમારા જેવું સભ્ય અને ઉચ્ચ પ્રકારનું સામાજિક જીવન ગ્રહણ કરીને તમે અમારા સમાજમાં નહિ બળો ?”

મનહરલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ વિદ્યા બણવાને માટે અથવા જોવાની જ્ઞાતર વિલાયત જવાને મને કશી હરકત નથી. પરંતુ તમે જે પ્રસ્તાવ કરો છો તે પ્રમાણે કરવાને હું સંમત નથી. તમારી સંપત્તિ કયા હિસાબમાં છે ? પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે તોપણ તમારી શસ્ત્ર કચ્છલ ન કરે. સ્વતંત્ર આમ્ય ગૃહસ્થ મનહરલાલ કદિ પણ સસરાની ડાયા નીચે રહીને મનહર સાહેબ બનશે નહિ. ”

“ બહુ સારું. ત્યારે હવે અમારી સાથે તમારો કંઈ પણ સંબંધ નથી. તમે અહીંથી વિદાય થાઓ. ”

મનહરે કહ્યું: “ મારી સ્ત્રી અહીં આપને ત્યાં છે, તેને લઈ ને હું જઉં. ”

“ તે મારી પુત્રી છે, તમારી સ્ત્રી નહિ. તમારી સાથે તેને હું આવવા દઈશ નહિ. ”

“ તે આપની પુત્રી હતી-હવે નથી, હવે તે મારી સ્ત્રી છે. મારી સ્ત્રીને હું મારી સાથે લઈ જઈશ, તમારે ઘેર રહેવા નહિ દઉં. ”

કૃષ્ણલાલ કોઠાતુર બની ગર્જના કરીને બોલ્યો: “ આટલો બધો મિઝગજ ? તું એક અસભ્ય ગામડિયો મારી પુત્રી ઉપર તારી સ્ત્રી હોવાનો દાવો કરે છે ? ”

મનહરલાલે ઉત્તર આપ્યો: “ સ્ત્રીઓ ઉપર તેના બધા સ્વામીઓને અધિકાર હોય છે જ અને તે પ્રમાણે હું પણ વાંજળી અધિકાર ચલાવું છું-ગેરવાંજળી નહિ. ”

“ સ્વામીને યોગ્ય સ્વામી હોય તો જ તે અધિકારી ગણાય, નહિ-તો નહિ-મારી એમા તારો એ અધિકાર માનશે નહિ. એમા જેવી કાંઈ પણ છોકરી તારા જેવા અસભ્ય ગામડિયાને સ્વામી કહીને બોલાવે પણ નહિ. ”

એ સાંભળીને મનહરલાલ બોલ્યો: “ બીજી છોકરીઓ ગમે તે કરે, તેની મારે કશી જરૂર નથી, પરંતુ એમા તેના સ્વામીનું વચન કદિ પણ ઉલ્લંઘન કરે નહિ. સ્વામીની આજ્ઞાનો અનાદર કદાપિ તે કરે જ નહિ. જો તે મારી આજ્ઞાનો અનાદર કરે, તો હું જોને મારે ઘેર લઈ જવાને ચાહતો પણ નથી. ”

મનહરલાલની આવી રીતભાત જોઈને કૃષ્ણલાલે અત્યંત કોપાતુર બનીને ટેવત્ર ઉપર જોરથી પાથ પાથીને કહ્યું: “ એમા તારા જેવા

એમાએ કહ્યું: “એ શાથી મારા યોગ્ય નથી પિતાશુ ? બચકે હું તેમના યોગ્ય નથી. તે તો મારી યોગ્યતા કરતાં પણ વધારે ચડિયાતા છે.”

ફરજીતાના ક્રોધના સ્પર્શથી જાણે તીક્ષ્ણ અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હોય તેમ એમાનાં વચનરૂપી અગ્નિથી બળીને કૃષ્ણકાચ બોલ્યો: “ધિમ્મર છે તને એમા ! શું આટલા માટે મેં તને ઉચી કેળવણી આપી હતી ? શું આટલા માટે તારું જીવન ઉંચા પ્રકારનું બનાવવાને મેં મહેનત કરી હતી ? શું મારી સંઘળી મહેનત ત્યાં ગઈ ?”

ધીમેથી કિન્તુ દૃઢ સ્વરે એમાએ ઉત્તર આપ્યો: “કશું પણ ત્યાં ગયું નથી, પિતાશુ ! તમે મને ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું છે, તેથી જ હું કર્મવ્યપાકન તથા ધર્મપાકન કરતાં શીખી છું અને તેથી જ સ્રીધર્મ શો છે તે જાણનાં શીખી છું. સ્રીજીવનનો મુખ્ય ધર્મ સ્વામીની સેવા કરી તે જ છે અને તે મુખ્ય ધર્મનું પાકન કરવા માટે હું મારા સ્વામીની સાથે જઉં છું.”

“જા ત્યારે, અહીંથી તું દૂર જતી રહે. તારા જેવી પુત્રીનું મુખ પણ જોવાને હું ઇચ્છતો નથી, આજથી હું તારો પિતા નહિ અને તું મારી પુત્રી નહિ. મારી સંપત્તિમાંથી એક પૈસો પણ તને મળશે નહિ.”

એમા રડતી રડતી પિતાના પગ પાને પડી બેઠને બોલી: “પિતાશુ ! પિતાશુ ! વિના અપરાધે મારો એકાએક તમે ત્યાગ કરશો ? તમારો મારા પ્રત્યે આટલો બધો સ્નેહ, આટલી બધી માયા ને મમતા, તે શું એકાએક તમે ભૂલી જશો ? પિતાશુ ! આપની પાસે હજી પણ હું એનીએ એમા જ છું. શા માટે તમે મારો ત્યાગ કરો છો ?”

કૃષ્ણકાચે કહ્યું: “એનીએ એમા જે તું હોત, તો હું તારો ત્યાગ કરત નહિ-કરી શકત પણ નહિ. હજી પણ કહું છું, એમા ! કે તારો એ અભિપ્રાય છોડી દે. જેવી મારી એમા હતી, તેવી ફરીથી તું થા, તો હું તને મારી સંઘળી સંપત્તિની અધિકારિણી બનાવીશ.”

એમ બોલતાં બોલતાં કૃષ્ણકાચે પોતાના પગ પાસે જમીનપર પડેલી એમાને ઉચકીને બોલામાં લીધી અને તેના અશ્રુચિંદુઓ લૂછનાં લૂછતાં કહ્યું: “એમા ! પુત્રી ! રડીશ નહિ. હું મારી સંપત્તિ જરૂર તને જ આપીશ. મારે બીજું કોણ છે, એમા ? એમા ! મારી પુત્રી ! તું મારી ચઢને મારી પાસે રહે, તારે કશો ભય ગામવાની જરૂર નથી.”

એકદમ પિતાના બાહુમધનમાંથી છૂટી ચઢને એમા અશ્રુચિંદુઓ લૂછી લૂછી પિતાના મુખ સામે જોઈને બોલી: “પિતાશુ ! તમે શું બોલો છો ? તમારી એમા શું એટલી બધી હવ્વણ હવ્વણી છે કે તે ગેસા માટે રડે ? અને પૈસા માટે સ્વામીનો ત્યાગ કરે ? આપનો, સ્નેહ

એમા પાછી ફરીને ચાલવા લાગી. આરણ પાસે તે પહોંચી-ન પહોંચી એટલામાં તો કોધથી તથા અભિમાનથી ગંભીર સ્વરે કૃષ્ણલાલે તેને એલાવી: “ સાંભળ, એમા ! ”

એમા પુનઃ પાછી ફરીને સામી બિભી રહી.

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો: “ સાંભળ, એમા ! તું જાણે છે કે મારી આ સંપત્તિ સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારિણી તું છે. પરંતુ જો તું આજે મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરી આ મૂર્ખ ગામડિયાની સાથે ચાલી જઈશ, તો એક પૈસો પાંચુ તને મળશે નહિ, તે તું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે. ”

મનહરલાલ આ સાંભળીને કોધથી લાલચોળ થઈ ગયો હતો, કિન્તુ કૃષ્ણલાલ એ એમાનો પિતા છે તેથી વયમાં ન બોલવું એમ જાણીને તે અત્યારસુધી મૌન બેસી રહ્યો હતો. કૃષ્ણલાલે આવો ભય દેખાડ્યાથી તે હવે બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ. તે બોલ્યો: “ મારી સ્ત્રી આપની સંપત્તિની ધચ્છ કરતી નથી, તેનું પ્રતિપાલન કરવાની મારામાં સંપૂર્ણ શક્તિ છે અને તેથી જ હું તેને લેવા આવ્યો છું. ”

રોષપૂર્ણ વિકૃત દૃષ્ટિથી કૃષ્ણલાલ મનહરલાલની સામે જોઈને બોલ્યો: “ ગામડિયાની માફક ગામડિયાની સ્ત્રીનું પ્રતિપાલન કરવાની તારામાં શક્તિ છે-એમાનું પાલન કરવાની નહિ. ”

મનહરલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ મારી સ્ત્રીનું મારી માફક પ્રતિપાલન કરીશ, તેમાં આપને કશું બોલવાનો અધિકાર નથી. ”

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો: “ તારી સાથે હું કાંઈ પણ વાત કરવાને ઇચ્છતો નથી. હું તો એમાને પૂછું છું, તેમને ઉત્તર આપશે. બોલ એમા ! તારે જવું છે ? ”

હુઃખથી અવરહ કંઠે એમાએ ઉત્તર આપ્યો: “ પિતાજી ! તમે મારા પર ગુસ્સો કરો છો, તેથી હું શું બોલું ? તે મારા સ્વામી છે, તેથી એમની સાથે તો મારે જવું જ પડશે. ”

“ જવું જ પડશે ? મારી પુત્રી થઈને માફ મુખ બાળીને એ ગામડિયાની સાથે તારે જવું જ પડશે ? ”

એમાએ કહ્યું: “ પિતાજી ! એ મારા સ્વામી છે. સ્વામીની સાથે સ્વામીને ઘેર હું જાઉં એમાં તમારું મુખ શી રીતે બળવાનું ? ”

“ એમા ! એ જો તારા યોગ્ય સ્વામી હોત, તો બીજી વાત જ શી હતી. ”

એમાની ક્રણ દૃષ્ટિ તથા ક્રણસ્વર કૃષ્ણલાલના હૃદયને સ્પર્શ કરતાં હતાં.

“યશોદા ! આ વીંટી તને કોણે આપી ?” ૧૮૬

કરતાં સહસ્રગણો સ્નેહ હું તમને આપીશ. અહીં તમારે કોઈ પણ વસ્તુ જોઈતી હોય તો તમારા પિતાની પાસેથી માંગીને લેવી પડે છે, કિન્તુ મારે ઘેર તમે સર્વસ્વની અધિકારિણી બનશો.”

એમણે લઈને મનહર ચાલ્યો ગયો.

“શું એમા ગઈ ? નહીં ગઈ ! મારા આગ્રહ બધા સ્નેહનો બદલો શું તેણે આપ્યો આપ્યો ? શું તે મારે લાગ કરીને મનહરલાલની સાથે ચાલી ગઈ ? જોહન ! એમા ! એમા ! તું એક માફ સર્વસ્વ હતી, તે મને છોડીને ચાલી ગઈ ? મારી સામે ફરીને એક વાર તે મને પલ્લુ નહિ ?”

કૃષ્ણલાલ રડતો રડતો જમિપર પડી ગયો ! !

પ્રકરણ ૩૯ મું.

“યશોદા ! આ વીંટી તને કોણે આપી ?”

રાત્રિમા નવ વાગ્યાનો સમય થયો છે. અત્યારે માણેકલાલના ઘરમાં ભેજાનની તૈયારી થઈ રહી છે. વિમળા રસોડામાં રમેઈ કરે છે, કમળા ઘરનું બીજું પરચુરણ કામકાજ કરી વિમળાને રસોઈ સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ આપી દેવસેવાની ઝોરડીમાં માળા બપોવા બેઠી છે. એમા તથા રંગિલી એ બન્ને બાંહેધ વિમળાના કામમાં સહાય કરવા માટે તેની આજ્ઞાની ગઢ બેઠાં બારણામાં સામે બેઠાં છે. નર્મદા મેડા ઉપર એક ઝોરડામાં બેસીને પાનનાં બીડાં તૈયાર કરે છે. મનહરલાલ ગોવિંદને લેઈને બગીચામાં મીઠાઈ ખરીદવા ગયો છે અને માણેકલાલ બહારના દિવાનખાનામાં એક ગૃહસ્થનાં વેશમાં આવેલા ગૌરદાસની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે.

એવા સમયમાં યશોદા નર્મદાની પાસે આવીને બેઠી બેઠી બોલી ! બોલી ! બોલી ! તો ખરી, એક ગૃહસ્થ આપણે ત્યાં જમવા આવ્યા છે, તેમજો મને આ વીંટી આપી છે ?

“લાવ બેઠ.”

યશોદાએ માના હાથમાં વીંટી આપી.

નર્મદા વીંટીને જામ ફેરવી તેમ ફેરવી બારીક દ્રષ્ટિથી જોવા લાગી. નેકરને એકએક ચમકી બહાર નીકળી ગઈ. હા બી યદ્ય ગઈ ! દીવાની પાસે બેઠી, યુન : વીંટીને ફેરવી ફેરવીને તેણે સારી રીતે જોઈ. આ વીંટી, નેકરને નર્મદાના મુખ ઉપર અત્યારે કાંઈ જુલમ જ પ્રકારનું જોઈ ચમકવા લાગ્યું, તેના મોંમાં અસ્થિરતા બહારવા લાગી. વલુસ્થળ વારંવાર ધડકવા લાગ્યું. તેણે યશોદાના મુખ સામે જોયું.

ગયો તેથી રહું છું—પૈસા માટે નહિ. તમારો વાતસલ્યની મિત્રતા માંગવા સાડા હું લેતમારા પૈસામાં પડી હતી—પૈસા માટે નહિ.”

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો: “ તારે એ સ્નેહ પણુ. તને મળશે નહિ—બિલકુલ મળશે નહિ. જો તું તેને સ્વામી તરીકે ગ્રહણ કરીને તેની સાથે જીવ, તો હું કદિ તારે મુખ પણ જોઈશ નહિ; તારે નામ પણ કદિ સાંભળીશ નહિ.”

એમા પુનઃ રડી પડી અને બોલી: “ હું બીજું કશું માંગતી નથી પિતાજી ! એક ફક્ત તમારો વાતસલ્ય—પ્રેમ માંગું છું. શું તે પણ મને મળશે નહિ ? ”

“ ના, વાતસલ્ય પ્રેમ તો શેનો તને મળે ? કિન્તુ રસ્તાની એક મિખારિણી પ્રત્યે જે દયા કરે, તેટલી દયા પણ તારા પ્રત્યે હું કદિ કરીશ નહિ. તું ખાધા-પીધા વિના તમારે આંરણુ આવીને પડી રહે, તોપણ રોટલીનો એક ટુકડો હું તને આપીશ નહિ. રસ્તામાં રખડતા ફૂતરાની માફક મારીને હું દૂર કાઢી મૂકીશ.”

મનહરલાલ હવે સહન કરી શક્યો નહિ. તે ઉઠી બેસો થઈ રોપથી અને અભિમાનથી કૃષ્ણલાલના મુખ સામે જોઈને બોલ્યો: “ તમે આ શું બોલો છો ? એમા ખાધા-પીધા વિના તમારા આંરણુ આવીને પડી રહે અને તમે રસ્તાના ફૂતરાની માફક મારીને તેને દૂર કાઢી મૂકો ! એટલું બધું તમે શાથી બોલો છો ? તમે જાણુતા નથી કે એમા કોની સ્ત્રી છે ? તમે જાણુતા નથી કે એમાના સ્વામી મનહરલાલના દેહમાં કેટલી બધી શક્તિ, કેટલું બધું સામર્થ્ય અને કેટલી બધી હિંમત છે ? તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે આ દેહની અઘાંગ શક્તિને લીધે અને અપ્રતિમ હિંમતને લીધે જગતમાં જે કંઈ સાધ્ય વસ્તુ હોઈ શકે, તેનો અભાવ મનહરલાલની સ્ત્રીને કદિ પણ થવાનો નથી. તમે એ પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે જ્યાંસુધી આ શરીરમાં રક્તાનું એક પણ બિંદુ રહેશે ત્યાંસુધી મારી સ્ત્રીને તમારે આંરણુ કદિ પણ આવડું પડશે નહિ. હું મરી જઈ તોપણ મારી જે કંઈ સંપત્તિ છે, તેમાંથી એમાનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલી શકે તેમ છે—તમારી પાસેથી એક પૈસો પણ માંગવાની જરૂર તેને રહેશે નહિ. ”

કૃષ્ણલાલ ગર્જના કરીને બોલ્યો: “ એમા ! શું તું મારા આશ્રયનો ત્યાગ કરી આ મૂર્ખ ગામડિયાની સાથે નક્કી જઈશ ? ”

એમાનો હાથ પકડીને મનહરલાલે દૃઢતાથી કહ્યું: “ હા, અવશ્ય ! એમા ! મારી સાથે આવશે. પતિનો આશ્રય છોડીને પિતાના આશ્રય તળે શહેવાને એમા મૃચ્છંતી નથી. ચાલો એમા ! નિષ્કંટ હૃદયવાળા પિતાના હૃદયવહારથી રડશે નહિ. અંહીના જે સ્નેહ તમે જુમાવશો, તેના

“સ્વપ્ન નથી, ચંપા ! હું પોતે જ છું.” ૧૬૨

યજ્ઞોદયએ કહ્યું: “બા! તમે આ વિચાર કેમ છો? આ વાંદી તમે વારંવાર કેમ બોલો છો?”

નર્મદાએ પૂછ્યું: “યજ્ઞોદય! દિવાનખાનાનાં તે મુદ્દત્ત હજી શું છે?”

“હા, એક છે, હું હમણાં તેમને બેઠાને બે આમું છું.”

“ત્યાં ખીચું કોણ, બેઠું છે?”

“માણેકલાવભાઈ—” જુલ્યા માણેકલાવને બાઈ સદે ઉભરી દીધાથી યજ્ઞોદય ચરમાઈ ગઈ અને હજી કચડીને નીચું બેઠું ગઈ. પ્રથમની માણેકલાવભાઈ કહેવાની જુની ટેવ યજ્ઞોદય હજી જુલ્યા કરી, નળેલી. તે અંતે વાર આવી રીતે જોલવામાં જુલ કરતી અને પાઝાથી ચરમાઈ ગઈ હતી. નર્મદા અને ખીચાં બંધાં એ સામગ્રીને હમણાં હાથ પરનું આને નર્મદાના મુખમાં દાસ્ય, બેવામાં આમું નહિ.

તે ઉતાવળે પગે ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને દીવાનખાના નરક ગઈ. યજ્ઞોદય પણ સાથે ગઈ.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

“સ્વપ્ન નથી, ચંપા ! હું પોતે જ છું.”

“એ શું માણેકલાવ, હમણે વખતે પણ તેમના વંશના પંડિત તમને આપ્યો નહિ? પિતા તથા પિતામહનું નામ પણ લખ્યું નહિ? તો પછી હમણે કેવી રીતે કર્યું?” એ પ્રમાણે ઓરડાને માણેકલાવને પ્રશ્ન કર્યો.

માણેકલાવે ઉત્તર આપ્યો: “પિતા પરમેશ્વર અને માતા મહામાયા.”

“એ માયાપ તો ખરાં પરનું નેમતા માલુમિક માતાપિતાના નામ જ્ઞાનુવાની તમને ઈચ્છા થઈ નહિ? તમારી માએ કેટલો વાવો ઉગ્યો નહિ?”

“ના.”

“કેમ?”

“મારી માના લક્ષમાં એ કશી બાબત આવી જ નહિ. મેં પોતે પાનું એ બાબતની કશી દરકાર જ કરી નહિ. માગ સમયકેર ઘણે એ મુદ્દત્ત ગાલનું છે એવી ખાતરી કરીને જા. માગને, ઘેર સખીને, તેમનું પ્રતિપાલન કર્યું છે, તો પછી એ સિંધે કશી ચંદ્ર કરવાની જરૂર નથી એન ધારીને મેં તે બાબત કશી દરકાર કરી નહિ. અને બાલ્યવસ્થામાં જ મેં તેમને લગ્યો છીએ તેથી તે અવનખાં હોય એવી ચંદ્ર ક્યાવી. ઉદનને તે હજી પણ બૂલથી મને વારંવાર માણેકલાવભાઈ કરીને બોલાવે છે. અને પછી ચરમાઈ જાય છે. હું પણ યજ્ઞોદય કરીને પ્રથમની આઈડે જાણી વાર બોલાવું

યશોદાએ કહ્યું: “ શું જુઓ છો આ ? ”

નર્મદાએ કપિત સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો: “ યશોદા! આ વીંટી તને કોણે આપી ? ”

“ આ જે ગૃહસ્થ આપણે ત્યાં જન્મવા આવ્યા છે; તેમણે આપી. ”

“ તે કોણ છે, યશોદા ? ”

યશોદાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ તે હું જાણતી નથી: તેમની પાસે હું ગઈ હતી, ત્યાં તેમણે મારી સાથે કેટલીક વાતચીત કરી: તેમણે માંડે નામ, મારા પિતાનું નામ, ક્યાં રહ્યાં છો વગેરે કેટલાંક પ્રશ્નો મને પૂછ્યા અને ત્યારપછી તેમણે આ વીંટી મને આપી. વાર, મારા પિતાનું નામ શું ? તે કોણ હતા ? ”

“ તે હું તને પછી કહીશ, પરંતુ તે ગૃહસ્થ બીજું કંઈ બોલ્યા કે તેમણે શું કહીને આ વીંટી તને આપી ? ”

યશોદાએ કહ્યું: “ અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી છેવટે તે બોલ્યા કે ‘ દીકરી! ઘણાં વર્ષો પહેલાં મારે એક સુંદર પુત્રી હતી, પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાં જ મેં તેને ગુમાવી છે. જે તે આજસુધી જીવતી હોત તો તે બરબર તારા જેવી જ હોત. તને જોઈને કોણ જાણે શાથી તે વાત આજે મને યાદ આવી. મારે બીજું કંઈ નથી દીકરી! માત્ર એક આ વીંટી મેં સાચવી રાખી છે, તે હું તને આપું છું. તું પહેર. તું જ હવે મારી પુત્રી. કોઈ કોઈ વખતે મને યાદ કરજે. ”

નર્મદાએ પ્રશ્ન કર્યો: “ તેમણે મારે વિષે કંઈ પૂછ્યું ? તારી મા છે કે નહિ અને છે તો ક્યાં છે, એવું કંઈ પૂછ્યું ? ”

“ હા. તે પાળુ પૂછ્યું. તમારી પાળુ બધી વાત મેં તેમને કહી સંભળાવી. કાશીની વાત, કાશીમાં દાદાની માતી પાસે આપણે રહ્યાં તે વાત, તે ગુજરી ગયા પછી દાદા આપણને અહીં લાવ્યા એ બધી વાત મેં તેમને કહી સંભળાવી છે. હું આ ! શું તમે તેમને જાણ્યો છો ? ”

“ ના પુત્રી! તેમને તો મેં કદિ જોયા પણ નથી. ”

નર્મદા મનમાં મનમાં બોલવા લાગી: “ કોણ હશે એ ? આ વીંટી તેમને ક્યાંથી મળી હશે ? આ વીંટી તેમની પોતાની જ છે—મારા પતિની છે ! આ નીચેના ભાગમાં ટૂંકામાં તેમનું તથા માંડે નામ એકેક અક્ષરમાં લખેલું છે. લગ્ન થયા પછી આ વીંટી મેં તેમના હાથમાં જોઈ હતી, તે આ વીંટીને બહુ સાચવતા હતા. છેવટે તે દિવસે બ્યારે તે મારી પાસેથી છૂટા પડ્યા ત્યારે પણ આ વીંટી તેમના હાથમાં મેં જોઈ હતી ! આ વીંટી આ ગૃહસ્થના હાથમાં ક્યાંથી આવી ? આ ગૃહસ્થ કોણ હશે ? ”

નર્મદાની મુઝા ઉતરી, પરંતુ આંખો ઉઘાડી નહિ. ક્ષીણ કંઠે અને ક્ષીણ સ્વરે ધીમે ધીમે તે બોલી: “આ સ્વપ્ન છે કે શું ? હું અત્યારે ક્યાં છું ? શું ખરેખર તમે જ આંખો ઓ ? નહીં તમે ઇવતા છો ? ખાતરી ચપા વિના આંખો ઉઘાડીને હું તમારી સામે નહિ જોઉં.”

“સ્વપ્ન નથી, ચંપા ! હું પોતે જ છું. આંખો ઉઘાડીને મારી સામે જો. હું મરી ગયેલા મનુષ્ય ફરીથી ઇવતા થઈને તારી પાસે આંખો છું.”

નર્મદા આંખો ઉઘાડીને કેટલીક ક્ષણનુંથી એક દષ્ટિથી ગૌરવ સના મુખ સામે જોઈ રહી. પછી પાછી આંખો મીંચી દઈ અવગત થઈને પડી.

“ચંપા ! ઓ ચંપા !” ગૌરવસે ત્રીજી વાર બૂમ મારી.

“હા.” નર્મદાએ ક્ષીણ કંઠે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“હા, બેડી ચા. મારી સામે બરાબર જો. હું જુહું નથી બોલતો, સ્વપ્ન નથી, ખરેખર હું પોતે જ છું.”

“નહીં તમે જ છો ? કેમ ફરીને તમે આંખો ? મરી ગયેલું મનુષ્ય શું કદિ ઇવતું થાય ?”

એટલું બોલીને નર્મદા પાછી ફરીથી બેસી બેઠાં. નાણું ઢાંતીમાં ચાલતો શ્વાસ પણ બંધ પડી ગયો. હોય, તેમ લાગ્યું.

ગૌરવસે એકદમ વ્યાકુળ બની, જઈને બોલ્યો: “મુખમાં થોડું પાણી આંખો, મોંપર પવન નાંખો.”

મનહરવાલે નર્મદાના મુખમાં પાણી આપ્યું. કેમકાં મોંપર પવન નાંખવા લાગી. વિમળના હાથ પગમાં અત્યારે બિલકુલ ચક્રિત રહી નહોતી. માર્ગદર્શક પણ જરૂર બની જઈ દિવાલની પાસે બેઠો હતો.

વ્યાકુળ હૃદયે ધરનાં બધાં મનુષ્યો કેટલીક વારનુંથી ચપ બેસી રહ્યાં. પવન નાંખવાથી નર્મદાના દેહમાં હવે ચેતન્ય આપ્યું. તેણે આંખો ઉઘાડીને ફરીથી ગૌરવસના મુખ સામે જોયું.

“ચંપા !” ગૌરવસે ધીમેથી કહ્યું.

“હા.”

નર્મદાએ ગૌરવસના મુખ સામે જોઈ ધરતી ચારે તરફ નજર ફેરી. પછી મનમાં તે વિચાર કરવા લાગી: “ખરેખર સ્વપ્ન નથી, જુહું નથી, મારું ધરના છે. સ્વામીનાથ ઇવતા છે—પાંદો આંખો છે. પરંતુ આટલા વિવેકમુધી તે ક્યાં હતા ?”

નર્મદા ધીમે ધીમે ઉઠીને બેડી સરીપરથી ખસી ગયેલાં કપડાં સમાં ક્યાં, માથાપરથી ખસી ગયેલું કપડું ફીક ફીક ક્યું.

ગૌરવસે બોલ્યો: અરે ! હવે ગૌરવસે કેમ ફરી સવાલ બોલ્યો:

શું. વાર, ગૌરદાસજી ! આજ તમે સવારથી બહુ ગંભીર કેમ જણાઓ છો ? તમે અહીં આવ્યા ત્યારથી ગાંભીર્યના દરીયામાં ડૂબી ગયેલા જણાઓ છો, તેનું કારણ શું ? તમારા બાવાજીના તથા અમીરખાં કામુલીના વેશ કરતાં આ ગૃહસ્થનો વેશ તમને બહુ સુંદર દેખાય છે. તમે અત્યારે સદ્ગૃહસ્થના જેવા જણાઓ છો. ગૌરદાસજી ! ગૌરદાસ તથા અમીરખાં કામુલી એવાં તમારાં બે નામ છે, તે હવે વધારીને ગૃહસ્થ રૂપે એક ત્રીજું નામ પણ રાખો તો કેવું સાંરે ? ”

ગૌરદાસે કહ્યું : “ બહુ સાંરે; ત્યારે ગૃહસ્થરૂપે માંરે નામ હીરાલાલ રાખો. ”

એ સાંભળીને માણેકલાલ એકાએક ચમકી ઉઠ્યો. એટલામાં પાસેનું બારણું એકાએક ઉઘડ્યું અને ઉન્માદિની માફક નર્મદાએ દિવાનખાનામાં એકદમ પ્રવેશ કર્યો. યશોદા પણ તેની પાછળ પાછળ દિવાનખાનામાં આવી.

“ એ તમે જ છો ? નક્કી એ તમે જ ? શું તમે જીવતા છો ? ઝાહ ! પ્રભુ તારી કળા અકળ છે ! ”

એમ બોલતી નર્મદા એકેએક મૂર્છિત બની જઈને ગૌરદાસના પગમાં એકદમ આજોટી પડી !

“ આ શું ! કોણ આ સ્વંપા ! સ્વંપા, ઓ સ્વંપા ! ”

ગૌરદાસ મૂર્છિત બની ગયેલી નર્મદાને પોતાના બોળામાં લઈ વચ્ચના છેડાવડે પવન નાંખતો નાંખતો વ્યાકુળ કહે બોલ્યો : “ સ્વંપા ! ઓ સ્વંપા ! ”

“ મા ! ઓ મા ! આ તમને શું થયું ? ઉઠો, બેઠાં થાઓ. બોલો તો ખરાં. ” એમ બોલીને યશોદા રડી પડી.

માણેકલાલ આ દૃશ્ય જોઈને એકદમ ઉતાવળે બહાર જઈ વિમળા તથા કમળાને ખૂસ મારી પાણી લાવીને નર્મદાના મુખ ઉપર છાંટવા લાગ્યો.

વિમળા રાંધવાનું છોડી દઈને અને કમળા જપની માળા નીચે મૂકીને બન્ને દીવાનખાનામાં દોડી આવ્યાં. એમા તથા રંગિલી બારણામાં આવીને બેઠાં રહ્યાં. મનહરલાલ પણ બજારથી ઘેર આવી પહોંચ્યો. તે ઉતાવળે પગલે દિવાનખાનામાં આવી નર્મદાની પાસે બેઠો. ગોવિંદ હાથમાંની મીઠાઈની ટોપડી ફેંકી દઈને એમા તથા રંગિલીની પાછળ ડોકિડે કાઢીને બેઠો રહ્યો.

“ સ્વંપા ! ઓ સ્વંપા ! ” ગૌરદાસે પવન નાંખતાં નાંખતાં પુનઃ ખૂસ મારી.

“ મા ! ઓ મા ! આ તમને શું થયું ? બોલો તો ખરાં ? ” રડતી રડતી યશોદા પુનઃ બોલી.

હીરાચાલે કહ્યું: “કેટલાક દિવસમુધી હું બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડી રહ્યો તેથી તેઓ કાણુ હતા, તે હું જાણી શક્યો નહિ. બ્યારે મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે મેં જોયું કે હું એક હોસ્પિટલમાં પડ્યો છું. શરીર ઉપરના બધા જખમો પાકીને બહુ પીડા કરતા હતા. સાથે બયંકર તાવ પણ આવતો હતો. લંગમગ થયો ખરો વખત તો હું બેશુદ્ધ અવસ્થામાં જ પડી રહેતો હતો. એવી સ્થિતિમાં મે મહિના વીતી ગયા. ત્યારપછી તાવ આવતો બધ પડ્યો અને જખમો પણ રૂઝાવા લાગ્યા. ખીજા ત્રણ-ચાર માસ એ હોસ્પિટલમાં મારે રહેવું પડ્યું. એ દરમિયાન તારા કયા સમાચાર મને મળ્યા નહિ, મગવાનો સંભવ પણ નહોતો. કોને મોટે અને કોની પાસે હું તારા મનાચાર પૂછું ? મારા પિતાને પણ એ સમાચાર પહોંચાવવાની મારી ઈચ્છા થઈ નહિ. બયંકર માનસિક તથા શારીરિક વેદનામાં એ કેટલાક મહિના પસાર કર્યા. પછી હોસ્પિટલમાંથી એક દિવસ ગુપચૂપ ન્હાની છૂટીને તારી તપાસ કરતાં જણાયું કે તે પાપિહ તને લઈને ક્યાંક ગયો ગયો છે.”

નર્મદા બોલી: “મને જાણતે હો, ન્હાની ગૂણુ હતા, ત્યાં, તેમના હાથમાંથી છેવટે અતિક્રાંત મેં મારું રજાણુ ક્યું. વાહ, ત્યારપછી તમે આટલા દિવસમુધી ક્યાં હતા ?”

હીરાચાલે કહ્યું: “ત્યારથી આજસુધી મેં મારું ઓગખાણુ કોઇને આપ્યું નથી. હું છું પણ તે આપવાની ઈચ્છા થતી નથી. વેર લેવાને માટે વેરાગી બનીને પછી દેરો દેશમાં, શહેરે શહેરમાં અને તીર્થ તીર્થમાં તે પાપિહની શોધ કરવાને હું ફરવા લાગ્યો. વૈરાગિની બયંકર જ્ઞાણ મારા હૃદયમાં ધારણુ કરીને એ રીતે ફરતા ફરવાનું મારા જીવનનું એક માત્ર વ્રત બની ગયું. જેમ જેમ દિવનો જતા ગયા, તેમ તેમ તે વૈરાગિની જ્ઞાણ વધારે વધારે સળગવા લાગી. મારું શરીર અને મન એ બયંકર જ્ઞાણમાં દગ થવા લાગ્યાં. મેં ધાર્યું કે મારા આખા દેહ આની રીતે બળીને થોડા વખતમાં ખાખ થઈ જશે.”

આમોઝીસના આવેગથી હીરાચાલનો કંઈ રૂધાઈ ગયો. બધાં ચૂપ બેની રહ્યાં. હીરાચાલે માણુકવાલ તરફ એક વાર નજર કરી. માણુકવાલ કહ્યું બોલ્યાં આટલાં વિના શોકગ્રસ્ત વદને નીચું જોઈને દિવાલને હડેલીને કાઢતા પૂતળાની માફક જીવો હતા !

પ્રિય પાક ! માણુકવાલની સ્થિતિ આજે આની કેમ થઈ ગઈ ? આટલા દિવસ પછી જે પરિચય સાંભળવાની તેને ઉત્કંઠ હતી, તે પરિચય સાંભળતાં તેનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ કે મૂર્તિ અજે કેમ જણાતાં નથી ?

“સ્વપ્ન નથી, ચંપા ! હું જીવતો છું. ૧૪-૧૫ વરસસુધી રસ્તાના ભિ-
ખારીની માફક હું આમ તેમ રખડ્યો છું અને વૈરનો બદલો લેવા માટે
પાગલની માફક ફર્યો છું. પરંતુ તું મને ફરીથી પ્રાપ્ત થઈશ, એ સ્વપ્નમાં
પણ મેં ધાર્યું નહોતું.”

પ્રિય પાકક ! ઘણા વખતથી નર્મદા નામે આપણી પરિચિત થયેલી
તથા રામશંકર પંડ્યાએ ઘણા આદરભાવથી જેતું પાંડવપોષણ કર્યું, તથા
વિમળા તથા કમળા નિત્ય જેની સાથે એક કુટુંબની માફક રહેતી હળી-
મળીને રહેતાં હતાં, તે શું નર્મદા નામ ભૂલી શકે ? આપણે કદાચ ભૂલી
શકીએ, કિન્તુ એ તો કદિ પણ ભૂલી શકે નહિ. તેમની પાસે તો નર્મદા
તે કાયમ ‘નર્મદા’ જ રહેશે-‘ચંપા’ કદિ પણ બનશે નહિ. તેથી ચંપા
નામની નકામી જન્મળ આપણે શામાટે બાંધવી જોઈએ ?

નર્મદા મધુર કંઠે ધીમે ધીમે બોલી: “વૈરનો બદલો વળી કોની
પાસેથી લેવાનો હતો ?”

હીરાલાલે કહ્યું: “કોની પાસેથી ? શું તે તું જાણતી નથી ચંપા ?
જેને માટે મારે મારા પિતાના ગૃહનો ત્યાગ કરીને ન્હાસી જવું પડ્યું
હતું, જેણે તારા ઉપર પશુના જેવો વ્યવહાર કર્યો હતો, જેને લીધે તારી
આંખોમાં અશ્રુધારાઓ જોવા છતાં, તારી સામે મેં નજર સરખી પણ કરી
નહતી, કિન્તુ જેને મેં મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક વહાલો ગણીને સાથે
ગળ્યો હતો; તે વિશ્વાસઘાતી પાખંડીએ એક ભયંકર જળથી ભરેલી હડી
નદીમાં વિકરાળ મગરમચ્છના મુખ આગળ મને ફેંકી દીધો હતો !”

એ સાંભળીને બધાં ચમકી ઉઠ્યાં. વિમળા ઊભી હતી, તે કંપની
કંપતી નીચે બેસી ગઈ. માણેકલાલે તેની માની સામે એક વાર જોઈને
હીરાલાલની સામે જોયું.

નર્મદા બોલી: “અરર ! સત્યાનાશની વાત ! મગરમચ્છના મોઢા-
માંથી તમે પછી કેવી રીતે બચ્યા ?”

હીરાલાલ કહેવા લાગ્યો: “મગરમચ્છ મને મોઢામાં પકડીને તીર-
વેગે નદીને સામે પાર એક જંગલની અંદર લેઈ ગયો. હું એક વૃક્ષનું થડ
પકડીને ખૂસો મારવા લાગ્યો. એટલામાં કેટલાક માણસો એક પાલખી લઈ ને
ત્યાંથી જતા હતા, તેઓએ મારી ખૂસો સાંભળીને એકદમ દોડી આવી
મગરમચ્છને મારીને ઘાટી મૂક્યો અને મને પાલખીમાં ઉંચકી લીધો. હું
પાલખીમાં બેસી ચઢીને પડી ગયો.”

નર્મદા બોલી: “અહ !! એ કોણ હતો ? તેમના પગ પાસે પ્રાણ-
પાથરવાની મને ઈચ્છા થાય છે.”

“તે સંન્યાસીનો જે ચેલો છે, તે આનો પતિ થાય !” ૧૬૭

“હા, તે પોતે જ.” હીરાલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો અને કુંડામાં માણે-
કલાવની સાથે પ્રેમપૂર્વક મેળાપ થયો, ત્યારથી તે આનંદસુધીની બધી વાત
ચંપાને-નર્મદાને તેણે કંઈ સંબળાવેલી.

તે સાંભળીને નર્મદા બોલી: “એટલાં માટેજ શું માણેકલાવ
અદીથી એકદમ ચાલ્યા ગયા ! યાકો, ત્યારે આપણે પણ બહાર તેમની
પાસે જઈને જોઈએ કે તે શું કરે છે ?” બન્ને બંધુનાં દિવાનખાનાની
બહાર નીકળ્યાં.

મકરણ ૪૧ મું.

“તે સંન્યાસીનો જે ચેલો છે, તે આનો પતિ થાય !”

માણેકલાવે જીયેના આરણમાં જઈ, એક યિજ્ઞનામાં પડી, વચ્ચના
છેડાવી, પોતાનું મુખ કાંઈને રડવા લાગ્યો. પુત્રની પાસે બેસીને તેની માતા
વિમળા પણ અંશુપાત કરવા લાગી. મનહરલાલ તેમની પાસે બેસીને ધીમે
ધીમે મનુર કહે. વિમળાને સંન્યાસી સદાનંદ સંબંધી સરળ વાતો પરિચય
કરાવવા લાગ્યો. માણેકલાવે વધારે રડવા લાગ્યો, તે જોઈને વિમળાનું હૃદય
હાથમાં રથું નહિ. તે પણ મોટેથી રડવા લાગી.

રડતાં રડતાં વિમળા બોલી: “બેટા માણેકલાવ ! આમ તું શું કરે
છે ? આનંદસુધી હું બહુ દુઃખ સહન કરતી આવી છું અને હજી પણ
સહન કરીશ, પરંતુ તું રડે છે તે હું જોઈ શકતી નથી. તું હવે છતો રહે.
હે વિધાત્રી ! આજ સોનાના રત્નકાળ જેના માણેકલાવનો જન્મ હું અમાગિ-
શીને મેં શાખાડે, મેં ?”

માણેકલાવ ઉઠીને યિજ્ઞનામાં બેસે અને આંખોમાંથી અનુગળ
લૂગ્નો લૂછતો, કપિત સ્વરે તેની માને આશ્વાસન આપતો બોલ્યો: “રડતો
નહિ, મા, તમારે પોટે મારો જન્મ થયો છે, તેથી જ માફ ગૌરવ મય-
વાઈ રથું છે. જો હું આજે ઉચું જોઈ શકતો હોઉં, તો તે તમારે પુત્ર
હોવાથી જ જોઈ શકું છું-નહિતો આ જન્મમાં હું કદી પણ ઉચું જોઈ
શકત નહિ, તમારી માફક હું પણ દુઃખ સહન કરતો આવ્યો છું અને હજી
પણ સહન કરીશ, પરંતુ આજ આ દુઃખ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી.
હું આનંદસુધીમાં કદિ પણ બીજા કોઈની પાસે રડ્યો નથી, પરંતુ મા !
તમારા ખોળામાં તો અનેક વાર રડ્યો છું. આજ ફરીથી એક વાર તમારા
ખોળામાં મને રડવા દો. આજ તમારા ખોળામાં મુખ ગળી હૃદય પુરું
કરીને મારું હૃદય તો શરૂ જોડો કરવા દો !”

હીરાલાલે પોતાની આત્મકલાણી પુનઃ આગળ ચલાવી: “ પાંચ-૭ વર્ષ પહેલાં હરિદ્વારમાં મારે તેની સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો. મને વધારે વ્યથા ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેણે તારા સંબંધમાં મને જે વાત કહી, તે તને સંભળાવીને હું તને નિર્થક કષ્ટ આપવાને ઈચ્છતો નથી. તું કયે સ્થળે કેવી સ્થિતિમાં હતી તે બધી વાત આજે માણેકલાલ તથા યશોદા પાસેથી મેં સાંભળી છે. આપુ માણેકલાલ ! હવે તમે મને ઓળખ્યો કે હું કોણ છું ? હું યશોદાનો પિતા હીરાલાલ દેસાઈ છું. ”

માણેકલાલ શોકગ્રસ્ત મુખે અને કંપિત કંઠે બોલ્યો: “ હા, ઓળખ્યા. મારી બેઅદબી માફ કરજો. આ વિષે હું કાંઈક કાંઈક પ્રથમથી જ જાણતો હતો ! વાર, આપને એક પ્રાર્થના કરવાની કે, આપનો શત્રુ એ સંન્યાસી-એ કોણ ? ”

હીરાલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: એ “ શિવનારાયણ પોતે કે જે—”

“ શું, નક્કી તે શિવનારાયણ,—મારા પિતા ? ! ”

એટલું બોલીને માણેકલાલ ઉતાવળે પગને એકદમ ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયો. વિમળા પણ ઉડીને તેની પાછળ પાછળ બહાર ચાલી ગઈ.

હીરાલાલે કહ્યું: “ ચંપા ! શિવનારાયણ શું માણેકલાલનો પિતા થાય ? અરે ! સત્યાનાશ કાઢ્યું ! ”

નર્મદાએ કહ્યું: “ હા, શિવનારાયણ એ માણેકલાલના પિતા થાય. શું તમે આટલા દિવસસુધી જાણી શક્યા નહિ ? ”

“ ના, કેવી રીતે જાણી શકું ? માણેકલાલે કદિ પણ તેના પિતાનો પરિચય મને કર્યો જ નહિ અને એ વાતનો મનમાં સંકલ્પ પણ કદિ થયો નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ તેનું નામ માણેકલાલ છે એ પણ આજ અહીં આવીને મનહરલાલના મોઢેથી જ મેં સાંભળ્યું. ”

નર્મદાએ કહ્યું: “ પિતાનું ઋણ દીકરાએ વાળ્યું છે અને પતિનું ઋણ સ્ત્રીએ વાળ્યું છે. નરકના મોઢામાંથી માણેકલાલે તથા તેમની માતાએ યશોદાને બચાવી છે. ”

“ તે બધી વાત મેં સાંભળી છે, ચંપા ! માત્ર એટલું જ નહિ, દિન્ટુ મેં શુભાવેલું મારું સર્વસ્વ ધન કે જે તું અને યશોદા તે પણ તેમણે મને પાછાં મેળવી આપ્યાં છે. વળી તું જાણતી નથી, ચંપા ! મારો પરમશત્રુ કે જે તેનો પિતા તેને પણ તેણે મારા હાથમાં લાવી આપ્યો છે. માત્ર તેનું ઋણ જ તેણે વાળ્યું છે એટલું જ નહિ, દિન્ટુ ઉદ્યો હું તેનો ઋણી થયો છું. ”

નર્મદાએ પ્રશ્ન કર્યો: “ તેમના પિતા કે જે આ સંન્યાસીની વાત બધા જોડો કરે છે તેજ કે. ”

“તે સંન્યાસીનો જે ચેરો છે, તેં આનો પતિ ધાય !” ૧૬૬૦

જેવી તમારો ઉપદ્રવ જૂઠી જાતને તમારા પિતાની સાથે ચતુતા આંધું અ-
થવા તમારા અધિન હૃદયને વધારે અથા પમાડું. આરો વરણિં તો પ્રથ-
મથી જ શાન્તે થઈ ગયો છે. બરમ જે દત્તી ને પણ હવે બધી ઉડી
ગય છે !

માણેકલાલે કહ્યું : “ તમે હવે કોઈ પણ જાતની ચતુતા નહિ કરો,
એ તો હું જાણું છું. ફક્ત તેને માટે દુઃખ પામતો નથી. પરંતુ—”

મનહરલાલે માણેકલાલને સ્નેહથી બાંધપાઘમાં પકડીને કહ્યું : “ પર-
તુ હું માણેકલાલ ! એ વાન હવે મનમાં સાવ નહિ—એ વાનતો ઉચ્ચાર
પણ કર નહિ, એ વાત તારા મનમાંથી હવે તું નહન ઘટી નાંખ—જૂઠી જા. ”

માણેકલાલે કહ્યું : “ જૂઠી ચક્રો નથી, મનહરભાઈ ! તમે મારો
સ્વભાવ સમજી જાઓ છો, મારું હૃદય પિડાયો છો. હું આજે સામાટે
વ્યથા પામું છું, તે તમે જાણો છો ? ને મારા પિતા છે. શેરો કહે છે કે
પિતા એ જ ધર્મ અને પિતા એ જ સ્વર્ગ, પરંતુ હું તેમને તેવા બાવવી
જોઈ શકતો નથી. દેવગુણ ગણીને જેમ જેમ હું તેમની તરફ જોવાની
કશ્કા કરું છું, તેમ તેમ મારું મુખ નીચુ થતુ જાય છે. ”

મનહરે કહ્યું : “ મુખ નીચુ થતું હોય તો માની સાને જો. માના
ખોળામાં સૂઈને અને માના મુખ સામે જોઈને પિતાનું દુઃખ જૂઠી જા,
આની માના મંસારમાં જોને હોય છે, તેને નરક પણ સ્વર્ગ બની જાય છે,
માણેકલાલ ! ”

“ હા, મનહરભાઈ ! માનું મુખ જોઈને જ એ વ્યથા જૂઠી ચક્રાય
તેમ છે, તે નિવાસ બહુવાનો ખીજો કોઈ રહ્યો નથી. ”

હીરાલાલે કહ્યું : “ બાપુ માણેકલાલ ! આજે મારી સાથે, આપણે
એક વાર તમારા પિતાની મુલાકાત કરી આવીએ. તમે મારા અને તેમના-
બંનેના છો, તમે મને તથા તેમને એક બધનથી બાંધ્યા છે ! આજે
બાપુ ! એ બધનવડે તેમને બાંધીને અહીં લઈ આવીએ. ”

માણેકલાલે બોલ્યો : “ તમે સ્નેહ—બધનથી બધાઈ ગયા છો, પરંતુ
તેમને બાંધ્યા છે કે નહિ અથવા તેમને હું બાંધી ચક્રીય કે નહિ, તે હું
જાણતો નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ મને જોઈને તે મુખી યગે કે દુઃખી,
ને પણ હું જાણતો નથી. જો કદાચ ત્યાં જવું હોય, તો આપની સાથે
નહિ, પરંતુ મારી માની સાથે હું જઈશ. મા, તમે મારા પિતા પાસે જાઓ ?
અને મને તમારી સાથે લઈ જાઓ ? ”

વિમળા બોલી : “ ચાલ બેટા ! આટલા દિવસે તેમની શોધ લાગી

“ આવ, બેટા ! આવ, મારા બોળામાં મુખ રાખીને તારે જોયેલું રડવું હોય તેટલું રડ. રડી રડીને તારા હૃદયનો ભાર ઓછો કર. ”

પિતાએ શિક્ષા કરી હોય અને જેમ બાળક પોતાની માતા બોળામાં મુખ રાખીને રડે તેમ માણેકલાલ રડવા લાગ્યો. પુત્રને બોળામાં લઈને માતા પણ રડવા લાગી.

એ સાંભળીને મનહરલાલે હાક મારી : “ માણેકલાલ ! વિમળા કાઢી ! ”

માણેકલાલ મુખ ઉંચું કરી મનહરલાલની સામે નેઘ પાછું મુખ નીચું કરીને બોલ્યો : “ મનહરભાઈ ! હું રડું છું—એક નિરાધાર દુર્બળ છોકરાની માફક માતા બોળામાં હું રડું છું. શું હું રડું છું તેથી તમે મને દુર્બળ ધારીને ઠપકો આપશો ? ”

મનહરે કહ્યું : “ ના માણેકલાલ ! હું તને ઠપકો નહિ આપું, રડીને તું તારા હૃદયનો ભાર ઓછો કર. માતા બોળો એ તારું રડવાનું સ્થાન છે. ”

માણેકલાલે કહ્યું : “ મનહરભાઈ ! વિધાતાનો ખેલ કેવો છે, તે આપણાથી જાણી શકાતું નથી. આ વાતમાં હું કેમ જઈ પડ્યો, તેનો મને વિચાર થાય છે. આ પાપના બદલામાં આ શત્રુતાની પ્રતિશોધમાં હું શામાટે ભાગી થયો ? ”

મનહરલાલે ઉત્તર આપ્યો : “ પુત્ર થઈને પિતાનું ઋણ વાળવું એવું હેતુથી વિધાતાએ તને આ વાતમાં નાંખ્યો છે, તેને માટે તું દુઃખ શામાટે લગાડે છે ? માણેકલાલ ! તે તેમનું ઋણ વાળવા માટે જ પ્રભુની પ્રેરણાથી એ પ્રમાણે યશોદા વિપત્તિમાં આવી પડી હતી. તેની સાથે તે લગ્ન કરીને તેનું રક્ષણ કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રભુપ્રેરણાથી યશોદાના પિતાનું પણ વિપત્તિમાંથી તે રક્ષણ કર્યું છે. તેમના વૈરનો બદલો વાળવા માટે તેમના શત્રુને તેમના હાથમાં લાવી આપ્યો છે. હીરાલાલ દેસાઈ જે મનુષ્ય હોય તો તે પણ ક્ષમણ કરશે કે તેના વૈરનો બદલો હવે સંપૂર્ણ વળી ગયો છે. ”

એટલામાં હીરાલાલ દેસાઈએ ગૃહની અંદર પ્રવેશ કરીને કહ્યું : “ બદલો વળી ગયો છે, મનહરલાલ ! સંપૂર્ણ બદલો વળી ગયો છે. મારું બધું ઋણ ચુકવી આપીને માણેકલાલે ઉઠ્યો અને ઋણી બનાવ્યો છે. બેટા માણેકલાલ ! તમે હવે મનમાં શામાટે દુઃખ પામો છો ? શિવનારાયણ એક વખત મારા પરમ મિત્ર હતા. વચ્ચે તેમણે ગમે તે કર્યું, કિન્તુ તે તમારા પિતા છે, એવું હવે મારા જાણવામાં આવ્યુંથી હું પુત્ર તેમને હૃદય સાથે આપવા તૈયાર છું. તમે આટલા દિવસસુધી મારી સાથે રહ્યા, પણ શું તમે મને ઓળખી શક્યા નહિ કે હું પશુ જેવો નથી કે

તેણે કંકણ તથા આડી વગેરે વસ્ત્રાભૂષણો લાવી રાખ્યા હતાં, પરંતુ વડુ તેના બાપને પેરથી જ સંઘળાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરીને આરેલી ટોચથી એ ચીંતેની તેને જરૂર નહોતી, તેથી પદારો ઉપાડી કમળાએ એ બધી ચીંતે બહાર કાઢી ઉપર કુમકુમ છાંડી ઓરડાની બહાર નીકળી નમંદની રાહ જોતી જામી રહી. નમંદ અત્યારે મર્વની માથે 'માણેડલાલના ઓરડામાં જામી હતી. ઓરડામાંથી જ્યારે બધા બહાર નીકળી આનંદાશ્રમમાં ગયાં, ત્યારે કમળાએ નમંદને એ વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવી દીધાં તથા એકદમ ઘરમાં જઈ ગયા. લાવીને તેના મોડામાં ધાકી દીધો !

એ જોઈ નમંદ હસી પડી અને કમળાને પ્રણામ કરી તેના ચરણની રજ તેણે પોતાના મસ્તકે ચડાવી.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

પિતા-પુત્ર.

ગભીર રાત્રિએ આનંદાશ્રમના તે ગુપ્ત વિશ્રામગૃહમાં સદાનંદ અને સુંદર પાસે પામે બેસીને ધીમા અવાજથી કાંઈક વાતચીત કરે છે !

સદાનંદે પૂછ કર્યો : “ સુંદર ! હજી પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ કે ? ”

સુંદરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ ના ગુરુદેવ ! હું આજો દિવસ તેના શોધમાં શરીરે ગેરીએ અને મોહ્યે મોહ્યે રખડું છું, કિન્તુ ગૌરદાસનો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. આજ બપોરે ફક્ત સર્વદમનને મે એક વાર જોયો હતો. પરંતુ દૂર એક ગલીની અંદર તે ક્યાંક આજ્યો ગયો, તેથી હું તેને પકડી શક્યો નહિ. ”

સદાનંદે બોલ્યો : “ ગૌરદાસને તેણે ગુપ્ત વેશમાં નક્કી કોઈક સ્થળે મંતાડી રાખ્યો હશે અને અહીં મુજબ નગરીમાં ગુપ્ત વેશ ધારણ કરી તેના મારી શોધ કરવા આજો દિવસ ક્યાં કરતા હશે. ”

સુંદરે કહ્યું : “ હા ગુરુજી, સંભવિત છે અરે. ”

થોડી વાર મૌન બેઠા રહ્યા પછી એકદમ ઉત્તેજિત સ્વરે સદાનંદે પુનઃ બોલ્યો : “ સાંભળ સુંદર ! ગૌરદાસના કરતાં પણ સર્વદમન અત્યારે મારો મુખ્ય અને મોટો શત્રુ છે. ગૌરદાસ સર્વદમનના આશ્રયનીય છે, તેથી જ ગૌરદાસનો મને વિગેય બચ લાગે છે. નહિતો આજ્યો બધો બચ તેમના તરફથી હું કદિ રાખું નહિ. સર્વદમનનો આશ્રય જો તેને ન હોત, તો સહજમાં હું તેને પકડી શકત અને તેનો નિમ્મલ પણ કરી નાંખત, પરંતુ સુંદર !

છે, તો એક વાર તેમને મળી આવીએ. હું જઈ અને તને શામાટે ન લઈ જઈ ? તેમનું ધન તું-તે ધનને મેં આજસુધી જતન કરીને સાચવી રાખ્યું છે, આજે તે ધનકંપી તને તેમના ચરણમાં સાંપીને હું મારો જન્મ સાર્થક કરીશ, અને વળી તેમને જો હું પાછા પ્રાપ્ત કરી શકીશ, તો તે તારા દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકીશ-તે સિવાય બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી હું તેમને પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ. ”

મનહરલાલ જઈને એક ગાડી લઈ આવ્યો. વિમળા તથા માણે-કલાલને લઈને હીરાલાલ અને મનહરલાલ તે રાત્રે આનંદાશ્રમમાં ગયાં. જતી વખતે કામંદકીએ ઇશારો કરીને મનહરલાલને ધરમાં બોલાવ્યો. મનહરે પાસે આવીને જોયું તો કામંદકીની પાછળ રાઈ રંગિલી નીચું મુખ કરીને બિભી બિભી રહે છે.

મનહરે પૂછ્યું : “ શું છે ? ”

“ આને પણ સાથે લઈ જાઓ. ”

“ કેમ ? ”

“ તે સંન્યાસીનો જ ચેલો છે, તે આનો પતિ થાય ! ”

“ શું કહો છો ? નક્કી તે તેનો પતિ છે ? તમે કેવી રીતે જાણ્યું ? ”

“ પછી તે તમને કહીશ, અત્યારે સમય નથી. એક વાર એને સાથે લઈ જાઓ. ”

“ જાહુ સાહે, ચાલો, રંગિલી. ”

રંગિલી કંપિત પગે મનહરલાલની પાછળ પાછળ ગઈ.

પિય વાચક ! તારા સ્મરણમાં હશે કે હીરાલાલ અને અંપાનેલ અત્યારે પ્રથમ મેળાપ અને પરિચય થયો, સારું કે મળ્યા તેમની પાસે જ હતી. વિધવા નર્મદાને એકદમ સંધવાપણું પ્રાપ્ત થયેલું જોઈને કેમળાના હૃદયમાં મોટો આઘાત થયો. નર્મદાની સામે જોઈને તેનો દેહ કંપી ઉઠ્યો ! ઓય મા ! સ્વામીની સન્મુખ નર્મદા વિધવાના વેશમાં બેસી છે ! કેવું ખરાબ ! તે નર્મદાના આચાર્ય વિનાના ખાલી હાથ તથા સાદાં કપડાં તરફ જોઈ શકી નહિ. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે નર્મદા બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડી છે, વળી વિમળા પણ દિવગીરીના ભારથી ચૈતન્યરહિત બનીને બેસી છે, તેથી નર્મદાને આવી અવસ્થામાં ટોની સંભાળ નીચે રાખીને હું કંઈ પણ તથા વસ્ત્રાનુસાર સેવા કરઉં ? આ કારણથી નર્મદાને પોતે જોઈ ન શકે તેવી રીતે બીજા દિશામાં મુખ ફેરવીને બેસી બેસી પવન નાંખવા લાગી.

અંપાનેલ અત્યારે માણેકલાલ શું કરે છે તે જોવા નીચે ગયાં. તે જોઈને એકદમ જોતાના આંચાનાં પ્રવેશ કરી વડુ આવશે એવા હિચકી

“ મારો પુત્ર ? સર્વદમન એ શું ? મારો પુત્ર ? શું સર્વદમન એ મારો હતભાગી પુત્ર માણેકલાલ પોતે જ છે ? ”

હીરાલાલે કહ્યું : “ ભાઈ શિવનારાયણ ! આજે બધી રાત્રી બૂલી જતો. આજ તમે હીરાલાલના પરમ મિત્ર છો, હું બધું બૂલી ગયો છું. તમારા માણેકલાલે તમારી સાથેનું બધું વેર અને બુલાવી દીધું છે. માણેકલાલે મારી નિરાશિત કન્યાને નરકના મુખમાંથી બચાવીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું છે. માણેકલાલના પ્રતાપથી જ મારી સ્ત્રી તથા કન્યાને હું પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. માણેકલાલને લીધે જ આજે હું તમારી સાથે મેળાપ કરી શક્યો છું. માણેકલાલે તમારું સઘળું ઋણ વાળી આપીને ઉછેરો અને તેમનો પોતાનો ઋણી બનાવી મૂક્યો છે. આવો ભાઈ ! આજે તમને હું મારા હૃદય સાથે આપીને તે ઋણ વાળી આપું. ”

હીરાલાલ પોતાના હાથ પહેળા કરીને શિવનારાયણને આશિર્વાદ કરવા આગળ આશ્યો, કિન્તુ શિવનારાયણ તેને ધક્કો મારી દૂર હસેલી દૃષ્ટિએ બોલ્યો : “ દૂર જતો રહે તું અહીંથી, મોટા ગૌરવ સાથે માણેકલાલના ગુણનું વર્ણન કરતો આજો છે તે ! આવવા દે માણેકલાલને અહીં ! પિતૃબક્ત પુત્ર પિતાના ગૌરવે ગૌરવાન્વિત થાય છે તે ! ”

હીરાલાલે કહ્યું : “ માણેકલાલ આવે છે, ભાઈ ! તમારું અગીયત્વ કરવાને આવતો નથી, કિન્તુ તેની માની સાથે તમારા ચરણમાં ભક્તિરૂપી જળની અંજલિ દઈ તમારો સ્નેહ પ્રાપ્ત કરવાને આવે છે. ભાઈ ! તમારી સ્ત્રી સાક્ષાત્ સતી લક્ષ્મીના જેવી રમણીરત્ન છે, અને તમારો પુત્ર શત-કુળઉદ્ધારક-કુળદીપક છે. તમે તેમના ઉપર ઘૂણા શામાટે કરો છો ? ફોગટ અભિમાનમાં હૃદયનાં દારૂ શામાટે બંધ રાખો છો ? હૃદય ખોલીને તેમને હૃદય ઉપર ઉંચકી લ્યો અને તમારું જીવન ધન્ય કરો. તમે આજ-મુઘીમાં કદિ પણ મુખી થયા નથી, તે હવે આજે મુખી થાઓ. ”

સદાનંદ બોલ્યો : “ સાંભળ, હીરાલાલ ! તારો આ આગ્રહ વા-જબી છે. માણેકલાલ તથા માણેકલાલની મા અને પ્રાપ્ત થવાથી મારે જો કે ખુશી થવું જોઈએ, પરન્તુ મારે તો તેમને અતિ ઘૂણાથી પાદપ્રદાર જ કરવો છે. તે સિવાય મારી પાસેથી તેમણે બીજી આશા રાખવી તદ્દન પ્રથા છે ! જા ! જો જીવવાની આશા રાખતો હોય, તો તેમને લઈને અહીંથી જલદી વિદાય થા. તારા માણેકલાલને તથા તેની માને કહી દે કે તેઓ મારી સન્મુખ આવે નહિ અને તેમનું મુખ અને બતાવે નહિ. તેમનાં મુખ જોવાને હું ઇચ્છતો નથી. તેમનાં મુખ જોઈને હું મુખી થઈશ નહિ, કિન્તુ મારા હૃદયમાં ઉછી અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટશે ! ”

હું તેને સર્વદમનના આશ્રયરહિત કરવા ઇચ્છું છું !”

“કેવી રીતે તેમ થઈ શકશે ગુરુજી ?”

“ગૌરદાસની શોધ કરવાની હવે કશી જરૂર નથી. ગુપ્ત વેશમાં જ્યાં તે સંતાઈ રહ્યા હોય ત્યાં રહેવા દે. હવે ફક્ત તું સર્વદમનની શોધ કર. ગૌરદાસ મળે કે ન મળે, પરંતુ તેની શોધમાં હવે તું વૃથા સમય નષ્ટ ન કર. સર્વદમન એક વાર તારા જોવામાં આવ્યો છે અને હજી પણ આવશે. તેના રક્તથી મારી ઇષ્ટદેવી-એ રાક્ષસી પ્રતિહિંસાની તૃપ્તિ તું પ્રથમ કર. તેજસ્વી યુવક સર્વદમનના ઉત્તમ શોણિતથી મારી પ્રતિહિંસા દેવીની તું પ્રથમ પૂજા કર. તેમ કરવાથી ગૌરદાસને તે દેવી લાવી આપશે અને કદાચ નહિ લાવી આપે તોપણ કશી જરૂર નથી.”

એટલામાં એકાએક આશ્રમનું દ્વાર ઉઘડ્યું. સદાનંદે બહાર નજર કરીને જોયું તો ગૌરદાસ સાક્ષાત્ તેની સમક્ષ ઊભો છે !

ગૌરદાસ-હીરાલાલ દેસાઈએ કહ્યું: “સદાનંદ-બ્રજગિરિ ! ગૌરદાસ જ પ્રથમ આપની સમક્ષ-હાજર થયો છે. જો જરૂર હોય તો વૃદ્ધ ગૌરદાસના શીતલ શોણિતથી તમારી ઇષ્ટદેવી-રાક્ષસી પ્રતિહિંસાને તૃપ્ત કરો-યુવક સર્વદમનના ઉત્તમ શોણિતથી નહિ.”

“ગૌરદાસ ! તું અહીં આવ્યો ?” બ્રજગિરિએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, હું અહીંઆ આવ્યો છું. આજ હું તમારો પરમ શત્રુ ગૌરદાસ નથી બ્રજગિરિ !-શિવનારાયણ ! આજે હું તમારો જીનો મિત્ર હીરાલાલ દેસાઈ છું !” હીરાલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“હીરાલાલ દેસાઈ ! શિવનારાયણનો મિત્ર !”

“હા, હું હીરાલાલ શિવનારાયણનો મિત્ર છું-બ્રજગિરિનો શત્રુ ગૌરદાસ નથી. શિવનારાયણ ! જો સર્વદમનના ઉત્તમ શોણિતથી તમારી ઇષ્ટદેવી-રાક્ષસીને તૃપ્ત કરવાની તમે હમણાં વાત કરતા હતા, તે સર્વદમન કોણ છે, તે તમે જાણો છો ?”

“હા જાણું છું. તે મારો વિશ્વાસઘાતક, અકારણ અયાચિત પરમ શત્રુ છે ! તારા કરતાં પણ મોટો શત્રુ છે ! તે મારા બધા સૌભાગ્યનો અભિશાપ છે, મારી શાન્તિ અને મારા સુખનો નાશ કરનારો છે, મારી મન-મંદુરી નિદ્રાનું ખરાબ સ્વપ્ન છે અને મારી ફૂલશય્યામાં રહેનારો કાળો સર્પ છે !”

“નહિ, નહિ, શિવનારાયણ ! તમારી ભૂલ થાય છે. સર્વદમન તમારો પુત્ર, તમારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત, તમારું ઋણ-દેણ વાળનારો, તમારું કલંક દૂર કરી ગૌરવ દેખાડનારો, અમંગળનો મંગળ અને અભિશાપનો આશિર્વાદ સર્વદમન તમારો પુત્ર છે !”

પાગોં દયા કરી છૂટા ને મારો કશો પણ સ્પર્શ કરી શક્યો નહિ અને ને પોતાના વૈરાગ્યથી પોતે ને જાણને રાખ થઈ ગયો તે અવન પાપી શું આજે દયા કરીને મને હૃદય સાથે આંખવાને આવ્યો છે ? તેને અંદા લાન નાર બીજું કોઈ નહિ પણ તારો આ માણેકલાલ ને છે. બધાનું મૂળ માણેકલાલ ને છે. રાગના જેટલું માંડ ને આ ઐશ્વર્ય, ને આજે એક દાણની અંદર નાશ પામ્યું છે ! તેનો નાશ કરનાર માણેકલાલ પોતે ને છે. હીરાલાલ નેકે મારો શત્રુ છે, તોપણ તેની ચતુરતા હું માંડ કરી શકીશ, કિન્તુ મારો અધ્યક્ષ, અકારણ શત્રુ ને માણેકલાલ, પિતૃવરી માણેકલાલ પિતાના અપમાનનું કારણ ને આ માણેકલાલ, શત્રુના પગતમે પિતાનું માથું કચરાનનાર ને આ માણેકલાલ, તેના અપમુખની હું કદિ પણ લમા આપી શકીશ નહિ !

પિતાના દેહને પ્રાણ, મોનાનો ચાંદ ને માણેકલાલ, તેના પ્રત્યે આવાં અન્યાયમહેલાં, કંઠોર વાક્ય સાંભળાને વિમળાના મનમાં બહુ લાગી આવ્યું. સહેજ ઉત્તેજિત સ્વરે તેણે ઉત્તર આપ્યો : “ તમારું તમે કૂબી ગયા હતા, તે તમારું વાળુ છે. માણેકલાલે ! ને શત્રુના કદિ પણ બૂલી શકાયા નહિ, એવી શત્રુતા જીતાવીને હીરાલાલને તમારા મિત્ર બનાવ્યા છે. માણેકલાલે ! ગૌરવથી તમારાં સધળા પાપો અને સધળાં ક્ષેડા ઢાકી દીધાં છે, માણેકલાલે ! તો માણેકલાલને તમે શું લમા આપી શકો નહિ ? તમે આ શું બોલો છો ? એક વાર જરા વિચાર તો કરો ! હીરાલાલ તમારા શત્રુ થયું, તેમાં તેનો દોષ છે ? બહુ તરીકે વિશ્વાસ લાવીને જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ તમને સોંપ્યું, તે વિશ્વાસનો ભંગ કરીને તમે તેમનું સલાનાર કાઢ્યું, એ તમારો કોઈ આઠો દોષ છે ? તેમનું તમે સર્વસ્વ લઈ લીધું, તે માણેકલાલે તેમને પાછું સોંપ્યું ! ને તમારું મુખ કદિ જુએ નહિ, તે આજે તમને હૃદય સાથે આંખીને સુંખી કરવા આવ્યા છે, તે પ્રતાપ માણેકલાલનો ને છે, હીરાલાલનો અભિશાપ છૂટીમુઠી તમારે માથે રહેતો, તે અભિશાપને જલ્દયે તેમનો આશીર્વાદ માણેકલાલે ન મેળવી આપ્યો છે ! નરકમાંથી તમને સ્કારમાં માણેકલાલે ને ક્યારી લીધા છે ! હવે બીજું તમારે શું બોલ્યું છે ? પુત્રની પાસે પિતા એથી વધારે શું માંગી શકે ? પુત્ર પિતાનું આથી વધારે શું સાક કરી શકે ? ”

સંઘર્ષ વિકટ લાગ્ય કરીને બોલ્યો : “ આજે હું તમારી દયાને પાત્ર બન્યો છું ! સુદિબળથી ને શિવનારાયણ મંડેરોધનવલ્લભા યુર્રતિ પૂજાની માફક નયનબો હોઈ ને તેજસ્વી મન્નગિરિ નામધારણ કરીને તીર્થોમાં દેનારે દેકાણે મોટા માન સહિત કરતો તથા મોટા મોટા સન્નોમીઓ પાલુ

એટલામાં આગળની પાછળથી માણેકલાલનો હાથ પકડીને વિમળાએ સદનદેના ખાનગી ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

કરુણાની દૃષ્ટિથી સ્વામીના મુખ સામે જોઈને અત્યંત કરુણ સ્વરે વિમળા બોલી: “અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટશે! કેમ સ્વામીનાથ? આ તમારા અમૃત સમાન સોનાના રમકડા જેવા માણેકલાલની તરફ એક વાર નજર તો કરો. આની સામે જોવાથી અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટશે? તમે શું બોલો છો? આ તમારા ધનને આટલા દિવસસુધી મેં યત્નપૂર્વક હૃદયમાં ધારણ કરીને સાચવી રાખ્યું છે, આજે તેને હું તમારા ચરણમાં સોંપવાને આવી છું. મારા હૃદય સાથે સાચવી રાખેલા આ ધનને તમે શું તમારા ચરણમાં રાખશો નહિ? જુઓ, એક વાર આ ધનની સામે નજર કરીને જુઓ, આવું કીંમતી માણેક રાગને ઘેર પણ હોય નહિ. શામાટે તમે મોઢું ફેરવીને બિલા છો? એક વાર તો નજર કરો! કદાચ મારું મુખ ન જોવું હોય, તો ન જુઓ, મને પગે ઢેલીને દૂર કરવી હોય તો દૂર કરો, પણ માણેકલાલની સામે શામાટે નથી જોતા? માણેકલાલને શામાટે પગે ઢેલશો? અતે વળી વિચાર કરીને જુઓ તો મને પણ તમે શી રીતે પગે ઢેલી શકો? તમારી ગેરહાજરીમાં માણેકલાલને ઉછેરીને મેં મોટા કર્યો છે, મારા હૃદયમાં ધારણ કરીને યત્નપૂર્વક મેં તેનું રક્ષણ કર્યું છે, તે માટે મને ધન્યવાદ આપવાને બદલે ઉઘી પગે ઢેલશો?”

પ્રથમ માફક મોઢું ફેરવી સદનદે ઉત્તર આપ્યો: “તારા અમૃત સમાન સોનાના રમકડાને તારી પાસે રાખ, હૃદય ઉપર ધારણ કરીને સાચવી રાખેલા તારા ધનને તારા હૃદય ઉપર જ તું ધારણ કર; મારા હૃદયે તો તે વિષ છે! વિષને ધારણ કરવાવાળી તું છે, તેં એ હજાહજાર વિષને તારા પેટમાં ધારણ કર્યું છે!”

એમ બોલતાં બોલતાં સદનદે રોપપૂર્ણ દૃષ્ટિએ વિમળા તરફ જોયું. જોઈને ઢોર શબ્દથી તે પુનઃ બોલવા લાગ્યો: “કોઈ પણ દિવસ તારા તથા તારા માણેકલાલ તરફ સ્નેહની નજરથી મેં જોયું નથી, તે આજ હું શી રીતે જોઉં? માણેકલાલ બ્યારે નિર્દોષ નાનો બાળક હતો, તે વખતે પણ મેં તેની સામે સ્નેહની દૃષ્ટિથી જોયું નથી, તો હવે આજે તો શાનો જોઉં? આજે તો કાળા સાપની માફક માણેકલાલ મારા મનમાં સાલ્યા કરે છે, શુભ શત્રુ બનીને મારા સુખની અકાંક્ષા તેણે તોડી પાડી છે, મને અથાગ જગમાં દુઆવી હતીને મારા શત્રુનું મુખ તેણે ઉજ્જવળ કર્યું છે. શું આજે હું સ્નેહની દૃષ્ટિએ તેની સામે જોઉં? હાંકી કાઢેલા કુતરાની માફક જે હીરાલાલ ૧૪, ૧૫ વર્ષસુધી નિષ્ફળ શ્રમ કરીને મારી પાછળ

કમળા રાંધવાનું કામ શરૂ કરતી હતી એટલામાં નર્મદા ત્યાં આવી. તેને જોઈને કમળા બોલી: “ નર્મદા ! તું હવે નાહી-ધોઈને કાંઈ પાછ લે. શ્રવે રાત્રિએ તે કશું ખાધું નથી. અનાજ ન ખાવું હોય તો થોડાં ફળફળાદિ ખાઈ લે, એમાં તો કશો દોષ નથી. ”

નર્મદાએ કહ્યું: “ મારે કશું ખાવું નથી. માફ મન પણ અત્યારે શાન્ત નથી. એ બધાં દોષકુરાળ પાછાં ઘેર આવે, સ્વારપંડી ન્હાવા-ખાવાની વાત. તે પહેલાં શી ઉતાવળ છે ? વાહ, તમે આ શું કરો છો ? ”

કમળાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ આ જોને, કાલે રાત્રે જમવાની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હતી, પરંતુ કોઈએ ખાધું નહિ, તેથી બધી સામગ્રી પડી રહી છે. તેમાંની કેટલીક ચીજો ખગડી ગઈ છે, તે મારે બીજી રાંધીને તૈયાર કરવી જોઈએને ? તું અહીં બેસીને ખુદા મનથી એક-એ વાનો કહે, જોઈ, તારું મન પણ શાન્ત થશે. ”

નર્મદા તેની સામે બેઠી.

અત્યારે માળ ઉપર એક ચોરડામાં એમા તથા યશોદા બેઠાં હતાં ત્યાં ગોવિંદ આવીને: “ હિં! હિં! હિં! બાઈ સાહેબ હિં! હિં! હિં! ” એમ કહીને હસવા લાગ્યો.

“ કેમ ગોવિંદ ! શું છે ? ” એમાએ પૂછ્યું.

“ કશું નહિ, બાઈ સાહેબ ! અત્યારસુધી હું કમમાં રોકાએસો હતો, તેથી તમારી પાસે બેસીને મનની એક-એ વાનો પણ કરી શક્યો નહિ. ”

“ તો હવે અત્યારે કહે. ” એમાએ જણાવ્યું.

“ હિં! હિં! હિં! એટલા માટે તો હું આવ્યો છું, બાઈ સાહેબ ! તમે આવ્યાં તેથી હું એટલો બધો રાજી થયો છું કે બસ કાંઈ ન પૂછો. હિં! હિં! હિં! બાઈ સાહેબ ! તમે બહુ ભલાં છો હોં ! હિં! હિં! હિં! ”

“ ગોવિંદને હસતો તથા આનંદમાં આવેલો જોઈને એમા તથા યશોદા પણ હસવા લાગ્યાં. યશોદાએ કહ્યું: “ વહુજી બહુ ભલાં છે, ત્યારે શું હું ભલી નહિ, ગોવિંદ ? ”

“ તમે પણ ભલાં છો; પણ તમે અહીં ધણ દિવસથી છો અને એ તો નવાં-આનંદો છે, તેથી એમને કહું છું. ”

એમા, યશોદા તથા ગોવિંદ એ ત્રણે જણો ઉપર પ્રમાણે હાસ્ય-વિનોદ કરે છે, એટલામાં નીચેથી રામશંકર પંડ્યાનો સ્વર સાંભળ્યો કે તુર્ત જ “ દાદા પધાર્યા, દાદા પધાર્યા, ” એમ બોલતી યશોદા એકદમ દોડી જઈને, રામશંકર પંડ્યાને બેઠી પડી :

“ દિકરી! બેચાંકે મહારી પ્રહારી દિકરી! ” એમ બોલતો જઈ યશોદાને હૃદય સાથે આંખીને રડી પડ્યો—

જેની પૂજા કરતા હતા અને છેવટે આ મુંબઈમાં પોતાની હિંમતથી સદા-
નંદ નામ ધારણ કરીને લોકોને જોણે પોતાના દાસ કરીને રાખ્યા હતા,
તે આજ શું તમારી દયાને પાત્ર બન્યો ! તેનો શત્રુ, તેનો પુત્ર, તેની
સ્ત્રી એ બધાં શું આજે તેના પર દયા કરવા આવ્યાં છે ! ધિક્કાર છે મને !
એ સ્વર્ગના કરતાં તો નરક પણ સાફ !—ચાલ, સુંદર.”

એમ કહીને સુંદરનો હાથ પકડીને સદાનંદે એકદમ ઉતાવળે પગલે
અંદરન ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને તે ઓરડાનું દાર બંધ કરી દીધું.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

વાહ કામંદકી ! વાહ !

બીજે દિવસે સવારમાં કમળાવહુ ભોજન-ગૃહની સન્મુખ આવીને
ઊભી રહી. તેણે જોયું કે ભોજનશાળામાં અનેક પ્રકારની સામગ્રી ગઈ
રાત્રિએ તૈયાર કરેલી પડી રહી છે. આહા ! આટલી બધી સામગ્રી કોઈના
ખાવાના ઉપયોગમાં આવી નહિ ! કમળાવહુએ ઉઠે નિઃશ્વાસ નાંખી ધીમે
ધીમે ભોજન-ગૃહની અંદર પ્રવેશ કર્યો. ખાવાની જણસો આમતેમ ફેરવી
જોઈ, સુંધી જોઈને, કઈ બગડી ગઈ છે અને કઈ સારી છે તેની તે
પરીક્ષા કરવા લાગી. જે સામગ્રી બગડી ગઈ હતી, તે ભિખારીને આપવા
સાફ ખસેડીને એક બાજુએ મૂકવા લાગી અને જે સારી હતી તેને સ-
ભાળપૂર્વક ઢાંકીને સારી જગ્યામાં મૂકવા લાગી. તે મનમાં બોલી : “ અરે !
વહુએ આવીને કાલ બપોરનું કશું ખાધું નથી. યશોદા પણ હજી બાળક
છે, માટે તે પણ ભૂખી થઈ હશે. વળી ગોવિંદ તો બહુ જ ભૂખાળવો છે,
તેથી તે હમણાં ખાઉં ખાઉં કરતો આવશે. નર્મદા બિચારી આજસુધી
વિધવા હતી—અરે પ્રભુ ! દુશ્મન પણ વિધવા હશે નહિ ! તે ખરી રીતે
વિધવા નહોતી પણ જાણ્યા વિના વિધવાની માફક રહી હતી. તેણે પણ
ગઈ કાલનું એક ટીપું જળપણ મોઢામાં નાંખ્યું નથી. મનહર અને માણે-
કલાલ પણ વિમળાના સ્વામીને લઈને હમણાં આવશે. હવે ઉની રસોઈ જલદી
તૈયાર કરવી જોઈએ, પરંતુ રાંધણે કોણ ? વિમળા નથી, વહુ હજી બાળક
છે, વળી હમણાં નવાં આવ્યાં છે. તેણે આજસુધીમાં ચુલે કદિ હાથ પણ
અડકાડ્યો નથી, આંખે ચુલો કદિ જોયો પણ નથી, યશોદાએ પણ આજસુધી
માત્ર ફક્ત ચુંટયાં છે, ગીતો ગાયાં છે અને ચોપડી વાંચી છે. રાંધ્યું છે ક્યે દિ-
વસે ? રાંધે એવી એક ફક્ત નર્મદા છે, પરંતુ તેનું મન અત્યારે અસ્થિર
છે, તે શું રાંધી શકે ? ચાલ, હું પોતે જ રાંધી નાંખું. રાંધી સર્વને જમાડી
તે પછી સ્નાન કરી આવીને હું જમીશ. ”

પ્રકરણ ૪૪ મું.

શોભાશંકરની એક નવી આશા.

તે રાત્રે આનંદચમતો મહત સદાનંદ સ્વામી હુચ્યો છે, બનાવ્વી-વેશધારી છે, ખટપટી છે, કપડી છે, ચોર છે, બદમાશ છે, તેના ઓળખીતા માણસે આવીને તેનો પ્રપંચ ખુલ્લો કર્યો છે, પોલિસ આસીને હાથો તેને પકડી બંધો, એવી એની વાતો આખા મુંબઈ શહેરમાં થવા લાગી. આ વાતો સાંભળીને આનંદચમતો નોકર-ચાકર તથા નાયિકા વગેરે જે તેના હાથમાં આવ્યું તે તે લઈને પલાયન કરી ગયાં.

રસકુંવરિકા નામની કોઈ એક નાયિકા, મુખ્ય ભક્ત શોભાશંકરની સાથે વિશેષ પ્રેમ-ભાવ રાખતી હતી, તે આ નિરાનંદ-રસભંગના સમાચાર લઈને મૂંઝવેમાં આવી તેને ઘેર બંધને આશ્રય મેલવું કરી રહી.

શોભાશંકરે રસકુંવરિકા પાસેથી આનંદચમતો બધા સમાચાર સાંભળ્યા. એ વિશે વધારે સમાચાર જાણવાને તેણે મહાનંદને આનંદચમતો મોકલ્યો. આચમતો એક-બે માણસો કે જેઓ પલાયન કરી ગયા નહોતા, તેમને કાંઈક પૈસા-ટકા આપીને કેટલાક પ્રતો પૂછીને બહુ કાંટ મહાનંદ એટલું જાણી શક્યો કે હીરાલાલ દેસાઈ કૃષ્ણલાલનો નાનો ભાઈ હતો. પાછે આવ્યો છે અને તેની સ્ત્રી તથા પુત્રી પણ તેને મળી આવ્યા છે. તેની પુત્રીનું લગ્ન થઈ ગયું છે, તે જમાઈ પણ સાથે આવ્યો છે; અને આનંદચમતો મહત સદાનંદ સ્વામી શિવનારાયણને નામે પકડાઈ ગયો છે! પરંતુ યશોદા એ જ હીરાલાલની પુત્રી અને માણેકલાલ એ જ તેનો જમાઈ, એ વાત મહાનંદ જાણી શક્યો નહિ.

કૃષ્ણલાલની પાસેથી ઉત્તરસ્કાર પ્રાપ્તિ થઈ શોભાશંકર ઘેર પાછો ગયો. સારથી તે તેનું વૈર લેવાનો લાગ શોધતો હતો. તેનો કોષ ઘાત થયા પછી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, “આ આવતા ચૈત્ર માસમાં જન્મિયનગમના લખેલા વિવેને આઠ વર્ષ પૂરાં થશે. લાંસુધીમાં જે હીરાલાલની પુત્રીની શોધ નહિ લાગે, તો જન્મિયતરામની બંધી જન્મિનધરી તથા બંધી ધન-સપત્તિ કૃષ્ણલાલના હાથમાં જશે. પરંતુ સારા નમીએ એટલા સમયમાં હીરાલાલની પુત્રીને જે પત્તો લાગે તો અર્ધ જન્મિનધરી તથા અર્ધ પૈસા-ટકા તેને મળે. વળી કૃષ્ણલાલની બિયડુલ ભરતી નહિ છતાં તથા કેટલીક અડચણો કર્યા છતાં મેં ગયાં આઠ વર્ષમાં તેની શોધ કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે એવું સમજાવવાથી તે તરણ વધતી કન્યા તથા લગ્ન થયા પછી તેનો તરણ વધતો પતિ મને તેમનો હિતેચ્છુ માનશે, અને એ રીતે ધીમે ધીમે હું

મુંબઈમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરીને મનહર તથા માણેકલાલે રામશંકર પંડ્યાને તારથી ખંચર આપ્યા હતા. એ ખંચર મળવાથી તે સીધા કાશીથી મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. તે આજે સવારમાં મુંબઈ આવી પહોંચશે એવા ખંચર પ્રથમથી મળેલા હોવાથી મનહરલાલ તેમને લેવાને ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશને સામે ગયો હતો. સ્ટેશને ઉતરીને મનહરલાલ પાસેથી સઘળા સમાચાર તેમણે સાંભળ્યા. તેમને સીધા આનંદાશ્રમમાં લઈ જવાની મનહરે ઇચ્છા જણાવી, પરંતુ નર્મદા તથા યશોદાને મળ્યા વિના ત્યાં પરભાર્યા જવાની રામશંકર પંડ્યાએ ના કહી અને તેથી મનહરલાલ તેને પોતાના મકાને લઈ આવ્યો. નીચે નર્મદાને મળીને રામશંકર પંડ્યા માળ ઉપર યશોદાને મળવા ગયા.

“દિકરી! બેટા! મહારી વહાલી દિકરી!” એમ બોલતો વૃદ્ધ રડી પડ્યો! તેમને જોઈને યશોદા પણ રડવા લાગી!

એમા એકદમ ઊભી થઈ જઈ ઘૂમટો તાણી એક બાળુએ ખસી જઈને ઊભી રહી. તેને જોઈને રામશંકર પંડ્યા બોલ્યા: “આ કોણ? યશોદા!”

યશોદાએ ઉત્તર આપ્યો: “એ તમારી એક બીજી યશોદા. આવો બહેન! દાદાને પ્રણામ કરો. દાદા, એ તમારા પણ દાદા.”

કામંદકી રામશંકર પંડ્યાની સન્મુખ જઈ બોલો પાથરીને પગે લાગી.

રામશંકર પંડ્યાએ આશીર્વાદ આપ્યો: “દીર્ઘાયુષ્મતી ભવ! તમારું સૌભાગ્ય અખંડ રહે! પુત્રી! તમારા ગૃહમાં ધનધાન્ય, પુત્ર-પરિવારની દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાઓ! યશોદા! આ મનહરની સ્ત્રી કામંદકી છે?”

“હા, દાદા! એ મનહરભાઈની વહુ કામંદકી.”

“વાહ! ગુણિયલ કામંદકી! વાહ! ધન્ય છે તમને. સુધરેલા કુટુંબમાં ઉછરેલાં હોવા છતાં આપણી આખરને શોભે તેવાં વસ્ત્રાલંકારો પરિધાન કરીને તમે મારા ઘરને શોભાવ્યું, એથી હું બહુ રાજ થયો છું.”

એટલામાં નર્મદા ઉપર આવીને બોલી: “દાદા! મનહર પાસેથી અમે સાંભળ્યું કે માણેકલાલના પિતા ઘેર આવવાની ના કહે છે તેથી અમારું મન બહુ અસ્થિર બની ગયું છે. અમે પણ બધાં તમારી સાથે ત્યાં આવવાને ઇચ્છીએ છીએ. અહીં અમારા જીવને શાન્તિ રહેશે નહિ. વળી અમે આવીશું તો વિમળા બહેનનું મન પણ શાન્ત થશે.”

“બહુ સારું, તમે પણ બધાં સાથે આવો.”

ગોવિંદ એકસો ઘેર રહ્યો. બીજાં બધાંને લઈને મનહરલાલ આનંદાશ્રમમાં ગયો. કમળા વહુનો રાંધવાનો ઉદ્યોગ અધૂરો રહ્યો.

મતને અનુસરીને જે-જે-કર્યો કર્યો હતો તે સધામાં એકા હૃદયથી વિસ્તાર-
પૂર્વક હીરાલાલને કહી સંભળાવ્યાં. કુંદર્પલાલની સાથે એમાનુલિય કરવાની
ચેષ્ટા, શોભાશકરની સાથે થએલો વિરોધ, પોતાને થએલો અનુતાપ, અબાલુ
ગામડિયા, સ્વામીની સાથે, જવાને, પુત્રીઓ કરેલો, ગૃહલાગ, શોભાશકર
વર્તમાનપત્રમાં પ્રકટ કરેલો, જનરે ખુબર અને તેના છેલ્લો આગેયો પત્ર
સુગેરે સંધળી, હકીકત, કહી સંભળાવી, અને પછી હીરાલાલના હાથ પકડીને
તેની પાસેથી પોતાનો જે કાંઈ હોય હોય, તો તેની કામા માંગી લેઈને કુંદર્પલાલ
આગેયો: “ભાઈ! મારે સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા એમાંનું કાંઈ પણ નથી, તેવી ફક્ત
આંધા જેટલું રાખીને, બાકીનું બધું હું તને આપી દેશ. તારી સ્ત્રી તથા
કન્યાને લઈને તું સંધળી જમિનધારીનો સુખેથી ઉપભોગ કરે, હું તને તથા
તારા કુટુંબને સુખી જોઈને, સ્વસ્થ થઈશ.”

“એ પ્રમાણે કુંદર્પલાલ પોતાની સંધળી વાન હીરાલાલને કહીને પોતાના
હૃદયને ઉભરો બહાર કાઢવા લાગ્યો. તે પોતાના હૃદયમાં રહ્યા લાગ્યો અને
પોતાના આનંદમાં હસવા લાગ્યો. હીરાલાલને એક પ્રથમ પણ પૂછવાનો
અવસર અત્યારસુધી, કુંદર્પલાલે બિવકુલ આપ્યો નહિ.

હીરાલાલ શાન્ત ચિત્તે આ બધી વાત સંભળે છે અને વચ્ચે વચ્ચે
જ્યાં હસવા જેની વાત હોય ત્યાં મદ મદ હાસ્ય કરે છે. શોભાશકર પ્રત્યે
ગાળોનો, વરસાદ વરસતો, સાંભળીને હોય હીરાલાલ એક વાર બોલ્યો:
“મોટા ભાઈ, શોભાશકરે તમારું અનિદ્ર કરવાનો જે કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે,
તેમાં કરતાં મારું અનિદ્ર કરવાનો તેણે વધારે પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી અનાથ
સુત્રીને તેણે નેરકમાં ડૂબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.”

“એ તું શું બોલે છે, સાળાએ એટલી બધી હિંમત કરી? એ
સંધળી વાત મને કહી સંભળાવ, બેડ. મેં એકલાએ અત્યારસુધી બધું
કર્યું, પરંતુ તને કશું કહેવાનો અવકાશ મેં આપ્યો નહિ. હવે તું તારી વાન
કહે અને હું સાંભળુ.”

હીરાલાલે પછી પોતાની તથા પોતાની સ્ત્રી-પુત્રીની સંધળી વાન
મોટા ભાઈને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવી.

બધી વાતો પૂરી થઈ રહ્યા પછી કુંદર્પલાલે પુનઃ હીરાલાલને આલિ-
ંગન કરીને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો: “ભાઈ, તને આજે સુખી જોઈને મારા
સુખની સીમા રહી નથી. તારી સ્ત્રી કેવી સાધવી અને શિયળવતી? અને
કેવી તારી દેવ-બાળાના જેવી કન્યા? તળી તે બધાં કરતાં કેવો તારો
જમાઈ? જાણે તે કોઈ એક નવલકથાનો વીર નાયક હોયતી? મારી કમ-
નસીબ છોકરીને કેવો અબાલુ ગામડિયો વરસ્યો છે? અને મારી છોકરી

“શોભાશંકર મનમાં એમ ધારે છે, કે આ જાહેર ખર્ચથી કૃષ્ણલાલ ગભરાઈ જશે.”

કૃષ્ણલાલ હાથમાં વર્તમાનપત્ર રાખીને વિચાર કરવા લાગ્યો: “અંહો! જો કદિ હીરાલાલની પુત્રી મળી આવે, તો બહુ સારું થાય. એમાને મેં ગુમાવી છે, તેનું દુઃખ હીરાલાલની પુત્રી આવવાથી કદાચ શાન્ત થાય ખરું. ભલે તેની શોધ લાગે-ભલે તેની શોધ લાગે. જો તે મળી આવશે તો તે એમા ખતીને મારી એમાના ખાલી પડેલા સ્થાને વિરાજશે !”

એટલામાં શોભાશંકરે પોતાના નોકર સાથે લખી મોકલેલો પત્ર આવી પહોંચ્યો. પત્ર વાંચીને કૃષ્ણલાલની આંખોમાં બ્રાતૃ-પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં. પોતાની પદ્મીનું મહત્ત્વ ભૂલી જઈને અશ્રુપાત કરતાં કરતાં ચાકરને બોલાવીને ગાડી નેડવાનો તેણે હુકમ કર્યો. રડતાં રડતાં ગાડીમાં બેસીને આનંદાશ્રમ તરફ ગાડી હાંકવાનો ગાડીવાનને તેણે હુકમ કર્યો. હુકમ થતાં જ કાચમેને ઘોડાને ચામુક લગાવી. ગાડી એકદમ આનંદાશ્રમ તરફ દોડવા લાગી !

આ તરફ રામશંકર પંડ્યા તથા બીજાં બંધાં આનંદાશ્રમમાં આવી પહોંચ્યાં. હીરાલાલે કૃતજ્ઞ તથા ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે નિરાશ્રિત પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રીના સ્નેહમય આશ્રયદાતા તથા પાતનકર્તા રામશંકર પંડ્યાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. સ્નેહનાં તથા આનંદનાં અશ્રુ વર્ષાવતાં રામશંકર પંડ્યાએ તેને આલિંગન કરીને આશીર્વાદ આપ્યો.

શિવનારાયણે હજી પછી પોતાના ઓરડાનાં દાર બંધ જ રાખ્યાં હતાં. સઘળાં માણસોએ હજારો વિનંતિઓ કરી, તોપણ તેણે દાર ખોલ્યાં નહિ, તેમ કોઈને કશો જવાબ પણ આપ્યો નહિ. રામશંકર પંડ્યા તેને મળવાને મોટે દાર ઉઘડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. હીરાલાલ આશ્રમના ઉત્સવગૃહના ચોકમાં એકલો શાન્ત બેસીને વિચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં આશ્રમના દારમાંથી કોઈએ હાક મારી: “હીરાલાલ !”

હીરાલાલે એકદમ ચમકી જઈને પાછળ ફરીને જોયું, તો પારણામાં કૃષ્ણલાલ આવીને ઉભેલો છે !

“મોટા ભાઈ ! મોટા ભાઈ !” એમ બોલતો હીરાલાલ પારણા તરફ એકદમ દોડી ગયો. કૃષ્ણલાલ હાથ પહોળા કરીને નાના ભાઈને ભેટી પડ્યો ! કેટલીક ક્ષણસુધી બંને ભાઈઓએ કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના માત્ર અશ્રુ-જળતો વર્ષાદ વરસાવીને પોતપોતાનાં હૃદય ખાલી કર્યા. પ્રજ્ઞી તેઓ ઉત્સવ-ગૃહની અંદર જઈને બેઠા.

કૃષ્ણલાલે પિતાના વિલંબી આરંભ કરીને આજસુધીમાં શોભાશંકરના

ચેષ્ટનપર બનેલા તે બનાવને માદ કરો. તમારી હાતીમાં અને તમારી દૃષ્ટિ આગળ તે કુચ્ચા ઘરડીઆ શીરગીએ તમારી લાડમાં ઉછરેલી પુત્રી એમા પ્રત્યે કેવી બેશરમીભરેલી અસબ્યતા દર્શાવી હતી ? તમે તથા કુંદનલાલ કશું પણ કરી શક્યા નહોતાં, તે વખતે વીર પુરંખ મનહરલાલે વાઘની માફક એકદમ આવીને તે શીરગીની કેવી દુર્દશા કરી હતી ? અને એમાની લજ્જાનું રક્ષણ કેવી રીતે કર્યું હતું ? તે સંખ્યા વાતનો મનમાં વિચાર કરો. એમના જેવો જમાઈ ખીજના નસીબમાં ક્યાંથી હોય ? આપણે બંને બાધઓ બહુ બાગ્યવાન છીએ, કે જેથી દેવ-આલિનાના જેવી બંને પુત્રીઓ આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેમને યોગ્ય દેવ-આળાફ જેવા બંને વીર જમાઈ મળી આવ્યા છે. જુઓ મોટા ભાઈ, એક વાર આ બેડી તરફ નજર કરો અને ખીજ વાર આ બેડી તરફ દૃષ્ટિ કરો. કઈ દિશા તરફ તમારી આંખ ફેરવી શકો ? એકને બેઠને ખીજ બેડીને બૂલી જવાય છે કે નહિ ? ”

એ સાંભળીને કૃષ્ણલાલ રડી પડ્યા.

એમા એકદમ દોડી જઈને પિતાના પગમાં આઝોટી પડી અને પિતાના બોળામાં મુખ રાખીને રડી પડી. પુત્રીને રોહથી ઉંચકી લઈને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે કૃષ્ણલાલ અત્રુપાત કરતો બોલ્યો : “ એમા ! એમા ! મારી વહાલી પુત્રી એમા ! આવ બેટા આવ, તું મને છોડીને ચાલી ગયા પછી હું બહુ રડ્યો છું, આખો દિવસ અને આખી રાત્રિ માત્ર રડ્યા જ કર્યું છે. ”

એમા બોલી. “ મને શું કામ કર્યો પિતાજી ? મને શું તમે તમે ફરીથી એમા કહીને બોલાવ્યો ? ”

“ માત્ર કામ જ નહિ પુત્રી, પરંતુ તને ધન્યવાદ આપું છું. મારી સુધળી બૂલ આજે બાંગી ગઈ છે. આંખોની સામેનો કામો પડદો જાહેર આજે ખુલી ગયો હોય, એમ મને લાગે છે. આખી છઠ્ઠીમાં જે મુખ હું કહિ પણ બેવાની આશા રાખી શકતો નહિ, તે મુખ આજે મારી નજર આગળ બેવાને હું બાગ્યશાળી બન્યો છું. મેં આટલા દિવસમુધી જે મૂર્ખતા કરી, તેને માટે મને સહજવાર ધિક્કાર છે ! બાપુ મનહરલાલ ! ”

એમા ખસી જઈને દૂર બેઠી રહી. મનહરે આવીને ચમત્કરને પ્રણામ કર્યા.

કૃષ્ણલાલે હડીને જમાઈને આલિંગન કરીને કહ્યું : “ બાપુ મનહરલાલ ! તમારે અપમાન કરીને મેં તમને બહુ દુઃખ દીધું છે, તે માટે હું તમારી ક્ષમા માંગું છું. ”

પણુ કેવી અક્કલ વિનાની કે મને છોડીને તે તેની સાથે ચાલી ગઈ ?”

હીરાલાલ મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ મોટા ભાઈ, મારી પુત્રી તથા જમાઈને તમે જોયાં ? ”

“ ના ભાઈ, ક્યાં છે તેઓ ? અહીં આવ્યાં છે ? જા, તેમને બોલાવી લાવ. અહીં બોલાવી લાવ ! ” કૃષ્ણલાલ આતુરતાપૂર્વક બોલ્યો.

હીરાલાલ ઉડીને બહાર ગયો અને થોડી વારમાં માણેકલાલ તથા યશોદાને લેઈને પાછો આવ્યો. માણેકલાલની સુંદર અને તેજસ્વી વીર મૂર્તિ જોઈને તથા યશોદાનું દેવબાલિકાના જેવું સુંદર રૂપ જોઈને કૃષ્ણલાલ આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેમના પ્રત્યે સ્નેહ પ્રદર્શિત કરીને કૃષ્ણલાલે તે બન્નેને આશીર્વાદ આપ્યો.

હીરાલાલે કહ્યું: “ મોટા ભાઈ ! તમારો જમાઈ પણ જે આમના જેવો હોય અને જે કદિ તે આજે તમારી સામે આમ આવીને બિભો રહે, તો તમે રાજ થાઓ કે નહિ ? તમે તમને પોતાને ભાગ્યવાન માનો કે નહિ ? ”

કૃષ્ણલાલે માણેકલાલ તથા યશોદા સામે જોઈને ઉઠો નિઃશ્વાસ નાંખીને કહ્યું: “ અહા ! જે તેમ હોય તો હું બહુ જ રાજ થાઉં. ”

“ ત્યારે-ત્યારે-” હીરાલાલે બારણા તરફ આંગળી કરીને કહ્યું: “ ત્યારે જુઓ, આ રહ્યાં તેઓ ! ”

એટલામાં મનહરલાલે તથા એમાએ ઉત્સવગૃહની અંદર પ્રવેશ કર્યો.

“ જુઓ, મોટા ભાઈ, તમારો જમાઈ અને તમારી પુત્રી પણ મારા જમાઈ અને મારી પુત્રીના જેવાં જ છે કે નહિ ? જુઓ, જેમ હરની પાસે ગૌરી, નારાયણની પાસે લક્ષ્મી, રામની પાસે સીતા, કૃષ્ણની પાસે ઋષિકેશી, અર્જુનની પાસે સુભદ્રા, અને ચંદ્રની પાસે રોહિણી શોભે, તેમ તમારી પુત્રી અને તમારા જમાઈની જોડી શોભી રહી છે કે નહિ ? મોટા ભાઈ, મનહરલાલ તથા માણેકલાલ જોણ છે, તે તમે જાણો છો ? મનહરલાલ રામ અને માણેકલાલ લક્ષ્મણ, મનહર ભીમ અને માણેકલાલ અર્જુન, માણેકલાલને જે કદિ તમે સારો અને ઉંચા ગુણવાળો ધારતા હો, તો મનહરલાલ તેના કરતાં પણ ચડીઆતો છે. માણેકલાલે યશોદા સાથે લગ્ન કરીને તેની રક્ષા કરી છે, કિન્તુ તે લગ્ન કરાવનાર મનહરલાલ પોતે જ છે ! મોટા મનવાળો મનહરલાલ બિદ્યાવૃત્તિથી પોતાનું સુવર્ણન સજાવવાને ઈચ્છતો નથી, અને તેટલા માટે જ આજણુ ધર્મનો વ્યવસાય છોડીને તેણે ધૃવિદ્યાર્થમાં મન લગાડ્યું છે. તેણે પરતંત્રતા છોડી દઈને સ્વતંત્રતા ધારણ કરી છે. તેના એ ઉંચા ગુણોવડે જ તમારી ધન-સંપત્તિ ધામ દરવાજો તેણે લાગે છોડી દીધો છે. વળી ત્યારપછી અંજણ

તેના ભાગની સંપત્તિથી વંચિત કરીને સઘળી મિલકત પોતે પચાવી પાડવા ઇચ્છતો હતો, કિન્તુ આપ તેમની વિરુદ્ધમાં પડીને આપના ન્યાયી અને દયાળુ હૃદયને લોધે મારી પુત્રીને તેના ભાગની સંપત્તિ અપાવવાને માટે આપે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તેની શોધ કરવાને અનેક વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખબર પ્રકટ કરાવી હતી. મારા ભાઈના અસતોષથી ભય પામી જઈને તમે કોઈ પણ પ્રકારની હુબળતા પ્રદર્શિત કરી નહિ, તેને માટે તમને ધન્યવાદ થટે છે. ”

શોભાશંકરે કહ્યું: “ આપ મને ધન્યવાદ આપો છો, તે આપની ભલામણ સંસ્થા છે, પરન્તુ મેં તો ફક્ત મારી ફરજ બજાવી છે. વિશેષ કંઈ કંઈ નથી. હવે તો આપ આપની સ્ત્રી તથા પુત્રી સાથે પાછા આવ્યા છો, તેથી—”

“ હા, હવે તે માટે આપને કશી તંદસ્તી લેવાની જરૂર પડતો નહિ. વળી મારા મોટા ભાઈએ પણ ખબર મળતાં જ આવીને મારા પ્રત્યે ખુબ સ્નેહ દર્શાવ્યો છે અને મારા ભાગની સંપત્તિ આપી દેવાનો તેમણે પોતે જ પ્રસ્તાવ કર્યો છે. તેથી આપને હવે તે કાર્ય માટે કશું કંઈ લેવાની જરૂર નથી. ”

તે સાંભળીને શોભાશંકર એકાએક ચમકી ઉઠ્યો. તેનું મોં સૂકાઈ ગયું. ભાંગ્યા-તૂટ્યા સ્વરે તે બોલ્યો: “ આપના ભાઈ પણ અહીં આપને મળવાને આવ્યા છે ? વાહ ! એ તો બહુ આનંદની વાત, પરન્તુ એકાએક તેમના સ્વભાવનું પરિવર્તન થવાનું કારણ શું ?—”

“ એનું કારણ હું એમ ધારૂં છું કે આપ મારા અવિચળ હિતેચ્છુ છો, તેથી ભય પામી જઈને તેમણે કદાચ આ પ્રમાણે કંઈ કર્યું. ”

શોભાશંકર કિચિત્ પ્રત્યાઘને બોલ્યો: “ હા, એમ પણ હોઈ શકે ખરૂં. હું આપના સ્વાર્થની રક્ષાને માટે કદાચનો અધિકાર હાથમાં લઈને જ બેઠો છું અને એ કારણથી સમજી જઈને તેમણે આ મીઠો રસ્તો ગ્રહણ કર્યો હશે. ”

“ હા, એમ જ જણાય છે. તેમણે મનમાં વિચારી બેસ્યું હશે કે શોભાશંકર હીરાલાલની સહાયમાં છે, તેથી અર્ધા સંપત્તિ આપ્યા વિના છૂટકો નથી અને તેઓ લીધા વિના રહેશે પણ નહિ. તેથી પ્રથમથી જ નાના ભાઈને મળીને અતુલ સ્નેહ દર્શાવીને અર્ધો ભાગ આપી દેવાની ઇચ્છા જણાવવી એમ ધારીને આપની પહેલાં તેમણે આવીને અત્યંત સ્નેહ દર્શાવ્યો છે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ તે ઉપરાંત આપના નિષ્કલંક ચરિત્ર ઉપર કેટલાક કલકાનું આરોપણ પણ કર્યું છે. ”

“ હા, પરન્તુ હું ધારૂં છું કે તે એમનું કહેવું સાચું નાનું નહિ હોય. ”

મનહરે વિનયથી ઉત્તર આપ્યો: “આપ મારા પૂજ્ય છો, હું તમારો પુત્ર છું. અપમાન મેં આપનું કર્યું છે, તે માટે હું આપની પાસે ક્ષમા માંગુ છું.”

એટલામાં દરવાને આવી હીરાલાલના હાથમાં શોભાશંકરનું વિઝીટિંગ કાર્ડ આપ્યું. તે જોઈને હીરાલાલે મંદ હાસ્ય કર્યું. કૃષ્ણલાલે પ્રશ્ન કર્યો: “કોણ છે એ ?”

“શોભાશંકર.” હીરાલાલે ધીમેથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“શોભાશંકર આવ્યો છે ?” કૃષ્ણલાલે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, શોભાશંકર આવ્યો છે. હું ધારું છું કે તમારી વિરક્તમાં મને તે હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તમે હવે એક બીજા ઓરડામાં જઈને બેસો. હું એ પાપને થોડી ઘણી વાતો કરીને વિદાય કરું છું.” હીરાલાલે જણાવ્યું.

સઘળાં બીજા ઓરડામાં ગયાં એટલે હીરાલાલે શોભાશંકરને અંદર મોકલવાનો દરવાજાને હુકમ કર્યો. શોભાશંકરે તુર્ત જ અંદર પ્રવેશ કર્યો.

કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી શોભાશંકરે કહ્યું: “હીરાલાલ દેસાઈ ! તમારા પોતાના જ કાર્ય સંબંધી કાંઈ અગત્યની વાતચીત કરવા સાર અભારે હું તમારી શાન્તિનો ભંગ કરવા અહીં આવ્યો છું.”

“બહુ સારું, ભલે પંધાર્યા. બોલો, કંઈ વાત કરવાની છે ?”

“આપના સ્વર્ગવાસી પિતાએ મૃત્યુકાળે તેમનાં વિલમાં ફેરફાર કરીને—”

“હા, તે હું જાણું છું. મને મરી ગએલો ધારીને મારી પુત્રીને મારી વારસ તરીકે તેમની અર્ધી સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારિણી બનાવી છે.”

“હા. સારપછી તે વીલમાં લખેલાં હુકમ પ્રમાણે તે બંધી સંપત્તિનું રક્ષણ કરવાનો તથા આપની પુત્રીની શોધ કરવાનો ભાર આજમુઘી મારે માથે હતો.”

“હા, તે વાત પણ મારા જાણવામાં આવી છે. આપે દિલેચ્છુ તરીકે મારી પુત્રીની શોધ કરવાને માટે અનેક વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખર્ચ કરી છે.”

એ સાંભળીને શોભાશંકર મનમાં મનમાં પુલાવા લાગ્યો કે હીરાલાલે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખર્ચ વાંચી છે. પ્રથમ એ શ્રમની ગતિ શિથિલ થઈ ગઈ હતી, તે વાત તે જાણી શક્યા નથી. તે બોલ્યો: “આપના મોક્ષ ભાઈએ—”

તેને આગળ બોલતો અટકાવીને હીરાલાલે વચમાં બોલી ઉઠ્યો: “હા, તે વાત પણ મારા જાણવામાં આવી છે કે કૃષ્ણલાલે મારી પુત્રીને

તેના ભાગની સંપત્તિથી વચિત કરીને સપ્તળી મિલકત પોતે પચાવી પાંચાઈ ઈચ્છતો હતો, દિનુ આપ તેમની વિરુદ્ધમાં પડીને આપના ન્યાયી અને દયાળુ હૃદયને ક્ષોધે મારી પુત્રીને તેના ભાગની સંપત્તિ અપાવવાને માટે આપે 'અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તેની શોધ કરવાને અનેક વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખબર પ્રકટ કરાવી હતી. મારા ભાઈના અસતોષથી બચ પાની જાહેર તમે કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગતિ પ્રદર્શિત કરી નહિ, તેને માટે તમને ધન્યવાદ ઘટે છે."

શોભાશંકરે કહ્યું: "આપ મને ધન્યવાદ આપો છો, તે આપની બક્ષાઈ સૂચવે છે, પરંતુ મેં તો ફક્ત મારી ફરજ બજાવી છે. વિશેષ કાંઈ કંઈ નથી. હવે તો આપ આપની સ્ત્રી તથા પુત્રી સાથે પાંગ આવ્યા છો, તેથી—"

"હા, હવે તે માટે આપને ફરી તરફી સેવાની જરૂર પડતો નહિ. વળી મારા મોટા ભાઈએ પણ ખબર મળતાં જ આવીને મારા પ્રત્યે બહુ સ્નેહ દર્શાવ્યો છે અને મારા ભાગની સંપત્તિ આપી દેવાનો તેમણે પોતે જ પ્રસ્તાવ કર્યો છે. તેથી આપને હવે તે કાંઈ માટે કંઈ કંઈ વેકવાની જરૂર નથી."

તે સાંભળીને શોભાશંકર એકાએક ચમકી ઊઠ્યો. તેનું મોં સ્ફાર્પિત થયું. બાંગ્યા-તટ્ટા સ્વરે તે બોલ્યો: "આપના બાઈ પણ અહીં આપને મળવાને આવ્યા છે ? વાહ ! એ તો બહુ આનંદની વાત, પરંતુ એકાએક તેમના સ્વભાવનું પરિવર્તન થવાનું કારણ શું ?—"

"એનું કારણ હું એમ ધારૂં છું કે આપ મારા અવિચળ દિનેશ્વર છો, તેથી બધા પામી જાહેર તેમણે કંઈ આ પ્રમાણે કંઈ હશે."

શોભાશંકરે કિચિત્ પ્રુણાદને બોલ્યો: "હા, એમ પણ હોઈ શકે ખરૂં. હું આપના સ્વાર્થની રક્ષાને માટે કલ્પદાનો અધિકાર હાથમાં લખને જ બેઠો છું અને એ કારણથી સમજ જાહેર તેમણે આ સીધો રસ્તો ગ્રહણ કર્યો હશે."

"હા, એમ જ જણાય છે. તેમણે મનમાં વિચારી જોયું હશે કે શોભાશંકર હીરાલાલની સહાયમાં છે, તેથી અર્ધા સંપત્તિ આપ્યા વિના શરૂકો નથી અને તેઓ લીધા વિના રહેજે પણ નહિ. તેથી પ્રથમથી જ નાના ભાઈને મળીને અતુલ સ્નેહ દર્શાવીને અર્ધો ભાગ આપી દેવાની ઈચ્છા જણાવવી એમ ધારીને આપની પહેલાં તેમણે આવીને અત્યંત સ્નેહ દર્શાવ્યો છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે ઉપરાંત આપના નિષ્કલંક ચરિત્ર ઉપર કેટલાક કલકોનું આરોપણ પણ કર્યું છે."

"હા, પરંતુ હું ધારૂં છું કે તે એમનું કહેવું સાચું માન્યું નહિ હોય. હું—"

“ના, ના, તેમનું કહેવું બિલકુલ મેં સાચું માન્યું નથી, તે માટે તમે જરા પણ ચિન્તા કરશો નહિ. તેમનું કહેવું જો મેં સાચું માની લીધું હોય તો તે વાત હું તમને કદિ કહું ખરો ? કપડી ભાઈની વિરૂદ્ધમાં આપના જેવા હિતેચ્છુ બંધુની સહાયતાની મારે જરૂર છે. વળી આપ માત્ર મારા બંધુ છો એટલું જ નહિ, પરંતુ હાલમાં તમે મારા વેવાઈ પણ થયા છો.”

“વેવાઈ ! ?” શોભાશંકરે આશ્ચર્ય પામતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, હું ધારું છું કે આપને હજી ખબર નહિ હોય કે, મારી સ્ત્રી તથા મારી પુત્રી મને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં છે ? આપના જ ગામમાં અને આપના જ આશ્રયે તેઓ હતાં. આપની શુભ ઇચ્છાને પરિણામે આપની બહેનના પુત્ર-આપના ભાણેજ માણેકલાલની સાથે મારી પુત્રીનું લગ્ન થયું છે.”

“તમે શું કહો છો ? માણેકલાલની જોડે તમારી પુત્રીનું લગ્ન કર્યું ? ત્યારે શું યશોદા એ જ આપની પુત્રી ?”

“હા, યશોદા એ જ મારી પુત્રી, હવે આપ સુખેથી ઘેર પધારો. વેવાઈ તરીકે આપનું સન્માન કરવાનો આજે મને અવકાશ નથી, તેથી ક્ષમા કરજો.”

“બહુ સાફ, ત્યારે હીરાલાલ દેસાઈ, મારા—”

“હા, આપે તે અનાથ અજ્ઞાતકુલશીલા બાલિકા પ્રત્યે બહુ દયાની લાગણી દર્શાવી હતી અને તેને સુપાત્રતા હાથમાં સમર્પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેથી તમારા તે પ્રયત્ન માટે હું તમારો વધારે આભારી થયો છું, પરંતુ આજે અવકાશ નહિ હોવાથી હું તમારી ખાતર-ખરદાસ્ત કરી શકતો નથી, માટે ક્ષમા કરશો.”

શોભાશંકરે જોયું કે વધારે વાર બેસવું નકામું છે. તેણે ત્યાંથી પ્રસ્થાન કર્યું.

કૃષ્ણલાલ મોઢા આડો રમાલ રાખીને હસતો હસતો બહાર આવીને બોલ્યો: “વાહવાહ ! હીરાલાલ વાહવાહ ! તેની મશ્કરી કરવામાં આજે તે બહુ ચતુરાઈ વાપરી છે ! આવી મઝા કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી.”

હીરાલાલની પીઠ થામડી-સાચાશી આપીને હાસ્ય તથા આનંદપૂર્વક ભેટીને કૃષ્ણલાલ વિદાય થયો.

ઘેર આવી બહીસડીની આખી બાટલી ખાલી કરીને કૃષ્ણલાલે પ્રાતઃ ભોજનનું સેવન કર્યું. જમતાં જમતાં તે એકલો ખીલ-ખીલ હાસ્ય કરતો હતો; તે જોઈને ચાકરાએ મનમાં ધાર્યું કે સાહેબ નક્કી પાગલ જ બની ગયા છે.

આ તરફ કૃષ્ણલાલ આલ્યા ગયા પછી વિપણુ વદને રામશંકર પડયાં

પ્રકરણ ૪૬ મું.

સુંદર અને રંગિલી.

આનંદાશ્રમના એકાન્ત ભાગમાં રંગિલીએ સુંદરનો હાથ પકડ્યો. સુંદરે રંગિલીને પહેલાં જોઈ હતી. અને તેના જાણવામાં આવ્યું હતું કે રંગિલી આ લોકોનો આશ્રય મેળવીને તેમને ઘેર દાસીવૃત્તિ કરે છે. એ સારી વાત છે, કારણકે એ કાંઈ ખરાબ લોકો નથી. દૂરથી એક બીજની આંખોનું ઘણી વાર સંમિલન થયું હતું, પરંતુ બંને ભેગાં થઈને વાતચીત કરવાની સુંદરની ઇચ્છા નહતી, તેથી તે સંતાતો ફરતો હતો. તેણે મનમાં ધાર્યું હતું કે ગુર ગયા પછી હું ક્યાંક ચાલ્યો જઈશ. બીજ શિષ્યો કરતાં સુંદરનો ભાવ ગુરપ્રત્યે અધિક હતો અને તેથી જ ગુરને વિપત્તિમાં છોડીને પલાયન કરી જવાની સુંદરની ઇચ્છા થઈ નહિ. વળી તે એટલું પણ જાણતો હતો કે ભય રાખવાનું કશું કારણ નથી. સંવદ્મન એ ગુરનો પુત્ર છે અને ગૌરદાસ એ જોડે પહેલાં શત્રુ હતો. પણ હવે તે ગુરનો બહુ તથા વેવાઈ બન્યો છે, અને એટલા માટે જ તે ગુરને સ્નેહથી ઘેર બોલાવી જવા આવ્યો છે—શિક્ષા કરવાને આવ્યો નથી. જ્યારે હવે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી, ત્યારે નકામો ગુરનો ત્યાગ કરીને પલાયન કરી જવામાં શો લાભ છે? ગુર તેમની સ્ત્રીની સાથે કાશીએ જવાને તૈયાર થયા છે, તે જ્યારે જશે, ત્યારે તેમને પ્રણામ કરીને હું પણ અહીંથી કોઈ અન્ય સ્થળે ચાલ્યો જઈશ.

એ પ્રમાણે એક ખૂણામાં બેસીને સુંદર વિચાર કરતો હતો, એટલામાં રંગિલી તેની સામે આવીને બિભી રહી. સુંદરે જોયું કે હવે ગુર રહેવું નકામું છે, કારણકે રંગિલીએ મને પકડી પાડ્યો છે. લલાટમાં જે લખ્યું હોય, તે કદિ મિથ્યા થતું નથી. સુંદર રંગિલીને પોતાની સન્મુખ આવીને બિભી રહેલી જોઈને પોતે પણ ઉડીને બિભો થયો.

રંગિલી બોલી: “તમારા ગુરએ તમારું ધર તો લાંચ્યું, હવે તમે શું કરશો?”

સુંદરે ઉદાસ ભાવે કહ્યું: “ગુરની કૃપાથી જે નસીબમાં લખ્યું હશે, તે થશે.”

રંગિલી—“તમારા ગુરની કૃપાથી તો હવે તમારા નસીબમાં માથે સુંડન કરાવી ને નાક-કાન કપાવવાનું બાકી રહ્યું છે.”

સુંદર—“નસીબમાં તેમ લખ્યું હશે, તો તેમ પણ થશે.”

રંગિલી—“તમારા શરીરમાં જોઈએ તેટલી શક્તિ છે, મગજમાં

બુદ્ધિ પણ છે અને મુખપર કાંઈક તેજ પણ છે, નેથી તમારી પાનાની શક્તિથી જ. ચુપ્પા અને સન્માન તમે મેળવી શકો નેમ છે, છતાં એ દોહીને ચૂરની કૃપા મેળવવા માટે તમે આ દુઃખ શામાટે સંઘન કરો છો ?”

સુંદર—“નમીયમાં ગમે તે કપ્પું હોય, પરંતુ મને તો અભ્યાસ પડી ગયો છે તે ચૂરની કૃપા સિવાય બીજું કશું સાંકુ લાગતું નથી.”

રંગિલી—“તમારો એ જુનો અભ્યાસ દોહી ઘો અને નવો અભ્યાસ શરૂ કરો. એમાં તમને વધારે મીઠાશ લાગશે.”

સુંદર—“એ નવો અભ્યાસ શરૂ કરવામાં મને કોણ સહાય કરે તેમ છે ?”

રંગિલી—“જો તમારી ઈચ્છા હોય, તો સહાય કરનારા શોધ પાવ છે.”

સુંદર—“એ શોધ તે તારા એ મનુદરજ્ઞાન અને માણેકજ્ઞાન કે બીજા કોઈ ?”

રંગિલી—“સહાય કરનારા તો તેઓ જ છે. તેમના સિવાય બીજાની પામે જશે તો તમને મારીને કાઢી મરશે.”

સુંદર—“એ તારા માણેકજ્ઞાન અને મનુદરજ્ઞાન જ મને મારીને કાઢી મરશે તો ? કારણકે મેં એમનું કેટલું બધું અહિત કર્યું છે, તે તું જાણે છે ?”

રંગિલી—“એ સંન્યાસીના એવા બનીને તમે કદાચ એવું દુષ્ટ કાર્ય કર્યું હશે, પરંતુ હવે ક્યાં કર્યું છે ?”

સુંદર—“પણ કેટલું બધું મેં તેમનું અહિત કર્યું છે. તે તું જાણે છે ? સંન્યાસીના હુકમથી એ તારા માણેકજ્ઞાનનું ખૂન કરવાને હું તૈયાર થયો હતો. ફક્ત લાગ ફાવ્યો નહિ, એટલે હું તેમનું ખૂન કરી શક્યો નથી, નહિતો—”

એ સાંભળીને રંગિલી વચમાં બોલી ઉઠી: “અરર ! કેવી સત્યાનાશની વાત ! તમારો એ શુદ્ધ માણસ કે રાક્ષસ ?”

સુંદર—“તે તો રાક્ષસ, પરંતુ તેની સાથે હું પણ નાનો રાક્ષસ. મને તું પાછો ક્ષેપ જવા આવી છે, તેથી શું તને બપ હત્યન થતો નથી ?”

રંગિલી—“ના, રાક્ષસની સાથે રહીને તમે રાક્ષસ થયા હતા, પરંતુ મનુષ્યની સાથે રહીને તમે મનુષ્ય થશો. તો પછી મનુષ્યની સાથે રહેવામાં હું શાનો બપ પામું ?”

સુંદર—“અને કારણકે મનુષ્ય નાશાદંતો ?”

રંગિલી—“તોપણ હું બપ નહિ પામું, કારણકે તમે મારે માથે જે કર્યું છે, તેથી હવે વિશેષ શું કરવાના હતા ? એકલી અનાથ સ્ત્રી હું—તેને તમે સ્વામી થઈને સર્વસ્વ લેઈ લેધને પરદેશમાં—સ્ત્રીમાં એકલી રખડતી મૂંઝાને સાચા ગયા, એથી વિશેષ બીજું કશું દુઃખ હોઈ શકે ? એ તો

આરાં ભાગ્ય સારાં કે નેથી આવી વૈકુંઠની લક્ષ્મીના જેવી કામદંડકીનો મને આશ્રય મળી આવ્યો, જે તેમનો આશ્રય મને ન મળ્યો હોત, તો હું ભુટે હાલે રંખડતી હોત અને આજે જેમ તમારી સામે આવીને બિભી છું, તેમ આવીને મુખ ઉંચું કરીને બિભી રહી શકત નહિ.”

સુંદરે કહ્યું: “રંગિલી ! હવે એ વાત ઉચ્ચાર નહિ. મેં જે કયું છે, તે મનુષ્યનું કાર્ય નથી—પિશાચનું કાર્ય છે. એવો પિશાચ હું છું. છતાં શું તું મારા ઉપર મમતા રાખે છે ? શું તું મને તારો પોતાનો કરીને બોલાવવા આવી છે ?”

“હા, તમારા પર મારી સંપૂર્ણ મમતા છે અને એટલા માટે જ હું તમને લેવાને આવી છું. નહિતો હું શામાટે આવું ?” એટલું બોલતાં રંગિલીની આંખોમાંથી અશ્રુમિંદુઓ ટપકવા લાગ્યાં.

સુંદરે કહ્યું: “રંગિલી ! મેં આ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો છે, પરંતુ તે મને હવે સારો લાગતો નથી. જે કોઈ સારા લોકોનો આશ્રય મળે, તો મનુષ્યની માફક સંસારી બનીને જીંદગી ગુજરવાનો મારો વિચાર છે. પરંતુ આ લોકો મને આશ્રય આપશે ?”

“હા જરૂર આપશે.”

“માણેકલાલનું ખૂન કરવાને હું તૈયાર થયો હતો, એ વાત તેમના જાણવામાં આવી, તોપણ શું તેઓ મને આશ્રય આપશે ?”

“હા, તોપણ આપશે. સંન્યાસીના એલા તમે થયા, તેથી તમે જાણી શકો નહિ, કે તેઓ કેટલું બધું કરી શકે છે. તમે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે મનુષ્યો બધા રાક્ષસ હોતા નથી—દેવતાઓ પણ અનેક છે.”

“હા, દેવતાઓ પણ છે; નહિ કેમ ? તું પણ તેઓમાંની એક દેવી જ છે.” એમ કહીને સુંદરે રંગિલીનો હાથ પ્રકડ્યો. રંગિલી પોતાનો હાથ છોડાવી લઈને એકદમ ઉતાવળે પગલે બહાર ચાલી ગઈ. પુનઃ તે પાછી ફરીને બારણાની પાસે આવીને બોલી: “ધ્યાનમાં રાખજો હો—બૂલતાં નહિ. હવે ન્હાસી જશો નહિ, હું તેમને તે વાત કહીશ.”

એમ કહીને રંગિલી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

કાશી-પ્રયાણ.

બીજે દિવસે વિમળા પોતાના પતિની સાથે કાશીએ જવાને તૈયાર થઈ. રામશંકરપંચા, મનહરલાલ અને માણેકલાલ એ ત્રણે જણ પણ મને કાશીસુધી મુખરૂપ પહોંચાડવા સાર સાથે જવા તૈયાર થયા. આ-

નંદાશ્રમના આંગણમાં વિમળાને વળાવવા માટે સધળાં એકત્ર થયાં. સધળાંની આંખોમાંથી અશ્રુચિંદુઓ ટપકવા લાગ્યાં. માણેકલાલ તેની માતાને પકડી રાખીને બહુ રડવા લાગ્યો અને કાશીએ નહિ જવા દેવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

વિમળાએ કહ્યું: “બેટા, માણેકલાલ, હજી પલું તું મને કેમ રોકી રાખે છે? તારા પિતાનો સાગ કરીને હું અહીં રહી શકીશ નહિ. મારે તેમની સાથે અવસ્ય જવું જ જોઈએ. જો હું તેમનો ત્યાગ કરીને અહીં રહી રાહું તેમ હોય તો તને આટલું કહેવું. પણ ન પડે. તારાથી મારે શું વધારે છે, બેટા? અનેક કષ્ટો વેડી મેં તને મોટા કર્યો છે, હવે તું કિંમતલાયક થયો છે અને આવી લક્ષ્મીના જેવી વધુ ધરમાં આવી છે. અનેક દુઃખો સહન કર્યાં તે પછી હવે ખરું સુખ લેવાનો સમય આવ્યો છે, તે છોડીને કાશીએ જતાં મને શું સાફ લાગતું હશે? પરંતુ શું કંઈ બેટા? મારે તારા પિતાની સાથે જવું જોઈએ. સંસારનું મુશ્કેલું મુખ અને સધળા સુખની આશા છોડીને તથા બધું દુઃખ હૃદયમાં દબાવી દીધને મારે તેમની સાથે જવું જ જોઈએ.”

માણેકલાલે કહ્યું: “તમારે શામાટે જવું જોઈએ મા? મારા પિતાને સમજાવીને અહીં રાખો તો?”

વિમળા બોલી: “બેટા, તારા પિતાને મેં ઘણું સમજાવ્યું, પરંતુ તે કોઈ પણ રીતે અહીં રહેવાને સંમત થતા નથી. તારા પિતાનું હૃદય પાપાણુ કરતાં પણ વધારે કઠિન છે, તે શી રીતે ગળે?”

“તો તેમને એકલાને જવા દો, તમે ત્યાં સાફ તેમની સાથે જાઓ છો? તે કોઈ દિવસ તમારા થયા નથી અને થવાના પણ નથી, તો પછી તમારે એમની સાથે જાવને શામાટે દુઃખ સહન કરવું પડે? તે હજી પણ તમને આહતા તો નથી.”

વિમળાએ કહ્યું: “બેટા, એવું તું કેમ બોલે છે? તે મને આહ કે ન આહ; તોપણ ‘મારાથી તેમને તરછોડાય’ નહિ! મને તે બલે પગે દેલે, પણ મારાથી તેમને કેમ છોડાય? આ જગતમાં એમનું કોઈ નથી. તેમણે કોઈને પોતાનું કશું નથી; તો પછી પારકાની માફક મારાથી તેમને કેમ દુઃખી થવા દેવાય?”

રામચંદ્ર પંચાએ કહ્યું: “માણેકલાલ! સ્ત્રીનું જો મુખ્ય કર્તવ્ય છે અને પતિવ્રતા સ્ત્રીના જો મુખ્ય ધર્મ છે, તે કર્તવ્ય અને તે ધર્મનું પાલન કરવામાં તું તારી માને કેમ અડચણ કરે છે? તે ધર્મનું પાલન કરવામાં તારી માતાને નોંટવું, કદ પડશે, તે બધું કદ ધર્મના બળ વડે તે સહન કરી શકશે. તમે બધાં રડો છો શામાટે? વિમળાન

એ દુઃખ અને એ લાંછનને તારે દુઃખ ગણવું જોઈએ નહિ, પરંતુ ગૌરવ ગણવું જોઈએ. બિલકુલ રહ્યા વિના હસતાં હસતાં ગૌરવથી વિમળાનો જયજયકાર બોલીને આજ તેમને તમે રૂઝ આપો. જાઓ દીકરી વિમળા, સતીવેના ગૌરવમાં આજ તમે સતી સીતા અને સાવિત્રીને પણ હરાવ્યાં છે. જાઓ એટા, કાશીમાં-જગદંબાની પવિત્ર ભૂમિમાં પૂર્ણ ભાવથી તમે પતિસેવા કરો. જાઓ. આખા જગતના લોકો તમારો જયજયકાર બોલશે!”

નમદાએ કહ્યું: “જાઓ વિમળા બહેન, સતી લક્ષ્મીનાં જેવાં તમે તમારા સ્વામીની સાથે જાહેરે સ્વામીની સેવા કરો. માં ભગવતીની કૃપાથી કાશીમાં અધમ ઉદ્ધારિણી ગંગાને તીરે સ્વામીના ચરણમાં મસ્તક રાખીને હસતાં હસતાં તમે સ્વર્ગમાં સીધાવો. સ્વર્ગમાં પણ તમારો જયજયકાર થાઓ.”

કુમળા બોલી: “વિમળા તમે સાધ્વી સતી અને હું મહાપાતકી. મારા પતિ મરી ગયા તોપણ હું હજી સંસારમાં પડી રહી છું. તમે મોટાં ભાગ્યવાન કે તમારા પતિના ચરણમાં મસ્તક રાખીને તમે સ્વર્ગે સીધાવશો!”

વિમળાએ રામશંકર પંડ્યા તથા કુમળાને પ્રણામ કરીને તેમનો શુભ આશીર્વાદ મસ્તકે ચડાવ્યો. પછી નર્મદાનો હાથ પકડીને તે બોલી: “બહેન નર્મદા, તમારી પ્રાર્થના પરમાત્મા પૂરી કરશે. કાશીમાં ગંગાતીરે તેમના ચરણમાં મસ્તક રાખીને હું સ્વર્ગમાં સીધાવીશ, પરંતુ બહેન, મારા માણેકલાલને હું તમને સોપું છું. તમે જેવી રીતે યશોદાની મા, તેવી રીતે માણેકલાલની પણ મા છો. એટા માણેકલાલ, તું મને મા જાણીશ નહિ, પરંતુ આ નર્મદાને તારી મા જાણજે.”

બોલતાં બોલતાં વિમળાનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. વસ્ત્રના છેડામાં મુખ ઢાંકીને તે રડી પડી. માણેકલાલ પણ માતાને પકડી રાખીને પુનઃ મોટેથી રડવા લાગ્યો.

વિમળા અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે માણેકલાલને હૃદય સાથે આંખીને તેનાં અશ્રુ-ખિંદુઓ લૂછતી લૂછતી બોલી: “એટા માણેકલાલ, મારા સોનાના આંદ, હવે તું રડવું બંધ કર, તું જ્યાંસુધી આવી રીતે રડ્યા કરીશ, ત્યાંસુધી હું જાહ શક્તીશ નહિ. એટા, તારાવડે હું મુખ ઊંચું કરીને સર્વત્ર હરીફરી શકું છું, તે આજે તું મને કલંકિની બનાવવાને ઇચ્છે છે ? રડ નહિ, એટા, જોર કરીને તારા હૃદયને બાંધી રાખ. હું મરી જઈ, તો તારે સહન કરીને બેસી રહેવું જોઈએ ને! તેવી રીતે આજે જ હું ખરેખર મરી ગઈ છું, એમ તું માની લે.”

માણેકલાલે કહ્યું: “તમે મરી જાઓ તે હું સહન કરી શકું. સ્વર્ગમાં

તમે સુખી છો, એમ ધારીને દુઃખને પણ હું સુખ માની લઉં. પરંતુ આ તમે ક્યાં જાઓ છો? શાં કારણથી તમે આ દુઃખમાં, લાંછનમય અપમાનમાં, આ હળાહળ ઝેરના સાગરમાં અને દુષ્પાત્રીને આત્યાં જાઓ છો?"

વિમળાએ અત્યંત ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો: "બેટા, તારા પિતાની હું દાંસી છું. તેમને મને દુઃખ દેવાનો અધિકાર છે, તે મને મને દુઃખ આપે. માટે લાંછનમય અપમાન કરવાનો તેમને અધિકાર છે, તે મને અપમાન કરે. બેટા, તું તેમને શું કરવાનો હતો?"

માણેકલાએ ઉત્તર આપ્યો: "તમે મારી મા છો તેથી તમને આવી રીતે દુઃખ આપે અને આવી રીતે તમારું લાંછનમય અપમાન કરે તો મારા પિતાને તે બાબતમાં પ્રતિકાર કરવાનો શું મારો અધિકાર નહિ?"

"ના બેટા, તેમના પર તારો અથવા મારો-કોઈનો અધિકાર હોઈ શકે નહિ."

35077

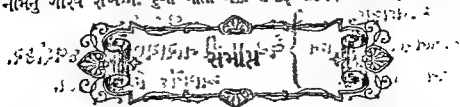
"કેમ મા? તો પછી તમારા પુત્ર તરીકે મેં શું વધા જન્મ ધારણ કર્યો?"

"બેટા, મનુષ્ય થઈને માટે મુખ ઉજાવવું કર. આજમુઘી તે માટે મુખ ઉજાવવું કર્યું છે અને અત્યારે પણ તેમ જ કર, પુત્ર થઈને મારા ધર્મના કાર્યમાં સદાય કર, પરંતુ અન્તરાય કર નહિ. તેમ કરવામાં મને અથવા તને દુઃખ પડે, તો તેથી તું પાછો હટ નહિ."

માણેકલાએ એ સાંભળીને ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. કેટલીક દાણ પછી મુખ ઉઘુ કરીને બોલ્યો: "જાઓ મા, હવે તમને જવાની ના નહિ કરું. જેટલું દુઃખ પડે તેટલું સહન કરીશ, પરંતુ પુત્ર થઈને તમારા ધર્મના કાર્યમાં હું અડચણ નહિ કરું. જો તમે દુઃખ સહન કરી શકશો, તો હું પણ તમારા પુત્ર છું, તેથી સઘળું દુઃખ સહન કરી શકીશ."

પછી મનહરલાલ, નમંદા, યશોદા, કામંદકી, રંગિલી, હીરાલાલ એ સઘળાંએ એક પછી એક આગળ આવીને વિમળાને પને લાગીને તેમનો આશીર્વાદ મસ્તકે ચડાવ્યો.

વિમળાએ કહ્યું: "તમે સઘળાં સુખ અને દુઃખમાં મનુષ્ય થઈને મનુષ્યધર્મનું યથાર્થ સાધન કરજો, મનુષ્યજન્મનું સાર્થક કરજો અને મનુષ્યના નામનું ગૌરવ રાખજો. દુર્ગા માતા નહીં તમારું સદૈવ મંગલ કરશે!"

બાલસંજીવન.

નાનાં બાળકોનાં શરીરને પુષ્ટ બનાવી શક્તિ સાથે

અમૃત સમાન ગુણુ આપનાર વૈદ્ય નારાયણનું

બાલમૃત.

નામ પ્રમાણે ગુણુ આપવામાં એકો છે. નાનાં છોકરાઓમાં શક્તિ તથા લોહી ભરે છે. વિલાયતી ડુડ કરતાં આ સંજીવનમાં અનેક પ્રકારની વનોપધીઓનો સમાવેશ થયેલો છે. બાળકોનાં થતાં દરદો જેવાં કે વરાધ, વાવળી, આંચકી, તાવ, ઉધરસ, ઉંઠાટીયો, અપચો, વગેરેને દૂર કરી દુધ પચાવે છે, શરીરનું લોહી વધારે છે, અને ખાંધા મળ્યુત કરી હાલવા ચાલવાની શક્તિમાં વધારો કરી શરીર પુષ્ટ બનાવે છે. ટુંકામાં નાનાં છોકરાઓને અમૃત સમાન ગુણુ આપે છે અને સ્વાદિષ્ટ હોવાથી છોકરાં સારી રીતે લે છે. સેવનવિધિ ૧ વર્ષ સુધીનાને નાનો ચમચો અને ૧ થી ઉપરનાને મોટો ચમચો સવાર સાંજ આપવો. કિંમત શી. ૧ આના ૧૨.

જીવન.

અયવનપ્રાશાવલેહ.

ધાતુક્ષીણ થયેલા સ્ત્રીપુરુષો માટે અત્યુત્તમ ઔષધ.

શરીરની અશક્તિને દૂર કરી શક્તિ લાવવામાં એકો છે. આંતરડાં અને હોજરીનાં જૂનાં દરદો, ક્ષય, ધાતુક્ષય, હૃદયનો રોગ, અમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ, દુઝંતા મસા, હરસ, સ્ત્રીઓના રક્તપ્રદર, શ્વેતપ્રદર વગેરે રોગો, ગર્ભસ્થાનના રોગો, અપસ્માર, ઉન્માદ, હિસ્ટીરીઆ વગેરે મોટાં દરદોને દૂર કરી, બળ, બુદ્ધિ અને વીર્યનો વધારો કરી શક્તિ આપવામાં અમૃત સમાન ગુણુ કરે છે. સેવનવિધિ ૫ થી ૧૫ વર્ષ સુધીનાને તો. ૦ા થી ૧-મોટી ઉમ્મરનાને તો. ૧ થી ૨. સવારમાં ચાટીને ઉપર પાચન થાય તેટલું દુધ પીવું. ૩મી એકની કિ. ૩. ૧-૪-૦

સદરહુ દવાશાળામાંથી મહામાત્રાઓ, ગુટિકાઓ, ચુર્ણો, શરબત, સુરખ્યા, નારાયણ તૈલ, લાક્ષાદિ તૈલ, ઈલાદિ ઉત્તમ દવાઓ યોગ્ય ક્રીમને તૈયાર મળશે. વિશેષ હકિકત અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલી “ઔષધમૂલ્યદર્પણ” એ નામની ઔષધીમાં દાખલ કરેલ છે જે એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને મફત મોકલવામાં આવે છે.

અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક,

સ્વામીનારાયણના મંદીરના

વચ્ચા વંજ સામે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર.

આયુર્વેદ ચિકિત્સાલય.

લોકપ્રિય વૈદ્યક પુસ્તકો.

ખિનજરૂરી ખર્ચે જવાબી નીચલાં પુસ્તકો તમારાં ઘરમાં જરૂર રાખો.

ધરવૈદ્ય—(છૂટી આદતિ ખંડાસ થવાં આતી છે.) વૈદ્યકનો સંપૂર્ણ અને વૈદ્ય-કંડરની ગરબ સારનાગે સચિત્ર સર્વોપયોગી ગ્રંથ. રૂ. ૧

સારી સંતતિ—(આદતિ ૩ છ) મુંદર, મુદ્દ, સદાચારી બાળકો ઉત્પન્ન કરવાનું શસ્ત્ર, પરંતુકાંએ જરૂર વાંચનું. રૂ. ૨-૦-૦

ધાંત્રીશિક્ષા—(બીજી આદતિ) ગર્ભવસ્થા, પ્રસવ, સુવાયક અને બાળકોર સંબંધી જાણવાની અને પાળવાની બાબતો સમજાવેલી છે. રૂ. ૨

રોગીપરિચર્યા—દરદીની સારવાર અને માદની માવજતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપનાર. દરેક કુટુંબમાં ખાસ રાખવાવાયક પુસ્તક. રૂ. ૨-૦-૦

બાળકોનો વૈદ્ય—બાળકોને કેમ ઉછેરવાં, તેમના જીદાં જીદાં દરદો અને ઉપાયો વિગેરે બાબતો આ પુસ્તકમાં વીસ્તારથી સમજાવેલી છે. રૂ. ૨

સુવાયસ્થાનો શિક્ષક—નીતિ તથા સદાચારનું ઉચું ગાત્ર તથા સસાર સાગરની દીવાદાહી સમાન વાંચનારને ઉચી ભુમિકામાં લઈ જનારો આ ગ્રંથ દરેક સુવાન સ્ત્રી પુરુષે અવસ્ય વાંચવો. રૂ. ૧-૮-૦

નિર્ભયતા-નિર્ભયતા સંબંધી શિવાયલી ગેરસમજાતીઓ અને જીવાનોની મૂર્ખાઈઓ-ભૂલો સમજાવનાર તથા ઉપાયો બતાવનાર પુસ્તક. રૂ. ૦-૮-૦

વાચકરકલ્પતરુ—(ત્રીજી આદતિ) પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા કુદગતી, તેમજ ઔરંગના ઉત્તમ નિર્ભય ઉપાયો. રૂ. ૦-૬-૦

બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યપર જીવનનો અને જીદગીની કૃતેહનો આધાર છે અને તે કેમ પાળી શકાય તે આ પુસ્તકમાં સમજાવેલું છે. રૂ. ૦-૪-૦

સાસરે જતી પુત્રીને માની શિખામણ—કન્યાશાળાઓમાં, ગરબામાં અને દરેક ગુહ પ્રસંગે લેવાલી કરવા જેવું આ પુસ્તક છે. (લેવાલી કરવા માટે ૧૦૦ નકલ સામટી લેનારને અરધી કોમંતે મળશે.) ૦-૧-૬

ખાનપાન—આ. ૧-૨ આપણામાં ખોરાકસંબંધી ઘેર અજ્ઞાન હોવાથી ખોરાક કેમ, ક્યારે, કેવો અને કેટલો લેવો તે સમજાવનાર ગ્રંથ. રૂ. ૨

જ્યરચિકિત્સા—તમામ દરદોનો રોગ તાલ છે અને તાલના અનેક પ્રકારો અને ઇલાજો દેશી અને અંગ્રેજી પદ્ધતિથી બતાવવામાં આવ્યા છે. રૂ. ૨

દિનચર્યા—તદુસ્તની અને દીર્ઘાયુ માટે દરરોજ, દરેક ઋતુમાં અને દરેક અવસ્થામાં ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો અને આહાર વિહારમાં પાળવાના નિયમો વિગેરે ઘણી બાબતોથી આ પુસ્તક લોકપ્રિય થયું છે. રૂ. ૧-૪-૦

સાંખ્યા સામાન્ય રોગો—આખના અનેક રોગો, કારણો અને ઉપાયોને લગતું આખના દાકતરે જ લખેલું પુસ્તક. રૂ. ૧-૪-૦

જ્યોતિષ-આયુર્વેદિક દર્મસી-અર્મદાવાદ તથા મુખ્ય ને.

શરીર સંરક્ષણ અને આરોગ્યનું જ્ઞાન આપનાર,
વૈદ્યકના દર્દોના લેખો અને ઉપાયો બતાવનાર
પ્રથમ પંક્તિનું સૌથી જૂનું આયુર્વેદિક

વૈદ્યક વૈદ્યકદપતર. માસિક

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે અગાઉથી લેવાય છે.

✍ વર્ષ જાતેવારીથી ડીસેમ્બર સુધીના બાર માસનું ગણાય છે અને આવા આખા વર્ષના ગ્રાહકને જ લેટનું પુસ્તક મળે છે. ગમે તે મહીનાથી નામ નોંધાવો તોપણ બારે અઢી લેવા પડે છે અને તે પૂરા પાડવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાન બહાર પરદેશનું લવાજમ રૂ. ૪-૮-૦.

માસિક કંઈ કંઈ દિશામાં અજવાળું પાડે છે ?

☞ તે એક કુશળ વૈદ્ય કે ડૉક્ટરની ગરજ સારે છે.

☞ તે સહેલા-સસ્તા ઉપાયોનો સંગ્રહ પ્રકટ કરે છે.

☞ તે ખાનપાનના ગુણ ધર્મ સમજાવે છે.

☞ તે આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો બતાવે છે.

☞ તે લોકોને શારીરિક પાપો અને દુર્વ્યસનોથી બચાવી, આડે માર્ગે ચડેલા યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને સાચી સલાહ આપી, સત્ય માર્ગે ચડાવે છે.

☞ તે ઉટવૈદના અવળા માર્ગે જતા લોકોને અટકાવે છે.

☞ તે નવી ઔષધીઓનાં વર્ણનો અને ઉપયોગો પ્રકટ કરે છે.

☞ તે આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તો અને સત્ય સાહિત્યને પ્રસિદ્ધ કરે છે.

☞ તે વિદેશી વૈદ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વો અને શોધો પ્રકટ કરે છે.

☞ તે ટુંકામાં લોકોની શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક, એવી સર્વદેશી ઉન્નતિ માટે પ્રયાસો કરે છે.

નમુનાની નકલ મફત મોકલવામાં આવે છે.

લેખો—“વૈદ્યકદપતર” ઓશીસ,

૭૪ રીચીરોડ, અમદાવાદ.

વાપરો !-સર્વેથી ઊંચું ગણપતી છાપનું શુદ્ધ અને પવિત્ર કેસર.

કેસર એ એક પવિત્ર વસ્તુ છે. તેની પવિત્રતાની ખાતરે તે આદી
એનાદીથી પવિત્ર દેવ મહિરોમાં વપરાય છે.

આગકાકું હોય કેસર (પીઓર)માં ઘની જનનો દગો થાય છે
જેથી દેવમંદીરોમાં વાપરવાળા સન્મુદ્ધો મનમાં નિવેશન છે જેથી
હમો જાહેર પ્રગતિ એવેજ હીએ છીએ કે તમારા ધાર્મિક જનોના તથા
ધરમથુ વપરાશમાં વગર ધાતીએ તદ્દન ચાકુ અને ચુટી કાઢેલુ પવિત્ર
કેસર વાપરવું હોય તો—

ગણપતી છાપનું ચુટી કાઢેલું કેસર વાપરો,
ગણપતી છાપનું કેસર. કે જે હાથમાં દંડ દેવમંદીરોમાં જાણી
પ્રખ્યાતી પાનેલુ છે.

જપરે જાહેરી છાપમાં એવનમાં કુદગતી
રીને બનેલા દેવગેમાંથી ખામ ચુટી કાઢી
હોવામાં હોયો માત્ર મંગલવામાં આવે છે,
અને કોઇ પણ જનની અપવિત્ર વસ્તુથી
અભિશ્રીત થઇ ચુક્યું છે.

ઈનામ રૂ. ૫૦૧.

કપરની છાપમાં કોઈ પણ જનની ની-
લાવટ અગર અપવિત્ર છે એવું જે સખત
સાચીન કરશે તેને કપરનું ઈનામ આપવાનાં
આવશે. ખતરે દગાવાળા માથના હમો
કોઇ પણ રીતે જોખનધર નથી.

રહસ્ય રૂ. ૨૫૦.

વધુ ખાતરી માટે એક વાર વાપરી જુઓ. બહારગામના ઓરો
વિ. પી. થી મોકલવામાં આવશે. એ સીવાય બીજા દરેક જનના કેસરો
તેમાં એકથી જ્યાંય ત્યાં છુટક મલશે.

તારનું સરનામું,
જોનાવાળા.

શ્રી. મોહનલાલ કેશવલાલની દુ.
નવી બારદાનગરી,
સુબર્ણ નં. ૩.

UNAWALA-Bombay.

અનાથોના નાથ? નિરાધારોના આધાર?

કંગાલોના બેઢી? ડૂબતાંઓના તારણુહાર

શ્રીમાનો તો થઈ શકે જ-તેઓ તો થવાના જ
પણ હંગરવાળાં સાધારણ સંપત્તિવાળાં પણ થઈ શકે છે.

દેશસેવાનો અનન્ય આર્ગ,

સખાવતોનો ઉત્તમ ઉપયોગ,

જેવો હોય તો કૃપા કરી એક જ વાર

નડીયાદ હિન્દુ અનાથાશ્રમ

પર નિદ્રા કરી તેની મુલાકાત લ્યો,

કે તેનો વાર્ષિક રીપોર્ટ મંગાવો.

દેશનાં લગ્યાર અનાથ બાળકો માટે આપની
નહાની મ્હોટી સખાવતો પ્રજ્ઞ પ્રીત્યર્થે-પરભવના
ભાથા માટે નીચેના મુકામે જરૂર મોકલો.

એક દિવસનું જોરાકી-પોશાકીનું ખર્ચ રૂ. ૫૦)
ઉપર થાય છે. નહાનાં મ્હોટાં ૧૫૦) ઉપર અનાથો
પગાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. વધુ વિગત માટે લખો-

મંત્રી-હિન્દુ અનાથાશ્રમ, નડીયાદ.

The Cheapest Chemists in Gujarat
P. Chhotalal Shah & Co.,

Chemists, Druggists & Provision
 Merchants.

5120, Three Gates-AHMEDABAD.

ગુજરાતમાં સૌથી સસ્તે ભાવે દવાઓ વેચનાર

પી. છોટાલાલ શાહ એન્ડ કંપની.

૫૪૨૦, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

કેમીસ્ટ્રી, ડ્રગીસ્ટ્રી એન્ડ પ્રોવીઝન મરચન્ટ્સ.

એજન્ટ ડુ-ધી બેંગાલ ડ્રગ્સ કંપની કલકત્તા.

ધી બેંગાલ ડ્રગ્સ એન્ડ કેમીકલ વર્ક્સ. કલકત્તા.

ધી બેંગાલ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સની

તમામ દવાઓ, દિલ્લી બીસ્કીટ, ફરેક બતના ટીકચર્ન,

પેટ્ટ મેડીચીન, પ્રોવીઝન તથા ટોઈલેટ પરફ્યુમરી

અનેથી મળશે તે કલેક્ટર ડિપાર્ટમેન્ટ હેઠળ

ગૃહમારે તથા જીવાણુધુ તથા છુટકે માલ વખૂલે

બ્યાજબી ભાવથી આપવામાં આવે છે બહારગાન

ઓર્ડરે ઉપર પુરું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

(૧૯૧૮) ૨૨

નમુને! મફત મંગાવો !

મનોરંજક

હેઅર ઓઈલ.

શુદ્ધ વનસ્પતિની બનાવટનું સુગંધી તેલ
વાળને સુંવાળા રેશમ જેવા કાળા ચકચકીત બનાવે
છે; તેમજ ખરી પડતા વાળ, માથાનો દુઃખાવો, ખોડો
વિગેરે માથાના વાળનાં દરદોને દુર કરી, વાળના મૂળને
પુષ્ટિ આપી તેના ઉગાટમાં વધારો કરે છે. બીજાં
બળદ તેલ વાપરી વાળ ઘોળા થઈ જવાની ફરીયાદ
કરનારાઓને આ તેલ વાપરવાં ખાસ લલામણુ કરવામાં
આવે છે. આ તેલ સ્ત્રીઓના આટે ઘણું જ ઉપયોગી
છે; તેમજ વિદ્યાર્થીઓ તથા મગજનું કામ કરનારા-
ઓને પણ ફાયદાકારક છે. કારણકે તે મગજની
ગરમી નાબુદ કરીને મગજને એકદમ ઠંડક આપે
છે. માથામાં નાંખવાથી હજારો દુલોની મીઠી ખુશખો
આપે છે. તેથી વધારે લખવા કરતાં માત્ર એક જ
ખાટલી વાપરી ખાત્રી કરો. કીંમત ખાટલી ૧ ના
આના ખાર.

એક આનાની ટીકીટ બીડી નમુને

મફત મંગાવો.

વેપારી તથા જથ્થાખંધ લેનારને સાફ કમીશન.

એકલા બનાવનાર:—એમ. જી. લટ,

નાનજી ચકલા, માંગરોલ (કાઠીયાવાડ)

મારે તો મરવું જ છે!!!

સંસાર દુઃખરૂપ છે!!

એવું ઈચ્છનારે

વોંચવું નહિ.

કારણ, અસે તો

તમારો ધર્મ અને અમારા પૈસા

એવી ચરતથી અમારી ગુનાચડીની ચાળીસ ગોળીની ૩૫૧ કપીઆ પાંચમાં આપવાં કમુક્કીએ છીએ કે તે ચાપચાં પછી કોઈ પણ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ ઈશ્વરને; સાક્ષી રાખી પોતાના ધર્મથી એમ કહે કે, તેને શરીરમાં ચુર્તી આવી નથી, કાંઈ સાફ આવી, પાવનશક્તિ વધી, ખોરાક પુરતો લેવાનો નથી, મુખપર તેજસ્વીપલાના ચિન્હ વધવા માંડ્યા નથી, જલું ગુલાનીનું જોર પાછું વધવાના ચિન્હ દેખાતાં નથી, ટીકી પડી ગયેલી શરીરની રંગોમાં તાઝાન વધવા માડી જ નથી, અથવા સ્ત્રીઓના રંગુઆવના, ગર્ભ હિપ્ત થવાની ખામીના રોગના અને નાતરૂનીના રોગ, તેમજ પુરૂષોના નાભરજ્ઞના તેમજ બીજાં છુપાં દરેકમાં કઈ પ્રજા ફેર આવ્યું, પડ્યો જ નથી એવું લખી મોક્ષવારને પોષ્ટ પેડીયતો ખર્ચ કાપી લઈ પૈસા પાછા મોકલવાનું આ દવા નથી, અમૃત છે, એમ સમજવું.

ભાગ્યવાન જ વાપરે છે

કમનસીબવાળા જહેમમાં કુટાય છે

તારીફ કરવી હરામીનું કામ છે!

અનુભવ મેળવવો તમારું કામ છે!!

ભગંત અર્થર્થ, નં. ૩૮૭, કાગકાઢેલી, સુઅઈ.

નમુનો મફત મંગાવો !

મનોરંજક

હેઅર ઓદલિ.

શુદ્ધ વનસ્પતિની બનાવટનું સુગંધી તેલ
વાળને સુંવાળા રેશમ જેવા કાળા ચકચકીત બનાવે
છે; તેમજ ખરી પડતા વાળ, માથાનો દુઃખાવો, ખોડો
વિગેરે માથાના વાળનાં દરદોને દુર કરી, વાળના મૂળને
પુષ્ટિ આપી તેના ઉગાટમાં વધારો કરે છે. બીજાં
બજાર તેલ વાપરી વાળ ઘોળા થઈ જવાની ફરીયાદ
કરનારાઓને આ તેલ વાપરવા ખાસ લલામણુ કરવામાં
આવે છે. આ તેલ સ્ત્રીઓના માટે ઘણું જ ઉપયોગી
છે; તેમજ વિદ્યાર્થીઓ તથા મગજનું કામ કરનારા
ઓને પણ ફાયદાકારક છે. કારણકે તે મગજની
ગરમી નાબુદ કરીને મગજને એકદમ ઠંડક આપે
છે. માથામાં નાંખવાથી હજારો દુલોની મીઠી ખુશબો
આપે છે. તેથી વધારે લખવા કરતાં માત્ર એક જ
ખાટલી વાપરી ખાત્રી કરો. કીંમત ખાટલી ૧ ના
આના બાર.

એક આનાની ટીકીટ બીડી નમુનો

મફત મંગાવો.

વેપારી તથા જથ્થાબંધ લેનારને સાઈ કમીશન.

એકલા બનાવનાર:—એમ. જી. લટ,

નાનજી ચકલા, માંગરોલ (કાઠીયાવાડ)

શ્રી મેન્યુફેક્ચરર્સ લાઈફ ઇન્સ્યુ- રન્સ કં. ઓફ ડેનેડા. (અમેરીકા)

સ્થાપેલી ઇ. સ. ૧૮૮૭.

જુની અને જાણીતી, સફર, હાંડગીના વિમા
ઉતારનાર કંપની કે જેની

થાપણું	રૂ. ૧૫૦૦૦૦૦૦૦૦ ઉપરાંત
ચાલુ વિમા	રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

જેમાં

ઉદાર શરતો બક્ષવામાં આવે છે. સરેન્ડર વેલ્યુ એટલે
પોલીસીની રોકડી કીમત અને પેડ-અપ વધમાં વધુ
બીજી કોઈ પણ કું. કરતાં આપવામાં આવે છે. જે વર્ષ
પછી પોલીસીનાં નાણાં ભરવાની અગ્રજિતના કારણે કું. એ
Extended term of Insurance નો કલોઝ રાખેલ છે
જેથી પોલીસી કદી પણ રદ થઈ શકવી નથી. હમારા ખાસ
હ. આઈ. પી. પ્લાનની ખાસ લક્ષ્યમણ કરીએ છીએ. "

મીઠાઈ ક્યાંથી ખરીદશો ?

તમારે મનપસંદ મીઠાઈ લેવી હોય તો

મીઠાઈવાળા કસ્તુરભાઈ રામચંદની

દુકાનની મુલાકાત લ્યો.

અમારી દુકાને સંખ્યાના માવાનો અને તેલનો બહિષ્કાર કરી દેશી દુધના માવાની તેમજ લાઝ ધીની ઉત્તમ પ્રકારની મીઠાઈ બનાવવામાં જાણીતા અને અતુલની કારીગરો રોકવામાં આવ્યા છે. તેમજ જદસા પાર્શ્વે લક્ષ્મણસરામાં ઝોડર મુજબ મીઠાઈ ખાસ દેખરેખથી બનાવી આપવામાં આવે છે. બહારગામના ઝોડરો ઉપર પણ પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. એક વખત ખરીદી ખાત્રી કરો.

૬. માણેકચોક-કંદોઈ લાઇન, દુકાન નં. ૫૨૨૭,

અમદાવાદ.

વીસમી સદીની નવીન શોધ.

સંગ્રહણી (ગળતી)

માટે અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાક્તરોની દવા આઈ કંટાળેલા સંગ્રહણી (ગળતી), મુઆઇના ઝાડા, અતિસાર અને આંતરડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડેલી ત્રીસ વરસના અનુભવની રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ મળેલા સવાલપત્ર મંગાવો. પત્રવ્યવહાર નીચેના સીરનામે કરવો.

મેળાપ દર રવીવારે.

અમદાવાદ-કાલુપુર

કાંડીગરાની પોળ—

તાંબુરાગરાની ખડકીમાં

ધર નંબર ૩૫૬.

માણસાવાળા

માસ્તર કે. જી. પટેલ

એન્ડ સન્સ.

સુ. સ્પેશીઆલીસ્ટસ,

અમારું બાલકાનંદ બચ્ચાંઓને રૂબરૂ, આનંદી અને સુંદર બનાવે છે.

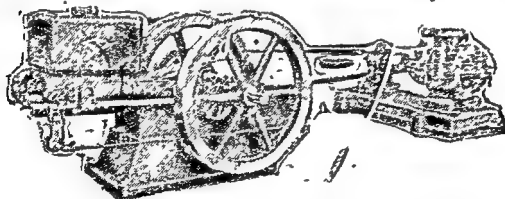
ધી બોમ્બે વલકનાઈઝીંગ કંપની.

પાંચકુવા રોડ—અમદાવાદ.

માલિક—પરતાપસીંગ.

રબર ટાયર એન્ડ ટયુબ રીપેરીંગ કરનાર.

અમારી દુકાને મોટરના ટાયર તથા ટયુબ, મોટર સાયકલના ટાયર તથા ટયુબ, સાયકલના ટાયર તથા ટયુબ વલકનાઈઝીંગ કરી આપવામા આવે છે. બીજા ડોઈ બી રબરની ચીજો ફાટી ગયેલી રીપેરીંગ કરી આપીયુ. એક વાર વલકનાઈઝીંગ કર્યા બાદ તે જગાએવી રબર નીકળી ગયું નથી. ક્લપ્સ બોર્ડર આપી ખાતરી કરના વિનંતી છે.

બોઇલ એન્જિન, સેન્ટ્રીફ્યુગલ પંપો, સ્ટીમ પંપો, સ્ટીમ એન્જિન અને બોઇલરો, ડ્રાઈટીંગ મશીનો, લેથ, પાઇપ ડ્રીટીંગ, પટાઓ, પુલીઓ, શાફ્ટીંગો, પેડીસ્ટલ્સ, ગર્ડર્સ, એન્જલ આયર્ન, ફાયર બ્રીક્સ, તેલ તથા ગ્રીસ વિગેરે હમારે ત્યાંથી તૈયાર મળશે. પૂછો:—

જી. એ. લતીફ એન્ડ સન્સ,

લતીફ બીલ્ડીંગ, રેવડી બજાર—

બાળકોને સારૂ વૈદ્ય ડાક્ટર તથા
હકીમોની ગરજ સારનાર

વરાધની ડબ્બી કી. રૂ. ૧).

બચ્ચાંને તાવ તથા વરાધનું દરદ એક જ દીવસમાં નાબુદ કરે છે તથા રતવા, લીસો ઝાડો, મરડો, પેટનું ચઢવું તથા શરીરની શીકારા દુર કરે છે. સસણી, ખાંસી, ઉધરસ, ઉંઠાટીયું, ચાંચકી (તાણ) વીગેરેને જલદી નાબુદ કરે છે તથા ઝાડો સાફ લાવી પાચનશક્તિ વધારી બાળકને તંદુરસ્ત બનાવે છે.

એમ્પલ આના ૪.

વૈદ્ય જગન્નાથ ગણુપતરામ દ્વિવેદી-દવાખાનું-નડીયાદ.

અમદાવાદના એજન્ટ:-

મેસર્સ ભોગીલાલ પ્રધર્મ,

નંબર ૧૧૪, રીચીરોડ-અમદાવાદ.

લકવો.

લકવો-શરીરના અડધા ભાગને થાય છે. તેથી તે બાળુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે (બુઠાં થાય છે) અને તે બાળુનું મોં વાંકું થાય છે, તેથી ચોખ્ખું બોલાતું નથી વીગેરે.

હજારો રૂપીઆ ખર્ચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની દવા મારી પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે. સરદીફીક્ટો મળેલાં છે.

છોટુભાઈ જીવાભાઈ.

૦. શાહપુર-ચકલા પાસે-અમદાવાદ.

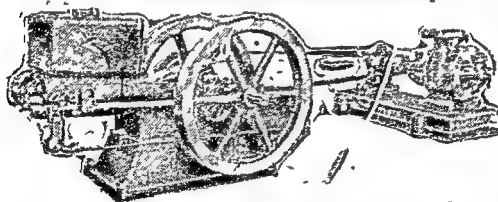
ધી બોમ્બે વલકનાઈઝીંગ કંપની.

પાંચકુવા રોડ—અમદાવાદ.

માલીક—પરનાપસીંગ.

રબર ટાયર એન્ડ ટયુબ રીપેરીંગ કરનાર.

અમારી દુકાને મોટરના ગયર તથા ટયુબ, મોટર માયકલના ટાયર તથા ટયુબ, સાયકલના ગયર તથા ટયુબ વલકનાઈઝીંગ કરી આપવામા આવે છે. બીજા કોઈ બી રમરની ચીજો ફાટી ગયેલી રીપેરીંગ કરી આપીશું. એક વાર વલકનાઈઝીંગ કર્યા બાદ તે જગ્યાએથી રબર નીકળી શકતુ નથી. ટ્રાયલ ગ્રાઉન્ડ આપી આગ્રી કરવા વિનંતી છે.

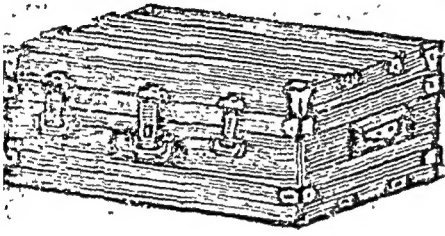
બોઇલ એન્જીન, સેન્ટ્રીફ્યુગલ પંપો, સ્ટીમ પંપો, સ્ટીમ એન્જીન અને બોઇલરો, ડ્રોલીંગ મશીનો, લેથ, પાઇપ ફીટીંગ, પટાઓ, પુલીઓ, શાફ્ટીંગો, પેડીસ્ટલ્સ, ગડર્સ, એન્જીલ આયર્ન, ફાયર બ્રીક્સ, તેલ તથા ગ્રીસ વિગેરે હમારે ત્યાંથી તૈયાર મળશે. પૂછો:—

જી. એ. લલીક એન્ડ સન્સ,

લલીક બીલ્ડીંગ, રેવડી બજાર—અમ

Thavarbhai Alibhai Rajkotwala.

Manufacturers of Best Steel Trunks, Cash Box
and Suit Case, Hat Box, Hand Bags, Locks of all
kinds, and all sorts of tin ware. Special attention
will be paid to up-country orders.

Workshop:-Chudi Ole:
Shop No. 5006,
Pankore Naka,
AHMEDABAD.

થાવરભાઈ અલીભાઈ રાજકોટવાલા.

પાનકોર નાકા હુ. નં. ૫૦૦૬, —અમદાવાદ.

હમારે ત્યાં લોખંડ તથા ગેલ્વેનાઇઝેડ ટ્રંક, અનાજ ભરવાના
નળા, હેટ બોક્સ, અલીગઢનાં તાળાં, કેશ બોક્સો, હિન્ડ બેગ, હૅન્ડલર
ચાકીટ તથા શુટ કેસ, ટીનનો બનતો સામાન જેવો કે ચારણીઓ,
ખડીઓ, સંચા વીગેરે જથ્થાબંધ બનાવવામાં તથા વેચવામાં
આવે છે. હમો ટ્રંકો બનાવવાના સ્પેશીઆલીસ્ટસ છીએ અને
હમારે ત્યાંના ટ્રંકો બજારમાં મળતા બીજા ટ્રંકો કરતાં ઘણા
મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે એટલું જ નહિ પણ દેખાવમાં
પણ ઘણા મુંદર હોય છે. તે ઉપરાંત ભાવમાં પણ કીફાયત છે.
એક વાર કૃપાયે ઓર્ડર આપી ખાતરી કરવા વિનંતી છે. બહાર
પાસના ઓર્ડરો ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

નેત્રખીંદુ ચાને આંખરક્ષક.

નેત્રખીંદુના દીપા મવાગ માન આખમા પાનાની દુખના આનેની આખો તદ્દન મગી જાન છે ખીન તથા આખોમા વગતી કાખ, કનુ પાણી, કાગતર, કામગાવી દુખના આનેની આખો અને ૮ નાસની અદનુ પ્રેરુ કુલ દુર કરી આખોનુ તેજ મારી પેટે વગાગ છે, તથા આખોના ગેગનો નાન કંઠે છે કીમત જાણવી ૧) ના ૧ ૦-૧૨-૨૨

મફત ! તદ્દન મફત !

વિગત-જાણવાઈ રહે ~~જોઈએ~~ હરીના દાદોથી જયતુ હોય તો જો પોચા ૧૩ વખી હમારે આંખીહર પ્રેરોગ નામનુ પુસ્ત તદ્દન મનત મગાવો

વૈદ્ય સ્વીશંકર જટાશંકર દ્વિવેદી,
ધોળકા (ગુજરાત)

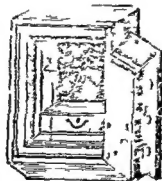
વલ્લભરામ એચ. એન્ડ સન.

૩૦/૧૧, પાનોર ના ૧-અમદાવાદ.

હરીફાઈમાં

સૌથી

મજબુત.

કીંમતમાં

ખીન કરતાં

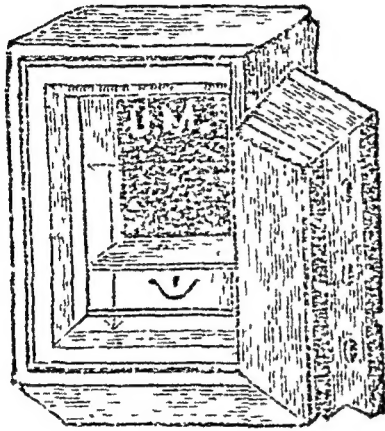
સસ્તી.

ફાયરપ્રુફ તીજેરીઓ.

હમારા કામખાતામા ઉપર જણાવેલી પેચર અ નયમ શુભ મનગર વાળી ફાયરપ્રુફ અને ત્યારથી પપુ પુરે નહીં તેની અનયમ ખાનાવાળ તીજેરીઓ તથા ગેરોઓ અને કોઈ મિત્રે કામ વાળુ મેનજુત અ ટાક થાય છે તીજેરી અમીરતા પરવાં એક વાગ હમારી દુકાનનું સુવચન લેવા પ્રામ. બનાવેલું છે.

અમારે ત્યાં આગમાં બળે નહીં,
ચોરથી તુટે નહીં, ખરી ચાવી
પારકા હાથે આવે તો તીજેરી ખુલી
શકે નહીં, તેવી અખંડ પ્લેટની

ફાયરપ્રૂફ

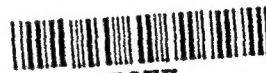
—Chudi Ole

તીજેરીઓ

તથા

કેશ બોક્સ

ખનાવવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં તીજે-
રીઓ મીલો, શરાફી પેઢીઓ, શેરબજારમાં તથા બીજી
ઘણી પેઢીઓમાં સારી માન પામી છે અને ઘણા
શેઠીઆઓ હમારી તીજેરીઓ લેવાની ભલામણ કરે
છે. અમારી તીજેરીઓમાં કોઈ પણ જાતનું મલલોદ
કામ કરવામાં આવે.

35077

અમારી જાતી દેખરેખ

કામ કરી આપવામાં આવે છે. એક જ વખત અમારા
શોરૂમમાં પધારી જાત્રી કરવાથી પૂરતો સંતોષ થશે.
ભાવતાલમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

ખનાવનાર તથા વેચનાર:—

મીસ્ત્રી ઉમેદરામ મગનલાલ,

પાનકેર નાકા, અમદાવાદ.

મુખ્ય ઈન્કો, વડોદરા રાજ્ય અને કાઠિયાવાડના કેળવણી ખાતાઓએ
ઈનામ અને નૂતન લાયકેરીઓ માટે મંજૂર કરેલુ પુસ્તક

શાહનશાહી દિલ્લી દરબાર.

રોયલ ૧૨ પેથ ૩૮૮ ૫૩, પાડુ પુક, મેનેરી નામ,

કિમત રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

હિંદના સમ્રાટ ના જયોર્જ પચમ પોતાના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા સ્વમુખે
નહેર કરવાને માટે સને ૧૮૧૧ ના ડિસેમ્બર માસમા હિંદ ખાતે પવાનાં હતા.
ઇંગ્લાંડનો રાજકર્તા હિંદમા તે વળતે પ્રથમજ પવાંગેલ હોઈ તે પ્રસન્ન વિગેર
મહત્વનો હતો તેથી એ પ્રસન્નને લગની તમામ વિનત રાજ્યાભિષેક નહેર-
ડગ્નાને દીક્ષી ખાતે વાસથેલા દરબારની તથા સમ્રાટના હિંદ માટેના પ્રસન્નની
વિનત-ગળવાઈ રહે એવા હેતુથી આ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તૈયાર કરામા માગ્યો
તેમા દીક્ષી દરબાર અને પ્રવાસને લગની વિનતોની સાથે સાથે આનંદા
દીક્ષી દરબારો ઇંગ્લાંડમા તથા આપણ દેશમા અનાઉ થતા રાજ્યાભિષેકની ક્રિ-
યાઓને લાતી માગીતી, ત્રિગીશ મહારાજ્યનો સત્તા વિસ્તાર, ગત અને પ્રજા
વચ્ચેના સબધને લગની સાચીય માહિતી તથા મહુમ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયા,
૨૧ શાહનશાહ એડવર્ડ અને સામ્રાટ શાહનશાહ જયોર્જ પચમના ઝનનચરિત્રો
એ સર્વ રસિક અને સાગી ભાસમા આપેનુ હોવાથી આ ગ્રંથ મોટો પ્રજા યરેડો
હોવા જતા તેની ઉપયોગિતાને ટકારી રાખ્યો છે આ ગ્રંથ માત્ર એક વખત માથ્યા
પરી વાર્તાના પુસ્તકોની માત્રક નિરૂપ્યો નથી, પરંતુ તેમા આપેલી
માહિતી અવારનવાર ઉપયોગી નથી, યઈ પડતી ટોવાથી તે દરેક નૃહ અને પુસ્તક-
શાળામા સમૃદ્ધિવાચીય છે સપાઈ પહેરેલી છેલ્લેનુધી બાસ કાળકૂર્વક
તથા કરેલો હોડ તેની બાસ એક રસિક નવલકથાના જેવી છે, એવે ટલા-
ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાચતા જેમ કદાચો આવે છે તેમ આમા કદાચો ઉપરતો
નથી અને કાઠિયાવાડ-ગુજરાતના રાજકર્તાઓ નહેર વાયવંગીયો તથા અન્ય
વાચ્યો આ પુસ્તકને પોતાના પુસ્તકાલયોમા અવગ્ય સ્થાન આરે ગેરો અને
તેમને લલામણુ કરીએ બીજે

કેટલાક અભિપ્રાયોનો સાર વાંચો.

ઇંગ્લાંડના નાનઓના ચરિત્રો અને અભિષેકની ક્રિયા વિનની સફળ નોવ
યરેડી હોવારી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસવિજ્ઞાનમા આ પુસ્તક મા-
ન્યાન છે “સાહિત્ય.”

વસુનંદરી એડ્ડરી રસિક છે કે તેમનો મેગિ બાજ ગસિક નવલકથાની
પેડ વાચવાનુ જમે છે આ પુસ્તકથી ઇતિહાસના ગ્રંથોમા એક મહત્વના ગ્રંથનો
ઉમેરો થયો છે “પ્રજાપ્રધુ.”

કાઠિયાવાડના રાજકર્તાઓને અને તમામ વાયવંગીઓને આ પુસ્તકને
પોતાના પુસ્તકાલયોમા અવગ્ય સ્થાન આપનુ લેઈએ. ‘કારી સવાડ મોખીની વન.”

It is written in an attractive style which will easily
appeal to all classes of Gujarati readers.—The Times of India.

મથવાનું ડેકાણું — પુસ્તક પ્રચારક ઓફીસ. ૭૮, ગી ડીરોડ, અમદાવાદ.